

8/2135

402

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

Pály. Coppel.

2574

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENKILENCZEDIK KÖTET.

(331. 332. 333. SZÁM)

A 95

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1904.

21217 00

TARTALOM.

CCCXXXI. SZÁM.

	Lap
ANGLIA ÉS A MAGYAR FORRADALOM. (I.) — Kropf Lajostól	1
BALASSA ÉS RIMAY BARÁTSÁGA. — B. Radvánszky Bélától	39
MAGYARORSZÁG FAJNÉPESSÉGI VISZONYAI A XVIII-IK SZÁZADBAN. — Ajtay Józseftől	64
PETRARCA LATIN KÖLTÉSZETÉRŐL. — Hegedűs Istvántól	84
ZSUZSÁNNA KISASSZONY. (I.) — Elbeszélés. — Avszjejenko G. V. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	100
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Betegágy nál.</i> — Kozma Andortól. — 2. <i>Rózsás tavaszi hajnalon.</i> — Gróf Tolsztoj Elek után, oroszról — Szabó Károlytól	125
KANTIANA. — Alexander Bernáttól	127
ÉRTESÍTŐ: Pollák Miksa: <i>Arany János és a Biblia.</i> — Riedl Frigyes- től. — Tóth Béla: <i>Száz esti levél.</i> — H—y L—s-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	144

CCCXXXII. SZÁM.

A FELEKEZETI OKTATÁS ÉS AZ ÁLLAM RÉSZVÉTE A NÉP- ISKOLA SZERVEZÉSÉBEN. (I.) — Kármán Mórtól	161
ANGLIA ÉS A MAGYAR FORRADALOM. (II.) — Kropf Lajostól	199
ARCZKÉPEK A XVII-IK SZÁZAD FRANCZIA IRODALMÁBÓL. — Haraszi Gyulától	233
HUSVÉT ASSISIBAN. — Tóth Rezsőtől	253
ZSUZSÁNNA KISASSZONY. (II.) — Elbeszélés. — Avszjejenko G. V. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	268
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Görgei Arthur. (1818—1904.)</i> — Bárd Miklóstól. — 2. <i>Az első Valpurga-éjjele.</i> — Goethe után, németből — Balla Mihálytól	295
A KÖZÉPKORI MUNKABÉREK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁ- GON. — Heller Farkastól	301

ÉRTESÍTŐ : Láng Lajos: <i>A vámpolitika az utolsó száz ében</i> — 1.-től. —	
Tömörkény István: 1. <i>Jegyek alatt.</i> — 2. <i>Vizen járók és két-kézi munkások.</i> — V. Z.-től. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — —	310

CCCXXXIII. SZÁM.

AZ EMBERIESÍTÉS ÉS EGYÜTTÉRZÉS TANA A MAI AESTHETIKÁBAN. (I.) — Jánosi Bélától — — — — —	321
A FELEKEZETI OKTATÁS ÉS AZ ÁLLAM RÉSZVÉTE A NÉPISKOLA SZERVEZÉSÉBEN. (II.) — Kármán Mórtól — — — — —	338
AZ EGY-KÉT GYERMEKRENDSZER. — Varga Jenőtől — — — — —	378
A TURKOMÁN-HÁBORÚ. (I.) — Elbeszélés. — Gróf Gobineau József Arthur után, francziából — Gy. H.-től — — — — —	398
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Jupiter Pluvius.</i> — Lévy Józseftől. — 2. <i>Csonkakéj.</i> — Lermontov után, oroszról — Szabó Károlytól — — — — —	428
MAGDALAI MÁRIA. — Stromp Lászlótól — — — — —	431
TRISZTAN ÉS IZOLDE ZÜRICHBEN. — s.-től — — — — —	450
ÉRTESÍTŐ : Szádeczky Lajos: <i>Báró Apor Péter verses művei és levelei.</i> — d.-től. — <i>Jókai Mór önmagáról.</i> — i.-től. — Rugonfalvi Kiss István: <i>Radvánszky György házassági pöre.</i> — Acsády Ignácztól. — Retté Adolf: <i>Le Symbolisme. Anecdotes et souvenirs.</i> — E. A.-tól. — Anatole France: <i>Crainquebille, Putois Riquet et autres récits profitables.</i> — Hatvany Lajostól. — Barabás Ábel: <i>Goethes Wirkung in der Weltliteratur.</i> — t.-től. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — —	455

ANGLIA ÉS A MAGYAR FORRADALOM.*)

Első közlemény.

1848—49-ben Angliában az utolsó whig miniszterium volt a hatalom polczán. Lord John Russell volt a miniszterelnök, a külügyi hivatal élén pedig Viscount Palmerston állott s ennek képviselője a bécsi udvarnál Viscount Ponsonby volt, kit személyes ismerőse, a nemrég elhalt Lord Augustus Loftus úgy jellemezett, hogy éles eszű diplomata volt, ki a diplomacia finom művészetét Konstantinápolyban való hosszú tartózkodása alatt tanulta meg. Éles szemű szemlélő volt, ki mélyen belátott az emberek jellemébe; látköre széles volt, nézetei szabadelvűek, akarata szilárd és eltökélt, és nézeteit bátran bevallotta és erősen ragaszkodott hozzájuk. Minthogy irlandi ember volt, ezen nincsen mit csodálkoznunk; csak-hogy Angliában az ilyen embert «pigheaded»-nek (disznófejűnek, azaz konoknak) is szokták nevezni. Lord Loftus szerint továbbá Ponsonby diplomata volt, abból a régi iskolából való, melynek Talleyrand és Metternich herczegek voltak a képviselői s mely teljesen eltűnt s mai napság nem is volna kelendősege. Mindamellett, a mint látni fogjuk, sokszor eszelős politikát űzött a maga szakállára s akárhányszor bajba keveredett és összetűzött a saját kormányával is.

A *Budapesti Szemle* már bemutatta őt a magyar olvasó közönségnek. Ponsonby — írja P. J. — bár a whigek uralma

*) *British and Foreign State Papers* vols 37 and 38. — *Hansard's Parliamentary Debates for 1849*, 3-rd Series, vol. 107. — Hon. Evelyn Ashley: *Life and Correspondence of Viscount Palmerston* 2 vols. London, 1879. — Spencer Walpole: *Life of Lord John Russell*, 2 vols. London 1889. — *Times* July and August 1849. — Pulszky Ferencz: *Életem és korom* 1. kötet.

s Palmerston minisztersége alatt volt bécsi követ, a magyar ügygel szemben a legridegebb állást foglalta el; mint valaki megjegyezte róla, osztrák szalonokban vén német grófnékkal együtt ítélte el a magyar rebelliót. S a mint azt a magyarországi nem-hivatalos angol ügynök, Blackwell haza írta Palmerstonnak, az egyetlen hely Bécsben, hol az aradi kivégzéseket s Batthyány Lajos halálát nemcsak mentgették, de még magasztalták is — az angol követség volt.

Különben nemcsak a követ, hanem maga a külügy-miniszter, Palmerston is azon diplomatákhoz tartozott, kik Ausztriát európai szükségességnek tekintették. «Austria is an European necessity», tartotta az angol mondás; a francia versio szerint pedig: «S'il n'y avait pas une Autriche, il faudrait la créer.» S azért, ámbár Palmerston, Lord Lansdowne s a whig párt egyéb vezérférfiai a legnagyobb előzékenységgel fogadták Pulszky Ferenczet és honfitársait mint magánembereket, azonnal «megmerevedtek» irányukban, mihelyt magyar független kormányt kezdettek emlegetni hazánkfiái. Ők, az angolok csak Ausztriát ismerték, Magyarországot nem, — azaz nem mint külön országot. S azért, példának okáért, midőn Bikkesi ezredes eljött Londonba, mint a magyar kormány specialis követe s átadta Palmerstonnak a Kossuth-kormány Szegeden kibocsátott függetlenségi nyilatkozatát, az angol külügyminiszter elfogadta őt mint magánegyént, átvette tőle az okiratot, elolvasta azt, mosolygott rajta s megtartotta mint — curiosumot, de hivatalos válasza nem méltatta. Már előbb, tudniillik 1848 december havában, midőn a magyar kormány teljeshatalmú követe megjelent az angol fővárosban s elküldötte Kossuth Lajos megbízólevelét Palmerstonnak, ez magántitkárával, Lord Eddisburyvel azt üzentette vissza, hogy ő nem fogadhatja el őt hivatalosan, mert az angol kormány nem ismeri Magyarországot, kivéve mint az osztrák birodalom egyik alkatrészét és azért, ha a követnek van valami közleni valója az angol kormány nyal Magyarország és Nagy-Britannia kereskedelmi közlekedéseit illetőleg, úgy báró Koller útján kell tennie azt, a ki «az osztrák császárt» képviseli az angol udvarban. Hiában szörnyüködött el a követ, hiába idézte ő (december 15. levelében) az 1790. 1-diki országgyűlés tizedik törvénycikkét, melyben Magyarország önállósága világosan

ki van mondva, Palmerston hajthatatlan maradt. Lord Eddisburyvel azt üzentette vissza ez alkalommal is (december 19.), hogy ő nem méltathatja figyelmére az Ausztria és Magyarország között fönnálló ilyenféle viszonyt. Nagy-Britanniának nincsen más diplomatikai viszonya Magyarországgal, mint az, hogy ez utóbbi az osztrák birodalomnak alkatrésze és hivatalos közléseket csakis az osztrák császár diplomatikai képviselőjétől fogadhat el.

Mint a *Budapesti Szemle* már említett közleményéből tudjuk, Blackwell és Ponsonby szorgalmasan küldötték haza tudósításaikat. Így például az utóbbi megírta 1848 szeptember 20-án Palmerstonnak, hogy a magyar országgyűlés követsége eljött Bécsbe, hogy közölje az osztrák Reichstaggal a magyar országgyűlés és nemzet helyzetét és kívánalmait, de a Reichstag 78-nyi többséggel visszautasította a kérelmet. Erre vonatkozóan Palmerston azt írta Ponsonbnyak hivatalosan szeptember 29-én, hogy a mi a magyar országgyűlés és a Reichstag közötti viszálykodást illeti, fölötte óhajtandó volna az, ha az osztrák kormánynak sikerülne oly politikai irányt követnie, mely összetartaná és szorosabb és szilárdabb módon újra egyesítené Ausztria azon egyenetlenkedő elemeit, melyeknek viszálykodásai jelenleg végfölbomlással fenyegetik a birodalmat. De ezt a czélt aligha lehetne elérni úgy, a mint azt, úgy látszik, némely személyek a bécsi udvarban hiszik, tudniillik kizárólag katonai erővel.

Mint látni fogjuk alább, Palmerston mint magánegyén, mindig meleg rokonszenvet táplált a magyar nép irányában, és szívének mélyéből gyűlölte az osztrákot, de mint miniszter és diplomata nem tehetett semmit értünk, kivéve azt, a mit a felebaráti szeretet s az emberiesség sugallott neki és erős támasza maradt mindig Anglia «régi szövetségesé»-nek, az egységes Ausztriának.

Ennek ellenére azonban Ausztriában, Németországban, és egyáltalában mindenhol Európában, hol az absolutismus és önkényuralom penész-virágai viritottak, utálták és gyűlölték a szabadelvű angol külügyminisztert. Egy akkori német verspár szerint,

Hat der Teufel einen Sohn,
So ist es sicher Palmerston.

Magában Angliában mindkét párt, tory épen úgy, mint whig, abból az elvből indult ki, a mi «conducive to British interest», azaz a mi a britt érdekek javára volt. Igy volt és lesz is itt mindig, s azért jajdult föl később Mészáros, hogy «legyen Palmerston, legyen Derby vagy akárki . . . John Bull egyetlen egy népet sem fog megszabadítani», — tegyük hozzá: ingyen.

Maga az angol közönség, és az időszaki sajtó is, két táborra oszoltak. Magyar barátok voltak, példának okáért, a *Daily News*, *Morning Advertiser*, *Punch*, *Observer*, *Edinburgh Review*, *Spectator*, *Examiner* s még Palmerston «Leiborgan»-ja, a *Globe* is; de annál keserűbb ellenségeink voltak az akkor állítólag osztrák zsoldban állott *Times*, melyet még saját kiszemelt magyarországi levelezője, Pridham is váltig szidott ezért; továbbá a *Daily Chronicle* s a szegény, bárgyú *Quarterly Review*, melyet annak idején előtött volt az epéje a vasutak behozatala miatt, melyeken «hóbortos mérnökök és eszökvesztett gépészek hallatlan módon, óránkénti húsz (!) kilométernyi sebességgel akarták az embereket a másvilágba lökni!!» A *Quarterly Review* nevének megemléztésére még mai napság is sajnálkozva mosolyog minden reformer.

Hazánkban már régibb idő óta Angliát tekintették Mekkájoknak a szabadság, a haladás és fölvilágosodás barátai. Albion felé fordították ők tekintetüket az elnyomatás és kényuralom idejében, a veszély perczében s akkor is mindig, midőn az elmaradás és szellemi elsötétülés borúlt az országra. Igy például az *Edinburgh Review* említi azt az esetet, 1849-diki júliusi füzetében, hogy midőn 1839-ben egy angol úriembert — nevét nem említi, de talán William Tierney Clark volt, a budapesti lánczhyd tervezője, ki a mondott év szeptember havának végén Pozsonyban járt, mint gróf Széchenyi István vendége — midőn az illető úriembert a magyar alsóház tagjai a szüret alkalmával Pozsonyban megvendégtették, «az országgyűlés egy népszerű szónoka, ki a jelenlegi (azaz 1849-diki) kormány egyik legmagasabb és legfontosabb hivatalát viseli» poharat emelve az angol vendég egészségére, ily szavakkal köszöntötte föl őt: «Az összes valóban alkotmányos nemzeteknek, midőn a szabadságért való küzdelmökben a reménytelenség és csüggedés érzelme szállja meg

őket, — midőn hajlandóságot éreznek, egy pillanatra, kételkedni abban, vajjon az az istennő, melyet imádnak, talán nem merő agyrém-e, látván azokat a szélsőségeket, melyekre az ő nevében az emberek vetemednek — csak Anglia, az ő vezércsillaguk felé kell fordítaniok tekintetökét. A nemzeti szabadság látványa, úgy a mint azt Angliában megtestesülve látják, vigaszt ad nekik és megedzi karjokat a küzdelemben!»

1848—49-ben is a magyar vezérférfiak, köztök Batthány Lajos, a miniszterelnök is nagy súlyt vetettek Anglia erkölcsi támogatására, de Lord Ponsonbytól semmit sem reméltek. Péterfi már elbeszélte a *Budapesti Szemlében*, hogy mikor Blackwell 1848 április havában Bécsben Batthyány véleményét kérdezte az ottani angol követről, az egyre csak az épen ott időző Stratford Canninget, a portai követet dicsérte előtte; s a mikor Blackwell nem akart tágítani, Batthyány a kezét hátra tette a nyakára s úgy mozgatta a mutató ujját, mint a hogy a czopf mozog. A történelem philosophusai döntsék el a kérdést, mi történt volna, ha Ponsonby és stambuli collegája helyet cserélnek.

Blackwell, a hű magyarbarát, utolsó levele, melyet a *State Papers* közölnek, Pestről 1848. április 25-dikéről van keltezve. Azon időponton túl a bécsi angol követség a magyar ügyekről szóló híreit, a hivatalos *Wiener Zeitung*ból meríti. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy a George Borrow regényében, a *Romany Ryeben*, mely először 1857-ben jelent meg, az abban szereplő magyar ember miért kérdezi «harmadszor» angol ismerősét Horncastleban. «Mondd meg nekem, fiatal ember, miért küld a ti kormányotok bolondokat (fools) képviselőkül Bécsbe?!»

Különben Ponsonby teljesen a maga szakállára űzött «osztrák» politikát Bécsben és e miatt több ízben összezorrent főnökével Londonban. Így példának okáért, 1849 november 27-dikén Palmerston így ír Ponsonbynak egy magánlevelében: «Több oldalról úgy értesülök, hogy ön inkább ellenzi, mint előmozdítja kormányának politikáját s hogy ön nyilvánosan úgy nyilatkozott, hogy nem helyesli a mi eljárásunkat. Diplomátának nem volna szabad így beszélnie mindaddig, míg elfoglalja állását mint kormányának képviselője. Üres, haszontalan beszéd azt állítani rólunk, hogy mi el'enségei

vagyunk Ausztriának, mivel nem helyesljük a Metternich-féle politikát és kárhozzátjuk a kegyetlenségeket, melyeket a Manning-kormány (Manning administration) elkövet, kik jelenleg Ausztriát kormányozzák. Ily észjárással ön azt állíthatná, hogy egy ember ellensége jó barátjának azért, mivel figyelmezteti azon jó barátját oly hibákra és botlásokra, melyek miatt lassanként lesüllyed oly emberek becsülésében, kiknek jó véleményét érdemes volna kiérdemelnie».

A «Manning-kormány» kifejezésnek értelmét csak úgy magyarázhatjuk meg, hogy Palmerston az akkori osztrák kormányt a Manning-házaspárral hasonlította össze, kiket két héttel előbb Londonban fölakasztottak egy elkövetett kegyetlen gyilkosság miatt. Mint láttuk, Palmerston később Haynauról is úgy beszél, mint egy Manningről vagy Tawelről. Ez utóbbi egyén szintén akasztófán halt meg gyilkosságért.

Lord John Russell, az akkori miniszterelnök irományai közt életrajzírója, Sir Spencer Walpole, egész csomó levélre akadt, melyeket Ponsonby az angol miniszterelnökkel váltott. Ezek egyikében a bécsi követ panaszkodik, hogy olyan hangú leveleket kapott Palmerstontól, «a melyeknek senki alá nem vetné magát». Lord John Russell ezekre nézve azt felelte Ponsonbynak, hogy ő semmi esetre sem helyesli e levelek tartalmát, de «önnek figyelembe kellene vennie azt, hogy azok magánlevelek, melyek hamarjában és önre nézve nem igen kedvező jelentések közvetlen befolyása alatt irattak», s hogy írójok egyrészt igen föl volt hevülve «azon fölötte osztrák irány miatt, melyet ön az európai politikában követ».

Nem nehéz kitalálni továbbá azt, hogy kire czéltott Palmerston, midőn azt írta Lord Clarendonnak, hogy «Bécs a humbugnak szomorú helye, és X. az ottani légkörnek esett áldozatúl épen úgy, mint áldozatúl esik a legélénkebb és legkeményebb természetű kutya a Grotto del Caneban». Olvasóim, kik Nápolyban jártak, tudják, hogy ez egy barlang a város környékén, melyben minden kutya elpusztul a talajból kiszivárgó szénsav miatt.

Az osztrák fővárost illetőleg egy más alkalommal pedig azt írja Palmerston Lord John Russellnak (1853 október 24.), hogy «Bécsnek még a levegője is ártalmas az egészségre

(tudniillik a józan ész megőrzésére). Kételkedem azon, hogy még ön vagy én is képesek volnánk megmenekülni az ottani politikai miasma bénító hatásától.»

Arra nézve, hogy Palmerston mint vélekedett az osztrák kormányról, igen jellemző egy másik magánlevele, melyet még 1848 április 21-dikén, tehát V. Ferdinánd király idejében írt Ponsonbynak. Ebben azt ajánlja Ausztriának, hogy adjon túl minél hamarább olasz birtokain s azután fordítsa osztatlan figyelmét egyéb tengerparti tartományainak consolidálására és gazdag jövedelemforrásaiknak kifejlesztésére. «De hogy ezt megtehessék, arra az volna szükséges, hogy a kormányzás reátermett emberek kezében legyen és nagyon kételkedünk abban, hogy ilyenek volnának jelenleg a kormányzással megbízva. Először is és legelől hát micsoda az az implumis bipes-féle állat,*) a kit császárnak hívnak? Egy absolut nulla; majdnem hülye. És ki lesz az, a ki utána következnek, ha a császár meghalna? Egy fivér, a ki alig egy árnyalattal jobb a császárnál. És ki jönne ő utána? Egy tizenhat-húsz éves ifjú; hogy mi ő, azt, úgy látszik, senkisé sem tudja. De bárminőnek bizonyúlna is be ezután, a jelen időben aligha competens arra, hogy részt vegyen politikai ügyekben. Ha a koronának legközelebbi örököse erélyes és competens férfi volna, az egyedüli mód, a melyen nézetem szerint Ausztriát meg lehetne menteni, az volna, hogy rábeszélnek a császárt, mondjon le a koronáról amaz örökös javára; és azt tartom, hogyha a császárnak azt mondanák, hogy le kell mondania, azt tenné meg, a mit megparancsolnak neki. De hogy valami jót lehessen tenni ebben az irányban, arra három egymás utáni lemondásra volna szükség, úgy hogy a jelenlegi, a következő és az azutáni császár félre tétetnék s ily módon az út János főherczeg trónralépéséhez egyengettetnék, ámbár nem vagyok tisztában azzal, hogy még ily módon is az örökösödés rendes vonalát követnök. De úgy látszik mindenki egyetért abban a pontban, hogy ő a legjobb, ha talán nem is az egyedüli ember, közöttök. No de hármás lemondás nem egykönnyen mehetne végbe forradalom nélkül; még a júliusi forradalom

*) Plato, mint tudjuk, kétlábu tollatlan állatnak nevezte az embert.

nélkül; még a júliusi három dicsőséges nap után is csak két lemondás történt, tudniillik X. Károlyé és az angoulême-i hercegé. Másrészt, János főherceget talán előtérbe lehetne tolni és valami állásba helyezni, melyben irányadó befolyást gyakorolhatna. Ezek nem oly idők, midőn sokat kell törődni ceremóniákkal, és az osztrák birodalom megérdemli, hogy megmentésék. Nem volna helytelen lépés, ha ön ilyesvalamit proponálna olyan egyéneknek, a kiknek az ilyen dolgokban befolyásuk van».

Jegyezzük meg a dátumot. Palmerston ezt április végén proponálta és Ferdinánd király és fivére csak ugyanazon év december 2-dikán mondtak le a trónról.

Néhány héttel a főebbi levél után pedig azt írja az angol külügyminiszter szintén egy magánlevélben, hogy «hogyan állhatna föl egy birodalom a mai napokban a nélkül, hogy egy császár állana az ügyek élén? És császáron értek egy férfiút, ki meg van áldva szellemi tehetségekkel, melyek alkalmassá teszik őt ily magas hivatal viselésére. Egy merő strohmann (man of straw), egy Guy Fawkes, mint a mostani császár, még csak megjárja nyugodalmas időkben, midőn egy Metternich, ki sohasem mozdul ki írószobájából, könnyen kormányozhat egy nagy birodalmat ellenállást nem ismerő akaratával és személyes befolyásával ráveheti mindenféle más országok kormányait, melyek éppen oly despotikusak, mint a magáé, hogy ugyanolyan politikát kövessenek, hogy meggátoljanak minden reformot, hogy eltapsák az élet minden tünetét és halálra hasonlító csöndet erőszakoljanak a nemzetekre s azután azzal kérkedjenek, hogy az ilyen nyugodt helyzet a megalégedés tanújele és a boldogság biztosítójele». Ezután fölkéri Ponsonbyt, hogy beszéljen Wesseberggel s kérje meg az ő (Palmerston) nevében, persze a legszigorúbb titoktartással, hogy ő és collegái fontolják meg, vajjon a birodalom megmentésének érdekében nem lehetne-e valami újat-módot találni arra, hogy a császár lemondjon és valami alkalmasabb egyén lépjen a trónra helyébe. Egészségi állapota talán alkalmas ürügyet szolgáltatathatna erre. «Attól tartok — így folytatja ezután levelét — hogy fivére nem sokkal jobb nála; de hát nem lehetne azon testvérének fiát a trónra ültetni? Mert ámbár még igen fiatal, lóra ülhetne és megmutathatná magát hadseregé-

nek és népének, és némi enthusiasmust gerjeszthetne személye és hivatalos állása irányában és jó miniszterek és derék tábornokok segítségével talán visszahelyezhetné az osztrák birodalmat azon állásba, mely megilleti otthon és a külföldön». Végül reményének ad kifejezést a levélíró, hogy Wessemsberg meg fog neki bocsátani a bátorságért, melyet vett de az osztrák birodalom további fönnállása egész Európára nézve nagy fontossággal bír és egy országot sem érdekel annyira, mint Angliát.

Guy Fawkeson a fönnnebbi levélben persze nem az eredetét kell értenünk, ki I. Jakab országglásának elején az angol parlamentet puskaporral akarta légbe röpíteni, hanem azokat a szalmával kitömött bábúkat, melyeket az utczai gyerekek Guy Fawkes napján, a löpor-összeesküvés fordulóján, november 5-én, minden évben az utczán hurczolnak.

Még ugyanazon 1848. év végén Windischgrätz herceg valami üzenetet küldött az angol királynőnek Lombardia ügyében. Erre vonatkozólag azután Palmerston azt írta Ponsonbynak november 12-én, hogy «magyarazza meg a Camarillának, hogy egy alkotmányos országban, mint Anglia, az ilyenféle dolgok nem vezetnek sikerre; s hogy egy külföldi kormányra, mely abba helyezi bizalmát, hogy az udvart ez ország kormánya ellen akarja fölbujtani, teljes bizonyossággal csalódás vár.»

1848 deczember végén pedig azt írja Palmerston Abercrombnyak, hogy «a mi az osztrákokat illeti, az a támadás ellenem (egy milánói újságban) azt bizonyítja, hogy a mi osztrák politikánk vénasszonyos haragra lobbantott némely nagyon apró elmét Bécsben; az ötlet, hogy magaviseletünkért úgy fognak megbüntetni bennünket, hogy nem fognak egy főherczeget Londonba küldeni, hogy a császár trónralépését tudtunkra adják, valóban characteristikus az európai Kínában űzött állam-politikára nézve: az ember hajlandóságot érezne hangos hahotára fakadni, ha nem bántaná a gondolat, hogy egy nagy birodalom sorsa oly emberek kezébe van helyezve, kik ily gyerekes bosszút eszelhetnek ki s még kérkednek is vele. Ponsonby azt írta nekem, hogy Schwarzenberg úgy nyilatkozott előtte, hogy nem küldenek el hozzánk főherczeget, mert nem akarják, hogy a császári család tagja

érintkezésbe jöjjön oly személylyel, ki Ausztria oly nagy ellenségének mutatta magát, mint én. Válaszúl azt adtam Ponsonbnyak, hogy a legőszintébb hálával tartozom az osztrák kormánynak, hogy megkímélt engem attól a fáradságtól és zavartól a mit bokros dolgaim közepett ilyen küldetés okozott volna nekem». A levélíró azonban ezután sajnálatát fejezi ki, hogy újabb értesülés szerint legnagyobb sajnálatára a bécsi státusférfiak megmásították szándékukat és mégis el fognak küldeni egy főherceget Londonba.

A mondottak után nem csodálkozhatunk azon, hogy midőn Palmerston utóbb (1851 végén) kegyet vesztett az udvarban és saját collegájának, Lord John Russellnek fölszólítására, kénytelen volt visszalépni a külügyek vezetésétől, Schwarzenberg az esemény örömeire — nagy bált adott Bécsben. De erről egy jövő alkalommal.

I.

Az orosz invasio óriás föltünést okozott Angliában. Ebben az ügyben legelőször az alsó házban történt fölszólalás, május 11-én, a midőn Mr. R. Bernal Osborne, a middlesex-i grófság követje intézett kérdést a külügyminiszterhez, vajon a kormány kapott-e értesítést arról, hogy az orosz hadsereg benyomult «a szabad és önálló magyar királyságba»?

A félhivatalos jelentés csak annyit említ, hogy e szavakat «Oh! oh!» kiáltással fogadták a törvényhozók, de Mr. Osborne egy későbbi beszédéből megtudjuk még azt is, hogy nevetéssel fogadták a kérdést. Mert a törvényhozó urak zöme akkorában nem is sejtette, hogy egy szabad és önálló magyar királyság csakugyan létezett a XIX. század derekán és még mai napság is sokan közülök nincsenek egészen tisztában azzal, hogy mily viszony áll fön­n a kettős monarchia két fele között.

Mr. Osborne azért rögtön rá is piritott a nevető urakra s azzal a nyilatkozattal válaszolt a gúnykaczajra, hogy a tiszteletreméltó urak nyilván nem jártasak Magyarország történelmében. A második kérdés, melyet a fölszó­laló a külügyminiszterhez intézett, az volt, hogy szeretné tudni, vajon

létezik-e valami szerződés, mely arra kötelezné Angliát, hogy megengedje az orosz csapatok benyomulását Magyarországra? S végül tudni kívánja, vajon a minisztereknek szándékukban van-e közbenjárásukat följajánlani az osztrák császár és a győzedelmes magyar nép közt?

Palmerston e kérdésekre röviden azt válaszolta: —

1. Hogy jelentés érkezett az angol chargé d'affairestól Bécsbe épen ma, hogy Ausztria segítségért folyamodott Oroszországhoz, hogy e kérést meghallgatták és a kért hadi erő útnak indult. Az oroszok még nem lépték át a határt, de naponként várják őket. 2. Egy olyan szerződésről, a milyent fölszólaló említett, nincsen tudomása. 3. Az angol kormány nem tett semmi lépést az említett közbenjárás ügyében és Ausztria nem adott semmiféle kifejezést abbeli kívánságának, hogy ilyen közbenjárásra szüksége volna.

S ezzel a tárgyat elejtették ez alkalommal, de Bernal Osborne nem nyugodott s mint látni fogjuk, végre július 21-dikén sikerült is neki az alsó házban az ügyet napirendre hozni.

A Lordok házában néhány nappal rá, tudniillik május 15-én történt fölszólalás az orosz invasio dolgában, a mely napon Lord Brougham fölhívta a kormány figyelmét «egy igen komoly ügyre», már csak azért is, mivel már a francia nemzeti gyülekezetben is fölemlítették azt. Értette azt a fölötte fontos lépést, melyet Oroszország nemrég tett, midőn nagyobb hadi erővel vonult be «Austria tartományába». Oroszországnak mint ilyennek nincsen semmi érdeke Gácsországban, vagy Magyarországra, vagy pedig Erdélyben. De mindenfelől érkezik a hír, a harcztérről és még Bécsből is — és magánlevelek is megerősítik azt — hogy Oroszország három külön hadoszlopot mozgósított, melyek ugyanannyi külön úton Gácsországba és Magyarországra indultak. Talán már meg is érkeztek azon két ország kellő közepére, ha hitelt adhatunk a hirlapoknak. Azért azt kérde az államtanács elnökétől, vajon a kormány kapott-e tudósítást erről? s ha igen, Oroszországnak mi a célja e föllépéssel? Nincsen kétsége, hogy az oroszok bevonulása Ausztria teljes egyetértésével történt, de e körülmény nem oszthatja el a kétséget, mely támadhat az iránt, vajon egy országnak van-e joga fegyveres hatalommal beleegyedni egy másik ország bel-

ügyeibe, még abban az esetben is, ha ez az utóbbi ország beleegyezésével történt. Tegyük föl, hogy Ausztria átengedné Oroszországnak Magyarország, Erdély és Gácsország területeit — egy oly lépés, mely megzavarná az Európában jelenleg uralkodó hatalmi egyensúlyt — Anglia teljes joggal óvást emelhetne ellene és panaszkozhatnék miatta, és Ausztriának beleegyezése nem foszthatná meg Angliát azon jogától, hogy ilyen panaszt emeljen és óvást tegyen. Senki sem érezhet nagyobb aggodalmat a fölszólalónál, hogy Ausztria, a mi régi szövetségesünk, s legjobb és leghívebb barátunk az európai continensen, egészen zavartalanul s teljes épségben élvezze törvényes birtokainak tulajdonjogát. Fölszólaló fölvetette a kérdést a nélkül, hogy a legkisebb gyanúpörrel élne, hogy valamely kormány jogellenes tényt követett volna el s úgy hiszi, hogy csak az a végczél készítette e lépést, hogy a hatalomnak jelenleg Európában fönnálló megosztása megőriztessék, hogy az uralkodó helyzetnek erőszakos megbolygatása megakadályoztassék és hogy leverjék azokat a semmivel sem törődő agitatorokat, kik bolond terveikkel és gonosz tetteikkel mindenfelé megzavarják Európa nyugalmát a jelen időben.

A Marquess of Lansdowne feleletül erre azt adta — a mennyire őt megérteni lehetett — hogy az angol kormánynak nincs értesülése arról, hogy az orosz csapatok bevonultak volna Ausztriába. Nem is fogadhatja el föltétlenül azon hír hitelességét, hogy az oroszok bárhol átlépték volna az osztrák határt.

Lord Brougham közbeszólva: De igen! Morvaországba és Gallicziába!

Marquess of Lansdowne: Igen! Arról van tudomásunk, hogy az orosz csapatok erősen mozognak az osztrák határon, s hogy e mozdulatoknak valószínű célja valami actio a jövőben Ausztria irányában. Szóló azonban nem tartja ildomosnak feszegetni azt, és nem is tartja kötelességének a jelen alkalommal véleményt adni az iránt, hogy teljesen önálló más hatalmak aggódjanak amiatt «mivel az egyik hatalmasság katonai ereje egy másik hatalmasság katonai erejének segédkezet nyújt e második hatalmasság saját tartományainak területén, még pedig e hatalmasságnak saját egyetértésével. Különben is az idézett példa nem helyes, mert nincsen szó területátengedésről, hanem csak arról, hogy

az egyik hatalom segédkezet nyújtson a másíknak tartományaiban a belbékét helyreállítani.*)

Brougham fölszólalása és aggodalmai, úgy látszik, nem voltak teljesen őszinték, mert az adott hivatalos válasz után rögtön kinyilatkoztatta, hogy remélhetően nem értették félre az ő fölszólalását. Távolról sem volt az ő szándékában megróni az orosz kormányt azért, mivel Ausztriának segédkezet nyújtott az ennek tartományaiban dülő zavargások elnyomására.

Egy másik parlamenti tag, névszerint J. Hume, Montrose skót város követeje, szintén érdeklődött a magyar nép ügye iránt és az alsóház július 6-diki ülésében interpellációt intézett Lord John Russellhez, hogy Angliának viszonya Ausztriához mint állott? A közelmúlt és folyamatban levő eseményeknek mily befolyásuk van a bécsi békére? Szeretné tudni különösen azt, hogy a megtörtént és folyamatban lévő változások és Oroszország beavatkozása Magyarország ügyeibe nem vetnek-e véget a bécsi békének? Mily helyzetben lesz Anglia?

Lord John Russell válasza erre az volt, hogy a mennyire ő érti a dolgot, a bécsi béke megszabásait semmi sem sértette meg eddig. Röviden Magyarországnban az történt, hogy az osztrák császár fölszólította az orosz czárt, hogy adjon neki segítséget a magyarországi «insurrectio» elnyomására. Az orosz «odakölcsonözte» csapatait és értésére adta Nagy-Britanniának, hogy csapatait kizáróan a nevezett célra adta kölcsön. Tudtával ezzel a bécsi béke nincs fölbolygatva.

Mr. Hume: Kérdésemre nem kaptam választ. Úgy halljuk, hogy Ausztria bizonyos földterületeket készül átengedni Oroszországnak, a mi teljesen megzavarná a földrajzi fölosztást, úgy a mint azt a bécsi béke elrendelte. Mily befolyása lesz e változásnak Angliára?

Lord John Russell: A tervezett területátengedésről nincsen értesítése s az erről szóló híreknek nincsen semmi alapjuk.

*) A félhivatalos tudósítás így hangzik, de tudtommal Lansdowne sokkal keményebb kifejezést használt a jelen vagy más valami alkalmával, mert a londoni magyarok nem tudták megbocsátani soha Pulszky Ferencznek azt, hogy Lansdowne barátságát továbbra is föntartotta.

Mr. Bernal Osborne szólalt föl erre s tudni akarta, hogy mi alapon nevezte Lord John Russell a magyar háborút «insurrectio»-nak?

A miniszterelnök erre azt válaszolta, hogy «ez oly kérdés, melyre aligha adhatok rövid választ a jelen alkalommal.»

A felszólaló tehát kinyilatkoztatta, hogy nemsokára alkalmat kell vennie a dolog megbeszélésére és ezúttal ismét elejtették az ügyet.

II.

A mondott alkalom július 21-dikén kinálkozott, egy szombati napon, a midőn Mr. Bernal Osbornenak sikerült végre az orosz invasio ügyét az alsó házban vita tárgyává tennie. Azzal kezdette beszédét, hogy egy perczre sem zavarná meg a rendes tárgyalás menetét, ha az ügy, melyben felszólalni készül, csak kevés érdeket gerjesztene Angliában vagy széles Európában. Miután azonban jól tudja, hogy az angol népet ez az ügy közelebbről érdekli, mert nem kizáróan magyar kérdés ez, hanem európai jelentőségű s — a mi fő — angol kérdés, engedelmet kér, hogy rövid időre igénybe vehesse a tisztelt ház idejét és figyelmét. Jogosan állíthatja továbbá azt is, hogy Magyarország esetét illetőleg, általában az országban mindenfelé sok mindenféle fonák nézet van elterjedve s még magában a parlamentben sincsenek egészen tisztában a dolgok valódi állása felől; akárhány parlamenti tagnak is fölötte fonák nézetei vannak a dolgról. Az általános vélemény e házban s a házon kívül is az, úgy állítják legalább azt mindenhol, hogy Magyarország egyszerűen az osztrák állam egy provinciája. Így példának okáért, midőn szónok nemrég e házban a szabad és önálló magyar királyságról merészelt szólani, nagyot nevettek rajta a tagok. Mindazonáltal ő újra ismétli, hogy Magyarország alkotmánya szabad és önálló, és amaz ország sohasem volt az osztrák tartományok provinciája; már az 1000-dik esztendőben, midőn I. István király ült a magyar trónra, az ország önálló királyság volt; és több körülmény fordult elő azon királyságban, a melyeknek bennünket közelebbről kell érdekelniök. A mi angol parlamentünk életbelépte után alig öt évvel később már Magyarországnak is megvolt a maga

országgyűlése. Magyarországnak voltak saját municipalis intézményei, a melyek habár nem voltak oly tökéletesek, mint azt kívánhattuk volna, mégis magokban rejtették a szabadság és alkotmányos önuralom csiráit; és Magyarország minden időben a szabadság oázisa volt a zsarnokság sivatagjában. 1526-ban történt, hogy Ausztria és Magyarország koronái egygyé lettek I. Ferdinánd uralkodása alatt; ámbár azonban a két korona egyesült, Magyarország megtartotta saját specialis kiváltságait és I. Ferdinánd esküvel kötelezte magát azon kiváltságok épentartására. Szónok nem kívánt részletekbe bocsátkozni amaz idöket illetöleg, midön a magyarság a keresztyénség élén küzdött a török benyomulás ellen, hanem áttér az 1741-dik évre, midön Mária Terézia a magyarokhoz fordult, hogy trónját támogassák. És mi volt az első lépés, a mit a királynő tett? Mária Terézia első ténye az volt, midön a magyar trónra lépett, hogy fölélesztette ismét II. András egy rendeletét. Mi volt az a rendelet? Ennek a kérdésnek igen nagy a fontossága azokkal szemben, a kik nevettek, a mikor Magyarországot szabad és önálló királyságnak hallották neveztetni. Magyarország magna chartáját a mi magna chartánk után nyolcz évvel állították ki. A királynő megesküdütt arra, hogy abban az esetben,

«ha én vagy valami utódom, bármely időben megsértené a magyar nép kiváltságait, meg lesz engedve nektek és utódaiteknek, ez ígélet erejénél fogva, megvédeni magatokat a nélkül, hogy ezért mint lázadókat felelősségre vonhatna benneteket valaki».

Ez volt az alkotmány, melyre Mária Terézia megesküdütt 1741-ben; de volt ezenkívül még egy más compactum is. 1790-ben Lipót foglalta el a trónt, a magyar nép bizalmatlankodván az osztrák állam irányában, mert a Habsburg-ház már akkor kezdette mutatni jeleit annak a hűtlenségnek, mely azóta, 1848-ban, teljes nyilvánosságra jutott. A magyar országgyűlés abban az 1790-diki új egyezséget kötött az uralkodóval, melyet kibővített compactumnak neveztek s az alkotmány 10-dik törvénycikkének alapján Lipót esküt tett. Ez alkalommal kijelentette, hogy

«Magyarország szabad és önálló állam, törvényhozásának és kormányzatának teljes rendszerében; hogy nincs alávetve semmi más népnek vagy államnak, hanem hogy saját

külön existenciája van, és saját alkotmánya, s hogy oly királyoktól kormányoztassék, kiket az ország nemzeti törvényei és szokásai szerint koronáztak meg».

(Egyszersmindenkorra ki kell itt jelentenem azt, hogy nincs szándékomban az angol parlamenti tagot történelmi fejtegetéseiben ellenőrizni vagy javítgatni, hanem egyszerűen le akarom fordítani lehetőleg híven azt, a mit a félhivatalos *Hansard* szerint elmondott).

II. Ferdinánd császár (így!) 1848 április 11-én tette le az esküt, ő biztosította egy önálló országgyűlés létét: ő kezeskedett a sajtószabadságért. Mindezeket az ígéreteket 1848-ban tette, 1849-ben pedig hűtlenül megszegte azokat. Ki állíthatja már most e tanubizonyságokkal szemben azt, hogy a magyar királyság nem épen oly szabad és önálló királyság, mint akár a hannoveri királyság, vagy bármi más királyság, mely egy nagyobb államhoz csatlakozott? Ennek az osztrák udvarnak a perfidiáját eddig még nem leplezték le egész terjedelmében vagy teljes részrehajlatlansággal Anglia népe előtt. A két nemzet történetében figyelemreméltó analógiákat és körülményeket födözhetünk fel. Ha parlamenti tagtársaim kissé lapozgatnának a történelem könyvében, úgy azt találnák, hogy ennek az osztrák udvarnak *reservatio mentalisai* élénken emlékeztetnek I. Károly (angol király) hasonló *reservatio mentalisaira*, ki folyvást tett ígéreteket a nemzetnek s égre-földre esküdözött a veszély órájában, hogy adott ígéreteit híven meg fogja tartani, de rögtön megszegte adott szavát, midőn ismét biztonságban érezte magát. Még egy más analógiát is találhatunk. Mindnyájunk előtt ismeretes az, hogy mily átkos befolyást gyakorolt Henrietta Mária királyné (férjére) I. Károlyra; épen ilyenféle befolyást gyakorol az osztrák udvar körében Zsófia főhercegné. Ugyanolyan befolyást gyakoroltak Ferdinándra, ki merő bábú Metternich és Schwarzenberg kezeiben, s ennek következménye az volt, hogy merénylet történt a szabad és önálló magyar királyság megsemmisítésére. Nincs szándékában a szólónak e gyalázatos Camarilla ármánykodásaival tovább foglalkozni — azt hitte, hogy elvégre valahára már végét láttuk a Szent Szövetségnek. De csalódtunk, mert, mint látnunk kellett, újra föllobbant ismét a már kialudottnak látszott, alig pislogó Szent Szövetségnek parázsa «egy másik helyen». Nem

2574
 érte a szónok ezalatt azt a környéket, hogy a hozzáhozott lelkek vannak meghúzódna, hanem egy más helyet nem messze innét, hol azon Szent Szövetség elvszabályai még tovább tengődnek, és egy-egy alkalommal tolmácsuk is akad egy ex-külgyminiszter személyében.

(Itt jó lesz megmagyaráznom, hogy az elfogadott parlamenti illemszabályok szerint az angol alsó-házban nem illik a felső házat ezen a néven megnevezni s ha egy parlamenti tag hivatkozni akar valamire, a mi a főrendeknél történt, úgy csak «egy másik hely»-et emleget).

Épen tegnap este történt meg, egy perczzel sem korábban, hogy egy a Downing Street, (hol a külgyminiszteri hivatal van) szomszédságából elcsapott szerencsétlen skót dudás (Lord Brougham) megszólaltatta hangszerének mélabús bugását, és keservesen fölajdult «a mi régi szövetségestársunk» (Ausztria), mint a minnek elkeresztelték azt eltűnt dicsőségén. Már régóta sokszor hallottuk emlegetni ezt a régi szövetségestársat; csakhogy nem tudtuk, hogy mit kellett ezen a régi szövetségestárson értenünk. Ha a mi «régii szövetségés társunk»-on azt akarnák velünk megértetni, hogy a mi országunkat Metternich vagy Stadion szekerének kerekeihez szándékoznak lánczolni, úgy vissza kell utasítanunk a tervet. Ha az ezen országgal való régi szövetségnek van egyáltalában valami értelme, úgy az korántsem volt egyezség valami camarillával vagy minisztériummal, hanem a nemzetnek alkotmányos kívánságaival; és szónok azt állítja, hogy sokkal kötelezőbb volna reánk nézve föntartani régi szövetségünket Magyarországgal, mely területi nagyságára nézve két-ötöd részét teszi az osztrák birodalomnak, tényleg azonban, kereskedelmi hatalmának és kiváló katonai előnyeinek figyelembevételével jóval többet, mint két-ötöd részét, mintsem föntartani régi szövetségünket az osztrák birodalom egyszakaszával, miután «Ausztria» csak egy merő abstract név, egy különféle népekből összegyűlt conglomeratio megjelölésére. Ébredjünk föl tehát ezen Metternich herczeggel kötött régi szövetség álmából. Azt vetették szemünkre, hogy mily rosszul bánunk a mi régi szövetségünkkel. Míntha bizony Ferencz József császárnak igénye a magyar királyságra jogosult igény volna! A szónok kijelenti egész határozottan, egész Európa színe előtt, hogy Ferencz

József császár a jelen pillanatban nem más, mint trónbitorló Magyarországon. Kijelenti a szónok, hogy a császár, jogi kifejezést használva, a jelen pillanatban a magyar törvény szemében «külföldi ember», s mint ilyen nem foglalhatja el a magyar trónt. Még nem király s nem is lehet az, sem de facto, sem de jure, mindaddig, míg meg nem esküszik az alkotmányra a compactum értelmében, és meg nem koronázzák őt. Hogy hangzik a magyar alkotmány harmadik cikke, melyet I. Ferdinánd megerősített 1526-ban, melyre megesküdött a király 1790-ben és ismét 1848-ban?

«Magyarország királya nem menthető föl a fejedelmi méltóság kötelességei alól a nemzet beleegyezése nélkül; az országgyűlésnek lévén csupán hatalma regentst kinevezni abban az esetben, ha a király képtelennek bizonyulna (az uralkodói teendők végzésére) vagy lemondana (a trónról)».

De mi történt a valóságban? Ezt a szerencsétlen, de jó-akaró császárt, a mi «régiszoűetségesűnket», II. Ferdinándot, eltakarították (shuffled off) a trónról és nem egyenes utódját, hanem ennek testvérfiát, Ferencz Józsefet csűszttatták a helyébe. Hát van-e valaki, ki azt állíthatná, hogy Ferencz József a jelen időben törvényes királya Magyarországnak? Nem lehetetlen az, hogy Ferencz József most az osztrák császár, de ő nem Magyarország királya. Ő ebben a pillanatban trónbitorló, — külföldi ember a magyarok intézményeinek szempontjából, s a magyarok jogaikért és egy szent ügyért küzdenek. Egy másik hamis nézet is sokszor hitelre talál nálunk Angliában jelenleg; sok fondorkodó egyén jár-keł ide-oda itt Londonban, kik mindenfelé azt a hamis hírt hirdetik, hogy a magyar mozgalom tulajdonképen köztársasági mozgalom, s ily módon fölbujtogatni akarják az angol népet a magyarok ellen. A mozgalom kizáróan magyar, és nincsen semmiféle összeköttetésben a mozgalommal Franciaországban, vagy Európa más részeiben. Már harmincz év óta mozognak a magyarok; a mozgalom nemzeti jellegű és ezélja az osztrák kabinet túlkapásainak ellenszegűlni. Ne vezettség magokat félre a parlamenti tagok abban a hiedelemben, hogy a köztársasági tanok divatosak vagy szíves fogadtatásra találnak Magyarországon. Az összes magyar alkotmány lényegileg aristokratikus, és a nép azon országban épen annyira hajlik az aristocratia felé, a mint

nálunk a középosztály a mi országunk intézményeihez vonzódik. A szónok azért tagadja azt, hogy e mozgalom Magyarországon bármely összeköttetésben állna a köztársasági mozgalommal Európában, vagy hogy más valami indító oka volna, mint az ősi jogok és kiváltságokhoz való alkotmányos ragaszkodás. Tisztelt uraim, talán nem is tudják azt, hogy az aristocrata párt Magyarországon aristocratia a szó legjobb értelmében; ők voltak folyvást a nép vezérei; ők mindig azzal tüntették ki magokat, hogy a nép jogainak ügyét igyekeztek folyvást előmozdítani; és minden ellenszegülés a haladás és reform ellen az osztrák kormánynak volt a munkája, mely folyvást ellenzett minden javítást az országgyűlés alsó házában. Kik törölték el 1772-ben a röghözkötöttséget (serfdom) Magyarországon? A magyar aristocratia. Kik voltak azok, kik 1832-ben keresztülvitték az első nagyobb reformokat Magyarországon? Magyarország aristocratijája, a nép vezetői. Ki volt az, ki 1836-ban érvényre emelte a sajtószabadságot? Egy férfiú, kinek neve, clarum et venerabile nomen, örök időkre nagy fog maradni, egy nemes család ivadéka — Kossuth Lajos. Ő volt az a férfiú, ki keresztülvitte azt a reformot, hogy a magyar országgyűlésben tartott vitákat ezentúl szabad volt kinyomatni. És ezért a hallatlan büntényért Kossuthot négy évi börtönre ítélték! Mi valamennyien tudjuk, hogy mi volt e zsarnokoskodó eljárásnak a következménye, mi mindannyian tudjuk, hogy a magyar nép vállán vitte őt a hatalom polczára. 1848-ban ő törölte el az összes feudális kiváltságokat, ő szabadította föl az összes földbirtokot az ősiség szabta bilincsekből; ő törölte el a robotot, azt a zsarnoktörvényt, mely arra kényszerítette a parasztokat, hogy évenként tizenkét napi munkát végezzenek a nemesek számára; ő söpörte el a néposztályok közötti különbséget; s mindezért mi volt a jutalma? Az, hogy pellengérré állították őt Európa összes nemzetei előtt mint egy vad és anarchista republicanust. De a hova őt helyezték, az a legbüszkébb állás volt, melyet valaki elfoglalhat az egész művelt világban. Ő ugyanolyan állást foglal el, mint Washington. Ő hű tolmácsa egy nagy és szabadelvű nemzet egyhangú véleményének. Talán azt mondhatná valaki, hogy a magyar háború a különféle nemzetiségek harca egymással. Dehogy az! Magyarországnak a lakossága tizen-

négy millió lélekből áll; és a szlávok és a többi nemzetiségek közös akarattal küzdenek ugyanazért a szent ügyért a tőszyökeres magyarokkal együtt. Ellenségeik nem eggyebek, mint egy vad rablóbanda, a pöffeszkedő Jellachichcsal élükön; és az ilyen csöcseléket alkalmazza a bécsi udvar a magyar nép alkotmányos szabadságának eltiprására. Nagy fájdalmat okozott a szónoknak a minap az, hogy midőn egy kérdést intézett a miniszterelnökhöz. ez a magyar nemzet fölkelését jogaik és kiváltságaik védelmére «insurrectio»-nak nevezte becsmérelve.

Erre fölugrott és közbeszólt Lord John Russell. Örömét fejezte ki mindenekelőtt, hogy jelen van és azért haladéktalanul kijelentheti, hogy midőn ő az «insurrectio» szót használta a minap, abban a hiedelemben tette ezt, hogy ez a kifejezés teljesen rendben volt. Mindazonáltal nem akarta e szóval azt értetni meg hallgatóival, hogy az ő nézetében a magyar insurrectio jogtalan és indokolhatlan. Ő csak azért használta a szót, mert azt vélte, hogy a főnforgó körülmények közt legpontosabban volt alkalmazható az eset megjelölésére.

Mr. Bernal Osborne erre így folytatta beszédét:

A nemes lordnak teljesen igaza van. Ő minden megfontolás nélkül használta a szót, mely ámbár itt Angliában törvényellenes mozgalmat jelent, Magyarországon oly ténynek a megjelölésére szolgál, mely nem ütközik a törvényekbe, hanem teljesen jogosult. Mert midőn tömegesen fölkel a nemzet szabadságaik védelmére, a magyar hazában ennek insurrectio a neve. S midőn a magyar országgyűlés tagjai 1741-ben azt kiáltották, hogy «vitam et sanguinem pro rege nostro», ez a mozgalom insurrectio volt a szó magyar értelmében; mert ez csakugyan insurrectio volt egy jó ügy érdekében. Magyarországon ez jogi kifejezés. Bárha sokáig volnának ily insurrectiók divatosak! Ilyen volt az az insurrectio nálunk, a melyért a mi nemeslelkű Hampden Jánosunk elvérzett. (1643-ban I. Károly hadvezére, Rupert herczeg ellen a chalgrovei mezőségen.) Ilyen volt az insurrectio 1688-ban (midőn a fajtalan zsarnok, II. Jakab megszökött és III. Vilmos, Prince of Orange elfoglalta az angol trónt). Olyan insurrectiók voltak ezek, melyeknek leírása saját történelmünk legbüszkébb lapjait tölti be! A midőn egy-egy zsar-

noki fejedelmi udvar perfidiáját legyőzte volt egy eltökélt nép jogosúlt tusában.

A már említett «más helyen» hallottunk valamit fecsegní a mi régi szövetségesünk «atyai kormányzásáról», és fursa volt észrevennünk, hogy nagyhangú jelzők ügyes kezelésével mily könnyen lehet elámitani a közönséget hosszú évek során át és elhitetni velök, hogy az «atyai» gondoskodás nyilvánulásai olyan tények, a melyek tulajdonképen merő zsarnokoskodások. Ám lássuk, mint sáfárkodott ez az atyai kormány? Talán fölösleges lesz emlékezetökbe visszahívni a Galicziában elkövetett kegyetlenségeket, a hol a parasztokat a nemesek ellen, a nemes embereket pedig a pór nép ellen uszították. Talán fölösleges lesz fölemlíteni annak az atyai kormánynak magaviseletét, midőn egyfelől Milánót és Velenzét, másfelől pedig Pestet és Pozsonyt bombáztatta. (Így! de Bécset érti.) Fölösleges talán ujjal mutatni arra az atyai kormányra, mely a barbár kozákokat behívta Kelet-Európába, kik, ha sikert aratnak, utat nyitnak majd Konstantinápolyba és Kelet-Európát nemsokára orosz provinciává fogják átváltoztatni. Amaz atyai kormány gondoskodásának nyilvánulását kell látnunk abban is, hogy megtúrte egy orosz tábornoknak, Paszkjevicsnek azt a rendeletét, melyben azzal fenyeget, hogy nyilvános helyen megkancsukáztat minden magyart, kinél magyar bankót találnak! Ugyanaz az atyai kormány protestáns lelkészeket és római katolikus papokat fölakasztatott, még pedig oly pártatlansággal, a min még (a katolikus) Irlandban sem ütköznének meg. Említem-e azt az atyai gondoskodást, melylyel egész falvakat felpörzsöltetett a kormány; vagy azt az atyai gyöngédséget, melylyel főrangú hölgyeket megkorbácsoltak és hadi foglyokat agyonlövettek? Tehát ez volt a mi «régí szövetségesünknek» az az «atyai kormánya», mely oly mély rokonszenvvel találkozott «egy más helyen». Nem akarja a szónok fölemlíteni a kereskedelmi előnyöket, melyeket Anglia arathatna, ámbár ezek fölötte nagyok volnának, mert a mi régi szövetségesünk, a kiről annyit hallottak az alsó és felső ház tagjai, mindig 60 százalékra rúgó vámot szedett angol portékák után. Mellőzni akarja azon kereskedelmi előnyöket, melyek Angliára háromolnának, ha a szabad és önálló magyar királyságot elismerné. Az ő véleményében egy más, egy sokkal fontosabb kérdéssel van

dolgunk. A harcz nem folyik egyszerően Magyarország függetlenségeért. Mert az a harcz, mely mindenfelé folyik Európában, két elv közötti tusát jelent, tudniillik harczot a zsarnokság és alkotmányos kormányzás közt. A tusa Magyarországon kezdődött ugyan, de ki jósolhatja meg, hogy hova fog átterjedni? Midőn majd az utolsó ellenállást elfojtották, Magyarország és Kelet-Európa legszebb részei nem lesznek más, mint szláv hűbérei az orosz birodalomnak. Ő, a szónok, a békebiráskodás mellett szavazott, melynek abstract elvével teljesen egyetért; de mindamellett azt állíthatja, hogy megérkezhetik az időpont, midőn inkább szeretne az európai szabadságért a Balti-tengeren küzdeni, mint az Anglia és Franciaország közötti csatornán. Ezek az érzelmek talán nincsenek egészen egynémelyek inyére, de a veszély sokkal közelebb áll hozzánk, mint ők hiszik. Midőn «egy más helyen» meg kell hallgatnunk beszédeket oly egyénektől, kiknek politikáját az a hő vágy vezérli, hogy Sziciliát le kell tiporni és Magyarországot orosz provinciává tenni, midőn ugyanott egy oly külügyminisztert hallunk becsmérelni, kinél jobb, kinél nagyobb sikerű külügyminisztert nem mutathat föl a mi nemzetünk történelme, a szónok azt hiszi, hogy jó lesz örködnünk és a résen lennünk. Nemrég hoztunk egy törvényt az idegen bevándorlás dolgában; e törvénynek czélja volt elbánni azokkal a szerencsétlen nyomorúttakkal, kik ide s tova szaladgálnak az utcán és forradalmi tanokat terjesztgetnek. Van azonban a külföldieknek egy más fajtája, ex-államminiszterek, kiket nem azért száműztek saját országukból, mivel túlságosan szerették a szabadságot, kik a társaság felsőbb köreiben ármánykodnak, s kiknek vannak poroszloik és ágenseik a parlament másik házában, kiknek föladatuk ócsárolni oly férfit, ki mindig a legszabadabb elvek felé hajlott, s ki előtt a földre borúlnának és égig magasztalnák őt, ha a nápolyi zsarnokság vagy orosz kényuralom malmára hajtaná a vizet. A szónok óvást emel ez ellen s azt meri állítani, hogy ha van szabadelvű párt ebben az országban, úgy nagy hiba részökről az, hogy nem fogják pártját annak a nemes lordnak, a ki Tiverton városát képviseli a parlamentben (értsd Palmerstont). Azt meri továbbá állítani a szónok, hogy az említett nemes lord teljesen megérdemli az ország bizalmát s hogy azok a megjegyzések, melyeket «egy más helyen» tettek reá,

nem tolmácsolják híven a nép érzelmeit. Szónok elfogadja a felelősséget azért az állításért, hogy ezen ország népe teljes bizalommal viseltetik a nemes lord irányában és helyeseli azt az irányt, melyet eddig követett. Többet nem akar elmondani a jelen alkalommal. Teljesen átérzi, hogy oly ügyben emelt szót, mely megérdemli a t. Ház legmélyebb részvételét. Egyszersmind biztos arról, hogy a nemes lord nem fog semmi olyast mondani, a mi ellenszenvet gerjesztene egy saját igazságos jogaiért küzdő nemes nemzet ellen.

Mr. Monckton Milnes, a magyar nép egy másik lelkes jóakarója (később Kossuth Lajos szószólója) kelt föl erre és emelt szót az indítvány mellett, vagy az angol szólás és szokás szerint «to second the motion». Nem volt hajlandó elhinni, hogy a nemes lord a külügyminiszterium élén, a ki eddig általában oly szabadelvű nézeteket vallott Európa kilátásai és helyzete dolgában, minden aggodalom nélkül szemléli azt az eseményt, mely tanácskozásainknak tárgya, mert oly esemény ez, melyről minden túlzás nélkül kockázathatja azt az állítást, hogy sokkal fontosabb, mint akármi más, a mi eddig az elmúlt rendkívüli két év folytában megtörtént. Emlékezteti a t. házat arra a körülményre, hogy ámbár sok mindenféle zene-bona és confusio uralkodott az európai continens oly nagy részében az említett időközben, ez (tudniillik az orosz invasio) volt az első incidens, melyből észszerűen következtetnünk szabad azt, hogy fölötte fontos változásokat fog maga után vonni Európa jelenlegi területi elrendezésében. Komoly megfontolásra ajánlja továbbá azt a fontos körülményt is, hogy ha a Magyarországon jelenleg folyó események folyamában nem történik semmi változás, Ausztria jövődi függetlensége, bármilyen körülmények között is, teljesen lehetetlenné válnék. Ha a nemes lord csakugyan oly elszánt ellensége volna Ausztriának, mint a milyennek őt eléggé oktanul gondolják, semmi sem adhatna neki több alkalmat a kárörömrre, mint az, hogy az osztrák császárság függetlenségét az orosz kényuralom vizeinek örvényében menthetlenül elsülyedni láthassa. Nagyon könnyű azt állítani, hogy Ausztria haderejének egy része Olaszországban lévén elfoglalva, egészen természetes volt az, hogy szomszédjához, Oroszországhoz fordult segélyért oly czélból, hogy neki az egyik provinciájában kiütött apró zendülés elfojtásához

segédkezet nyújtson. Ez volt a szempont, melyből a diplomacia fölfogta a kérdést. De szóló azon reményének ad, kifejezést, hogy a t. ház átfogja látni, mily adag önámítást tesz föl az ilyen fölfogás, és hogy mily teljesen elkerüli a függőben lévő ügy valódi magvát. Mert hát miféle insurrectióról van szó? Hát nem a legelszántabb jellegű polgárháború ez? Hát nem tény az, hogy az osztrák birodalom két-harmadrésze fegyverre kelt azon birodalom maradványa ellen? A szóló nem tagadhatja el azt, hogy akármely parlamenti tagnak teljes szabadságában áll azt állítani, hogy Magyarországnak győzelme Ausztria fölött igen szerencsétlen következményeket vonna maga után, és hogy sokkal előnyösebb volna az, ha olyképen volna lehetséges elrendezni a dolgot, hogy Magyarország valamiféle alárendelt állást foglalna el az osztrák birodalom többi tartományaival szemben, mintsem az, hogy Magyarország emelkedjék túlsúlyra azon birodalom többi részei fölött. Mindaddig, míg a harc kizáróan a birodalom két része között folyt, az említett nézet alaposságát döntő érvekkel lehetett védeni. Abban az esetben a helyzet egészen hasonló volt ahhoz, mely a mi (angol) polgárháborúnk idejében fölmerült; s a meddig kizáróan polgárháborúra szorítkozott a kérdés, az analogia azon két esemény közt majdnem egészen teljes volt; úgy hogy Magyarország népe egészen helyesen élhetett volna, a mi parlamentarista pártfeleink paradox-szerű jelszavával, hogy tudniillik «azért harczolunk ő fölsége (értsd I. Károly király) ellen, mivel érdekeinek akarunk szolgálni vele». Tény az, hogy a háború nem folyt az osztrák császár ellen mindaddig, míg ő nem hívta be az idegent az országba. Azok, kik ellen Magyarország népe fegyvert ragadott, az osztrák miniszterek voltak és egy új és mint ők (a magyarok) azt érvelik, teljesen törvénytelen alkotmány ellen. Azon nemzetnek ősi kiváltságait és függetlenségét az osztrák császárok évszázadokon át elismerték; és még abban az esetben is, ha némi kétség férhetett volna azon függetlenség valódiságához az elmúlt időkben, egyáltalában semmi kétely sem foroghat többé ebben a tekintetben azon időpont óta, midőn a jelenlegi nehézségek első fölmerülése idején az öreg császár teljesen elismerte magyar alattvalóinak függetlenségét azzal az új alkotmánnyal, melyet adott nekik. De Ausztria utóbb egy más alkot-

mányt hirdetett ki, mely teljesen megszüntette volna Magyarország létét mint önálló királyságot, és melynek célja volt Ausztriát egy confederatióból, melynek Magyarország egy részét képezte, egy homogén birodalommá átváltoztatni. Oroszország azóta beavatkozott a két ország között folyó tusába; és a hadseregek, melyeket Magyarországra küldött, oly nagyszámúak voltak és oly fegyelmezettek, hogy teljesen lehetetlennek látszott, hogy bármi arányú hazafiság vagy elszántság sikeresen megmérkőzhetett volna velök. De ha Oroszország esetleg célzott érte ebben az ügyben, mi lenne ennek a következménye? Tegyük föl, hogy sikerülne Magyarországot kitorúlni Európa mappájáról — tegyük föl, hogy egy, Lengyelországhoz hasonló tragédiát újra megélnénk — tegyük föl, hogy egy másik nemzet földönfutó aristocratiája elszéledne Európa földén — mi más volna ennek következménye, mint az, hogy maga Ausztria is az orosz birodalom merő provinciájává süllyedne le. Nagyon figyelemre méltó az a körülmény, hogy mielőtt Oroszország beavatkozott, soha semmiféle föltételeket sem ajánlottak Magyarországnak, hogy semmiféle kísérlet sem történt azon végzetes szükségesség elkerülésére, hogy oly iszonyú nagy idegen hadsereget kellett hívni az országba az osztrák állam egy részének legigázására. Szólok bizony nagyon örülne, ha a külügyi hivatal élén álló nemes lord szájából azt hallhatná, hogy ő minden módon igyekezett Ausztriával megértetni azon politika helyességét, hogy sokkal előnyösebb volna a magyar nemzettel való megegyezkedést megkísérteni inkább, mint sem egy idegen hadi erőt segítségül hívni az országba, vagy pedig azt, hogy miután Oroszország már tényleg beavatkozott, a külügyminiszter igyekezett tőle telhető minden módon figyelmeztetni az osztrák kormányt azon végzetes következményekre, melyek azon beavatkozásból az osztrák birodalom függetlenségére háromolhatnak. A szóló barátja, a Middlesex grófság követje (Mr. Osborne) nagyon helyesen állította, hogy a szóban forgó kérdés Magyarországnak sem demokratikus, sem aristokratikus, hanem nemzeti kérdés.

A szólónak egy igen kedves barátja, gróf Batthyányi Kázmér, a külügyminiszter Magyarországnak; ő igen kitünő jellemű és józan eszű főúr, a ki soha részt nem vett bármiféle összeesküvés- vagy zendülésben; ő egy fejedelmi vagyon-

nak a birtokosa, melyet jelenleg koczára tett és azonfölül életét is oly czélből, hogy hasznára legyen hazájának; s ez a főúr nem áll egyedül a magyar főrangú családok képviselői között, a kik tetteles részt vesznek a tusában. A szóló egész komolyan fölkeri nemes barátját a külügyi hivatal élén, hogy tegyen meg mindent, a mit Anglia képviselője tehet, hogy a harcznak véget vessen, nem akarja mondani, kedvező eredménnyel, de legalább olyan eredménnyel, mely meggátolja azt, hogy az egyik hadviselő fél teljesen elpusztítsa a másikat. Nemes barátja (a külügyminiszter) talán azt fogja erre felelni, hogy ha a magyar nemzet győzedelmeskednék, úgy a kibékülés köztök és az osztrák császár közt teljesen lehetetlenné válnék és hogy egy független Magyarország létrejövetele oly sok és oly komoly diplomatiái bonyodalomra adna okot és annyira megzavarná az Európában jelenleg fönnálló területi egyensúlyt, hogy igen nagy nehézséget okozna neki annak függetlenségét elismerni. A szóló is megengedi, hogy lehetetlen volna eltagadni azt, hogy a dolog igen sok nehézséggel fog járni, de éppen e nehézségek elhárítása bátorítja a szólót azon reményének kifejezésére, hogy nemes barátja a latba fogja vetni teljes befolyását annak meggátolására, hogy az ügy a végletekig jusson. Ő elismeri, hogy a maga részéről a legnagyobb sajnálattal látná, ha az osztrák birodalom eltűnnék Európa földabroszárról. Tudja, hogy ily nagy birodalom földarabolása komoly európai válságot vonna maga után és talán egy általános európai háborúra is vezetne, azon vetekedés következtében, mely valószínűen kitörne a különféle hatalmasságok közt a fölaprított területrészek (*disjecta membra*) elfoglalására. De a szóló véleményében Ausztria sokkal hatalmasabb állást foglalna el, mint elfoglalt valaha, ha egy nagy *confederatio* válnék belőle, egy homogén birodalom helyett. Teljes lehetőség volna át nem látni azt, hogy ha Ausztria az igazságosság és mérsékeltség némi látszatával viselkedett volna ezelőtt olasz tartományai irányában, ha valami csekély mértékben önkormányzási jogot adott volna nekik, úgy az Olaszországban nemrég lefolyt valamennyi szomorú események nem történtek volna meg. Lehetetlen egyszersmind át nem látni azt, hogy Magyarország esetében Ausztria igen kevés hajlandóságot tanúsított amaz országgal oly federalis viszonyba lépni, a mely teljesen elhárította volna a jelen összeütközést. Nem

mondhatja, hogy gáncsolja a magyarokat azért, hogy fegyverrel védekeztek, midőn látták, hogy idegen csapatokat hoztak be az országba, hogy eltiporják és megsemmisítik őket; nem mondhatja, hogy gáncsolja őket azért, mivel kinyilatkoztatták, hogy véglegesen szakítottak a Habsburg-Lothringen-házzal, mely oly kegyetlenül bánt velök. De a nyilatkozat, melylyel azon házat trónvesztettnek hirdették ki Magyarországon, nem volt más, mint egy megtorlási tény az orosz invasióért. Nem szabad azonban elfelednünk azt, hogy Magyarországon nem kiáltottak ki köztársaságot, hogy amaz országnak jelenlegi politikai helyzete egy szervezett regenség, melynek élén az a csodálatos férfiú, Kossuth, áll — oly regenség, melyet az országgyűlés hirdetett ki és ismert el, és melyről tüzetesen kinyilatkoztatták, hogy egyszerűen egy ideiglenes jellegű interregnum, melynek bármily pillanatban véget vethetnek bármely egyének alkotmányos megválasztásával a magyar trónra; és szóló nem állíthatja azt, hogy minden körülmények közt teljesen ki volna zárva a lehetőség, hogy ama méltóságra a Habsburg-ház jelenlegi képviselője választassék meg. Szóló megkérdezett több magyar urat, hogy honfitársaik mily irányt követtek volna, ha az orosz invasio előtt sikerült volna nekik teljes győzelmet aratni az osztrákokon és Bécszet elfoglalni; és válaszul azt kapta tőlök, hogy a fiatal osztrák császárt azonnal megválasztották volna magyar királylyá, megesküdtették volna a magyar alkotmányra és megkoronázták volna Pesten. Ez volt a szándék, melylyel a magyar nép megkezdte a harcot és magokviselete ebben a tekintetben is föltűnő analogiát mutat azzal a magaviselettel, melyet a mi parlamentarista pártunk tanúsított a forradalom kezdetén. (Oliver Cromwell idejében.)

A szónoknak meg kell vallania, hogy midőn azt kell tapasztalnia, hogy ez (az alsó) és a másik (a felső ház) tagjai úgy beszélnek más nemzetek jogairól és szabadságairól, mint olyan dolgokról, a mikhez angol embernek nincsen semmi köze s a melyek nem érdemlik meg részvevő érdeklődését — úgy azt az ítéletet kell ejtenie azon tagokról, hogy nagy hálátlanságot tanúsítanak a gondviselés irányában, mely kegyelmesen arra szemelte ki Angliát, hogy más nemzeteknek az alkotmányos szabadság ösvényén útmutatóul és veze-

tőül szolgáljon. Az ő véleménye szerint nagy hiba volna azt föltenni, hogy lehetséges volna Európát ismét visszaterelni abba az állapotba, a melybe néhány év előtt került; és ő meg van győződve, hogy az európai békének és rendnek egyetlen állandó alapkövét mindenütt csakis az alkotmányos szabadság elveinek a különböző államokban való általános elfogadása teheti. Azon nézetek, melyeket nemes barátja néhány év előtt vallott Európa szükségeinek és helyzetének kérdésében, a szóló véleménye szerint alapos államférfiúi belátása mellett tanúskodnak; mert oly időben, midőn sokan úgy beszéltek Európa helyzetéről, mintha az örök időkre eltartana, az ő nemes barátja előrelátta azon rejtett erőket, melyek a nemzetek szíveiben munkálkodtak és figyelmeztette a continens különféle kormányait, hogy legyenek elkészülve azon változásokra, a melyek készülöben valának. De nemes barátjának előrelátó eszessége miatt ellenségei azzal vádolták őt, hogy ő volt okozója mindazon bajoknak, a miket ő csupán előre megjövendölt. Szóló valóban nem tud eléggé csodálkozni azon, hogy intelligens férfiak, magas állásban, arra a meggyőződésre juthattak, hogy az ő nemes barátjának volt valami része az Európában jelenleg uralkodó zűrzavar előidézésében. Sehogy sem tudja megmagyarázni magának, mily alapon teheti föl valaki azt, hogy egy angol külügyminiszter arra törekedjék, hogy zavarokat éleszzen más országokban, még pedig egyes egyedül abból a czélből, hogy zenebonát teremtsen a világban; valóban ez olyan absurd állítás, hogy elegendő csak megemlíteni, hogy nevetséges-ségét bebizonyítsa. Egy külügyminiszternek Angliában jól kell tudnia azt, hogy népszerűsége főleg attól függ, fönn tudja-e tartani a békét vagy nem. Am keverje bármi külügyminiszter háborúba ez országot, legyen a cél bármily igazságos vagy nemes és csakhamar elveszteni népszerűségét! Azért föltenni azt, hogy ezen országnak valamely minisztere kockára teheti Európa békéjét egyetlen egy nemzeti érdekű cél nélkül, valóban olyan agyrém, melynek megfogalmazását csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha nem felejtjük el, hogy sokszor tapasztaljuk azt, hogy az emberek némelykor annyira el engedik magokat vakíttatni szenvedélyeiktől és előítéleteiktől, hogy teljesen képtelenné lesznek hasznát venni szellemi tehetségeiknek, melyekkel a gond-

viselés őket megáldotta. A szóló véleménye szerint ez egyike azon sok hasonló jellegű kérdésnek, a melyek a közel években sokszor fognak fölmerülni. Úgy tetszik neki, hogy jelenleg széles Európában mindenütt a legfőbb fontosságú kérdést az alkotmányos szabadság kiterjesztésének ügye alkotja, mely nélkül lehetetlen föntartani a békét és rendet a különböző államokban. E nyilatkozatból azonban, persze ki kell zárnia Oroszországot, a mely kivételes helyzetben van; s addig, míg a csár kielégíti saját népének igényeit, és nem avatkozik más nemzetek ügyeibe, Isten mentse, hogy csak egyetlen egy szót is emeljen ellene! Az elv, melynek ez ország külügyi politikáját irányoznia kell, az legyen, hogy ne ártsuk magunkat más államok dolgaiba; de mindamellett törekednünk kell föntartani az európai békét, mert csakis oly módon remélhetjük, a mi nagy kereskedelmi előnyeinket és ipari termékeinket értékesíthetni és országunk fölvirágzását és jólétét föntartani, ha sikerül nekünk Európa békéjét megőriznünk.

A külügyek élén álló nemes lordon kívül volt még egy más államférfiú, a ki előre látta azon politikai megrendülések közeledését, melyek jelenleg háborgatják Európa békéjét — érti Metternich herczeget, ki egy nemrég megjelent munka szerzője, Herr von Elsedom, a Bécsben székelő porosz követ előtt úgy nyilatkozott, hogy egy betegség tüneteit észlelhette Ausztriában és tudta, hogy a kór halálos (fatal). A szóló véleménye szerint azonban van egy mód, melyen meg lehetne menteni Európát e fölötte nagy veszedelemtől, s e mód nem más, mint alkotmányos institutiókat terjesztetni a különböző nemzetek körében, ezeknek különféle szükségéhez és jelleméhez mérten. Az ő véleményében azon nemzetek boldogságát csakis úgy lehetne előmozdítani, ha kölcsönös tisztelet érzelmét lehetne megteremteni körükben, mely kölcsönös érdekek érzelmén alapulna a fejedelmek és népeik közt; és szóló azért pártolja az indítványt, mivel azt véli, hogy Oroszország óriás hatalmának beavatkozása teljesen más következményeket vonna maga után. Az orosz czárnak nyíltan bevallott politikája az alkotmányos kormányzás elterjedését minden tőle telhető módon megakadályozni. A szóló azonban komolyan reméli, hogy nemes barátja törekedni fog Ausztriát rábírni, hogy saját erejére támaszkodjék és

megőrizze saját függetlenségét. Ha nemes barátjának ezen irányban való törekvéseit siker koronázná, úgy amaz államot védgátúl emelné keleti és nyugati Európa közt, a helyett hogy áldozatúl esnék Oroszországnak és ennek satrapájává lenne, a mi megtörténnék, ha a jelenleg folyamatban levő események természetes befolyása megengedtetnék.

A következő szónok a híres Mr. Roebuck volt, a ki néhány észrevételt akart tenni, mielőtt a külügyminiszter válaszolna. Roebuck teljesen egyetért Monckton Milnesszel, hogy az ügy, melylyel a ház foglalkozik, európai fontosságú és a nemzetközi jog és nemzetközi politika több nevezetes tételét involválja. A jogi kérdés hatáskörükön túl esik, de a politikai kérdéssel mégis foglalkozhatnak. A nagy fontosságú elv, melylyel foglalkozni akar a szóló, az volt, hogy ha valamely ország belső ügyeiről van szó, ne használtassék semmiféle külső erő vagy nyomás a nép akarátának elnyomására. Ez volt az a tétel, melyet Bernal Osborne megállapítani igyekezett, ki egyszersmind meg akarta mutatni azt is, hogy amaz elvnek komoly megsértését kell látnunk abban, hogy Oroszország beavatkozott Magyarország ügyeibe. Sajnálattunkra, a császári despota, a minek az orosz czárt nevezik, nem az egyedüli európai hatalom, a melyet ily beavatkozással vádolni lehet. Sok mindenféle árnyalatait ismerjük a kormányformáknak, a teljes kényuralomtól kezdve le az általános szavazási jogon alapuló köztársaságig, s mint látjuk, nemcsak a despotikus Oroszország, hanem a köztársasági Franciaország is bűnös a nemzetközi politika említett sarkalatos elvének megsértésében. És akkor, midőn pálezzát törünk az éjszaki zsarnok felett, nem szabad elfelednünk a déli sokfejű zsarnokot sem (azaz Franciaországot), mely a jelen pillanatban nemcsak nevetségessé teszi önmagát (római politikájával), hanem Olaszország szerencsétlen népén is komoly sérelmet követ el. A szóló kívánsága az volt, hogy a ház valami gyakorlati úton bánjon el e kérdéssel, mert úgy véli, hogy bármily határozott szavakban fejezze is ki e ház érzelmeit, a nemzet szemében nem lesz ezeknek semmi jelentőségök, ha csak a kormány valami gyakorlati ténnyel nem ad nyomatékot a ház szavának. Egyszerű vélemény-nyilvánítás soha sem érne el az érdekelt ország határát. Az a despotismus, melyet a szóló imént említett, megakadályozná azt, hogy az ezen házban

elhangzott szavak a magyarok, rómaiak vagy francziák füleihez jussanak. Azért a szoló szeretné tudni, hogy a nélkül, hogy ha az angol nép akarata ellen történnék valami, mennyire volna lehetséges az ügybe ténylegesen beavatkozni és nekünk angoloknak, mint nemzetnek, a nemzetközi erkölcsösség azon nagyjelentőségű elvének megvédéséhez segédkezet nyújtanunk.

Roebuck azonban nem tud egyetérteni az előtte szoló amaz állításával, hogy az a külügyminiszter, a ki Angliát háborúba keveri, minden egyes esetben elveszítene népszerűségét. Az ő véleményében az ilyen érzelem sem nem nemes, sem nem észszerű. Ő azt meri állítani, hogy az angol nép azt a minisztert kedveli és szorítja szívéhez, a ki megőrzi a nemzeti becsületet. Nem volna semmi bizalma azokban a politikusokban, kik olyan iskolához tartoznak, melynek nemzeti erkölcsösége oly alacsony fokon áll, hogy összes érzelmeiket árúk és termékek kicserélésétől, vagy pedig a veszteség és nyereség csunya kérdésétől teszik függővé. Úgy hiszi, hogy sokkal magasztosabb nézeteket táplál lelkében az angol nép; hogy ők rokonszenveznek a világ többi nemzeteivel, hogy van bennök egy bizonyos foka azon cosmopolitikus érzelemnek, melyről tegnap este hallottunk valamit ez ülésteremben. Az ő óhajuk az, hogy a jó kormányformákat megerősödni lássák mindenhol a világon, s hogy Anglia nagy nevét fölhasználva lássák arra, hogy a barbár önkényuralom előrehaladása meggátoltassék, akár Oroszország, akár Franciaország zászlaja alatt kíséreljék is meg azt. Egyik épen oly czudar, mint a másik. Az, a ki a római népet eltiporja jelenlegi gyöngye helyzetében, sokkal utálatosabb, sokkal nagyobb barbár, mint az orosz czár. Ez utóbbi elküldötte csapatait, hogy megütközzenek a magyarokkal a nyílt csatatéren és azért ő nem érdemli meg annyira a gáncsot, mint azon kalmárkodó politikusok, kik egy ostromló hadsereg segélyével igyekeztek egy sajnálatraméltó kicsinyeskedő, fondorkodó szellem céljait elérni. Præcedenseknek nem vagyunk hiányában, ha befolyásunkat érvényre akarjuk emelni külföldi hatalmaknál. Midőn Belgium föllázadt Hollandia ellen, mi biztosítottuk számára függetlenségét. Görögország egy másik példa erre. Ez utóbbi ország alárendeltje volt, a mi legeslegrégibb szövetségesünknek (a szultánnak), de föllázadt, s mi királyt adtunk neki és alkotmányt. Mindkét idézett eset kitünően figyelemreméltó

példa arra, hogy a forradalmároknak fogtuk pártját elismert fejedelmök és egy régi szövetségesünk ellenében, mert a szóló véleménye szerint Hollandia királyánál és az Ozmán birodalom fejénél régibb szövetségesünk nem volt a föld kerekéségén. S mindkét említett alkalommal a kormány az angol nép jóváhagyásával avatkozott a dologba. Senkisémet botránkozott meg azon, hogy a belga forradalomba beavatkoztunk. Szóló egyetért azon parlamenti tagtársainak véleményével, kik a világ civilisatióját veszélyeztetve látják Oroszország ezen teljesen mentegethetetlen beavatkozásától Magyarország ügyeibe, és a szóló szeretné tudni azt, vajon nem volna lehetséges Angliának fölhívást intéznie Európa összes nagy nemzeteihez, hogy a continensen a népek különböző szakaszai között folyó nagymérvű viszálykodásokat valami úton-módon elintézzék s a viszálykodó feleket egymással kibékítsék. Ő azt állítja, hogy a kérdésben forgó ügy jóval nagyobb jelentőségű a belga forradalomnál. Tudja, hogy Franciaország is forradalmi állapotban van és elűzte a trónról királyát. Azt is tudja, hogy számos oly ok létezik jelenleg, melyek kétséget és veszedelmet okozhatnak és hogy azon egyének, kik érdekelve vannak a harcban, szoros szövetségben vannak velünk. Mindezt szóló elismeri teljes nyíltsággal; mindennek ellenére azonban kérve-kéri a külügyminisztert a t. házat és az angol népet, hogy méltassák figyelmökre azt, a mi Magyarországon és Olaszországban jelenleg történik és gondolják meg a következőket, melyek a civilisált Európára esetleg háromolhatnak. Tegyük föl azt, hogy az orosz hadsereg győzelmet arat és hogy eltiporják a magyar népet; mi volna ennek a hatása? Mai napság mi nem a Jó Remény fokát kerüljük meg, hogy Indiába juthassunk. A mi főútunk mai napság a vörös tengeren át vezet Kelet-Indiába, s abban a pillanatban, hogy az oroszok elfoglalnák Konstantinápolyt és Syriába s Egyiptomba nyomulnának, a legkedvezőtlenebb körülmények közt mennénk háborúba. S ezért a szóban forgó ügy közvetlenül érdekli Angliát. Nem szabad szemünket behúnyni s azt mondani: «Oh mi békeszerető nép vagyunk; mi nem akarunk háborút; mi félünk a háborútól. Mi csak posztót akarunk szőni, gyolcsot szőni, meg vászont szőni s az így nyert jövedelmet zsebre gyűrni!» A szóló elismeri, hogy mindezt mi csakugyan kívánjuk, de az ő nézete szerint, mindezeket a

szép dolgokat csak úgy érdemeljük meg, ha nagy és hatalmas nemzet vagyunk. Úgy hallotta a szóló, hogy azokat, kik az övéhez hasonló nézeteket merészelnek vallani «egy más helyen» (azaz a felső házban) «repealer»-eknek (szakadárok)-nak) bélyegezték. E kemény elnevezés elriasztott sokat a jó ügy pártolásától, mert «repealer»-eknek nevezve azokkal hasonlították őket össze, kik az Irland és Anglia között fönnálló Uniót föl akarják bontani. A szólónak nincsen szándékában bővebben foglalkozni ennek az elnevezésnek jogosultságával s azt sem akarja feszegetni, vajon minden egyes esetben a józan ész sugalta-e annak használatát. Öt ilyen módon nem lehet megfélemlíteni. Belgium és Görögország esetében, nem áttallja bevallani, ő csakugyan repealeri elveket vallott. Még talán Olaszország esetében is az, de Irland esetében ő bizony nem repealer. A magyarázat pedig az, hogy Görögország, Belgium és Sziciliában súlyos igazságtalanságokat követtek el, a másik esetet illetőleg azonban tagadja, hogy igazságtalanul bántak volna az országgal. Ha tehát a szóló az egyik esetben «repealer»-nek vallja magát, nem riaszthatják el őt ebbeli nézeteinek nyílt kimondásától azzal a gyanúsítással, hogy ergo ő «repealer» a másik esetben is. Ő azt meri állítani, hogy a kérdés angol kérdés a szó legtagabb értelmében; és a főczél, mely szólásra készítette, az volt, hogy fölkérje a külügyminisztert, fontolja meg, mily módon lehetne Anglia erejét, erkölcsi erejét a viszály elintézésére fölhasználni. Ő teljesen egyetért mindazzal, a mit az előbbi szónokok a nemes lord dicséretére elmondottak; és ámbár nem akarja azt, hogy őt (a szólót) a nemes lord hintójának kerekeihez lánczoltnak tekintsék, ámbár ő inkább az ellenzékhez szit, mintsem a jelen kormány pártjához, nem áttallja kinyilatkoztatni, hogy teljesen meg van elégedve a külügyi hivatal élén álló nemes lord magaviseletével. És meg is akarja mondani a t. háznak, miért. A nemes lordnak van egy bizonyos kitűzött czélja és a mellett van egyszersmind elég bátorsága azon kitűzött czél mellett állást foglalni; ha collegái hasonló módon viselkednének, mint ő, nekik is jutna részök bőven az ország dicséretéből ép úgy, mint neki. A nemes lordnak az az elve, hogy határozott álláspontot foglal el valamennyi külföldi nemzettel szemben, úgy hogy ezek meggyőződhetnek arról, hogy bizonyos körülmények közt

számolniok kell Nagy-Britanniával. A nemes lord kivont bennünket a nem-törődésnek és zsibbadtságnak azon bizonyos fajtájából, melybe az előbbi kormány alatt valószínűen sülyedtünk volna; és azért, a mennyiben az őt illeti, az ő kormánya megérdemli az ország azon helyeslését, melylyel találkozott. Abból hogy folyamodványok érkeznek folyvást a t. házhoz, melyben arra kéri őket, hogy őrizzék meg a békét és hogy nemzetközi viszályok békebiróság útján intéztessenek el, ne következtesse a nemes lord azt, hogy ez ország régi szivóssága elsatnyúlt. Az ország régi szelleme oly életrevaló most is, mint volt valaha; és helytelennek kell nyilvánítanunk minden olyan nyilatkozatot e házban, mely azt hitetné el a külföldi nemzetekkel, hogy más valami történt nálunk. Mi nem félünk a háborútól. A háború, igaz, mi úgy véljük, borzasztó szerencsétlenség volna; de vannak szerencsétlenségek, melyek még a háborúnál is borzasztóbbak volnának. A despotismus igájába való görnyedés, egy nagy nemzet becsületének teljes fölforgatása, és szabadság és hatalom utáni hőepedéseiknek megsemmisülése — mindez nagyobb csapás volna, mint a háború. Anglia, a nagy, a hatalmas, teljes biztonságban minden veszélytől, mint mai napság, arra van hivatva, hogy magára vállalja a békebiró szerepét és elmenjen a nemzetek közé, mondván: «Hallgassatok meg, hallgassatok meg propositióinkat; mert az, a ki ellenszegül a nemzetközi politika elveinek, ne számítson a mi közreműködésünkre». A t. ház meg lehet győződve arról, hogy ilyen esetben Oroszország és a többi hatalmak hallgatnának, nem Anglia, hanem a józan ész szavára, és meghódolnának nem a mi fegyvereinknek, hanem azon propositiók előtt, melyeket az emberiesség szabott elébök. Azért, ha ezen ország hatalma, a közvéleménytől támogatva, és a mi csodálatos positionkra és nagy befolyásunkra támaszkodva, azon viszálykodó felek kibékítésére irányoztatnék, olyasvalamit tennénk, mely nevünket megkedveltetné nemcsak az országgal, hanem az egész világgal, mivel az emberi nem jótevőinek bizonyítanók magunkat.

Thompson ezredes, Bradford városának, az angol szövőipar e góczpontjának képviselője szólalt föl ezután szintén a magyar ügy érdekében. Ő — úgy mondja — békeszerető népséget képviselt, kik iszonyodnak a háborútól és vérontás-

tól, de azért gyáva ember volna az, a ki nem emelné föl szavát a szabadság és alkotmányos kormányformák védelmére. Ép úgy, a mint a régi, történeti időkben a mi elődeink az úgynevezett «protestáns érdekek», azaz a szabad intézmények mellett kardoskodtak, úgy mai napság is Anglia rokonszenvére számíthat minden szabadságáért küzdő nép. Miután a szabadság elszülöttjei vagyunk, örömmel nyújtjuk kezünket ifjabb testvéreinknek, bármily éghajlatban éljenek azok vagy bármilyen legyen a bőrük színe. Azt semmi esetre sem fogjuk megtűrni, hogy a barbárok szuronyai legyenek az európai politika ultima ratioi. A béke nem lesz tartós mindaddig, míg a muszka despotismus fekete felhőjét, mely elsötétíti Nyugat-Európa egét, el nem oszlatja valami. Mi lett volna az angol nemzet helyzete, mi az utódok sorsa, ha 1688-ban (midőn az utolsó Stuart király megszökött Angliából a forradalom elől és a forradalmi párt III. Vilmost, az Orangei herceget helyezte a trónra nejével, Mária királynéval társuralkodóul) vagy más hasonló alkalommal barbár zsoldos csapatokat zúdítottak volna az országra, hogy eltíporják dédapáinkat? Észszerűen senki nem kételkedhetik abban, hogy a szabadságnak elvégre győzedelmeskednie kell Európában és a jelen alkalommal bizonyára majdnem egyhangúan fogadták volna azt, ha hamis nemzetgazdasági nézetek vissza nem riasztanák a birtokos osztályt ily lépéstől s az ellenséges táborba nem terelnék őket. De a jelenlegi nyomasztó helyzet elvégre el fog múlni s a jövő nemzedék még meg fogja köszönni Angliának, hogy a jelen súlyos és veszélyes válságban fölemelte biztató szavát a szabadság érdekében.

Mr. J. MacGregor, Glasgow városának képviselője szólalt föl ezután. Szerinte Ausztria oly politikát űz, melylyel atyáskodó kormánynak akar föltünni a külföld szemében, de a mi Magyarországot illeti, már hosszabb idő óta minden útonmódon igyekezett ott megakadályozni azt, hogy a nép alkotmányos kiváltságait élvezze. Ő is helyesli Palmerston politikáját, a ki véget vetett egy a continensen régen dúló háborúnak s teljesen megérdemli honfitársainak és más nemzeteknek bizalmát. Mielőtt azonban a szóló leülne, néhány szóval érinteni akarja azt a hamis véleményt, mely el van terjedve Metternich hercegnek állítólagos nagy hatalmáról ezelőtt

Ausztriában. Ő nem volt az a mindenható miniszter, a minek hitték, kivéve a saját hivatalos körében, tudniillik a külügy-miniszteriumban. A legfelsőbb hatalmat a birodalom nagyterjedelmű országaiban az udvari tanács gyakorolta s ez volt tulajdonképen felelős azon zsarnokoskodó és illiberalis sáfarkodásért, melyért Ausztriát gáncsolták mindenhol. Metternich, ellenkezően, minden módon igyekezett a vám-tarifáktól leszállítani oly portékák után, melyekre a nemzetnek szüksége volt; és neki köszönhetjük azon liberalis változtatásokat, melyeket 1848 előtt a tarifában létesítettek. Kéri a ház tagjait, hogy a vitatkozásban ne használjanak semmi olyan kifejezést, mely a szomszéd hatalmakat megsérthetné.

A következő szónok lord Claud Hamilton volt. Szerinte azok, kik ismerik annak az alkotmánynak a természetét, a melyért, mint azt némelyek eléggé képtelenül állítják, a magyar nemzet állítólag fegyvert ragadott, jól tudják, hogy amaz alkotmány nem több és nem kevesebb, mint a zsarnokság gépezete (an engine of tyranny), mely alatt Magyarország parasztjai sokkal rosszabb helyzetben élnek, mint a parasztság Ausztria egyéb tartományaiban. A szóló egyideig Magyarországbán tartózkodott és azt tapasztalta, hogy a nép irigyelte az osztrák korona többi alattvalóinak sorsát, kik nem voltak kénytelenek ily infamis alkotmány alatt élni. Ausztria többi tartományaiban pedig a nemesség hangosan panaszkodott, hogy nem volt oly hatalmuk alárendeltjeiken, mint a magyar aristocratáknak. De nem is «aristocraták» az ő helyes nevök, hanem «mágnások»; és minden egyes nemes embernek minden egyes ivadéka ment az elfogatástól, vámot nem fizet és föl van mentve a katonai szolgálattól.

Erre közbekiáltott Mr. Osborne: «Nem! nem!» s magam is fölhasználom a félbeszakítást, hogy elmondjam, mit tudunk Lord Claud Hamilton Magyarországbán szerzett tapasztalatairól. Ő 1835-ben október vége felé fordult meg Pozsonyban egy irlandi barátjával, mely alkalommal gróf Széchenyi István ajánló levelet adott nekik Tasnerhez, melyben azt írta, hogy a két angol csak azért ment le Pestre, hogy mondhassák: «ott voltunk»; a gőzössel ismét visszajönnek, s Pesten is csak egy nap maradnak. Hogy meddig maradtak ott, azt nem tudom. De hagyjuk magát az irlandi lordot tovább beszélni.

A szóló jól tudja azt, hogy az elmúlt tizenöt év folyamában megadóztatták a magyar nemességet; de ő arról a régi alkotmányról akar most beszélni, melyért, mint állítják, Kossuth kardoskodik. Ezután a szóló megemlékezett Széchenyi István érdemeiről, a mint azt jelen folyóiratban már részletesen leírtam (321. szám) s azután így folytatta tovább beszédét.

De mindezen dolgokról nagyon keveset tudnak itt Angliában. Azt sem tudják, hogy ezeknek a mágnásoknak a száma majdnem 230 ezerre rúg. Valamennyien, mint már említettem, föl vannak mentve adófizetés és katonai szolgálat alól, le nem tartóztathatók s azonfölül azt a jogot élvezik, hogy a parasztokat megbotoztathatják. Ők egyszersmind örökös bírák, kiknek ítélete ellen nem lehet fölébbezni. Azaz, majdnem elfelejtette a szóló, lehet fölébbezni egy szomszéd mágnáshoz, a ki valószínűen megduplázza a botütések számát, melyet a fölébbező az első ízben kapott. De azért az alsó néprétegeknek talán vannak mégis némi kiváltságaik. Mert hallottunk valamit a magyar felső házról és alsó házról és ebből azt volna szabad következtetni, hogy a népnek van valami köze a törvényhozás alsóbb ágához. Épenséggel nincs! Nemcsak hogy a köznép köréből nem választhatnak meg senkit a törvényhozó testületbe, de másnak, mint a mágnásnak nincs is szavazó joga. Van azonban egy intézkedés, mely a szabadság látszatát viseli magán. Teljesen emlékeztéből kell beszélnie, mert abban a hiszemben jött el, hogy valami irlandi ügyben lesz a t. házban vita, s azért nem hozta el magával az illető iratokat. Ha emlékezete nem csal, van valami 55 város, melyeknek követjeik mind mágnások; de hogy megakadályoztassék a városok vagy a kereskedelem szabadságának, kifejlődésének lehetősége, azon követeknek meg van engedve ugyan annyit beszélni, a mennyi nekik tetszik, de szavazniok nem szabad. Ez az a híres alkotmány, a melyért, mint nekünk mesélik, a magyarok most küzdenek. Van egy párt Magyarországon, mely folyvást arra törekedett, hogy a nemesség bosszantó kiváltságai eltöröltesse; hogy el lehessen őket fogni, hogy adót és vámot fizessenek; csakhogy Kossuth és követői nem tartoznak ahhoz a párthoz; sőt ellenkezően ő és az alsóbb nemesek akadályozták meg eddig azon reformok keresztülvitelét. Mr. Osborne

azt állította, hogy Ausztria folyvást magas vám díjakat szedett a magyar határon, de azt elhallgatta, hogy a vámot csupán azért tartották fenn ily magasban, mert a vámdíjak leszállítását arra akarták fölhasználni, hogy viszonzásul a mágnásoktól kicsikarják azt, hogy bosszantó kiváltságaikról lemondjanak. Pontefract város képviselője pedig (azaz Monckton Milnes) azt állította, hogy a magyarországi mozgalom nem köztársasági jellegű. Persze hogy nem az, mert a parasztok mind ellene vannak és csakis a lengyel katonatisztek kényszerítették őket a forradalomban részt venni, kik ágyúval hajtották őket előre. Tudja-e a ház azt, hogy «Magyarország népessége»-én mit kell érteni? Miután a magyar alkotmány olyan nagyon régi, oly intézkedést tartalmaz, mely valóságos unicum s úgy látszik, a zsidó birodalomtól vették át azt, tudniillik véteknek tartják a népet megszámlálni. Magyarország lakossága azonban körülbelül 30 millióra rúg; és a kérdés, tényleg, az, vajon legyen-e szabad öt milliónak ezek közül a többi fölött dominálni. Ezt szóló Mr. Osborne figyelmébe ajánlja, mert tudja, hogy ő a szabadságnak bajnoka; a nép zöme minden áron túladna az alkotmányon és ki akar békülni, hogy pompás országuk gazdagságát kifejleszthessék. Ne ámttassa el magát a t. ház, hanem vizsgálja meg kissé azt, hogy valóban a nép a mozgalom mellett tüntetett-e vagy pedig nem. Ha a katonai presiót eltávolítanák, egészen más eredményt tapasztalnánk. Mr. Monckton Milnes nemcsak költő, hanem próféta is akar lenni és szóló attól tart, hogy költői képzelő tehetsége teljesen elragadta őt magával. Reméli, hogy a t. ház nem fog a számára készült törbe esni, hanem óvatosan meg fogja fontolni a dolgot, mielőtt segédkezet nyújtana ahhoz, hogy a magyar népre egy oly absolute feudális alkotmány maradványait erőszakolják, mely már régen megszűnt működni s melyet amaz ország minden fölvilágosult férfia kárhoztat.

Mint látjuk, Lord Claud Hamilton nagyon fölületesen ismerte a magyar történelmet és viszonyokat.

KROPF LAJOS.

BALASSA ÉS RIMAY BARÁTSÁGA.*)

Régi időkben, midőn a közlekedés lassúsága és nehézsége sok akadályt gördített a gyorsabb mozgás elé, az egyes vármegyéknek, sőt az egyes kisebb vidékeknek urai sokkal inkább egymás társaságára voltak utalva, mint manap. A gyakoribb érintkezésből fejlődött ki rokonlelkek között a mélyebb barátság; a szomszédság azonban az indulatosabb embereknél ellenségeskedést, sőt érdekösszeütközéseknél ádáz gyűlöletet is szült.

Egy-egy vár, vagy várkastély volt a környék társadalmi életének középpontja. Hadak járása idején oda menekültek az úrasszonyok gyermekeikkel és értékes ingóságaikkal. Békeidőn ott gyülekeztek zajos mulatságokra, vidám lakomákra a környék urai, nemesei. Egy-egy családi ünnep, lakodalom vagy keresztelő esetén a meghívottak számának alig volt határa; a család minden jó emberét meghívták, ha sok napi járóföldre lakott volna is.

Kisebb mulatságokra nem mindenütt kellett a vendégseregnek hosszú utat tennie Nógrád- és Hontvármegye például meglehetősen sűrűn meg volt rakva várakkal. Ha csak a szép Ipoly völgyére és közel környékére tekintünk és Füleket mint végvárat nem is vesszük számításba, ott találjuk a XVI. században közel egymáshoz Gácsot a Forgáchok, Szécsényt a Losonczyak, Diviny, Gyarmat és Kékkő várait a Balassák birtokában.

Bizonyosra vehetjük, hogy ők voltak azon vidék társadalmának vezetői. A Balassák ezen időközben állanak hatalmok tetőpontján. A család akkor élő tagjai egytől-egyig

*) Felolvastatott a Magyar Tud. Akadémia II. osztályának 1904 június 13-án tartott ülésében.

vitéz, előre törekvő férfiak valának, egyúttal majdnem kivétel nélkül hatalmaskodó, erőszakos és féktelen emberek, de vitézi voltukkal hibáik egy részét feledtetik. A környék nemes uraival különben jó barátságban élnek, hiszen fegyvertársak, békeidőn is együtt ütnek itt-ott a törökre, alkalmas időben együtt vigadnak, mulatnak.

A Balassák között János, Imre, Menyhért jelentékeny szerepet játszanak, de céljokat különböző politikai pártokon érik el. Imre a nemzeti királysághoz csatlakozik, Menyhért hol az egyik, hol a másik párthoz áll, János állandó hűségben marad Ferdinánd és utódja pártján, de azért egy időre mégis börtön a jutalma. E máskülönben kiváló vitéz ember a testvérek között, úgy látszik, a legnyugodtabb vérmérsékletű és legmegfontoltabb vala. Szeretett Kékkő várában tartózkodni, a vidék nemességével jó viszonyban élt, az Alsó-Sztrégován lakó Madáchokat, Rimayakat hiv barátai közé számíthatta.

Ezt bizonyítja egy a nyitrai káptalan előtt tett adománylevél, mely által Balassa János fia, a költő Balassa Bálint 1586-ban Rimay Gergely fiának, nemes Rimay Istvánnak Liptó vármegyében Dowalowban egy kőből épített egész házát, Nógrád vármegyében lévő Alsó-Esztergárfaluban pedig öt egész benépesített jobbágytelket adományoz minden hasznaival és tartozandóságaikkal. Ezen adománylevélben kifejzi világosan, hogy ezt nemcsak Rimay István jeles és hűséges szolgálataiért teszi, hanem ezzel egyúttal jutalmazni kívánja azon érdemeket és hűséges szolgálatokat, a melyeket a nevezettnek atyja, Rimay Gergely egész élete folyamán a legdicséretesebben teljesített volt az ő atyja, Balassa János irányában, minden idők viszontagságai közepett. *)

Hogy Rimay Gergely, kinek felesége Madách Krisztina volt **) és fiok, István minő vérségi összeköttetésben volt Rimay Jánossal, azt ma még eredeti oklevelekkel bizonyítani nem

*) A nyitrai káptalan országos levéltárának 35. számú (1585—1589) jegyzőkönyve 110—111. l. Ezen oklevélmásolatot Vágner József nyitrai kanonok úr lekötelező szívességének köszönhetem.

**) Ugyanazon jegyzőkönyv 1586. év Nro 6. *Magyar Tört. Tár* XI. k. 238. l. Itt tévesen van közölve Rimay György a helyes Gergely helyett. A többi ehhez fűzött vélekedések sem állanak meg. *Századok*. 1890. évf. 692. l.

tudjuk, azt azonban látjuk az idézett oklevélből, hogy a Balassák szoros összeköttetésben voltak az idősebb Rimayakkal; ez kulcsot ad ahhoz is, hogyan jutott a még majdnem gyermekifjú Rimay János a költő Balassa Bálint társaságába.

Korkülönbség közöttök körülbelül huszonnégy év. Balassa Bálint huszonegyéves korában vesz részt az 1572-ben tartott koronázó országgyűlés multságain, született tehát 1551-ben, mint azt Isvánffy elbeszélése után már Toldy Ferencz is megállapította.¹⁾

Ehhez a kormeghatározáshoz azonban még fér egy-két szó. Istvánffy Miklós ugyanis tulajdonképen azt írja, hogy Balassa Bálint az említett országgyűlési multságokon huszonkettedik éves korában járta azt a bizonyos tánczot, mely az ott jelenlévő fejedelmeket annyira gyönyörködtette.²⁾ E szerint tehát 1550-ben született volna.

Rimay János születési évére nézve eddig eltérők voltak a vélemények, Toldy például 1564 körül vélte megtalálni.³⁾ Danielik pedig hihetetlen dolgot ír, születési évét 1547-re teszi, születési helyéül Kolozsvárt jelölve meg. Hogy adatait honnan vette, elhallgatja.⁴⁾ Most már bizonyosra vehetnők, hogy 1573-ban született. Ő maga mondja vallomásában, hogy 43 esztendő,⁵⁾ midőn az erdélyi fejedelemségre vágyó Balassa Zsigmond-féle összeesküvés ügyében tartott vizsgálat során őt, 1616 április 26-ikán Bozók várában az esztergomi főkáptalan küldötte és Csepregi Jakab királyi ember kihall-

¹⁾ Toldy F.: *A magyar költ. kézikönyve*. Pest, 1855. I. k. 154. l.

²⁾ Istvánffy: *Historia de rebus Hung. libri XXXIV.*: «inter quos Balassius, Johannis super in gratiam recepti filius, alterum et vigesimum natus annum, eo genere saltationis . . .» stb. *Coloniae Agrippinae* 1622. lib. XXV. 531. l. Más két kiadásában is így, *Köln*, 1685. 344. l. és *Viennae-Pragae*, 1758. 326. l. Az «alter» szóra nézve lásd: *Forcellini: Totius Latinitatis Lexicon*, *Schneebergae*, 1831. I. k. 142. l.

³⁾ Toldy F. i. m. 185. l.

⁴⁾ Danielik és Ferenczy: *Magyar Irók*. Pest, 1856. I. k. 391. l.

⁵⁾ Az orsz. levéltárban megnéztem a tanuvallatás eredeti példányát, kétséget kizáróan 43 évesnek írja számmal Rimayt. Ezt azonban mégis tollhibának kell tartanom, inkább lehetett 53, vagy ennél is valamivel több éves, mert az első esetet véve fel, csak 17 éves koráig lehetett volna Rimay Balassa társaságában. Ez kizárná a Nagpraghy Demeterrel való közös iskolázást is.

gatta.¹⁾ E szerint Rimay János csak 21 éves lett volna, mikor Balassa Bálint 1594-ben végső óráiban őt kérte arra, «hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg».²⁾

Kétségtelen, hogy Rimay Jánosnak kitünő nevelésben, iskoláztatásban kellett részesülnie, mint azt egész pályája és munkái bizonyítják. Hogy széleskörű ismereteit hol szerezte, hol tanult, nem tudjuk, csak annak emlékezete maradt fenn, hogy Napraphy Demeterrel, a későbbi erdélyi püspökkel, egy ideig legalább együtt tanult és együtt szívták be «azt az mézzel folyó tudományi patakot».³⁾

Ebből a mézből Rimay nemcsak az iskolában, hanem később is folyton sokat szívott magába, elárulja ezt egy Napraghyhoz intézett levelében (1603), melyben emlegeti, hogy ő most is Epictetus írásával gyámolgatja életét és reménységét, üres fejű emberekkel nem szeret társalogni, inkább Senecával, Petrarccával, Ciceróval beszélget többet, ezért azt hiszik sokan, hogy semmit sem mível, pedig azt, a mit ő egyedül mível, sok ezer egyéb ember sem mívelhetné, még ha akarná is — mert a tanulatlanok nem volnának képesek erre. A továbbiakban még e jellemző sorokat írja: «Veszem is eszemben, hogy akkor vagyok egyedül, a mikor sokakkal vagyok itt való emberekkel együtt, akkor peniglen többekkel, mikor csak magammal, mert akkor szólhatok bővebben azokkal, a kikbe én gyönyörködöm, s a kiket szeretek».⁴⁾

Ezekben a sorokban már megvan magyarázata annak, hogy mi vonzotta Rimayt annyira Balassa Bálinthoz. De hogy viszont Balassa is a gyermekifjút már komolyan számba vette, az csak úgy volt lehetséges, hogy Rimaynak nagy tanultsága mellett egyúttal igen korán érett ifjúnak kellett lennie. Csak ez esetben érthető meg Rimaynak azt a vallomása, hogy őt Balassa énekeinek egybeszedésére, rendbenírására, sok helyen való bontakozásinak megigazítására és kiadására két ok vezérelte. Ezek között kiváltképen az első, hogy annyiban neki is van némi köze Balassa énekeihez, a

¹⁾ *Irod. tört. Közl.* IV. évf. 1894. év. 181. l.

²⁾ Báró Radvánszky Béla: *Rimay János Munkái.* Budapest, 1904. 1. lap az eredeti címlap szövegében.

³⁾ Ipolyi A.: *Rimay J. Államiratai.* Budapest, 1887. 97. l.

⁴⁾ Ipolyi A. i. m. 98. l.

mennyiben ő, tudniillik Rimay, már tíz, tizenkét esztendőös korabeli ítéletével is munkálkodott ezeknek némelyikében, a mennyiben az ő igazgatása alá bocsátotta efféle írásit örömet, igazgatás ugyan nem látszott benne szükségesnek. Tartozni vél tehát azzal, hogy holta után suffragáljon annak és adjon gyámolitást munkájának, a ki életében sem idegenítette censurájától annyiban munkáját, a mennyiben Rimay magyarságának azokhoz huzalkodható értékét tapasztalható.¹⁾

Hogy Balassa máskor is bocsátott Rimay bírálata alá műveiből, az kitünik azon magyarázatból, a mit Rimay egy külföldön kelt, hozzáintézett leveléhez fűzött. E szerint Balassa őt annyira szerette, hogy ítélete alá adta mind magát, mind írását, gyönyörködött benne és sokak ítéleténél is inkább becsülte. Az említett Balassa-level töredéke is nagyon érdekes és jellemző, melynek bizonyításra idézett része így hangzik: «Kétség nélkül hiszem, hogy mostani zarándokságnak eredetit és állapotját nem tudják azok közül, (kik) rágalmazással szólnak felőlem, de ha virtutis æmula est invidia, invidiam autem subsequitur livor et obtrectatio, nem kell azon uram csodálkoznom és rágalmazásokon fölötte bánkódnom. Én nekem elég az, ha kegyelmed és egyebek, kik olyak, mint kegyelmed, azaz quorum virtus nativa aliis quoque virtutibus est cumulata, szerettek és tinektek meg nem hül szívetekben az emlékezetem.»²⁾

Ugyancsak külföldön, Poroszországban időzése alatt, tehát 1590. vagy 1591-ben Transpergából új esztendei kedveskedő ajándékul és emlékezetre, Balassa két könyvet küld Rimaynak, kit arra kér, hogy elolvassván, írja meg felölök való tetszését és opinióját. Ugyanakkor három éneket is küld neki levelében ilyen szóval: «Küldtem kegyelmednek magam elméje fáradékiból vágatott rövid három énekecskémet is, de magának kegyelmednek, tudván hogy — — — tudja őket magánál tartani és igazítani is kegyelmed.»³⁾ Ezeket tehát úgy küldi csak, hogy másoknak meg se mutassa Rimay.

Egy másik levéltöredékhez csatolt jegyzetében azt is

¹⁾ Báró Radvánszky Béla: *Rimay János munkái*. Budapest, 1904. 252. l.

²⁾ Ipolyi A.: *Rimay Államiratai*. 80—81. l.

³⁾ Báró Radvánszky Béla: *Rimay J. munkái*. 253. l.

irja, hogy Balassa, kinék nevét dicséretben hordozza mostan is minden rend, őt az ő fölötté való nagy emberségéből, érdeme fölött becsülte és valamikor szemben volt vele, mindég újból be is bizonyította, sőt saját szerencsétlenségében vigasztalta magát azzal, ha Rimaynak valamiben szerencséje volt. Balassának ezt bizonyító levéltöredéke így hangzik: «Ha te neked (mondván) a szerencse hamis s az emberek abba nem esmernek, a mi vagy és volnál, mit bánkódom, ha én hozzám kemény és ha nem közli is velem semmi böcsületes ajándékát. Valamikor vagy láthatlak, vagy emlékezem felőled, mindenkoron vigasztalom magamat veled (etc). — Én azért, a ki minden ez országban velem együtt élőknek az életekre és érdemekre vigyázok, s ki szolgálni is akarok minden böcsületérdemlő embereknek jövendőben való jó neveknek . . . ezeket az jó hírnek örökségéből kihagyjam-e, kik mind hazájoknak és nemzetségeknél sokat szolgáltanak és mind én hozzám becsületes jóakarattal voltak?»*)

Ha még ezekhez hozzáveszszük azt, hogy a Radvánszky-Rimay-codex énekeit magában foglaló czímlapnak tanúsága szerint Balassa Bálint életében azt mondta Rimaynak: «Ha úgy mégy elő dolgodban, az mint elkezdted, gyakorolván azt, nem hogy el nem érkeznél vele, de meg is fogsz haladni», megláthatjuk és megértjük a közöttök, sajnos, aránylag csak rövid ideig tartott igazi és benső barátságna, szeretetnek alapját, fejlődését és mértékét.

Ezek után nem ütközhetünk meg azon, hogy Balassa Bálint halála óráján, 1594-ben, midőn Esztergom ostrománál kapott súlyos sebével utolsó perczeit élte, Rimay Jánost vallotta maga helyében költő «utódának lenni», sőt arra is kérte ifjú barátját, hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg.

Ezt végre is hajtotta Rimay; megírta a *Balassa Bálintnak Esztergom alá való készületi* című költeménysorozatot, melyben az őszinte bánat visszhangjával énekli meg mesterének elestét. A versekkel való ékesítést kiterjeszti az elhalt költő testvére, Ferenczre is, ki időközben 1596-ban esett el a tatárokkal vívott ütközetben. A sorozat első énekének versfőiben lévő *Balassios fratres Rimai decorat* mondattal már kezdetén kifejezésre jut, hogy a két testvérről fog

*) Ipolyi A.: *Rimay J. Államiratai*. 80. l.

szólani az ének. Ez egyúttal arra mutat, hogy Rimay a költő halála után nem azonnal írta meg ékesítő verseit, vagy ha igen, akkor Balassa Ferencz eleste után más sorozatot írt, és csupán az utóbbit adta ki nyomtatásban 1597 vagy 1598-ban.¹⁾

Balassa Bálint halálán, azt hiszem, kevés ember érzett oly mély, oly igaz fájdalmat, mint Rimay János, ki rajongó szeretettel és tisztelettel környezett mesterét vesztette el.

Később is minden alkalommal, mikor teheti, kifejezést ad Balassa iránt érzett tiszteletének, szeretetének és mindenkor igyekszik őt igen magasra helyezni. Úgy látszik, az előbb tárgyalt ékesítő verseken kívül «írt sokat, többet is dicsérettel, mind az két atyafi²⁾ fölől», de hogy «mennyit kell az több irásának is tulajdonitanunk», azt «ez egynéhány szép mesterségő ígécske, szép zöld czégerét mutatja sötétben is» «ezen elég világossággal égő» szövetnekével és «bizony böcsülheti az verseket is fölötte és az mesterének tudományát is igazán szeretheti.»³⁾

A kortársak között azonban Balassa dicséretében nem mindenki volt olyan bőkezű. Akadtak, kik Balassát némely viselt dolgai miatt kisebbiteni akarták, nem találták helyén valónak a dicséreték szaporítását és Rimayt ezért vaksággal vádolták.

E gáncsokkal is számot akart vetni Rimay és elkészült a védelemre. Az előbb idézett Balassa-féle levéltörödékek, melyekhez Rimay magyarázatokat fűzött, rendkívül érdekes részleteket tartottak fenn ugyan számunkra a két költő közötti baráti viszony megismerésére; de mi lehetett ezekkel célja? Neki nem kellett ezek a commentárok, ő ugyanis ismerte helyzetöket. A védelemnél volt szüksége ezekre, mely nem lehetett más, mint Balassa Bálint élete folyásának leírása, melyben bőven kiterjeszkedett a közöttök fönnállott baráti viszonyra, mely őszintén föltárta cselekedeteinek, legalább azok egy részének indító okait is.

¹⁾ Egyetlen ismert teljes példánya, mely magáé Rimayé volt, a M. Tud. Akadémia könyvtárában. (*Régi Magyar Írók*. Qu. 39. jegy alatt.)

²⁾ Tudniillik a két Balassa testvérről.

³⁾ *Rimay J. Államiratai*. 79. l.

E megoldandó dolgok közé tartozott és tartozik még most is azon kérdés, miért ment Balassa Bálint 1589-ben külföldre, önkéntes száműzetésbe és miért maradt ott hosszú négy éven át, holott az alatt írott verseiben többször is ad kifejezést hazavágyódásának.

Rimay azt írja az *Esztergom alá való készületi* czimlapján, hogy Balassát teljesen elkedvetlenítette a vitézi élettől az, hogy nem részesült semmi elismerésben, hű szolgálatai és vitéz tettei jutalom nélkül maradtak és csak hazaszeretetből fogott ismét kardot kezébe, hogy az ostromlott Esztergom alá siessen.

Hogy Balassának ez önkéntes száműzetésében jutott-e valami szerepe szerelmi búbánatnak, felesége elválásának vagy családi perlekedésekkel telt vagyoni kellemetlenségeinek és a vagyonban való erős megfogyatkozásának, arra manap alig tudnánk feleletet adni.

Az azonban bizonyos, hogy Rimay jól volt értesülve; az ok, a mit az epicediumban jelez, teljesen megfelel a valósnak. Erről meggyőződhetünk és bővebb tájékozást is szerezhethetünk Rimaynak még egy töredékben reánk maradt följegyzéséből. Ebben a következőket írja Rimay: «Plato mondása szerint azért, Virtutis sublato præmio, nemo est, qui virtutem sequatur. Valahol az jóságos cselekedetnek az jutalma el vagyon vettelve, ritka, a ki annak az rendit és tisztit követhesse.»

«De bizonynyal hiszem azt én, hogyha annak az mi Alciadesünknek is (hogy így szóljak) jószáginak és elméje gyümölcsinek adattatott volna oly piacza, a hol azoknak hasznait kitergegethette volna, mind nevének és mind hazájának sokat szolgálhatott volna s ottan nagyobb bizonyságért legyen im ez ő maga írása *) ide helyheztetve, kit ez igéssel írt az jó emlékezető öcscsének egy Krakkóból küldött levelébe:

«Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogyha ott kin **) tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfaragásban nem foglalnám az elmémet. De ha nem szolgáltatnak velem, megyek! Az hibeí bíró-

*) Tudniillik Balassa Bálinté.

**) Tudniillik Magyarországon.

ságot vegyem-e föl? Nem illik. Megházasodjam-e? Annak ellent mondtam. Azért uram így lévén az dolog, hogy meg se házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e itt kisebb boszúsággal és elmémnek vékony törődésével, urakkal és hercegekkel való nyájasságban az időmöt elmulatnom, mint otthonn csak az szomorságban és morgolódásban? Bezzeg, ha valamely szorgos gondot biznának rám, mint Tatát vagy Palotát, a hol kin kintelen distrahalmom kellene az elmémet az virtus gyakorlásra, elhadnám Krakkót érette s úgy el is távoztathatnám az emberek rágalmaszását, mert az mindennapi munka és fáradtság az testet is megszeliditené. Az gondviselés penig az elmémet is megnyhítené az hivalkodásban, mert alio esset mens atque cogitatio conversa, atque in unico solæque virtutis exercenda studio omnis cura defixa, etc».*)

Rimay tehát itt világosan megmondja, hogy Balassa Bálintot folyton háttérbe szorították és ha hagytak volna neki elég helyet és szabadságot cselekvésre, eszével és kardjával hazájának oly nagy szolgálatokat tett volna, melyek annak csak hasznára, az ő nevének pedig csak dicsőségére szolgálhattak volna.

Hogy állításának biznonsága legyen, a leghitesebb tanut, magát Balassa Bálintot idézi, vagyis ennek bizalmas levelét, melyet 1591 körül Krakkóból írt volt testvéréhez, Ferenczhez.

Valószínű, hogy baráti kezezből sok visszahívogató levelet kaphatott Balassa Bálint bujdosása alatt, végre megúnta a dolgot, tollat fogott és testvére előtt kitárta egész lelkét és érzésinek keserűségét.

Azt mondja, méltán bolondnak tarthatnák őt, ha otthon tisztességes szolgálatot adnának neki és ő ennek ellenére mégis inkább versfaragással foglalná el elméjét. De ha teljességgel nem szolgáltatnak vele és nem adnak neki otthon, vitézi voltához méltó foglalkozást, akkor inkább távozik. Keserű gunynyal teszi hozzá: a hibeí bíróságot csak nem vállalhatja magára, az nem illenek ő hozzá! Bizony falusi bíróság és Balassa Bálint nem nagyon összeillő dolog.

Az első állításában azonban van egy kis tulzás, hogy ő kedvezőbb esetben tollát egészen letette volna és a versfara-

*) Rimay J. Munkái. 267—268. 1.

gást teljesen kardjával cserélte volna föl. Ez alig hihető. Életének előbbi szakában ugyancsak vitézkedett, forgatta is kardját eleget, de a hogy azt időről-időre hüvelyébe dugta, tollát és lantját vette mindig elő. Ez állítását tehát úgy kell értelmeznünk, hogy Krakóban, vitézkedés híján, a versfaragás volt főoglalkozása.

Azután fölveti a kérdést, hogy megházasodjék-e? Erre azt feleli maga magának, hogy azt nem teheti, arról lemondott. Ezt érthetjük. A kinek a házasság annyi bajt, szerencsétlenséget és keserőséget okozott, az újból nem egykönnyen adja reá fejét.

Mint hogy se meg nem házasodhatik, se neki való szolgálata nincsen, nem okosabb-e az ő választása, hogy a Krakóban tartózkodó urakkal és hercegekkel tölti nyájas mulatóságokban idejét, ezzel elméjét se nagyon erőltetvén meg, míg otthon csak boszúság és morgolódás volna foglalkozása.

E levél-töredék további részéből azt is megtudjuk, minő állásra vágyott, mit akart volna elérni Balassa. Vitézségéhez és állásához mérten e vágya elég szerény: Tatán vagy Palotán a kapitányság kielégítette volna; ezért kész lett volna Krakót azonnal elhagyni. Ezt a megbízatást oly szorgos gondnak tekintené, hogy elméjét egészen a virtus gyakorlására kellene fordítania, és ezzel el is távoztathatná magától az emberek rágalmazását, mert a mindennapi munka és fáradság testét is megszelidítené.

E kis töredék mily érdekes és sokat mondó részleteket tartott meg számunkra.

Ezekből is látható, hogy Rimay védőiratához jól és ügyesen összegyűjthette a bizonyító adatokat. Hogy Rimay a tölem fölvelt, föltételezett, Balassát védő életleírás-féle munkáját valósággal meg is írta, annak emlékét ilyen alakban hagyta reánk töredékei között:

«Nevezheti netalán némely ezt és véteknek is tulajdoníthatja bennem, hogy ez úrfinak *) dicséreti szaporításában fölötte vak vagyok és néma vétkeinek elhallgatásával. Az a jámbor azért térjen vissza az én írásimra és olvasson ott ehhez való dolgot, és itt is találja meg, hogyha valakiben az

*) Balassa Bálintot a halálát ékesítő versben is «úrfi»-nak nevezí. *Rimay J. Munkái.* 45. l.

jóságok meghaladták és följül multák az vétkeket»,*) ilyen esetekben az érdemeket kell tekintetbe venni, és abban kell őket mindenkor ékesíteni, a miben nagyobbak voltak.

Egy nagy irodalom-barát és tudománypártoló úrhoz, Fintai Darholz Kristófhöz intézett ajánlólevél-féle töredékből pedig még sok más érdekes körülményről is értesülünk, mely egyúttal nemcsak véglegesen tisztázza Rimay e védelmi írata kinyomatásának kérdését, hanem annak berendezéséről, tartalmáról is tájékoztat bennünket.

Ezen már érintett, Darholzhoz szóló ajánlólevelet következően kezdi Rimay: «A te dicséretes munkáért, melyet azáltal végeztél, hogy a tudós férfiak mindazon dicséretét, melylyel a Balassákat mindenfelé magasztalták egy csomóban összegyűjtve (in fascem collectas), — azért hogy kisebbitted legalább mindazok gyászát, melyeket a haza halálos sebei és a valaha aligha behegedő sebhelyek okoznak — világra bocsátottad, ki van olyan, ki önként szeretetre nem gyuladna irántad? ki ne sodortatnék akarata ellenére is a te utánad való vágyakozásba, mely oly dicsőséges és gyümölcsöző». Ezután tovább fejtegeti Rimay, hogy mikor észrevette Darholz törekvését, hogy a Balassák dicsőségét halálok után is meg akarja örökíteni, ez mily nagy mértékben növelte benne a Darholz iránt addig is érzett becsülést. De nemcsak neki tetsző dolog ez, másoknak is háladatosaknak kell lenniök Darholz iránt azért, hogy munkáját ez elhalt dicső hősök emlékének szentelte.

Ezekből világosan megtudjuk, hogy a classikus műveltségű**) Darholz Kristóf, a Balassa testvérek halála után nem sok időre, mindazon dicsőítő iratokot, verseket, gyászbeszédeket, és ezekhez hasonló dolgokat, melyekkel a tudósok a Balassákat dicsérték és magasztaltak, egybeszedte és egy kötetben kinyomatva, latin nyelven kiadta.

Darholz könyvéből példányt ma nem ismerünk, azt sem tudjuk bizonyosan, hol és mikor nyomatta ki, de tekintetbe véve, hogy a család székhelye a sárosvármegyei Finta volt, az a valószínű, hogy a nyomtatás helyét Bártfán, esetleg Lőcsén kell keresnünk, föltéve, hogy ez utóbbi helyen a

*) *Rimay J. Államiratai.* 79. 1.

**) Ezt a családom levéltárában lévő levelei is bizonyítják.

a XVII. század első éveiben lett volna már könyvnyomtató műhely.

Rimay nem e munka révén érintkezett először Darholcz Kristóffal. Régebbi barátság szálai kötötték őket össze. Beszélgettek ők már előbb is hasonló dolgokról, meghánytákvetették, hogy a haza szomorú állapotában hogyan lehetne annak előbbi díszét visszaállítani. Arról is folyt szó közöttök, hogy a Balassák vagyonukat, összes természeti adományaikat, mindenöket a hazáért áldozták föl és vitézség dolgában mindeneknek előtte jártak.

Példája ennek Eger, mely egész Magyarországnak legdicsőbb katonai akadémiája, a mi Európánknak legfényesebb bástyája, de nem annyira természete vagy mesterségesen készített erősítésével vált ilyenné, hanem azon vitéz férfiak karjai által, a kik védelmezték. E vitézek temérdek győzelmi jelekkel és a legfényesebb győzelmek diadalmeneteivel ékesítették azt. Akkor, midőn leginkább virágzott, akkor is e vitéz urak társaságától, fényétől és tekintélyétől várhatta csupán ezt a különös ékességét. Mindenek csakis e forrásból (beleértve természetesen Balassa Bálint vitézkedéseit és jeles haditetteit is), vezethették le a vitézség és előkelőség folyóit.

Hozzáteszi ezekhez Rimay: «Ha valaki másként beszél, az irigység szól belőle».

De Rimay nem hallgat ezekre, hanem csak a saját lelkiismeretére. Mert szerette őket, tudniillik a Balassa-testvéreket életökben, szeretni fogja holtok után is és jóhíreknek tutora leend. A Balassa-testvérek után való vágyakozásának fájdalmait nem is tudná magától elutasítani, de ha tudná, még akkor sem akarná. Van-e valaki, ki a haza e támaszainak ledőlésére aggodalommal ne gondolna?

Mi legalább, mondja tovább Rimay: «kik életét*) és erényeit kikutatva magunknál tartjuk», erre sohasem volnánk képesek, sőt mivel abból másokra is haszon fog háramlani, «másokkal is közlendőnek tartjuk».

Ugyanezeknek az eszméknek bővebb változatai után ismét egyenesen Darholczhoz fordul szavával Rimay ilyenformán: «Egyébiránt, hogy azon elhunyt hősök iránt való tartozá-

*) Tudniillik Balassáét.

somnak egy részét lefizessem és hogy a te szándékodat és a te, azok dicsőségének szentelt munkádat, azoknál legalább, a kik latinul nem tudnak, közönségesebbé tegyem, ilyeneknek gyakori buzdítása által ösztönöztetve, úgy, a mint tudtam, csekély költői tehetséggel, a mi köznyelvünkön az azoknak életéről és elhunytáról irt kevés verseinket, a mi védelmező előbeszédünkkel együtt, a melyet nagyságos és nemzeti Nádasy Tamás úr, (a ki ezekről, hazájáról és a nemes tudományokról igen nemesen gondolkozott) nevének szenteltük, kiadtuk azon föltett szándékkal, hogy téged (kinek, mint jól emlékezünk reá, helyeslésével találkozott minden munkánk) azok gyámjává választanálak . . . hogy a gonosz hírek terjesztői ellen azokat nálad őrizet és védelem alá helyezzem».

Rimay ezután újra kitér azokra, kik Balassát merő irigységből kisebbitik, ezt pedig hibásan teszik, mert eddig nem volt még magyar író, ki az irodalom mezején a színmézet úgy tudta volna összegyűjteni, és képes lett volna azt oly tiszta lépbe összehordani, mint Balassa Bálint, ki a latin, olasz, német, lengyel, valamint a cseh nyelvben való jártaságán kívül a mi nyelvünket is az ékes-szólás magas csucsára emelte, ezeken kívül még a török nyelv tökéletes ismeretében is kitűnt.

Ha Darholz elfogadja a munka védnökségét, őt bizonyára követni fogják a Pallas táborához tartozó olyan ivadékok, mint Istvánffy Miklós, Forgách Mihály, Révay Péter, Káthay Mihály, Szokolyi Miklós, valamint hozzájuk hasonló család tagjai.

De az irigyek, rágalmazók ellen a védelem igen szükséges. Nincs tehát ok, mondja Rimay, hogy valaki kételkedjék abban, hogy tisztemet teljesítem akkor, midőn az ő emlékezetét, a ki engem a tudományok kedvelőjévé tett, nem mellőzhetem hallgatással».

Ezeken kívül még azért is különösen szerette őt Rimay, mert Balassa csepegtette be szívébe azt a reményt, hogy az erény útját a szerencse kedvezése nélkül is lehet követni. Hogyne emelne tehát védíratában *) pajsztos hírének nevének rágalmazói ellen.**)

*) In Apologia nostra.

**); Rimay J. Munkái. 260—266. l.

Eddig tart a kézirat; további része elveszett. Nagy kár, mert a megmaradt töredékből is sok érdekes dologról értesülünk, Rimaynak irodalmi körét is több baráttal szaporítja, köztök különösen Darholcz Kristóffal. Balassa Bálintról való ismereteinket is tágitja. Megtudjuk abból, hogy hat idegen nyelvben volt teljesen jártas, hogy kortársai szerint is a magyar nyelvet az ékesszólás magas csucsára emelte. Ő tette Rimayt a tudományok kedvelőjévé, ugyancsak ő csepegtette tanítványa szívébe, hogy az erény útját a szerencse kedvezése nélkül is lehet követni.

Azt tudtuk eddig is, hogy Balassa Bálintnak életében sok ellensége, rágalmazója, sőt jogos haragosa is volt, de most azt is tudjuk, hogy sokan voltak kortársai között olyanok is, kik őt szerették, benne a vitéz embert és az írók egyaránt becsülték.

Arról is meggyőződhetünk, hogy Rimaynak Balassa iránt érzett szeretete, tisztelete határtalan. Ha valaki másként beszél, másképen gondolkozik a Balassákról, mint ő, azokból csak az irigység szól.

Rimay szerette őket életökben, szereti őket holtok után is, meg akarja és meg is fogja emlékeket védelmezni.

A hálás tanítvány ezt meg is tette. Balassa életét és érényeit kikutatva, hogy abból másokra is haszon hároml-hassék és hogy mindenki megérthesse, a dicső emlékezetű testvérek életéről és elhunytáról magyar nyelven írott verseit védelmező előbeszédével egyetemben kiadta nyomtatásban, hogy a gonosz hírek terjesztőit elhallgattassa.

E munkáját Nádasdy Tamás nevének szentelte és egyben Darholcz Kristóf szárnyai alá helyezte.

Hogy a munka mely nyomdából került ki és mely évben, nem tudjuk, példányt ma nem ismerünk belőle. Toldy Ferencz ugyan két jegyzetben is említi egy ilyen című munkáját: *Vita Valentini Balassa, hungaricis rhythmis descripta* év és hely kitétele nélkül 8-rét alakban,*) de példányt Toldy sem látott belőle vagy legalább nem emlékezett arra és csak régi jegyzeteiből idézve említette föl.

Hogy ez a Balassák életét leíró védelmező munka egészen

*) Toldy F.: *Magy. költ. kézikönyve*. Pest, 1855. I. köt. 158. és 187. l.

más mű, mint a Rimaytól kiadott *Esztergom alá való készületi*, az tökéletesen bizonyos. Ezt Balassa Bálintnak végakaratóban kifejezett kívánságára írta, ebben az életök folyásáról, eseményeiről jóformán meg sem emlékezik, Nádasdy Tamásnak sincs ajánlva, védelmező előbeszéd sincsen hozzá csatolva, ez pusztán csak egy epicedium.

Az előbb említett elveszett munka egészen más célból, a gonosz nyelvek, irigyek és rágalmazók elnémitására készült, a Darholcz Kristóf gyűjteményes latin munkájának megjelenése után és némileg annak hatása alatt. Beosztása következő volt: a címlap és a Nádasdynak szóló ajánlás után jött a Balassa testvéreket védelmező előbeszéd, melyben életök és erényeik is föl voltak tüntetve, azután következtek azon magyar nyelven írott versek, melyek a magasztalt hősök életét, cselekedeteit, vitézi tetteit és halálukat tárgyalták.

Rimay e munkájának kiadása idejét 1599—1600 körüli időre, de mindenesetre 1602. előttre kell tennünk, mert a Darholczhoz írott ajánlásban említett irodalombarátok között megnevezett báró Forgách Mihály, báró Simon főpohárnok és Pempflinger Orsolya fia, 1603-ban már meghalt,*) sőt a kihez az ajánlás szól, Darholcz Kristóf még egy évvel előbb, 1602-ben költözött el az élők sorából.**)

Irodalmunkra nézve nagy veszteség, hogy Balassa védelmezése, életrajza nem maradt korunkra. De ha már ettől meg vagyunk is fosztva, némi kárpótlást nyújt Rimaynak egy szintén nagyon érdekes, más kézírata, az előszó, melyet Balassa Bálint összes énekeinek első kiadásához írt.

Ebből világosan láthatjuk, hogy Rimay János, mesterének, Balassa Bálintnak összes verseit, mindenféle énekeit, szerelmes költeményeit és Júlia-dalait nemcsak ismerte, hanem azokat ki is nyomatta.

Az előszó elején lévő latin szöveg, nézetem szerint, a

*) Nagy Iván: *Magy. Csal.* IV. köt. 203. és 206. l. A család levéltárában levő 1603-ban kelt érdekes végrendeletében szomorúan panaszolja el keserves sorsát, hogy oly ifjan kell meghalnia. M. N. Múzeum.

**) Feltéve, hogy ő róla szól a következő nyomtatvány: *Epicediā in p̄maturum obitum Gen. Domini Christophori Darholtz de Finta (sat.) Bartphæ Imprimebat Jacobus Kléz. 1602.*

czimlap belső oldalán, mint latin czím volt elhelyezve, külső oldalán magyar czime volt a könyvnek, olyanformán, mint azt *Az Nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnac Esztergom alá való készületi* című gyászverseinél láthatjuk.*)

Már magában e hosszú lélegzetű latin czimben elárulja a kiadó, hogy a könyv tartalma és a versek szerzője iránt milyen bámulattal van eltelve. Nézeteit ilyenformán beszéli el a czimben :

«Méltóságos Nemzetes és Nagyságos Gyarmathi Bárá Balasy Bálint úrnak, Pannonia szülöttének, Apollói lanttal zengett különféle versei, a melyekkel a Muzsák gyönyörű karát annyira ékesgeti, hogy az ő magyar sipszóhangzatának csodálatos kedvességével és szavainak tiszta összehangzásával, minden egyebeket, ha mik léteztek, messze távolásra meghaladván, noha az irigység is segítette őket, (tudniillik azokat a többieket) mégis a tekintély és dicsőségnek sokkal magasabb polczát foglalja el.»**)

A *Julia* dalokra való kitérés után veszi kezdetét a valóságos előbeszéd. Azzal kezdi ezt Rimay, hogy a magyar nemzet főrendű személyeit és irás ajándékával ékeskedő barátait, valamint az egész magyarságnak minden rendit, előadandó szószólásával tudósítja ez eseményről a következőkben.

Ha, úgymond, visszatekint a Krisztus születése után eltűnt századokra és az elmúlt ezernégyszáz esztendő után a teljes ötödik század esztendőnek fordulóján tekinti a világot, azt találja, hogy mind a mesterségekben, mind a tudományokban kellemesen haladtak elő az emberek és az Úr Isten kegyességéből ékesen virágoznak és gyönyörűen gyümölcsöznek a mesterségek és a tudományok. Ezt megértheti mindenki még abban az esetben is, ha «az külső kézi mesterséges sok munkáknak, különb különb új találmányi ékesformáiról», bár semmit nem szól is, sőt még akkor is föl foghatja, ha ezeket az új dolgokat «az régi időkbeli munkákkal pályára» sem bocsátja.

«Az elmebeli írástudó mesterségekben is elég álmélkodó ajándékát tapasztalhatjuk az Úr Istennek, melylyel ezt

*) Bárá Radvánszky Béla: *Rimay János Munkái*. 37. l.

***) Ugyanott 249. l.

az időt igéjének tökéletes értelemre való juttatásával, szent fiának igaz ismeretire való igazításával, akaratjának homály nélkül való kinyilatkoztatásával fölruházá és ékesíté». Megtisztítván mindezeket minden rozsdától és elvonogatván róla minden sűrű pókhálót, a mennyei bölcsesség fényének, az emberi szivhez ragadt, sötét, bizonytalan és tévelygő vélekedéseknek és balgaságoknak mértékelésével, mennyei lámpásának világa által «bizonyos dolgok látására és forgatására nyitá föl» az elméknek szemeit.

E fölvilágosodásból következett Rimay szerint az a ropant hatású változás, hogy a deáknyelven művelt tudomány és állapot helyére «kinek kinek honjabeli nyelve» szólása helyezkedett, és annyira megékesedett, hogy még a tudós szemek is gyönyörködhetnek ebben és szemlélhetik és ily módon «az tudomány szép kamokáinak fölemelt virágit».

Álljunk itt meg és tekintsünk egy kicsit vissza, mit is írt eddig Rimay. Az eddigiekben gyönyörködött a mesterségek és tudományok haladásában, az újabb találmányokban, ezek között bizonyára a könyvnyomtatást dicséri első sorban. Az Úr Isten igéjének tökéletes értelemre való jutásával kétség nélkül a hitújításra céloz, míg az ebből folyó fölvilágosodás eredménye gyanánt üdvözli a tudományokban is a honi nyelvre való áttérés dicsőségét. Hogy mennyire méltányolja és mily teljesen átérzi ennek kiváló fontosságát, azt a következőkből fogjuk látni.

«Dicsértessék az Istennek neve, ebben való szép ajándékátul, az magyar nyelvnek sem lött csalatkoztatása és fogyatkoztatása, ha ki csak ezeket az jó emlékezető néhai Nagyságos Gyarmathi Balassa Bálint uram (tőlem egybeszededetett s renddel helyheztetett) tudományos elméjébül írt tudós énekít, ítélettel megolvassa és kelleतिकépen való rostálással hányja is meg minden részeiben őket, nem tagadhatni, hogy mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt, az magyar nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával, fölötte előhaladott s czélt tött az pályafutásra».

Tovább folytatva azt mondja Rimay, hogy Balassa a közönséges példabeszéd szerint hátrahagyott írásaiban itt hagyta az oroszlanak körmét, melyből oroszlanak lehetne őt magát is mondani és fölismerni. Írásaiból ítéletet is lehet

tenni «mind tudományáról, mind elméje bővelkedéséről, meg lehet azokban látni a theologia felséges bányájának érczéből olvasztott, tündöklő fényes aranyát», valamint «a philosophiának tekintetes örvénye mélységéből merített nektárját», egyenlőképen. Ezeket elvegyítve mind benne hagyta írásaiban, a szomjú nyelvek szájelevenítésére. Még a bágyadt szemek is gyönyörködhetnek a «historiáknak széles elterült mezein való szép gabona vetéseiben». Énekeinek olvasásánál pedig a különféle színekkel ékeskedő virágok illati között, gyönyörködve andalíthatja *) el ember az elméjét.

Mindezekből láthatni, hogy Balassa Bálintnak «az vitéz és vitézlő rend nevelő atyjának elméje az derék tudomány kincseivel is így rakodott és gazdagodott volt meg. Ha már nem láthatjuk is, nézzük legalább elméjének képét és szépségét írásiban».

Elméjének írásában foglalt képét és szépségét tudós bölcs emberek és mások is sokan álmétkodással nézték «és halálán való szánakodásból írt szép deákversek között az Musákat magokat is holtán való siránkozásra» serkentették.

«Azok, a kik deáki nyelven értenek, eszékbe vehetik ezekből, elméjébe ki volt és minemő lehetett ez a mi Balassa Bálintunk, kit én az maga magyar nyelven írt szép írásiból akarok az magyarokkal ösmertetnem.»

Rimayt arra a munkálkodásra, hogy Balassa énekeit így egybeszedje és sok helyen való bontakozásait megigazítva ép rendbe írja őket, két ok vezérelte.

Ezek között az első, melyet már előbb tárgyaltam,**) hogy censurája által ő is részesnek tekinti némileg magát. Második oka, hogy méltó szübbeli fájdalommal szánakozott azon, hogy Balassa énekeit milyen mód nélkül marcangolják és azoknak vékony sugár ágait a magok valóságából mint tekerik ki, és mint fonnyasztják így el eleven-ségöket.

Nem lehet azt némán túrni, «midőn kiki az ő maga elméje csonkaságához és tompaságához» csonkítja és tompítja ez ékes versek «szép hajlásait». Ezt a bünt «az egész

*) Rimay ugyan azt írja «elaltathatja», de Balassa virágénekei nem álmodtak az ő szemre.

***) Lásd előbb 43. lapon.

magyar nemzetség és a magyar nyelv ékessége tükörinek fertőztetésével» követik el.

Balassa ezekért még életében, nemcsak szavával jelentette ki neheztelését, de írásban is elpanaszolta Rimaynak Transpergából írott levelében, ilyen alakban adva annak kifejezést: «Nevetem azokat és busulás nélkül sem szenvedhetem, a kik akármi írásomat is elméjeknek csontos pórázára kötvén, sok igéknek változtatásával (obrualván sensusit is) vesztegetik és izetlenítik, és az mellett engem való rágalmazásokkal, nyelveknek hegyeit is fenik». A levél további részében ezekért kárpótlást abban keres Balassa, hogy neki teljesen elég az, ha Rimay és az olyan velők született nagyereynyű férfiak mint Rimay, szeretik őt és ha ezek elméjéből ki nem kopik az ő emlékezete.

Miután Balassa életében is bánta írásainak «pazarlását és tövel-hegygyel vizájára való forgatását», természetes, hogy holta után Rimay «neheztelheti» ezt és nem szenvedheti el, hogy sok emberek mennyire «íretlenkedtek» Balassa munkáinak megrontásával.

Balassa Bálint verseinek az is lévén egyik hivatása Rimay szerint, «hogy az magyar nyelv ékessége példájául» szolgáljanak és annak terjedést és erősödést adjanak, meg kellett «irtogatni a reájok ragadott bojtortványoktól» és színeikhez nem illő «halaványoktól», hogy saját természetes ábrázatjokban adjanak «ajánló formát a tökéletes magyarsághoz», és így e szerint vehessenek «példát, követésökre belőlök».

A magyar nyelv ékességének kapcsolatán, itt egy igen nevezetes kitérést tesz Rimay János. Az Anjouk korában és Zsigmond király idejében, virágzó magyar nyelvű irodalom létezéséről értesít bennünket. Szóról-szóra így írja: «Mert ha meggondolom és vizsgálom, ezelőtt két-háromszáz esztendőkkel fő dolgok állapotjában való munkákban is, mint irtanak magyar nyelven az magyarok, ennek az szép magyarság eleven lángjának, az sem füstí, sem árnyéka nem lehetne.»

Ezt a megbecsülhetetlen tudósítást egész világosan, érthetően és minden kétséget kizárón hagyta reánk.

Miután Rimay előbeszédének kezdetén «ezernégyszáz elmúlt esztendő után, az teljes ötödik század esztendőnek fordulatján» tart szemlét a találmányok és tudományok ha-

ladásán, ennél fogva előbeszédét 1600 vagy 1601-ben írta. Ha ezen időtől visszaszámítunk kétszáz évet, az Zsigmond király egyedül uralkodásának kezdetére esik, ha pedig háromszáz évvel megyünk hátrább, akkor az Árpádok korának legvége és az Anjouk korának kezdete áll előttünk.

Ha pedig az Anjou-kor kezdetén már volt magyar nyelvű irodalmunk, a miben ezentul nem kételkedhetünk, mert Rimay János látta még és vizsgálta azoknak termékeit, akkor az is bizonyos, hogy ez a magyar nyelvű irodalom nem akkor született, hanem még az ő nemzeti uralkodóház idejéből az Árpád-ivadékok korából származott át a XIV. századra.

Hogy «mint irtanak magyar nyelven a magyarok, kétháromszáz esztendőkkel» azelőtt, azt Rimay «fő dolgok állapotjában való munkákban» vizsgálta. E régi magyar munkáknak nyelvezetéről azonban nem nyilatkozik túlságos hízgelgőn, a mennyiben azt találja, hogy azoknak magyarsága, a Balassa *) szép magyarsága «eleven lángjának sem füstí, sem árnyéka nem lehetne».

Rimaynak ez ítéletét körülbelül mi is elfogadhatjuk, mert ha az ezeknél később, a XV. század második felében írott némely nyelvemlékünk és codexünk nyelvezetét vizsgáljuk, el kell ismernünk, hogy ezek sokkal nehezkesebben használták a nyelvet és sokkal formátlanabban is írtak, mint a messze kimagasló Balassa Bálint. A XV. századból megmaradt némely versben azonban a nyelv már sokkal hajlékonyabbnak mutatkozik, mint a prózai emlékekben.

Az is első sorban érdekelhet bennünket, miféle magyarul írott régi könyveket olvasgatott Rimay. Azt írja, hogy «fő dolgok állapotjában való munkákban» vizsgálódott. Mik voltak ezek a fő dolgok állapotai?

Nézetem szerint ezek a fő dolgokról magyar nyelven írott könyvek krónikák, évkönyvek, törvények, historiás énekek, zsoltárfélék és prédikációk lehettek.

A tőle látott és vizsgált codexekből egyet meg is nevez Rimay, még pedig olyat, mely keze ügyében volt akkor is, mikor a következő sorokat írta: Mutathatnék Mária

*) Rimay itt nem említi ugyan nevén Balassát, de a kissé homályos fogalmazásból mégis azt kell kiolvasnunk, hogy az összehasonlítást Balassa Bálint munkáira, magyarságára vonatkoztatja.

király és királyné asszony kezibe forgott oly imádságos magyar könyvecskét is, a ki minden magyarságával és tudományával, savanyú fekete kökénye sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető tudomány ékességével elvegytett teljes magyarságú megírt édes cseresznyének».

Rimay e nevezetes mondatának első része szabatosan van írva, érthetően hirdeti, hogy van neki egy magyar nyelven írott imádságos könyvecskéje, mely Mária király és királyné asszony kezeiben forgott. Miután királyasszonyaink között csak egyetlen egy olyan volt, Rimay ideje előtt, ki személyében királyunk is lett volna, ezen magyar imádságos könyv tehát csakis Nagy Lajos királyunk leányáé, Mária királynénké lehetett.

Az idézett mondat további része meglehetősen homályos. Valószínű azonban, hogy Rimay azt akarta vele kifejezni, hogy ennek a Mária imádságos könyvének magyarsága és theológiája csak savanyú fekete kökény, vagyis tökéletlen ahhoz a gyönyörködtető, szép magyarsághoz képest, a minőt Balassa énekeiben találhatni.

Hogy a magyar király leányának magyar nyelven írott imádságos könyve volt, abban semmi különös nincs, sőt természetes. De megmaradt emlékek hiányában igen örvendetes, hogy ezt most már bizonyosan tudjuk is.

A könyv maga, sajnos, nem maradt korunkra, vagy legalább eddig nem fedezték föl.

A szomszéd lengyelek ebben a tekintetben sokkal szerencsésebbek. Legrégibb nyelvemlékek, ugyanezen Mária magyar királyné imádságos könyve megvan és a Szent-Floriáni ágostonrendiek könyvtárában őriztetik. Czíme: *Psalterium trilingue latinum, polonicum*, XIV. századi hártya kézirat, 296 kéthasábos folio levél. Az 53b levelét a koronás magyar Anjou-czímer díszíti.*)

Ez a könyv valószínűen akkor íratott, mikor a lengyel trón örökösödési jogát I. Lajos király leányágára is kiterjesztették, vagy pedig néhány évvel később, 1380-ban, azon alkalommal, midőn Máriát jelölték ki a magyar trónra.

Hogy ekkor szükségesnek látták egy lengyel imakönyv

*) Erre a lengyel codexre dr. Dézsi Lajos egyet. m. tanár volt szíves figyelmzettetni.

iratását, közvetve bizonyítja azt is, hogy a magyar nyelvű imádságos könyv mindenesetre jó egynéhány évvel öregebb volt, minthogy Mária Magyarországon élt és nevelkedett és a magyar trón várományosa is előbb volt, mint a lengyelé.

Miután a XIV. században írott magyar imádságos könyvről elmondta Rimay azokat, a miket főntebb idéztem, áttér Balassa szerelmi versei kinyomatásának kérdésére.

Először igazolni akarja azon merész elhatározását, hogy ő a szerelmi verseket is kinyomatja. Azt mondja, ha valaki a szerelem argumentumában való énekek e munkáját nem javallaná, sőt kárhoytatná, az kárhoytassa inkább minden más nemzet nyelvén írott hasonló munkákat. Mindenféle épület szépsége szenvedne azáltal, ha abból nagy részeket szakasztanának el. «A deák nyelv kincses tárháza is fölötte megüresülne és igen meghalaványodnék ábrázatjának képe is, ha az ábrázatját igen ékesítő egyéb színei közül ezt a tekintetet fölötte szépítő miniumját letörlenők róla és elszakasztanók mellöle».

Ez a fajta munkálkodás fölötte szükséges minden nemzet nyelvének szépítéséhez, más nemzeteknél nem is tartóztatták magokat szerelmi versek írásától, sem az első, sem a közép, sem az utolsó időbeli elmék. Gondoljunk csak Ausoniusra, Dantere, Petrarcara, Boccacciora és Aeneas Silviusra, szállítsuk át e munkák «successióját Sanasarius-, Auratus-, Marenius-, Cordelius-, Samartanus-, Johannes Secundusra (stb.) és a több velök egy időben élő és utánok következett fő tudós emberekre, kik az deák nyelv ékesítése mellett, e miniummal a közönséges honjokbéli nyelveket is mind színezték és ékesítették».

Ha ezeknek írásaihoz még hozzáveszszük Plautus, Terentius, Ovidius, Catullus, Tibullus, Propertius, Cornelius Gallus, Horatius és Martialisnak tökéletes deákságú «írásait», könnyen megarányozhatjuk, hogy az deáki tudományak ezek munkáival «magasra húzott» tornya nem lenne-e sokkal alacsonyabb, «ha ezeknek munkáit kihagynók és rekesztenők».

Ezek után Rimay megköszöni Balassa Bálintnak fáradozását, hogy a magyar nyelvet, oly magas értelemre emelte, hogy azon most már az éneklő Musákkal is lehet beszélgetni, holott az előtt fogyatkozott állapota miatt nem is érkezhett az Parnassus hegyére.

Ezt elmondva, számot ad Rimay arról, hogy Balassa verseit hogy rendezte sajtó alá, hogyan osztotta be és mely verseit nem tudta kiadni, föl nem találhatván azokat.

Három részre osztotta az összes verseket. Az első részbe Istenhez tett buzgó könyörgéseit helyezte, azonban

Pokolbeli kísértetek fogatnak

kezdetű éneke hijával, ez elveszett.¹⁾ Miután három első himnusát Balassa «deák argumentumocskával» ékesítette, ennél fogva Rimay valamennyi ének elé deák summácskát jegyzett.

A második részben «egyeledett állapotról való elvegyült énekeinek engedtem helyt» mondja Rimay, mindenik eleibe magyar argumentumocskát írván. E vegyes tárgyú énekek közül hármat nem tudott megszerezni. Egyiknek kezdete:

Szit Zsuzsánna tüzet szívemből magára.²⁾

Másodiknak kezdete:

Egy nagy követséggel,
Vénus sietséggel
Küldé hozzám Cupidót.³⁾

A harmadiknak kezdete:

Eger, vitézeknek ékes oskolája,
Jó katonaságnak nevelő dajkája.

E három elveszett ének kezdő soraiból teljes biztossággal meghatározhatjuk, hogy e második részben voltak a különböző szerelmi versek, virágénekek és a vitézi énekek. E résznek mindenik éneke elé magyar argumentumocskát írt Rimay.

A könyv harmadik részét a *Julia-dalok* foglalták el egészen; itt mindenik elé deák argumentumokat írt Rimay, azért mert kettő eleibe még maga Balassa írt volt ilyeneket és a többi eleibe is szándéka volt efféléket írni.

A *Julia-dalokhoz* érdekes magyarázatot ad Rimay, ezt írván: «Munkája végire az ő *Juliája* függesztetett, a ki természetének szépsége, erkölcsének kellemetessége és elméjének

¹⁾ A Radvánszky-codexben sincs meg.

²⁾ Ennek szövege megvan a R.-codexben.

³⁾ Csak ennyi van belőle a R.-codexben is.

legfőbb dísze által annyira magához édesgette Balassát, hogy ez őt a szerelem enyelgéseinek sokféle nemével, a féltékeny szerelem lángjával folyton mintegy öelve zaklatja. Most könyörgésekkel, majd fenyegetésekkel vagy dicséret- és hizelkedésekkel áll elő. Azután pedig oly példákat sorol föl mindenünnen oly annyira termékeny és éles elmével, hogy se Catullus *Lesbiaja*, se Tibullus *Neaerea*ja, se Propertius *Cynthiaja*, sem Petrarca *Laurája*, vagy Scaliger *Taumantiaja*, avagy Veseliusnak szüzies *Candidája*, sőt még Secundus *Juliája* sem voltak képesek ékesebb és díszesebb szereimi csalogatásokat kifejezni, vagy égőbb szerelmi lángokat festeni.»

Ezek után végszavaiban nemzetéhez fordul Rimay, ezeket mondván: «Neked úgy ajánlom újabban ez könyvet, hogy itélettel olvasván minden részét, holta után is megbecsüld azt, a ki életiben — — — ily virágzó éles és tudós elmét viselt előtted s ki nagy hasznodra is tudott volna lenni, ha elméjével te tudhattál volna élni».

Balassa Bálint verseinek e Rimaytól kinyomatott első kiadásából nem maradt korunkra példány, vagy ha van is valahol, nem ismerjük.

Egy 1604-ben Lőcsén nyomtatott kiadásnak van ugyan nyoma, a mennyiben Radvánszky László könyvtárának 1750. évben készült katalógusában előfordul: *Rimay és Balassa versei* Lőtsén 1604. E könyv akkor duodec. 13. szám alatt volt a radványi könyvtárban; ma azonban sajnos ott nem található föl, pedig a címjegyzékbe vett egyéb könyvek nagyobbbrészt most is megvannak.

E miatt Rimaynak az a dicséretes szándéka, hogy mesterének, Balassa Bálintnak költeményeivel ő táplálja nemzete fiainak és azok utódainak szellemét, nem sikerült teljesen. Sőt a most ismert kiadások háromféle östypusa sem alapult a Rimay Jánostól gondozott első kiadáson, hanem valami rosszul leírt, összevissza kevert codexből szedték össze a tőlök kinyomatott énekeket.

Pedig Rimaynak lelkes, kitartó, hű barátsága megérdemelte volna, hogy szándéka sikerüljön.

Ez az életfogytig tartó bizalmas barátság, sőt Rimay részéről Balassa iránt még a siron túl is hűségesen föntartott szeretet szinte hihetetlennek látszik, mert Balassa Bálint,

egy szilaj, rakoncátlan természet, a szerelemben és szenvedélyeiben majdnem fékezhetetlen, folyton harczra vágyó vitéz; Rimay János ellenben jámbor, istenfélő tudós, és higgadt államférfi — hogyan egyezhettek ezek?

Igaz ugyan, hogy Rimayt mesteréhez a hála érzete erősen kötötte és a mester is szerette tanítványát; de azért e kölcsönös vonzalomnak alapja kiolthatatlan közös szerelmök: a Muzsák szeretete.

B. RADVÁNSZKY BÉLA.

MAGYARORSZÁG FAJNÉPESSÉGI VISZONYAI A XVIII. SZÁZADBAN.

A nemzeti államok alakulásának korát éljük és így állami létünk s ezzel fajunk fönmaradása csak úgy lehet biztosítva, ha belátható időn belül a magyar állam is a faji egység szilárd alapjára tud helyezkedni. A kérdések kérdése tehát, mely egyaránt izgatja a politikust és tudóst: vajon a magyarság fejlődése eléggé nagy arányú, hogy rövid idő alatt legalább nagy részben kitöltse a magyar állam kereteit.

E reánk nézve életbevágó kérdésre csakis úgy adhatunk határozott választ, ha az egész országra vonatkozóan és lehető hosszú időre állapítjuk meg a fejlődés irányát. Ebben az esetben az időleges körülmények zavaró hatása, az egyes kisebb eltérések elmosódnak és a folyamat főiránya bontakozik ki. Természetesen e czélt igazában csak úgy érhetjük el, ha ismerjük Magyarország fajnépességi multját, nemzetiségi összetételének történeti alakulását. Fajnépességi multunk részletes története azonban — fájdalom — mindmáig nincs megírva. Épen ezért, azt hiszszük, nem lesz érdektelen, ha ezúttal legalább nagy vonásokban megrajzoljuk Magyarország fajnépességi történetének legfontosabb korát, a XVIII. századot, a melylyel mind a politikai történet, mind a faji összetétel szempontjából valósággal új korszak nyílt hazánk történetében. Ismervén így a kiinduló pontot, kétségtelen bizonyossággal megmondhatjuk, hogy mily út futottunk be és megállapíthatjuk, hogy nagy czélunk felé vezető út hátralévő részét meg bírjuk-e tenni és mennyi idő alatt?

A XVI. és XVII. század folyamán Magyarország túlnyomó része elpusztult, néptelenné vált, részben a törökök-

kel vívott küzdelmek, részben az önállósága és a vallás-szabadság érdekében folytatott harcok pusztításai miatt. A XVII. század végén a fölszabadító hadjárat még azokat a részeket is elpusztítja, a melyek a török uralom alatt viszonylag békeségnek örvendtek. A törökök kiszorítása után nyomban kezdetét veszi a bécsi kormánynak a pusztta ország benépesítésére és a magyarság teljes megtörésére, germanizálására irányuló actiója. Német, illetve rác lakosságot kapnak Buda, Pest, Esztergom, Fehérvár, Vác, Várad, Szeged, Pécs, Arad, Eger stb.¹⁾ Megkezdődik a magyar földbirtokoknak idegen kezekbe való juttatása, irtóztatós adóknak kivétele és behajtása. Joggal írhatta a nádor: «Ugy járnak el, mintha az lenne a szándékuk, hogy Magyarországból a lakosság kiirtassék és a vadállatok tanyájává tétessék.²⁾ A kiirtásra szánt magyarság végre Rákóczi vezérlete alatt fegyvert ragadott a nyomasztó önkény ellen és így mindenek tetejében egy nyolcz évig tartó belháború zúdult az országra, a mely a felső tiszamenti megmaradt magyarságot is tönkre tette.

A török dúlások megszűnte és a Rákóczi-fölkelés lezajlása után az adóköteles lakoságnak 1715. évi s azt kiegészítő teljesebb 1720. évi összeírása³⁾ valóban szomorú képet tár elénk Magyarország nem egészen két század előtti népességi állapotáról.

A temesi bánóság és Horvát-Szlavonországok nélkül 270,000 adóköteles háztartást találtak az összeírók az egész mai Magyarország területén.

Ha a kihagyottak a pótlására 20—50%-ot hozzáadunk, Magyarországon az adóháztartások száma 276,000, Erdélyben pedig 133,000, összesen tehát 408,000. Egy-egy háztartásra — az akkori viszonyok között valószínűnek látszó kulcsal élve⁴⁾ — hat tagot vehetünk föl és minthogy az összeírások csak arra a rétegre terjednek ki, mely első sorban viselte a közterheket (városi polgárság és úrbéres népesség), az összeírásból kimaradt adómentes nemesség, papság

1) *A magyar nemzet története.* VII. k. 513. és 517. l.

2) *A magyar nemzet története.* VII. k. 523. l.

3) *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.* (Az orsz. statistikai hivatal kiadványa.)

4) Az 1869. népszámlálás adatai alapján egy-egy családra átlag csak öt tag jutoit. Keleti: *Hazánk és népe.*

és katonaság pótlására 5·5%-ot számíthatunk. A teljesen néptelen Tisza-Maros szögén — az akkori becslések szerint — nem élt több 45,000 embernél.¹⁾ E szerint az akkori Magyarország lakosságát kerek számban 1.700,000-re, Erdélyét 800,000, összesen 2¹/₂ millióra becsülhetjük. Ez a szám a mai népségi viszonyok szemüvegén keresztül nézve, talán nagyon kicsinynek tűnik föl, de ha meggondoljuk, hogy a Dunántúl déli része, Duna-Tisza köze és a Temesi bánság, azaz az egykori török hódoltság²⁾ óriás területe csaknem egészen kipusztult és hogy a Felvidéken (Duna-balpart és Tisza-jobbpart) és Erdélyben talált nyolczszáz-nyolczszáz ezer lakos az akkori népségi viszonyokat tekintve, rendkívül sűrű népséget jelez, a 2¹/₂ milliót inkább soknak, mint kevésnek kell tartanunk. A Felvidék és Erdély viszonylag sűrű lakossága eléggé megmagyarázza, világossá teszi előttünk, hogy miért játszhatott a Felvidék, de különösen Erdély oly döntő szerepet az akkori idők küzdelmeiben. Az erdélyi fejedelmek nagy súlyát a nemzetközi politikában is, a melyet eleddig — a mai kor népségi viszonyainak szemüvegén nézve — csodálatosnak, szinte érthetetlennek tartottunk, természetesnek látjuk a szinte egy millió lakosság mellett, a mely az akkori igen ritka népségi viszonyok közt már jelentékeny erőt képviselt.

Népsűrűség szempontjából a legkedvezőbb helyzetben voltak a Királyföld és Székelyföld; az előbbi területen az ország összes lakosságának ¹/₁₂-ed, az utóbbin ¹/₁₄-ed része lakott.³⁾ Ezek a területek voltak ugyanis a legvédelettebbek a török dúlásoktól és a belmozgalmaktól.

Lássuk most, hogy nemzetiségileg miként tagozódott az ország lakossága?

Közvetlen forrásunk a nemzetiségi viszonyok megállapítására nincs, de kitünő közvetett forrásul szolgál az a körülmény, hogy az adóháztartások névszerint vannak összeírva.

A vezetéknev és nemzetiség ezelőtt két évszázaddal sokkal inkább fedték egymást, mint ma s így minden egyes község-

¹⁾ Szentkláray: *Száz év Dél-Magyarország történetéből.*

²⁾ Békés-Csongrád-Csanád megyék lakossága, alig volt több húsz-ezernél. *Magyarország népsége a Pragmatica Sanctio korában.*

³⁾ Ma csak ¹/₄₀-ed része.

ben megállapítható lévén, hogy mennyi a névszerint összeírottak közt a magyar, német, stb. nevű, ha az abszolút számokat nem is, de az arányszámokat majdnem teljes pontossággal állapíthatjuk meg. Nagy mértékben előmozdítja ezt, hogy Magyarországon az összeírottak majdnem mind (5% kivételével) Erdélyben az összeírottak fele ismeretes névszerint; ez utóbbi helyen is a correctio nem nehéz, mert e hiány a székelyföldi s néhány szász székben eszközölt összeírásoknál van meg, a hol a lakosság túlnyomó részben egy nyelvű volt. A név és nemzetiség közötti esetleges ellentétek is figyelembe vehetők, mert minden egyes községnél jelezve van a község nemzetiségi jellege.

E szerint a 2·5 millió lakosságból

magyar volt	1.160,000,	azaz 46 %,
német	338,000,	« 13 %,
tót-ruthén	455,000,	« 17·8 %,
szerb-ruthén	109,000,	« 4·2 ^o %,
oláh	490,000,	« 19 %.

Körülbelül ilyen Magyarország nemzetiségi képe abban az időben, mely a tömeges bevándorlásokat és a nagyarányú telepítéseket megelőzte.

Önként vetődik föl a kérdés — különösen azoknál, kik Magyarországot túlnyomóan egynyelvűnek, történetének egyik időszakában sem tudják elképzelni — hogy vajon a magyarságnak ilyen nyert arányszáma abban az időben, a mikor tudvalevően a hajdan legmagyarabb vidékek majdnem néptelenek voltak, nem túlságos magas-e? A mint a későbbiekből látni fogjuk, ezt az arányszámot kisebbnek már semmi esetre sem lehet fölvenni, hacsak csodákkal nem akarunk operálni. Ugyanis az ezen összeírást követő időszakban az idegeneknek oly nagyméretű bevándorlása és betelepítése indult meg, hogy a magyarságnak fenti arányszáma is kétségbeesztően alászállott és csakis rendkívül szerencsés körülményeknek volt köszönhető, hogy az idegenek áradatában a csekély számú magyarság teljesen el nem merült. Ha a Pragmatica Sanctio korában a föntinél is kisebb arányszámú magyarságot teszünk föl, kénytelenek lennénk elhinni a csodát, hogy nem a tenger nyelte el a folyamot, hanem a folyam a tengert.

A fönti föltétlenül megbízható arányszám teljesen megdönti tehát azt a képtelen mesét, hogy Magyarország lakossága mindig túlnyomóan többnyelvű volt, hiszen, hogy a törökdúlások után is, a melyek a legmagyarabb részeket tették sivataggá és a melyek a nemzetiségektől lakott vidékeket érintették legkevésbé, a magyarság az ország lakosságának még mindig 46 százalékát tette ki, kétségtelenül csakis úgy volt lehetséges, hogy a török hódoltság korát megelőző időben legalább is 70—80 százalékra rúgott a magyarság számaránya.

Ez összeírásokból kitűnik az is, — a mi bennünket különösen érdekel, — hogy miként oszlott meg a magyarság az ország területén.

Legmagyarabb volt a Tisza balpartja 73 százalékkal, aztán sorba jöttek Duna-Tisza köze 66 százalék, Duna jobbpartja 57·4 százalék, Tisza jobbpartja 43 százalék, Erdély 36 százalék, Duna balpartja 23 százalék, Tisza-Maros szöge 20 százalék. Ha ez arányszámokat az adómentes és majdnem kizárón magyar nemesség számának hozzáadásával megjavítjuk, s az ország területét magyar és nemzetiségi többséggel bíró részekre bontjuk, az eredmény a következő:

A felföldön az ország lakosságának körülbelül egyharmada lakott s ennek 33 százaléka volt magyar, Erdélyben szintén egyharmada 36 százalék magyarsággal, a Dunántúl és az Alvidéken (Duna-Tisza köze, Tisza balpartja Temesköz) megmaradt, az ország lakosságának harmadik harmadában a magyarság 70 százalékkal volt képviselve.

A mint látjuk, az Alföldön és a Dunántúl a magyarság arányszáma igen nagy, körülbelül olyan, mint manapság, csakhogy a lakosság e területen nagyon ritka lévén, a magyarság felét mégis a Felföldön és Erdélyben találjuk. A mikor az összeírást 1720-ban foganatosították, már javában folyt a magyarságnak visszahúzódása a török uralom alól fölszabadított sík vidékekre és így a Felvidék és Erdély magyarságát a török hódoltság idejében bátran tehetjük 40, sőt Erdélyét 50 százalékra. Ez az erős magyarság adja meg — a sűrű népezségen kívül — magyarázatát annak a kiváló szerepnek, a melyet az ország e két része játszott a XVI. és XVII. században.

Fölszabadulván Magyarország síkvidéke a török uralom

alól, kezdetét veszi egyrésről a nagyarányú betelepítés (németek, szerbek, tótok) és a folytonos bevándorlás (oláhok, tótok, ruthének), másrésről hatalmasan megindul a népeség cseréje az egyes országrészek között s egész nagy rajok szállnak alá a hegységekből a síkságra, hogy az Alföld vadon rónáit újra benépesítsék.

A török uralom százados nyomása ugyanis a hegységek közé szorította föl a népséget (köztök első sorban a magyart), míg az Alföld és a hozzá közelebb eső dombvidékek elnéptelenedtek. Mihelyt azonban az Alföld és Dunántúl kövér síkjai, termékeny dombvidékei újra megnyitak az emberi munka előtt, a mesterségesen fölszorított népeség — mint mikor a zsilip megnyilik — azonnal nagy tömegekben húzódott le a fölszabadított területre. Így például az egész Északon, nehezen megközelíthető hegláncolatok közt levő Árva-megye lakossága 1715-ben meglepően nagyszámú (23,000); öt év alatt azonban (1715—1720-ig) az összeírt adókötelesek több mint egyharmad része elvándorolt a magyar területről. A nagy jövést-menést érdekesen jellemzi, hogy akadt olyan község, mely 1715—1720-ig háromszor változtatta lakosságát. Csak 1715—1720-ig mintegy 230 új község alakult, ebből 109 a Duna jobbpartján.*)

Alapos tévedés lenne azt hinni, hogy a magyarságot nem szállotta meg a vándorlási vágy, hiszen épen a magyarságot üzte el földjéről a török uralom a hegyek közé s így természetes, hogy a félhold elvonulásával épen a magyarság hagyta el tömegesen a Felföldet és Erdélyt, hogy a síkvidéket újra birtokába vegye. Ez az oka annak, hogy e két területen a magyarság erősen megfogyott és a pezsgő magyar élet hirtelen megszűnt, nem pedig a nemzetiségek nagy hódításai.

A hegyvidéken fölgyülemlett magyarságnak a síkvidékre való levonulása döntő fontossággal bír a magyarság fönmaradása szempontjából. Ugyanis a bécsi kormány telepítései épen úgy, mint a peripheriákról megindult népáramlás és a szomszéd államokból való beszivárgás az ország szíve felé irányulván, a magyarságot derékban támadta meg s így ha sikerül a nemzetiségeknek az ország szívében, a legter-

*) *Magyarország népsége a Pragmatica Sanctio korában.*

mékenyebb és épen ezért a propagatív erő kifejtésére legalkalmasabb területen számbelileg túlszárnyalni a meggyengült magyarságot, napjaink meg lettek volna számlálva. A hegyvidékek magyarsága azonban határt őrizni, magyar hegemoniát föntartani nem maradt a széleken, hanem mindaddig (XIX. század közepéig) folyton-folyvást eregette a segítő csapatokat a sík- és dombvidékre a gyökerében megtámadott magyarság védelmére, míg annak túlsúlya az ország kohójában föltétlenül biztosítva nem volt.

A mint már említettük, a fölszabadított terület vonzó ereje rendkívüli volt. A török és keresztyén vértől öntözött, századokon át pihenő föld kevés munkával is dúsan fizetett, egyszeri szántásra is gyönyörű búzát termett. A földműves ott szánthatott és kaszálhatott, a hol neki tetszett. Nem is nevezték azt másként mint Magyarország Kanaánjának.¹⁾

Nem csoda tehát, hogy bevándorlás és lehúzóadás minden irányból szakadatlanul folyt; úgy özönlöttek akkor Magyarországra az emberek, mint manapság Észak-Amerikába.²⁾ Nyugatról jöttek a németek és 60 évi tervszerű telepítés folytán gyűrűként vették körül a magyarság által lakott területet.³⁾ Ekkor vándorolt be a dunántúli, duna-tiszaközi, tiszabalparti és a tisza-marosszögi összes némettség,⁴⁾ sőt a felvidéki és erdélyi némettség is igen jelentékeny erősítéseket kapott. Az erdélyi Érczhegységben ekkor telepítenek tirolai németeket, ekkor jönnek a szászföldre azok a németek, a kiket «Landler» névvel különböztettek meg a szászoktól.⁵⁾ Néhány számszerű adatot is fölemlíthetünk a német betelepítések, illetve bevándorlások nagy arányának illusztrálására. Csupán 1763—1771-ig (nyolcz év) 20,000 német telepszik le a Bánátba, 20,000 a Bácskába, 1782—1786-ig (négy év alatt) 40,000 német vonul a Bácskába,⁶⁾ majd a következő években oly rohamosan (évenként 30,000) özönlik Magyarországra a

¹⁾ *A magyar nemzet története.* VIII. k. 318. l.

²⁾ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.*

³⁾ Balogh Pál: *Népfajok Magyarországon.* 84. l.

⁴⁾ Balogh Pál: *Népfajok Magyarországon.* 83., 84. l.

⁵⁾ Ficker: *Die Völkerstämme der österr.-ungarischen Monarchie.*

26. lap.

⁶⁾ Ficker: *Die Völkerstämme der österr.-ungarischen Monarchie.*

26. lap.

németség, hogy korlátozó intézkedések válnak szükségessé,¹⁾ Mária Teréziának és II. Józsefnek a német telepítések — bár a föld teljesen ingyen állott rendelkezésükre — 7 millió forintba kerültek, a mi az akkori pénzviszonyok közt rendkívül nagy összeget jelentett. Bátran elmondhatjuk tehát, hogy németségünk háromnegyed részének ősei a XVIII. század folyamán jöttek be hazánkba.

Északról a tótok húzódnak lefelé a dombvidékekre és az alföldi síkságra, úgy hogy nyugaton átsapnak a Dunántúlra, kelet felé pedig lejutnak a Bácskába és a Temesi Bánságba. A nagybirtokosok, különösen a püspökök előszeretettel telepítenek birtokaikra, Pest, Szabolcs, Békés, Komárom, Nógrád, Esztergom stb. megyékbe, szorgalmas hegyvidéki tót parasztokat.²⁾ A tótok példáját követik a ruthének és oláhok, ők is mélyen benyomulnak az Alföld szívébe.

Még a XVIII. század végén is a felsőmagyarországi hegyszakadékokból folyton nagyszámú szlávság ereszkedik le délnek, beolvasztó erejük igen nagy, a német és magyar pusztul előlük.³⁾

A Felföldön így keletkezett hézagot az Ausztriából be-szivárgó cseh-morvák,⁴⁾ lengyel-szlávok, ruthének és zsidók töltötték ki.

Ugyancsak a törökök kiűzése után indul meg délről a horvátok, szerbek, görögök és bolgárok bevándorlása. Már 1690-ben Csernojevics Arzén pátriárka vezetése alatt 70—80,000 szerb jön be a bécsi kormány hívására⁵⁾ és a Délvidéket csakhamar Ráczságnak kezdik nevezni. Még nagyobb méreteket vesz a szerbek beözönlése a XVIII. század folyamán, úgy hogy Schwicker a beköltözötték számát 400,000-re becsüli és azt mondja,⁶⁾ hogy ennek következtében Ó-Szerbiának majdnem egész területe néptelenné lett és csak később kapott albán lakosságot. A horvátok a XVIII. század vége felé elérik a felső-Dunát (Moson, Komárom, Győr, Sopron megyéket), a szerbek föl-

1) Szentkláray: *Száz év Dél-Magyarország történetéből.*

2) Ficker: id. munkája 25. l.

3) Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern.*

4) Balogh id. munkája 69., 70. l.

5) *A magyar nemzet története.* VII. k. 485. l.

6) Schwicker: *Die Serben in Ungarn.*

húzódnak a Felvidékig. Joggal mutatott rá tehát Ficker,¹⁾ a híres osztrák statisztikus, arra a magyar írótól egyáltalán figyelemre nem méltatott körülményre, hogy a bevándorlások következtében a XVIII. század folyamán helyreállott a magyarok jövetelével megszűnt kapocs a déli és északi szláv-ság között.

Ha Palacky, a jeles cseh történetíró, ez időben él vala, bizonyára örömmel észlelte volna, hogy az a szerencsétlenség, a mely a szlávokat a magyarok bejövetelével érte, a szláv-ság kettéválasztása miatt,²⁾ tűnőfélben van, hiszen a déli és északi szláv-ság már összezapott a magyarság romjai fölött.

Az oláhságnak javarésze is ez időben vándorolt be hazánkba,³⁾ még pedig nagy tömegekben s ez az oka annak, hogy a XVIII. század végéig az oláhok oly jelentéktelen szerepet játsztak Magyarország történetében, míg ez időtől kezdve oly hirtelen és váratlanul nyomúlt előtérbe az oláh kérdés.

Érdekes világot vet az erdélyi oláhok csekély számára a XVII. és XVIII. században az a körülmény, hogy a Báthory Endre ellen vonuló Vitéz Mihály oláh vajda, mihelyt Erdélybe lép, fegyverre szólítja a székelységet Báthory ellen, megígérvén, hogy régi szabadságaikat, (melyeket János Zsigmond alatt azelőtt félszáz évvel veszettek el) nekik visszaadja. Önként vetődik föl a kérdés, hogy nem vette észre Mihály az állítólag legionarius szervezetű oláhokat, hogy nem jutott eszébe saját fajtáját is csatlakozásra hívni föl, hasonlóan ígérve nekik, mint a székelyeknek? Nem is győznek eleget siránkozni ezen az ábrándozó oláh történetírók⁴⁾ és Isten büntetését látják abban, hogy Mihály elbukott, mivelhogy az erdélyi oláhságot nem vette észre.

Természetes nyitja a dolognak pedig az — a mit minden e korból származó adatunk megerősít, — hogy az akkori erdélyi oláhság már számerejének csekély volta miatt is katonailag és politikailag egyaránt teljesen súlytalan elem volt annyira, hogy azokban a küzdelmekben, a melyek a magyar

1) Ficker id. munkája 26. l.

2) Palacky: *Geschichte von Böhmen*.

3) Balogh idézett munkája 74—76. l.

4) Balcescu, Jonnescu-Gion stb.

állam területén egészen a XIX. századig folytak le, egyik harczoló fél sem vette észre, egyik hatalmi tényező sem igyekezett őket kedvezményekkel, kiváltságokkal a maga részére vonni.

Veráncsics ¹⁾ becslése szerint a XVI. században az oláhság csak negyedrészt tette ki Erdély összes lakosságának. 1700-ban mind a jezsuiták, mind a vallásunió megbeszélésére összegyűlt oláh papság az erdélyi oláhok számát 200,000-re becsüli, a mi teljesen megfelel a fönti arányszámnak. 1730-ban már 80,000 oláh jobbágy-családot találnak Erdélyben, a mi több, mint 400,000 embernek felel meg, az 1784-iki József-féle népszámlálás pedig 800,000-re teszi az erdélyi oláhság számát, míg az oláh papság egy millióra becsüli híveit, tehát nem is 100 év alatt megnégyszereződött a számuk.²⁾ Ha tekintetbe vesszük, hogy a legutóbbi népszámlálás szerint az erdélyi oláhság csak 1.300,000-et tett ki, tehát újabb 100 év alatt, de már a bevándorlási folyamat megszűnése után, meg sem kétszereződött, világos képet alkothatunk magunknak, hogy az oláhság ily nagymérvű bevándorlása következtében mily mélyreható változásnak kellett beállania Erdély ethnikai arculatján; megértjük — különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az erdélyi magyarság jelentékeny része is az Alföldre húzódott, — hogy miért beszélhetnek statistikuskaink és történetíróink Erdélynek a XVIII. században való eloláhosodásáról.

Ily nagyarányú bevándorlásra egyrészt az adott okot, hogy a törökök kiűzetése után rengeteg pusztá, lakatlan területek kerültek a Habsburgok biztonságot adó uralma alá, másrészt a «fanarióták»³⁾ száz évig tartó és épen ez időre eső (1700—1821-ig) rettenetes uralma az oláh vajdaságokban hihetetlen erős lökést adott a nép kivándorlásának. Rakovitzá Mihály vajda uralkodása alatt (1741—1744-ig) egyszerre mintegy 15,000 család hagyta el a Havasalföldet.

Maurocordato trónraléptekor a Havasalföldön a lakosság száma 735,000 volt, uralkodása végén már csak 35,000;

¹⁾ Balogh idézett munkája 75. l.

²⁾ Jancsó Benedek: *Román nemzetiségi törekvések története*. I. k. 760—770. l.

³⁾ Konstantinápolyi görögök, kik pénzért vették meg az oláh vajdaságok trónját.

elvándorolt tehát több, mint 600,000.¹⁾ Ariescu²⁾ szerint a lakosság nagyrésze Erdélybe és Magyarországra szökött, a hol letelepedésük a lakosság gyérsége következtében nem találkozott ellenzéssel. A mikor 1718-ban Kis-Oláhország (az Olt folyótól nyugatra eső rész) a Habsburgok uralma alá kerül, 1738-ig, tehát 20 év alatt lakosainak száma bevándorlás következtében a régeinek négyszeresére emelkedett. Midőn azonban Kis-Oláhország 1739-ben újra a töröké lett — a mint azt Hurmuzaki³⁾ kimutatja — tömérdeken költözködtek Magyarországra, különösen a Bánságba, úgy hogy annak egy részét Oláhságnak, másik részét Ráczságnak kezdték nevezni. Nagyon sok oláh vándorol be 1767-től fogva Oláhországból a Bánátba és magokat szemben a «banatian» (bánáti), «ardelean» (erdélyi) és «moldovan» (moldovai) nevezetűekkel «thiaran»-oknak (országbeli) nevezik.⁴⁾ Az Ó-Szerbiából Magyarország déli részeibe költözködők között is nagyon sok volt az úgynevezett «cincár» (kutzo-oláh) és másféle oláh.⁵⁾ E nagy beáramlás következtében a lakosság száma a Bánságban 60 év alatt (1720—1784-ig) 250,000-ról 565,000-re ugrott föl, a mi — tekintettel arra, hogy e területen a relativ többség az oláhságé, egymagában is kellő fogalmat ad az oláhságnak Magyarország területére való nagymérvű bevándorlásáról.

Lássunk még néhány adatot, a melyek az erdélyi oláhságnak a királyhágónineni részekbe való lehúzóadásáról tesznek tanubizonyságot.

Az 1715-iki összeírás panaszosan említi, hogy az Arad megyében összeírt jobbágyok mind oláhok, kik csak mostanában költöztek a török részekből a megyébe, a hol ideiglenes kalibákat építettek magoknak; tényleg azonban alig fele tartózkodik a megye területén, mert ide-oda kóborolnak (incolæ plurimum advenæ nationis valachicæ non censerentur esse stabiles).⁶⁾

Bihar megye 1720-ban egyik fölterjesztésében mintegy

1) Bauer: *Mémoires histor. et géograf. sur la Valachie.* 232. l.

2) Ariescu: *Istoria revolutionii Romani de la 1821.*

3) Hurmuzaki: *Documents* VI. k. 352. l., 478., 518—522. l.

4) Szentkláray id. munkája.

5) Schwicker: *Die Serben in Ungarn.* III. k. 63. l.

6) *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.* 298. l.

új ültetvénynek tartja magát (cottom hanc quasi novellam plantationem considerandum est); az 1714-iki fölterjesztésében pedig a megye nagyobbik felét, mely hajdan magyar volt, pusztának és néptelennek mondja.¹⁾

Az 1720-iki fölterjesztésében pedig megemlékezik az oláhoknak Erdélyből Biharba való beszivárgásáról és sajnálattal hangsúlyozza az oláhok megtelepedésének bizonytalan voltát, majd kifejezi aggodalmát, hogy ha ezt a lakosságot megadóztatják, visszamegy Erdélybe.

Közép-Szolnok vármegye lakossága a török uralom idején teljesen szétzüllött; 1720-ban kimondják, hogy a megye lakosai nem örökös jobbágyok, hanem Erdélyből és a szomszéd megyékből bevándoroltak; a megye egyik-másik fölterjesztése szerint 1717—1718-ig az oláhok tömegesen vándorolnak a megyébe Erdélyből, hol akkor éhség és drágaság volt.

A XIX. század elején ilyen nevű oláh családokat találunk Aradon: Argyelán, Brassován, Halmazsán, Hátszegán, Siklován, Zarandán, Marosán, Sibián, Hibasfalván, Muntyán, Pekurár, stb. E nevek kétségtelenné teszik, hogy viselőik erdélyi, brassói, halmágyi, hátszegi, zarándi, marosmenti, szebeni stb. származásúak, hegylakók s pásztorok voltak.²⁾

Érdekes megemlíteni még, hogy a tulajdonképeni Magyarországon egész oláh községeket irtak össze, a melyekben alig lakott más nevű ember, mint «Moldován», a miben nyilvánvalón az illetők Moldovából való származása nyer világos kifejezést. Több község van fölvéve az összeírásokban olyan is, a melyek, bár oláh lakosságúaknak vannak föltüntetve, mégis a lakosok kizárón magyar nevűek. Ennek oka nem az annyiszor és mindannyiszor kevés jogosultsággal kísértő eloláhosodás, hanem az, hogy a bevándorlók régi hazájukból még nevet sem hoztak magokkal és így a magyar összeíróknak név szerint kellvén felsorolni az adózó családokat, kénytelenek voltak egyszerű magyar nevekkal megjelölni azokat.³⁾ Valószínű, hogy ezt a kevés magyar nevű oláhunkat, a kiknek elveszett magyarságán már nem egy-

¹⁾ Bunyitai Vince: *Az oláhok és vallási unio.*

²⁾ Lakatos Ottó: *Arad története.*

³⁾ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.*

nem egyszer keservesen siránkoztunk, ennek a körülménynek köszönhetjük.

Ha végül megemlítjük, hogy II. József az orosz alattvalókat is fényes ígéretekkel édesgeti Dél-Magyarországra,¹⁾ hogy a Délvidékre francziákat, spanyolokat, olaszokat és hollandokat is telepítettek,²⁾ remélhetőn eléggé érzékeltetjük annak a néparadatnak nagyságát és veszélyét, melynek hivatása volt a magyarság elborítása; eléggé sejtettük azt — az újkori történelemben páratlanul álló — radicalis változást, a mely Magyarország fajnépségi viszonyai-
ban a XVIII. század folyamán bekövetkezett. Próbáljuk meg most e változás nagyságát számokban kifejezni.

Az első népszámlálást Magyarországon II. József eszközölte 1785-ben, tehát körülbelől 60 évvel azután az adóösszeírás után, a melyet kiinduló pontul elfogadtunk és abban az időben, midőn már lanyhulni kezdett a Magyarországra irányuló vándorlás.

Ez az összeírás katonai volt és 1786-, valamint 1787-ben a kiigazíthatás kedvéért megismételték és így annak pontosságában föltétlenül megbízhatunk.

E népszámlálás eredménye szerint Szent István birodalmában több, mint kilencz millió lakost találtak,³⁾ tehát négyszer annyit, mint 60 évvel azelőtt.

Mínthogy az összeírás alól többen félelemből kivonták magokat, kétségtelen, hogy ezek a számok inkább kisebbek, mint nagyobbak a valóságnál. És mégis, ily óriás gyarapodás láttára kételkedés fog el bennünket, vagy az 1720-diki adatok alapján nyert népszám (2·5 millió), vagy az 1787-diki népszámlálás eredményének valósága iránt.

Hogy az 1720-diki időre megállapított népszám a valóságnál nem kisebb, annak fényes bizonyítéka az a körülmény, hogy 1780 körül, tehát közvetlenül a József-féle népszámlálás előtt valamennyien, a kik Magyarország lakossága számának megállapításával foglalkoztak,⁴⁾ csak kevéssel becsülték azt többre három milliónál, pedig «pontos adatok» alapján

1) Szentkláray id. munkája.

2) Ficker id. munkája.

3) Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern.*

4) Severini, Benczur és Windisch.

mondják összeállítottnak e számot és tudomásuk van a bevándorlásokról és betelepítésekről. Nem csoda tehát, hogy a mikor Schlözer, a híres német tudós, Európa bámulatára közzéteszi a József-féle népszámlálás eredményét, a kilencz milliónyi lakosság valósággal fölfedezésként hatott, hiszen népszám tekintetében Magyarország ezzel Spanyol- és Angolországgal került egy sorba. *) E meglepetésnek magyarázata az, hogy — ha tudtak is a külföldi tudósok egyet-mást a németiség tömeges betelepítéséről és sejtették is, hogy a beszivárgás sem maradhatott el — fogalmok nem volt, hiszen a magyar történetírók és statisztikusok sem igen hajlandók észrevenni, hogy az idegenek Magyarországra özönlése milyen óriási mérvet öltött ezen csak 60 évre terjedő időszak alatt.

Az 1787-ben nyert népszámot pedig teljesen igazolja az, hogy 1805-ben, tehát 18 évvel később megtartott népszámlálás Magyarországon (Erdély és a Határőrvidék nélkül), a hol 1787-ben hét millió volt a lakosság száma, már nyolcz millió embert talált, tehát a szaporulat — tekintve a háborús időket — igen magasnak s épen ezért az 1787-diki népszámlálással nyert hét millió inkább kevésnek, mint soknak mondható:

Lássuk most a népesség elhelyezkedését országrészek szerint, illetőleg az abban 1720 óta beállott változásokat. Lakott a régi török hódoltság területén:

	Duna-Tisza közén	az összes lakosság	Duna jobb partján	az összes lakosság
1720-ban:	190,000	7.4%-a	485,000	18.5%-a
1787-ben:	877,000	11 «	1.553,000	19 «
szaporulat:	687,000, azaz	362%	1.068,000, azaz	220%
	Tisza bal partján	az összes lakosság	Tisza-Maros szögén	az összes lakosság
1720-ban:	275,000	10.4%-a	45,000	1.7%-a
1787-ben:	833,000	11 «	774,000	10 «
szaporulat:	558,000, azaz	203%	729,000, azaz	1620%
		összesen	az összes lakosság	
	1720-ban:	995,000,	38%-a	
	1787-ben:	4.037,000	51 «	
	szaporulat:	3.042,000, azaz	315%	

*) Schwartner id. munkája.

A többi országrészekben:

	Duna bal partja	az összes lakosság	Tisza jobb partja	az összes lakosság
1720-ban:	531,700	22·5% -a	237,000,	9% -a
1787-ben:	1.424,000	18 „	1.021,000	13 „
szaporulat:	893,000, azaz	167%	784,000, azaz	338%

	Erdélyben	az összes lakosság	összesen	az összes lakosság
1720-ban:	813,200	31·5% -a	1.582,000	62% -a
1787-ben:	1.411,000	18 „	3.856,000	49 „
szaporulat:	598,000, azaz	73%	2.274,000, azaz	143%

Megállapítható e táblázatból, hogy a régi török hódoltság területe volt 1720-ban a legritkábban lakott, aztán a Tisza jobb partja, a hol a Rákóczi-korszak véres küzdelmei zajlottak le, tehát azok a részek, a hol hajdan majdnem kizáróan magyarság lakott és a hol — a Tisza-Maros szögét leszámítva — ma már újra a magyarság van túlsúlyban. Természetesen, erre a területre irányult legerősebben az idegenség betelepítése és bevándorlása és így a magyarságnak — oda hagyva a Felvidéket és Erdélyt — az ország szívében minden erejét össze kellett vonnia, hogy a minden oldalról ellene törő hatalmas áradat el ne borítsa. A mint az összeírások tanúsítják, nem egy fölvidéki megye lakosságának harmada, sőt fele is az Alföldre költözött és íme, mégis a a Duna balpartjának lakossága 60 év alatt közel 900,000-el, azaz 167% -kal, a Tisza jobbpartjának lakossága pedig közel 800,000-el, tehát 338% -kal szaporodott, a mi a tótok és ruthének tömeges bevándorlásáról ad hű képet. A Dunántúl, Duna-Tisza köze és Tisza-Maros szögének rendkívüli fejlődése — a lakosság 60 év alatt megnégyszereződött — fogalmat nyújt a német telepítések és a szerb meg oláh bevándorlások óriás arányairól. A Tisza balpartjának 203% -os fejlődése visszatükrözteti a tótok, ruthének és oláhok hatalmas előnyomulását a Tiszavidék dereka felé.

Egyedül Erdély mutat föl a többi országrészekhez mérten föltűnően kicsiny szaporodási számot (73% -ot), a mi azonban korántsem jelenti azt, hogy a vándorlások hullámai csak kevéssé érték. Ugyanis — a mint már láttuk — Erdély a török hódoltság korában túlnépes volt és így természetes, hogy mihelyt a szomszédos és néptelen alvidék a török uralom alól fölszabadult, Erdély nyugati részeinek lakossága

nagy tömegekben húzódott le az Alföldre; ez az áramlás még a XVIII. század végén sem szűnt meg, a mit kétségtelenné tesz jeles statistikuskunknak, Schwartnernek híradása, hogy az ő idejében Erdélyből évenként nagyon sok paraszt költözködik át Magyarországra.*)

Önként következik, hogy az így támadt hézagot csakis igen nagymérvű bevándorlás tölthette be, a nélkül azonban, hogy az összlakosság e területen oly arányokban nőhetett volna meg, mint a ritka lakosságú többi részeken. Számszerű bizonyítékunk erre nézve az, hogy míg Erdély nyugati részének lakossága 1720—1787-ig, tehát 67 év alatt, noha lakossága kimutathatóan folyton vándorolt az Alföldre, mégis jóval erősebben (89%-kal) gyarapodott, mint a bevándorlás által kevésbé érintett Székelyföld (36%), addig 1787-től 1890-ig, tehát majdnem kétszer annyi idő alatt, de a beszivárgások megszűntével, ugyanazon terület lakossága csak 54%-os szaporodást tüntet föl, szemben a Székelyföld 84%-os szaporodásával.

Föltűnő még a fönti táblázatból, hogy Erdély — lakosságának számát tekintve — már nem foglalja el azt a kiváló helyet, mint 1720-ban: lehanyatlott 32%-ról 18%-ra, a mi kézzelfoghatóan indokolja Erdély fontosságának hirtelen beállott csökkenését a XVIII. század folyamán.

Állapítsuk meg, hogy 1787-ben a Magyarország területén talált nyolcz millióból mennyi volt a bevándorolt, illetőleg a bevándoroltaktól leszármazott és mennyi lehetett a magyarság?

A nyugati ipari államokban, a melyekre vonatkozóan föltétlenül megbízható adatokkal rendelkezünk, a népesedés föllandulásának és a tartós békének korszakában, igen fejlett közegészségügyi viszonyok között a népesség 70—80 év alatt kétszereződött meg.***) Ha tehát mi az 1720-tól 1787-ig terjedő 67 évre, a midőn három nagy háború fogyasztotta az ország lakosságának számát, a legkedvezőtlenebb egészségügyi viszonyok között, mezőgazdasági államban 80%-os ter-

*) Schwartner id. munkája 108. l.

**) Földes: *Magyarország statisztikája*. 1884. Vargha Gyula: *A magyarság félszázados fejlődése. Közgazdasági Szemle*. 1902. évi júniusi füzet.

mészetes szaporodást veszünk föl, kétségtelen, hogy a valószínűságnál csakis magasabb számot kaphatunk. E szerint tehát az 1720-ban talált 2·5 millió lakos 1787-ig természetes szaporodás útján 4·5 milliónál többre semmiképp sem emelkedhetett és így a bevándoroltak számát, a legszigorúbb számítás szerint is, legalább 3·5 millióra kell becsülnünk. Óriás szám! Háromszor akkora, mint az 1720-ban talált magyarság száma, de minden tekintetben összevág a fentebb közölt adatokkal.

A magyarság számának számszerű megállapításakor ez utóbbi két évtizednek a természetes szaporodásra vonatkozó igen pontos adataira támaszkodunk. Ezek szerint — akár a magyar országrészek, akár az erősen magyar (80%-on felüli) megyék természetes szaporodásának átlagát véve — a magyarság természetes úton a két utóbbi évtizedben 13—13%-kal, a nemzetiségek — ugyanilyen számítással — 10·8—10·8%-kal szaporodtak. A magyarság szaporodási arányszáma tehát egy ötöddel magasabb, mint a nemzetiségeké, a miből kétségtelen, hogy az utóbbinak kisebbnek kell lenni az országos szaporodási átlagnál.

Ha tehát mi az 1720—1787-ig terjedő időre országos szaporodási arányszámul nyert 80%-ot a nemzetiségek szaporodási arányszámának véve, a magyarság természetes szaporodását a 67 évi idő alatt 100%-ra becsüljük, nyilvánvaló, hogy az így nyert szám semmi esetre sem kisebb, hanem inkább nagyobb a magyarság akkori tényleges számánál. *)

E szerint Magyarországon 1787-ben a magyarság száma kitett: 2.320.000-et, 29%-ot, a nem magyar ajkúaké 5.680.000-et 71%-ot; Horvátországot és a Határőrvidéket is beleszámítva, a magyarság számaránya lehanyatlik 25%-ra, tehát az ország lakosságának negyedrészére.

Szinte hihetetlen a magyarság számerejének ily nagyfokú gyöngesége, alig egy évszázzal ezelőtt. Pedig az adatok százai minden tekintetben megerősítik e szigorú számítással nyert számadatokat valóságát. Csak a jellemzőbbeket soroljuk föl. Kollár Ádám 1763-ban ezt írja: «Magyarországnak legkisebb része az, a melyet csak magyarul beszélők laknak

*) Schwartner idézett munkájában gyermekekben nem épen bővelkedőnek mondja a magyart.

és félni lehet attól, hogy a magyar nyelv is elenyészik, mint egykor a kúnoké.»*)

II. József a latin nyelv helyébe a németet rendeli hivatalos nyelvnek; ez ellen a vármegyék tiltakozó fölterjesztéseket tesznek, mire II. József az 1784. április 26-án kelt rendeletében következőleg válaszol: «Ha a magyar nyelv volna általános nyelve Magyarországnak és Erdélynek, a közügyek intézésében hasznát lehetne venni. De talán a lakosságnak legcsekélyebb része beszéli a magyart, leginkább a német, az oláh és az illir nyelvek vannak elterjedve. Nem lehet tehát hivatalos nyelvül mást választani, mint a németet.»²⁾

A községek számának és méreteinek változásait fajnépségi szempontból behatóan vizsgálva, csak újabb és minden kétséget elnémitő bizonyítékokat nyerünk a mellett, hogy a magyarság arányszáma a XVIII. század végén még 30% sem lehetett.

Ugyanis Schwartner adatai szerint — ezelőtt száz évvel — az összes községeknek csak 32%-a volt magyar többségű; a városokban, tehát a legnagyobb helyiségekben magyart alig lehetett találni, valamennyi följegyzésünk (Demian, Hain, Schmitt, Fényes, Schwartner, Ficker stb.) egybehangzóan akkép szól, hogy a magyar terület és a magyar többségű községek túlnyomó része vegyes nyelvű volt (még Debreczen és Szeged is). És végül a magyar területen, mint az imént megszűnt török hódoltság helyén, a községi szervezkedés a XVIII. század végén még alig indult meg úgy, hogy a lakosság jóval ritkább, a községek lélekszáma csekélyebb, mint a nemzetiségektől lakott Erdélyben és a Felföldön.³⁾ Számszerű bizonyossága ennek, hogy míg 1782-ben a magyar fajnépségi hatalmi körébe eső területen az ország lakosságának 70%-a lakott és a nemzetiségin 30%-a, addig ma az előbbin találjuk 80%-át, az utóbbin pedig csak 20%-át.

Mindezekből logikai és számtani szükségszerűséggel folyik, hogy a magyarság arányszámának okvetlenül kisebb-

4) Hunfalvy: *Magyarország ethnographiája*, 415. l.

2) Szilágyi Ferencz: *A germanizálás története Magyarországon II. József alatt*. Akadémiai értekezés 30. l.

3) 1787-ben a Felvidék és Erdély népsűrűsége 30, az Alvidék és a Dunántúl 28, ma az előbbieké 44, az utóbbiaké 65.

nek kellett lennie, mint a magyar többségű községek arányszámának, tehát 32%-on okvetlenül alúl volt.*)

Hogy ma már minő óriási különbség van a magyar és a nemzetiségi községek méretei között, annak bizonyosságául fölhozzuk, hogy öt magyar város (Budapest, Szeged, Debreczen, Arad, Kassa) együttes lakossága eléri a Királyhágón innen valamennyi oláh falu (1182) összes lakosságát.

Magától értetődik tehát, hogy a magyarság mai országos arányszámának (51·4%) messze meg kell haladnia a magyar községek arányszámát (38%).

De e korszak történelmi eseményeiben is hűen visszautkröződik a magyarság rendkívüli gyengesége.

Mária Terézia uralkodása alatt a bécsi udvar már csak a nemességben látja Magyarország magyarságának utolsó maradványát és épen ezért célravezetőbbnek tartja az erőszak útjáról letérve, a nemességnek a bécsi udvarba való csalogatásával elnémetesíteni a vezető osztályt, a mely még egyedül adott magyar jelleget az országnak.

Jól tudjuk, hogy ez a politika igen rövid idő alatt fényes sikereket aratott, a mit a nemzet erejének rendkívüli megfogyatkozása nélkül megérteni nem tudunk.

II. József még tovább megy. Felfüggeszti a magyar alkotmányt, eltörli a megyét, behozza hivatalos nyelvéül a németet, elrendeli adózási szempontból az összeírást, meg kívánja adóztatni a nemességet és ime, a császár ténykedései és reformjai ellen nagy az elkeseredés, élénk a tiltakozás, de fölkelésre mindez sehol sem vezet, elég mindenütt csak megmutatni az erőt,**) hogy békétlenkedők az ellenállással fölhagyjanak.

II. Lipót rövid uralma csak pillanatnyi alkotmányos életet jelent, hogy aztán I. Ferencz uralkodásának java ide-

*) Ma már a fent elmondottaknak épen a fordítottja áll. A magyar községek számarányát tekintve, az emelkedés ugyan nem jelentékeny (32%-ról 38%-ra), de nagy arányú változások állottak be a magyar községek lélekszámát és lakosságának összetételét illetőleg. Ugyanis az 1900 i adatok szerint a városok nagy többsége és a városi lakosság, több mint 80%-a magyar, az ország lakosságának több, mint fele magyar községekben lakik, a magyar községeknek pedig túlnyomó része egynyelvű.

***) *A magyar nemzet története.* VIII. köt. 410. l.

jében ellenmondás nélkül újra az osztrák absolutismus legény úrrá Szent István birodalmában.

Ennek a korszaknak költői a nemzeti kétségbeesés és lemondás dalnokai; ezt a korszakot nevezik történetíróink a nemzeti hanyatlás és tespedés, az elnemzetietlenedés szomorú korának; e korról mondja találóan Arany: «Nem volt remény már, csak emlékezet.»

A XVIII. század fajnépességi viszonyainak már fönti vázlatos rajzából is kétségtelenül kitűnik, hogy ebben a korban nemcsak Magyarország államisága forgott kockán, hanem a lét és nemlét határán imbolygott maga a magyar faj is. Ezer éves ittléte alatt a magyarság számaránya soha sem volt olyan gyöngge, mint ekkor és így a magyarság fejlődési képességének megállapítására, a fejlődés méreteinek és mi-kéntjének meghatározására e korszak teljes joggal vehető kiinduló pontúl. Ez a körülmény ad mind tudományos, mind nemzeti szempontból rendkívüli fontosságot e korbéli fajnépességi viszonyaink beható ismeretének és ez teszi kívánatosná, hogy az arra hivatottak a rendelkezésre álló rengeteg anyagot ilyen irányban teljesen földolgozva, fényt derítsenek nemcsak a múltra, hanem biztos irányt adjanak azok kezébe is, a kik a magyar nemzeti állam kiépítésére vezető utakat kutatják.

AJTAY JÓZSEF.

PETRARCA LATIN KÖLTÉSZETÉRŐL.

«Az erényeivel tündöklő Laura, kit én oly hosszú időn át verseimben magasztaltam, először tünt a szemembe ifjúságom hajnalán, ápril 6-án, kora reggeli órában, az Úr 1327-ik esztendejében, az avignoni Sancta Clara templomban; és ugyan ebben a városban, ugyanezen április havában, ugyanebben a reggeli órában, 1348-ban e nap világától ez a világosság elragadtatott, midőn én, oh jaj, mit sem sejtve, Veronában voltam.»

E szavakkal kezdődik az a ma már hitelesnek tartott bejegyzés a milánói Bibliotheca Ambrosiana Vergilius codexében, mely Petrarca nevét viseli. E bejegyzésnek minden kis mozzanata jellemző. Először is a Petrarca költészetének kulcsát, halhatatlan nevének magyarázatát adja meg. Följegyezte, mint e fejtegetésben alább olvassuk *amara dulcedine*: tehát édes, fájó érzéssel az ő «első, utolsó, egykori» szerelmének történetét. Lángoló szívvel rajong érte, míg eszményét e földi élet mesgyéin üldöze; társadalmi helyzete, papi felfogása, de még inkább a középkori lovag-szerelem bűvölő ereje megközelíthetlenné tették az imádott nőt itt alatt. Mikor az üdvösség légkörében láthatá, a lázadó szív hullámai az égbe csaptak föl: a nyugodt fénynyel égő csillagok felé. A hang nem hogy hidegebb, de közvetlenebb, de őszintébb, de olvadóbb lesz. És ő, a megközelíthetetlen Eszmény: mintha meghitt társul szegődnék: viszonzá a szerelmet a magasságból. Az a rajz, melyet Bartoli és újabban Garnett, amaz olasz, emez angol irodalomtörténetíró a Petrarca szerelméről nyújtanak: érthetővé teszi, hogy e szerelem lyrája allegoria mezét ölti föl és magyarázatául szolgál azon pásztor-drámáknak, melyeknek tárgya e Laura: e Laura, ki az antik Daphne-mese borostyánjává és alligorige a költő koszorújának babérává változik. Mint Lorenzó Bernini híres Daphneja: félig

már borostyán-fa : félig eszményi szép nőalak. És ép ez adta meg Petrarca költészetének egyfelől az új korszak váratlanul új hangját; de a forma a conventionalis forma: a középkorhoz tartozik, annak légköre veszi körül. Az a költészet, mely nem került a homályt, de fenséges gondolatok leplévé tevő. Mint Dante mondja a *Pokol* IX. énekében :

«Mirate la dottrina che s'asconde
Sotto 'l velame degli versi strani.»

Tehát csodás lepelbe öltözik az allegoria. Jellemezni fogom ez irányt, mikor azon pásztor-költeményekről szólok, melyeknek alaki hű fordítását bemutatom; de előbb szóljak Petrarca bejegyzésének többi jellemző mozzanatáról. Meghalt Laura 1348 ápril 6-án. Egy legenda fűződik e naphoz. A De Sade-család egyik tagjának, Hugónak szintén volt egy Laura nevű felesége; ez elhunyt e napon, és eltemettetett a ferenciek templomában. 1533-ban föl is találták volna a koporsót, ebben egy olasz sonettet egy ólomszelenczében. A két Laura összeolvad és kész a csodás legenda, hogy Petrarca imárottja férjes nő volt, kinek mint a Wertherének gyermekei voltak. A történeti igazság föltételeinek e mese távolról sem felel meg. Mert a pestis idején hogyan lehetett e halottat úgy eltemetni, hogy a költő sonettje számára szelenczét készítsenek, holott ő messze távol Veronában volt? E kérdésnek egyik mozzanata, hogy t. i. Laura a pestis áldozata lett, megerősítést nyer Petrarca egyik latin eclogájából is, a melynek a czíme is allegorikus célzást tartalmaz : *Laurea Occidens*, hol kifejezetten mondja :

Szünjék már panaszod. Nem az Eurus és nem az Auster,
Ámde az égi lakók ragadák el a drága borostyánt,
S ott fen elültették, a mennyei kertbe', lehullt itt
Róla a kéreg, amott gyökeret vert, s újra kihajtott,
Lombja virul s ragyog ottan az Élysiumi mezőkön.

Az Eurus : a keleti szél hozta a ragályt keletről. E ragály leírásának szentel egy külön költői levelet. De már nem is allegoria, valódi symbolummá lesz az a mozzanata Petrarca följegyzésének, hogy az ő Vergilius-codexének fedőlapjához ragasztá e lapot, melyen szerelme történetét megörökíti.

Vergilius vezette Dantet a *Pokolban*, Vergilius ihlette

Petrarcát annak a korszakosnak hitt alkotásának: *Africa* epósának írásakor, mely hírnevét széles e világon ünnepeltté tévé, úgy hogy a párisi egyetem és a római senatus egy időben ajánlották föl neki költő-királylyá való megkoronáztatását. De ugyan ez a Vergilius teremtette meg a pásztor-költeménynek azt a mintáját: az egyéni élményeknek a pásztori dialogusba beszövését, a lyra és dráma e sajátosan vegyített műformáját, mely csupa allegóriává finomodott a Petrarca és Boccaccio kezében. Vergilius Dantet vezérelte; de a középkor századainak lelkét, szellemét megrögzítő *Divina Comoedia* írója a keresztyén hitélet mélységeinek és magasságainak bejárásánál kalaúzt cserél és szintén az imádott nő, Beatrice vezet a felsőbb régiókba: Petrarca Laurája e régiókból leszáll a föld körébe és itt vezeti a költőt. Petrarca kitör a középkor légköréből: a modern ember világa tárul föl előtte. Ki végigolvassa az önmagától *Secretumnak* elnevezett *De contemptu mundiis* vallomásait, melyeket méltán hoztak párhuzamba Szent Ágoston és *Rousseau Confessiói*val; a modern ember küzdelmét látja lerajzolva a középkor hitélete által szentesített világnézetével. Ebben is Laura szerepel, kinek nem testét, de halhatatlan szépségét szereti a költő; de Szt. Ágoston, a dialogus másik alakja kijelenti, hogy arany bilincs ő is, valamint a dicsvágy, mely a név halhatatlanságán csüng, az arany csillogásától a bilincset nem látja. Önmagát ámitja, önmagát bálványozza és nem bir elszakadni e romlandó világtól, melyet a halál semmivé tesz: és ha az üdvösség keskeny mesgyéjére nem küzdöttük ki magunkat: elkárhozunk.

Ime a glossa Petrarca följegyzéséhez. A renaissance három nagy gondolatot dobott a világba. E három gondolat kimondhatatlan termés csiráit rejté magában: az egyéniség fölfedezése; a természet és élet búbájának megérzése és a szellem fölszabadítása. Felhozhatják nekem, hogy az egyén az önimádás üres buborékakép pattant szét, mihelyt a nemzeti élet nagy realitásával szembe jutott; az élet szeretete a tökély-forma leple alatt a legundokabb libertinismussá fajult a Beccadellik kezében; a szellem szabadsága a nagyok és hatalmasok, a condottierikből lett Cæsarak hódoló szolgájává szegődött és a halhatatlan név felett folytatott marakodásokban vált értéktelenné, de a termőcsira megfogant: az egyetemi tanszabadság e korszak legnagyobb vívmánya, mely

minden más szabadságnak legdrágább biztosítékát rejti magában. És e három gondolat a kifejezés forma-tökélyében olvad egybe. E forma-tökélyt az antik költészet hagyta a középkorra örökségül. A középkor csak a pogány tartalomra tekintett és a formát eltemette. Iconoclasta-korszak volt. Ezt a formát fedezték föl. Lehet-e csodálkozni, ha e forma a latin nyelv uralmát idézi elő? A latin költészet nem a tanult emberek szellemi mulatsága volt, hanem a korszellem nélkülözhetetlen formája, a kor szüksége. Ne a Rousseau századának, ne a francia forradalom merész concepciójának szellemében fogjuk föl a költészet hivatását. Vetkezzük le a modern gondolkozást: helyezzük magunkat bele a középkor szűk látkörébe. De azért ne sajnáljuk, hogy e földi látkör annyira szűk: ennek szélén egy Beatrice, egy Laura kalauzúl megjelent az örökkévalóság végtelen világába, melyet közvetlenebbül éreztek, mint az áhitat bármely formájában érezni birunk ma. A nép úgyszólván nem létezett. Volt nemesség, volt papság. A papság tanítá a nemességet. E papság egyetemes egységét alkotá a szellemeknek: nemzetiségi különbség elveszett. Egy volt a szellem, egy volt a nyelv, egy volt a forma. Ily korszakban a latin költészet szükségesség. «Az antik emlékek benépesítik a képzelmet, a nevelés, az emlékezet fejlesztésére irányul: a sok tudás elárasztá a műformák szűk keretébe szorított egyéniség szellemi életét. És ha verseny tüzeben égtek a lant húrjai»: a tanultság bámulatosan gazdag tárházát nyitották meg. Hiszen Petrarca *Laurea Occidens* cz. eclogájában mintegy száz író jellemzését találjuk. Petrarca középkori eszmekörbe vitte bele classikus írók e nagy csapatát: mivé szélesbült az emlékezet határa! Az egyén gazdagságát az emlékezet gazdagsága jelképezte.

De hát ez-e a költészet? Távol van tőlem ezt állítani. De a szép érzésének számos forrásától megfosztja magát az, ki egy korszak lelkét, szellemét, légkörét a beható tanulmány kitarásával, de a lelkesedni bíró szív részvételével meg nem jeleníti: az akkor egy középkori ecloga alakjaiban allegorisált lelki hánykódását a meghatott költőnek látni, szemlélni nem bírja.

E látás, e szemlélet előfeltétele a közvetlen meghatottságnak; e meghatottság nélkül nemcsak költő nincs, hanem még költő élvezése sincs. Ezért kell nekem szólnom a Petrarca

pásztor-költeményeiről, mielőtt azok közül két költeményt bemutatnék.

A pásztorköltészet már Theokritos költészetében is átalakult. Az egyiptomi papirosokból előkerült Herondas mimusai leleplezték azt a drámai életet, mely a sicíliai pásztordrámákban lüktetett. Egyszerűség, népi naivság, népdal-betétekkel lyrikussá tett eleven dialog volt az eredeti forma, mely Theokritosnak három idylljében megjelen. De Theokritos egyúttal alexandriai doctus poeta, ki mesterének Philetasnak emel örök emléket egyik legszebb idylljében: egy arató ünnep leírásában.

Ez idyll Vergiliusnál már a római katonáknak kiosztott földről elűzött földművesek panaszát viszhangozza.

A *Veteres migrate colonib*an hódolatot fejez ki pártfogói iránt a költő: megjelen Asinius Pollio alakja, kinek fia születésében az arany korszak eljövételét oly hangon, oly képekkel magasztalja, mely a sibyllai jóslatok hangja és képei, miért a középkori allegorikus magyarázat, a Krisztus eljövételének jóslását fűzték ez eclogához. Lehet-e csodálkozni, ha Vergilius vezeti Dantét? És itt is kitűnik Petrarca egyéni felfogása. Ő Vergilius eclogájának egyéni vonatkozásait a maga egyéni vonatkozásaiává változtatta: ezeknek hordozójává tette az eclogát; így keletkezett a Petrarca-féle ecloga. Ez eclogákban a középkori magyarázatomód szelleme uralkodik. Mi jellemezte e magyarázatomódot? A «fecunditas sensus»-t: a több értelemben való magyarázhatást nem hogy kerülték volna, hanem keresték. A mai költő, ha többféleképp magyarázható, nem érte el célját: minél világosabban fejezte ki magát, minél közvetlenebb, minél erősebb és tisztább hangon bír megszólalni, annál igazabban hat és annál igazabban nevezük költőnek. Hiszen Petőfi ép a közvetlenség és világosság erejével győzött a romantikus érzélgés bizonytalan félhomályt kedvelő kifejezésével szemben. A classikus emlékektől duzzadó Berzsenyinek már szemére lobbantja Kölcsey a homályosságot, de a nyugati költészet romantikusainak ingadozó érzelmeivel szemben előtör egy erős, a szivekben intenzív hatálylyal viszhangozó hang.

Petrarca az avignoni pápai udvar ellen intézett satiráját pásztordialog formájába öltözteti; minden alak, melyet Epy, a pápa kedvese, ki nem más, mint Avignon, rendre

rajzolja le a bibornoki testület papabile tagjait és odahat, hogy valahára a könnyelmű, az egyháziatlan, az erkölcsi léhaságban leledző alakok helyett az egyháznak in capite et membris megújítására termett alak kerüljön trónra és megszólal az igazi olasz. Olaszország dicsősége: a Rómában székelő pápai hatalom, mely a középkor egységét képviselte Dante szemében, az egyetemes imperiummal egyetértve Olaszország egységét képviseli Petrarca szemében. Dante pártember volt, volt hozzá meggyőződése, volt hozzá jellege és volt hozzá múltja. Petrarca csak hazafi volt, ki rajongott Colo di Rienziért, a Senatus populusque Romanus feltámasztójáért; de azért papi javadalmakat fogad el az avignoni pápaktól; izgat, lelkesít, mint Cicero a leveleiben, prózában és versben írt leveleiben, de azért békét akar és az ő költői megkoronáztatása betölti lelkét. Mivé válik hát az ecloga az ő kezében? Az egyéni élmények drámai dialogjává, sőt nem csak azzá, hanem az izgatás ecloga-formát öltött műfajává. Nehéz is érteni. Útban áll a fecunditas sensus. Épen azért nem a politikai történetíró bírja megfejteni ez eclogák titkos értelmét, hanem az egykori magyarázók néha túlságba vitt allegorikus magyarázatának helyes mérlegelése. Petrarca maga is magyarázta saját eclogáit. A modenai Bibliotheca Estensis CCXXXII. codexében ránk maradt egy érdekes kézirat, melynek rubruma ezt tartalmazza:

*In Christi nomine amen Incipiunt Epytomata domini francisci petrarce super suis bucolicis.**

Ennek hiteles eredetét kétségbevonja Voigt, de megerősíti az a két kommentár, melyeket Petrarca pásztorköltményeiről Benvenuto di Rambaldi da Imola és Donato degli Albananzi írtak. Benvenuto Imolese tudakos, böbeszedű és egyéni felfogását is belevegyíti az allegoriák megfejtésébe; de Donato degli Albananzi, ki keresztapja volt Petrarca leányának, Petrarcával szemben szellemi függésben volt, mely hűségben, ragaszkodásban és a naiv bizalomban nyilvánkozik. Minden nagy embernek van egy ily kísérelője: ezek a szellemóriások *Benczéi*. Ezeknek szavában inkább megbízhatni, mint az iskolás bölcsesség képviselőiben. És mit

*) Kiadta Attilio Hortis: *Scritti inediti di Francesco Petrarca*. Triest, 1874. 359—365. l.

tapasztalunk? E Donato magyarázatai körülírásai annak a modenai codexben ránk maradt *Epytomatanak*, melyet állítólag Petrarca hagyott ránk.

Petrarca szükségét érezte maga is, hogy magyarázatokat adjon. IV. Károly meghitt embere, az olműtzi püspök is kérve-kérte ura nevében az eclogák rejtélyeinek megfejtését. Hortis álláspontját helyeslem, ki a gyarló latinsággal írott kommentárok értékét megbecsüli. Magam is nagy hasznát vettem Petrarca tizenkét eclogájának megértésénél. Mert hihetetlen részletekbe megy át az allegoria. Így minket, magyarokat érdekel a második ecloga, melynek czíme *Argus*. A száz-szemű Argus a főpásztor, ki a meddig élt, éberen örködik a pásztorok és nyájak felett, de miután meghalt, azóta pusztulás vett erőt a pásztortanyákon. Más színe van a fűnek, más illata a virágnak, nincs az az ize az almáknak, nem ékíti a földeket az a kalász. Ki ez Argus? Róbert nápolyi király, a mi szerencsétlen Endre herczegünk apósa. Azt a szörnyű tragédiát, mely lejátszódott a nápolyi udvarban, és Aversában nyert megoldást ez eclogában pásztorok megjósolták az időjelekből. Hogy mily allegorikus e nyelv, jellemzésére álljon itt egy példa. Sancia, Róbert özvegye elkedvetlenedvén annak a tomboló életnek láttára, melynek középpontja leánya, nápolyi Johanna volt, zárdába vonult. Hogy fejezi ki ezt a költő?

Zivataros felhő mögé bujt a Hold.

Ha tudjuk, hogy a király a nap, hiszen XIV. Lajos is Roi Soleil volt, a Hold : Phœbe a királynő. Így allegorisálja Petrarca az I. és IV. eclogájában saját költői hivatását. Petrarca fivére Gerardo Certosa remetéje volt, kit Petrarca meglátogatott. Elnevezi Monicusnak, hiszen az ő szeretett Szt.-Ágostonjának anyja is Monica volt. Monicus az ég lantosát: Dávidot magasztalja, nem minden czélzás nélkül Petrarca classikus irányára. Petrarca a magányba csalogató Monicusnak azt feleli, hogy neki költői feladata van. És mi e feladat? Scipio magasztalása; egyenes utalás *Africa* cz. epósára, melynek hőse Scipio. Még érdekesebb a IV. ecloga. Egy franczia, kit Gallus személyében jelenít meg a költő, alighanem Bernardo d'Albi, ki metromaniában szenvedett: a külformában találta a költészet hivatását. Ez kér tanácsot

a másik személytől, Tyrrhenustól, ki nem más, mint Petrarca, ki mint toscanai hívhatta magát a classikus Tyrrhenusnak. Szeretné az ünnepeelt költőtől bármi áron megszerezni lantját, melyet ez Dædalustól kapott ajándékba. Ki e Dædalus? A természet, mely a költőt költővé tette.

A gazdag püspök csodálkozik, hogy Tyrrhenus nagy áron sem adja és nem adhatja el lantját.

Tyrrhenus így felel:

Kis dolog az, minek ily nagy az ára? Hatalma csodás nagy.

Tudd meg: a lant a szív zsongító balzsama, enyhe.

Pettyhűdt kebleket ajz föl, búbanatba' vigasztal,

Kedvre gyulaszt szava és a kebelből gondot eloszlat.

Könnyeket *elszárít s a panaszt csitítja az ajkon,*

Szívbe reményt lop, elűz félelmeket, ajkra mosolyt csal.

Képzeltetni, hogy az allegoria még burkoltabbá válik, midőn Petrarca a maga politikai eszméjét, a maga hazafias vágyát akarja kifejezve elleplezni és elleplezve kifejezni.

A magára hagyott Rómában két hatalmas család verseng a hatalomért: a Colonnák és az Orsinik. Petrarca mæcenasa ép az egyik Colonna, Colonna János, kit VI. Kelemen bibornoki rangra emel. Ekkor lép föl Cola di Rienzi. Hihetetlen gyorsan, egy utcai forradalom hullámain fölemelkedik. Betelik lelke a senatus populusque Romanus-nak a classikus kövek fölirataiból föltámasztott alakjától és élére áll a népnek. Beleszédül a hatalomba. Csúfosan bukik, véres véget ér. Petrarca, ki költői levélben jajong az antik Róma romjai felett, melyeket az archæologus Rienzi kiásni készül és ő, a Colonnák pártfogoltja elragadtatással ír Rienzinek levelet. Elcseng ajkán az egységes Olaszország szózata:

Italia, mia Italia.

Külön eclogát szentel Rienzinek (az V. eclogát). Ő lesz Festinus, a heves, a rohamos ifjabb testvér, ki az Apitius és Martius, a henye epicureista, a lakomák hőse és a harcziás Colonna (ezért neve Marsról Martius) ellenében a pusztuló haza romjain kesergő anya Róma segítségére jön és a versengő idősebb testvérek helyett a Vörösmarty *Elhagyott anyajára* emlékeztető allegoriával jelzett édes anyát meg akarja vigasztalni.

Nem is esett jól Petrarca allegóriája Colonna Jánosnak. Feszültté vált a viszony közte és a pártfogolt költő közt. El is válik Avignontól. E lelki hangulat lengi át a VIII. eclogát, melyben Amielas alakjában önmagát teszi a dialog egyik szereplőjévé. Amyclas elválik Ganymedestől. Ki e Ganymedes? Colonna János bíboros. És miért Ganymedes? Mert a pápa kegyeltje. A pápa mint Juppiter Ganymedest elragadta, Colonnát is elragadta a pápa Avignonba. Ez ecloga felette jellemző. Mikor Ganymedes ismételten kéri, ne hagyja el, Amyclas a honvágyat hozza föl, mely őt távozásra sarkalja.

Édes, drága hazám szava hív, az cseng a fülembé,
Harmatosabb gyep ölen nyilik ott violáknak a kelyhe,
Ott pirosabb rózsák fakadoznak s illatosabbak,
Csergedező csermely vize tisztább és hivesebb ott,
S íze Itália szép mezején a fűnek is édesb.

Hívja az édes szülőföld. Már négy lustrumon át volt a Colonnák pártfogoltja (1327—1347.); ekkor végre elszakad. Elszakad a helytől, melyhez őt Laura is kötötte.

Oda csatolt vonzalmam irántad s csábos alakja
Egy szeretett lánynak.

És mégis elszakad. Petrarca 1347-ben megy át az Alpokon. Megragadó jelenetet örökít meg egy költői levelei közt olvasható költeményében, melyet ódai szárnyalásáért Friedersdorff, ki Petrarca költői leveleinek fordítását a múlt évben adta közre, vers-szakos és rimes jambusban ad vissza. Álljon itt a vers, melylyel Petrarca Italiát üdvözli :

Itáliához.*)

Ég legszentebb földje, Itália, légy te ma üdvöz,
Jók menedéke ki vagy s gonoszoknak az ostora szintén ;
Föld kerekén a legnemesebb föld, drága hazám te,
Nincs oly termékeny, se olyan szép nincs a világon.
Két oldalrul ölel tenger, hegyek orma tekint rád,
Tiszteltté tesz a fegyver s szent törvények uralma.

*) A költő az avignoni élettél annyira elégedetlen volt s tőle annyira megundorodott, hogy elhatározta végleg visszatérni hazájába. De Sade 1353-ra teszi Petrarca hazatérésének időpontját. Az Alpokról pillantja meg Italiát, édes hazájának meglátása ihlette a költőt e költemény írására, melyet akár ódának lehet tekinteni. Tényleg Friedersdorff, ki Petrarca költői leveleit ötös jambusban fordítja le, e költemény ódai szárnyalását követve, rimes jambusban adta vissza.

Pieridák hona, gazdag aranyban s férfierőben,
 Természet s művészet együtt vetekedve tévének
 Naggyá és művelék, hogy mestere légy a világnak.
 Hosszu idő multán jövök ím most vissza te hozzád,
 Hú fiadat, te fogadd be a vándort, adj pihenőt te,
 És majd meghidegült tetemim te takard be poroddal,
 Itt a Cevennes *) erdő-koszorúzta bérczi fokáról
 Látlak, oh látlak végre Itália boldog örömmel,
 Hátra maradt a homály, meg a köd s érinti az arczom'
 Enyhe fuvallat, s égi derűnek a fénye mosolyg rám.
 Drága hazám, rád ismerek én s ujjongva köszöntlek,
 Földnek a gyöngye, oh édes anyám, légy általam üdvöz!

Az ecloga már conventionalis formájánál fogva is az allegoriára, mondhatjuk allegorikus játékra vezette a költőt. Ennek szemléletes példáját látjuk, ha összehasonlítjuk Petrarcanak egyazon tárgyra vonatkozó költői levelét és eclogáját. Ott van a fekete halál megragadó képe egyik költői levelében (I., 15. levél.) A halálos félelem, a kibeszélhetetlen lehangoltság, a végzetes veszedelem megdöbbenő hatását erővel festi a tűzvész képében, mely az atyát arra kényszeríti, hogy kedves gyermeke életét törekedjék kimenteni a lángokból. E kedves gyermek: a lélek, melyet a halál veszedelméből kell megszabadítania. Ekkor önmagát bátorítja. Jobbik valója bátorítja: önmagába mélyedésre indítja. A remény és félelem e belső küzdelmét a Philogeos, a földhöz ragaszkodó, ahhoz tapadó és a Philotheos, az Istent szerető, Istenben bizó alakjai ábrázolják a *Panaszos* (Querulus) cz. IX. eclogában. Philotheos rámutat e csüggedőnek az égi mesgyére, mely az örök béke, az örök-élet honába vezet. Alant a föld mocsaras légköre, fönn a tiszta fény.

†*Rajta, kerüld és hagyd e mocsárt itt, törj a tetőre!*

Petrarca költői levelein Horatius kiforrott nyugalma helyett a politikai és irodalmi kérdések forgatagában küzdő vezérférfiú eleven, közvetlen hangulata ömlik el. Eclogáiban a küzdelmek allegorikus képe rajzolódik elénk. Amazokban a modern ember hangja szólal meg, akár csatajelszó; ezekben a középkori forma keretébe rejtőző egyéniség belső küzdelme keres drámai kifejezést és ha nem talál mindig.

*) «A Cevennes erdőkoszorúzta bérczi fokáról» nem láthatta meg Itáliát, mert e hegy beljebb esik. Az Alpok helyett tevé a költő.

annál mélyebb hatása van, ha az illő formát megtalálja. Két ilyen eclogája van, melyekről ezt el lehet mondani. Mindkét ecloga a Laura iránti szerelmet allegorizálja.

Egyik a *Pásztor-szerelem* (III. ecloga), az élő Lauráról lemondó és az ő kedvéért, az ő kegyéből kivitt diadal magaslatára a lyrai érzelmek gyönyörű lépcsőzetén fölemelkedő költőkirályt rajzolja. Laura, az élő szépség, a délvidék lángoló hevét fölgerjesztő ragyogó valóság kezdetben fut az üldöző szenvedély elől. Majd mint Orpheus Eurydikéjét meghatja a lyra édes zöngelme, szóba áll. A Muzsák bérczi lakába jut föl. Ott egy babérágat kap a kilencz Muzsa vezérértől; e babérág Laurus varázshatása előtt meghajol Laura, mint Vergilius *Aeneis*-ében a Sibylla utasításából, a Venus galambjainak csodás vezetése mellett föltalált aranyág előtt meghunyászkodik a Cerberus és meghódol Charon. És mi a megoldás? Érte szenvedett, de általa az örök dicsőség honába emelkedett költő feledi szenvedését, az éjjeli virasztásnak, melyet az Ő magasztalására szánt művek alkotására fordított, még az emléke is édes.

Édes e gond s emléke a küzdelmeknek is édes.

Epasztorkölteményt egybehasonlítva a Colonna Jakabhoz írott költői levéllel, melyben a szerelem szépségét a legmodernebb lelki rajz alakjában tárja elénk, bizonyítja Petrarca szerelmének őszinte, igaz erejét. Újabb időben az olasz irodalomtörténet bűvárai fokozottabb mértékben becsülik meg a latin költeményeket. Míg régebben csak a sonettek és canzonek Petrarcaját, a nemzeti költészet forrásainak megindítóját vették körül fénykörrel, a latin költeményeket a könyvtárak porától eltemetve nem bolygatták. Ma leverik a port és látják, hogy Petrarca lelki életének közvetlenebb, igazabb és Laurájának életteljesebb képét birjuk e művekben. Hiszen ha csak a chronologiai adatok találkozását összevetjük is, meglepő világosság vetődik Petrarca költői egyéniségének fejlődésére.

A *Secretum*-ban, melyet 1342-ben ír, kifejezetten veti Szent Ágoston Franciscus szemére, hogy már 16-ik éve, hogy «lángodat legyezgetéssel tápláltad.» A Colonnához írott levélben megemlékszik arról, hogy már 10 éve üldözi szerelmének kínzó tárgyát és viseli a szerelem rabságának szé-

gyenét, a *Pásztor-szerelemben* pedig 15 évet említ, mióta a szerelmet táplálja. Ez időpont meglepően talál a *Secretum* korával. Mestica, Petrarca költészetének egyik legkiválóbb bűvara kifejezi azt a meggyőződését, hogy Petrarca ép valóságainak megírásával jelölte meg az időpontot, midőn földi szerelméről lemondott és a mi addig realis életének tartalma volt, idealis életének tartalmává finomodott. Elhiszem, hogy Petrarca így remélte, egyházi pályáján így kellett hirdetnie; a *Pásztor-szerelemben* előttünk alakul át Laura az örök dicsőség laurusává. De azért a XI. eclogában kifejezett fájdalom az isteni Galathea miatt, a Niobe alakjában symbolisált örök bú közvetlen hangja bizonyítja, hogy 1348-ban Laura halálát a szerető szív közvetlen veszteségeként siratja. Az aprólékos részletek magyarázatát mellőzve, remélem a fentebbiek után érthető maga a költemény, mely így hangzik:

Pásztor-szerelem.

Petrarca harmadik latin eclogája.

Személyek: *Stupeus*, *Daphne*.

- Stup.* Meddig, oh meddig futsz te előlem, drága szerelmem?
Állj meg, oh *Daphné*, állj, hallgasd meg bús panaszom' már!
- Daph.* Kit hallgatna meg az, kit *Apollo* is űze hiába'.
Másnak esengjél, mást üldözz epedő panaszoddal.
- Stup.* Hozzád kerget e szív; elakad lélegzetem, állj meg!
Megtör a szó, a beszéd, egy perczig hagyj te pihennem.
Nem fenyeget csel, tör vagy erőszak, félni okod nincs;
Várj, ne remegj; gyötrelmeimet hallgasd meg oh kérlek.
- Daph.* Szólj hát, szólj; de vigyázz, ne merj érinteni kézzel.
- Stup.* *Daphne*, először, künn a tengerparti magányban
Láttalak és habozék: ki e földi vagy égi teremtés.
Oly csodamód ragyogott bíborszínü, lenge palástod,
A levegőt is olyan csodamód töltötte be illat
S csillagfényt sugárza le arcod, az édes, a bájos,
Napsugaras fürtöddel a szellő játszva enyelgett.
Megdöbbenem, látva, miként lesz vesztés a napfény,
Fényeddel vetekedve, a mely nem e földnek a fénye.
Félve remegtem, hátha egy isten lángra gyul érted,
S elragad én tőlem, mielőtt tudnád: mi e szívnek
Mély sebe, kinja, minő tűz bántja, emészti belülről.
És sieték hozzád föltárni sebemnek a titkát.
Hejh, de rebeg csak az ajk, töredevezve beszéde is elhal.

El, tova futsz; haragos vala arczod, büszke a válasz.
 Láttam a mint mégy; jaj de szivembe hatolt be beszéded
 És átjárta velém, benyomódott abba örökre.
 Most megeredt könnyem, keblem' verdeste, zilálta
 Sűrű sohaj s omló könnyár közt nyögve esengék:
 Szánj meg, oh szánj; gyógyítsd meg a keblet, nálad a gyógyír,
 Halld meg a szót, s ha jogos, hallgasd meg a kérést.

Daph. Hogy tetszettem, lángra gyuladtak a férfiak értem,
 Mondjam-e én, kit Apollo szerelmi hévvel úgy űzött.
 Fényle arany haja, csenge az íjja, varázsola lantja;
 Zeusz az atyám: hirdette alakja s a homloka büszkén:
 S tőlem elűzve boszús lélekkel távoza mégis.
 Látta az ősz Peneus, körülötte regélik a nymphák.
 S még te hiszed, megtörni e sziklát és ten erőddel?

Stup. Bárki nyugodtan akarsz s békén élvezni szerelmet,
 Nagyra ne törj, de kerüld, ki magassan áll te feletted,
 Ott fen a gőg lakik, ott a vizsály és ott a panaszzsó.
 Ott a szelek dobzódnak örökké fergetegekkel.
 Ámde az egysorsút se keresd, ha ajánlja is ezt a
 Köztévely, de csatold te magadhoz azt, ki alant áll'
 Nála találsz hű keblet, a mely meghódol előtted,
 S aggódó szerelemmel övez s dédelget örökké.
 Nagyra ne törj! O miért is nem követém e tanácsot?
 Űz, hajt a szerelem, ragad engem' föl a magasba.
 Rabja levék, ki az égi lakókon is ül diadalmat,
 S Heraklesnek is gúzsalyt ad játszi szeszélye.
 Még te szabad vagy, Daphne, tanácsom' vedd a szivedre!

Daph. Bölcs e tanács, de a mit tőled kérdeztem először,
 Arról hallgatsz, hogy mi remény táplálja szerelmed'?

Stup. Rejtve emészt eme láng már tíz meg öt éve szivemben
 S én hallgattam, nyögve, sohajtva az éjnek a mélyén,
 S mind ama bút, ama kint átéltem, mit szerető szív
 Átélt, míg sebe ég; irgalmat kelthete mindez
 Szánó szívbe', de én nem szóltam semmit ezekről.
 Hadd legyen így — gondoltam — az ifjú vétke okozta,
 Hogy vaktába' rohant bele égő lángba, veszélybe.
 Ám nem hallgatom el, hogy bármi csekélyke reménynyel
 Megkísértem a szív panaszát elsírni a lanton.
 Mert ha arany rád nem hat, a dalnak a zengzete hathat.
 Elfog a kétség, hogy célhoz nem visz ez az út sem,
 S úgy érzem, nem tiszta a hang, nem csendül az ének.
 S íme csodálva vevém azt észre, hogy erdei nymphák
 És faunok kedvvel rázengik utánam a verset.
 Láttam, a mint a gallyt oda hagyják a legelésző
 Kecskék, hallva a dalt, a csodálat fogta el őket.
 Méh sem száll a virágra, tücsök sem czirpel az ágon
 Hogy megörültem! Mégse merészlek dallani bátran,
 Míg nem biztata Argus eként: csak zengjen az ének!

- Daph.* Méltán biztata ő, ki parancsolhat vala joggal.
 Ő telheté ezt, ő ki a dalt értette leginkább.
 Nos, ha hevít újabban az ihlet, zengjen az új dal!
- Stup.* Daphne, te vagy gyönyöröm, gyötrelmem is és te vagy enyhem,
 Ūrnöm s ellenségem, a kit rajongva imádok.
 Berkek dísze te vagy, te reménye a pásztori népnek,
 Költők ihlete vagy s a vezérek dicskoszorúja;
 Zeusz kedveltje te vagy, haragos villáma ha sújt is,
 Nem bánt téged', téged' a kit szeret ígygen Apollo:
 Stupeus lángol azért ma, kiért a nagy Istenek égtek.
 Bárha szegény pásztor, ki azért dús nyájra se vágyik,
 Gazdag lesz, ha dalát te dicséred, aranyhaju Daphne.
- Daph.* Több vagy, mint a minék gondoltalak. Oh ne remegj hát
 Félve előttem, zengj te csak új dalt, tetszeni fogsz tán.
- Stup.* Egy nap, dél vala ép. Heven sūt a nap, hiv az árnyék.
 Lombok alá sieték, hol egy édes, emberinél szebb
 Hang csengése csapott a fülembé, megejte varázsa.
 Ott hol a csörgedező csermely csillog kavics ágyán.
 Mentem a halk morajú víz mentén föl a tetőre;
 Hol a bibor színü partra babér csalit árnya vetődik.
 Szūzi kar éneke csenge, reá tapsoltak az égben.
 En oda mék. Most az, kinek ottan a hangja kicsengett
 Megszólt: «Ha e bérczi magányba vezérele sorsod,
 Jer hát, merj a szemébe tekintni az égi lakóknak.»
 Így szól és kezét ád; remegésem megszün' azonnal.
 S szólok eként: «Oh jaj, kegyelem nekem, isteni lények,
 A szerelem tévútja vetett ide! Egy vadat űzők,
 A nyoma elvész, futva szalad, nem bánja keservem'».
 Ekkor a szűz mosolyogva felel: «Tudjuk, te miért törzs
 Thessali Daphne után e lakatlan bérczi tetőkön.
 Ismerik őt régóta emitt az aóni berekben.
 Menj csak utána, ne félj, enged majd, ámde előbb itt
 Fogd eme gallyt — s letör ottan egy ágat gyöngé kezével —
 És nekem adja, míg én bámulva csodáltam a dolgot.
 Menj és mondd: a kilenc hajadont láttad te, kiket nem
 Lát a tömeg soha sem, sem avatlan elme se láthat.
 Más gond gyötri. Ha tudni hajtnak többet is ennél,
 Mondd, hogy láttad, a kik hadakat megtörnek erővel,
 Vagy csellel, tanu rá Pyreneus, a ki toronyból
 Földre zuhant s elcsergi kilencz leány, mint leve szarka.)*
 Mondd, hogy a szent bércznek tetején jártunk ama forrás

*) Ovidius Metam. V. 276. és köv., valamint 662. és köv. verseiben a múzsák két diadalát meséli el. Mint akarta elzárni őket várában Pyreneus és midőn szárnyra keltek, mint zuhant le utánok ugorva a toronyból és mint versenyeztek a Pieridák a múzsákkal és mint változtak csörgő szarkákká.

Árja körül, melyet a szárnyas ló lába fakasztott,
 A mikor a Medusa fejéből földre lepattant.
 Hallád, sorba miként zengettünk mind a kilenczen,
 Mindenikünk más körbe' hatott, más ihletet ébreszt.
 Hirnevet ád ez, amaz összhangot kelt a szivekben,
 Kedvre gyulaszt az egyik, hős lelkeket ihlet a másik;
 Ékes szót ad az ajkra egyik, mástól szerelemre
 Gyúlad a szív, más képzí az elmét, van ki az égnek
 Ösvényein vezet és más bűvöli dallal a lelket.
 Szólj neki így: Daphné, oh tekints ide, nézd a babérág,
 Isteni kar vezére adá nekem, azt leszakítván,
 Hogy bemutassam, mert ha e jelt meglátod, azonnal
 Értni fogod, nem futsz, de megállasz a hæmoni bérczen.
 Meglásd, lenne merő vas, e jelre megindul azonnal.

Daph. Már meg is indultam, jer utánam föl a tetőre.

Stup. Menj csak elől, az Olymp se' magas veled és te utánad.

Daph. Ismered itt e tetőt? Mily fenség ül emez ormon.

Stup. Itt eme csúcs kimagaslik; a többi hegy ő körülötte
 Hódol előtte, felette ragyog tündökletes égbolt.

Daph. Emlékszem, hogy e helyt robogott diadalmi szekérrel
 Száz meg száz pásztor, koszorúzva, nagy ünnepi díszben.

Itt, hol az égi lakók szent temploma várta a népet.

Szemtanu voltam, büszke örömtől árada lelkem;

Látva a foglyok közt a vezért, vele bús hadi népet,

Áldozat-barmainak seregét és távoli bérczek

Sok kincsét és hallva a zajt, a tömeg riadalmát.

Itt a tömérdek arany, mit griffek karmai közzül

Ejtének dús préda gyanánt az északi tájon.

Ázsia zsákmányúl ide küldé sok elefántját,

Ocsmány hátaikon himbál tornyoknak a sorja.

Mondjak-e többet? Mind a mi jót csak termel az erdő

Mélye, e bérczi tetőn itt garmada számba' van együtt.

És itt ülnek a tisztas atyák, itt a deli ifjak,

Itten játszva-enyelegve mulatnak a szende leányzók,

Itten esett el a főpásztor rút törbe csalatván.

Vadkan ölé meg a bájos Adoniszt. Hagyjuk a gyászt most.

Szent hagyomány, hogy az istenek is le-leszállnak a bérczre.

Berkeknek feje az; laka itt van az égi atyának.

Itt közlé a Sibylla a főpásztornak a titkot,

Mit kitudott Latóna fiától, őt megölelvén.

Hős Scipiók is itt eme bérczi oromra robogtak.

(Fénye eként nőtt.) Köztük a kit te rajongva szerettél.

Jött Libyából, jött diadallal, még gyerek ifjan

És az öreg lantos vele jött és jöttek utána

Mások is egyre, kiket mind elszámolni ki birna?

S Virgiled is három sípon szép éneket itt zeng.

Drága babérkoszorút visel itten a homloka mindnek.

Én neked is, bár más csillag jár mostan az égen,

Épen ilyen koszorút fonok. Add ide, add csak ez ágat,*)
 Mit Kasztalia szent úrnője adott vala által.
 Ez lesz az ő, ez az én ajándokom. Ime fogadd el;
 Hagyj más gondot, eként igazán az enyém vagy örökre.

Stup. Édes e gond s emléke a küzdelmeknek is édes.

Bemutatom még azt a másik eclogát, melynek czíme *Galathea*, mert ez nem csak Petrarca költészetének egyik gyöngye, hanem a renaissance latin költészetnek is egyik legbecsesebb darabja. Mi ez ecloga tartalma? Személyei: Niobe, Fusca és Fulgida: az örök bú, a földi szenvedély (ezért neve Fusca: sötét, barna) és az égi belátás, az isteni értelem (Fulgida: Fényes, ragyogó) képviselői. Csupa allegoria. Mintha csak Tizián *Égi és Földi szerelem* című képeinek alakjai szállanának elénk. Niobe kéri Fuscát, hogy mutassa meg neki a sírt, hol Galathea el van temetve, hogy ott kisírhassa magát. Fusca eleget tesz kívánságának. Elvezeti a sírhoz, mely, Benvenuto Imolese magyarázata szerint, a Cordelier szerzetesek temploma; ezért mondja:

Jer oda, hol a nyakán kötelet hord egy gulya . . .

és e szókkal engedi át bánatának:

Nyomd hő esőkod' a köre, beszéj vele, hallgatag árnyhoz.

Fulgida látja a békétlen fájdalmat, a földiekhez tapadó fölfogást és inti Fuscát, hogy hagyjon föl indulatos haragjával. Jellemzők szavai:

Fusca, te ottan alant lakol és mi meg itt a tetőn fenn,
 Az eget és földet szemléljük itt e magasból,
 Meghalt Galathea; mert

moritura fuit Galatea; deinceps
 Immortalis erit . . .

Az ecloga így hangzik:

Galathea.

Személyek: *Niobe. Fusca. Fulgida.*

Nio. Jöszte vezess a hideg sirkőhöz el engem', oh nővér!

Fus. Mért táplálnod a bút, siralomra keresve okot még?

*) Hesiodos a helikoni pásztor is borostyán gallyt kap a Múzsák kezéből. Megszólítják, biztatják dalra. Ὠς ἔφασαν κοῦραχημέγαλου Διὸς ἀρσιπέπειαι, καὶ μοι σαῦπτρον ἔδον δ' ἄφ' οὐρανὸς ἐριθιλέος ὄζον.

- Nio.* Nagy vigaszul szolgál nagy búa' magad ha kisírod.
Mert a panasz meg a sűrű sóhajtás könnyit a lelken,
Vissza ha fojtod, a bú a szívet kinozza felettébb.
Hidd el, jobb szabadon megereszteni könnynek az áráját.
Bár így tettem volna előbb, kőszirt leve keblem.
Azzá dermeszté meg örök nagy, néma keserve.
Vágyom e helyre, a hol sirhassak. Jöszte, vezess hát!
- Fus.* Jer oda, hol a nyakán kötelet hord egy gulya, ottan
Lelsz a tanyára, a hol a molossi ebek csaholását
Hallod örökké, mert küszöbét ezek őrizik ébren.
Kincsedet itt eme hely fedi; nézz oda szembe tevéled
Ott nyugszik Galathea, kinél szebb földi teremtés
Még so'sem élt, ha csak a szerelem káprázata nem csalt.
Tedd le e helyt a mi nyomja szived', s leborulva e sirra
Nyomd hő csókok' e köre, beszélj vele, hallgatag árnynyal.
- Nio.* Hejh, mily szűk eme ház, nem fér bele akkora báuat.
Itt lakol, itt Galathea, kinek bámulva csodálta
Fényed' a nap. Csodafény vala ez neki, látva megállott
Útján és elkésve merült le a tenger ölébe,
Itt lakol, itt Galathea. S ti csillagok ott fenn az égen
Futtok-e még? S te Bootas irányzod-e, mondd csak, a gönczölt?
Juppiter az égbolt tetején sugárzik-e arczod'?
Jársz-e kaszás öreg ott a magasban s ijjas Orion?
Öltesz-e Hold új arczot, az égnek a hirnőke Hermes
Szállsz-e, mosolygysz-e Venus te a hajnali s alkonyi fényben.
Itt fekszel halovány Galathea, ma por, hamu, semmi,
Hogy ha csak ott fenn az égbe' nem él, nem látja a lelked,
Mint síratnak emitt a barátnők csüggeteg arczczal.
Mit se felelsz te nekünk, ki a lelkünk jobb fele voltál?
Jöszte, segíts; hallgasd panaszát meg ez árva kebelnek,
Hogy ha a hűség s a szeretet még él e világon!
Hogy gördítsem el azt a követ sirodru, oh édes,
Drága halott? Hogy öleljem a tested', a hamvadat és hő
Csókok közt haza hozva miként is rejtsem el ottlhon,
Tűzhelyem isteneként azt áldva-imádva örökké?
Mint tisztelne egész föld, mint hódolna előttd,
Hozva is áldozatot szűzek kara áldana mindig.
Fáklya világa lobogna e helyt és zengene ének.
Szent emléked ekép szakadatlanul élne az ajkon.
Hejh, de kemény ez a kő, beh nehéz is, lankad erőm már,
El nem bírom, alatta lerogy már, roskad a térdem.
- Fus.* Kelj föl, kelj! Ne, ne fertőztesd a halottal az élőt!
Mert hisz' az élet szent; békélj ki nyugodtan a sorssal.
Föl nem támasztod te a multat; jobb ha felejtéd.
Mert soha sem tér vissza a tegnap, hogy ha letűnt már.
Gondot enyésztt a halál, föl is old minden kötélket.
Sirtál már eleget; s a halál a szerelmed' eloltá.
- Nio.* Hejh, de a kint a halál meg nem szüntette a szívben!

Vártam esengve. Közel vala már; de im' itt hagyta mégis.
Élek, oh én nyomorult, örökös bú gyermeke, élek!

Fus. Csitt, csilapodj! Ime ott jön a mesgyén Fulgida hozzád.
Arcza borus, némán is feddeni látszik az ajka.

Ful. Oh nyomorult vak lelkek, ekép gyászolni örökké
Azt, a mi mulandó! Te miért sirsz egyre szünetlen?
Tűrni tanulj s mit a sors teve rád, elhordani békén.
Fájlalom én is, és viselem szerelemnek a búját.
Hajh, de mi haszna? Miért lázongni az ösztöke ellen,
Melylyel a sors sujt? Jobb eltűrni, hidd el, igáját:
Az, a ki tűrni tanult, könnyebbé tette a terhét.
M'ért e panasz? Galathea halandó volt s örök éltű
Lett Galathea. Sajat sebiért gyötrődni csak önzés,
És siratni a más jobb sorsát pusztá irigység.
Hogy mit vesztettünk, minden szív érezi, tudja,
Tudjuk, benne mi kincse veszett el a földi világnak;
Tűrjük, mert hiszen ő szebb életet él az egekben.
örjetez ő hozzá, megvetve e földi világot.

Fus. Ez mese csak. Mely szárny viszi földnek a gyermekit égbe?

Ful. Mennyei szárny! Földé lesz a por, menyynyé lesz a lélek.

Fus. Vak hiszi ezt, nem az, a ki lát. Én látni ohajtók!

Ful. Fusca, te ottan alant lakol és mi meg itt a tetőn fenn,
Az eget és földet szemléljük emitt e magasból.

Nio. Hagyd az örök rejtélyt, nem bírja megoldani senki.

Bízd a jövőre tovább e talánynak sűrű homályát.

Jobb lesz, Fulgida, mert hisz a Múzsák ihlete szállt meg,

Hogy ha te sírverset szerkesztesz a messze jövőnek.

Ful. Porhüvelyét eme sirba hagyá el a szép Galathea.

Ő szabadon leng fönn az egekben, a fény laka ott van,

Ott fen az égi lakók örömében van neki része.

Testének biborát, hó keblét, rózsaszín arczát,

Csillagfényü szemét a halál elfödte örökre.

Eltemeté a sírnak ölébe. Szeretni halandót

Érdemes-é? Ki remélhet örök lakozást eme földön?

Rang, születés, jóság, dús kincs, meg az ifjui szépség

Vaj' mit is ér? Mit a névnek a híre, a fénye?

Mind az övé volt ez s a halál keze elragadá mind!

Mindentől megfosztva menekvék égi honába.

Nio. Nem *megfosztva*: övedzi dicsőség nimbusa, melynek

Fénye örökké nő, ragyogóbb lesz a messzi jövőben.

Arcza, alakja e fénybe' ragyog, csodahangja, beszéde,

Bája sugárzik élém, örökön rajt' csüng ez a lélek,

S míg lehelek csak, míg nyomorult testemben az élet

Lüktet, s itt leköt, itt eme gyászos földi világhoz,

Sőt ha leszáll Léthé folyamához is egykor az árnyam:

Őt hordom, csakis Őt a szivembe, örök kegyelettel,

Szüesség tükörét, szépség eszményi alakját.

Emléked, Galathea, csak akkor enyész el e szívből,

Hogy ha a csillagok is oda hagyják útjok' az égen,
 Nem gyűjt mézet a méh, a galamb nem kedveli fészkrét,
 S gerle a párját, farkas a zsákmányt, kecske a cserjét,
 Őrzött asszony a csel és hitvány szolgál hazug szót.

Míntha csak Italia lenne e Niobe, a fiát sirató Niobe.
 Midőn a XVIII. században vitatták a ferencziek templomában
 talált koporsóhoz füződő legendát, midőn sokan hitték,
 hogy megtalálták Laura holt testét, akkor írta Ippolito Pindemonte ezt a sonettet :

Laura sírján.

Pindemonte Hippolyttól. *)

Oh halhatatlan asszony, üdv neked,
 Kinek szép arczat tükrözi a Sorga,
 Előtted im leborulok a porba ;
 Nem bájodért, mit a sír elfedett,
 De lelkedért, mert lelket ihletett.
 S ha vált is egyre hidegebb valóra,
 Egy szerető szív láng hevét fokozva
 Költő-lélekben gyújta ihletet,
 Ennek panaszát vaj' ki értené meg,
 S ki ne csodálná epedő dalát,
 Ha hölgye nem volt fenkölt tiszta lélek,
 Hálás hazám, oh jöjj karold te át
 E sírt, a melynek szép lakója néked,
 Ilyen költőt ada s csókold porát !

HEGEDÜS ISTVÁN.

*) XVIII. században élt költő, kit Laurának sokat vitatott sírja ihletett e költemény írására. Ha a koporsó, melyben Laurát vélték föltalálni, aligha lehetett az övé, de az ő sírja megérdemli e fenkölt hangulattal írott sonettet.

ZSUZSÁNNA KISASSZONY.

— Elbeszélés. —

Első közlemény.

I.

A kocsikkal zsúfolt, nagy vasúti raktárban csaknem teljesen sötét volt. Szürke nap volt és korán alkonyodott. Négy munkás, a kiknek csak az imént sikerült valami rejtett zúgban szokatlan gyorsasággal és ügyességgel fölhajtaniok egy palaczk pálinkát, teljes erővel toltak egy személy-kocsit. Érezvén a keserves napi munka befejezését jelző csengetyűszó közellétét, teljesen szabadjára engedték aczélos izmaikat, s valósággal élvezték, hogy a kocsi olyan simán és könnyedén gördült tova a sineken.

Egyszerre a raktár mélyén átható és szinte nem is emberi ordítás és ezzel egyidejűen ütközés nehéz robaja halatszott.

A robaj természetes volt s onnan eredt, hogy a tova-gördített kocsi beleütközött egy másik elsőosztályú kocsiba, mely ott állott a raktár valamely homályos szögletében. De mit jelentett az a rettenetes, hirtelen fölszakadt s rögtön utána elnémult ordítás?

A munkások, immár nem a mánortól, hanem a réműlettől fátyolozott szemmel bámultak egymásra.

Egyikök, egy szikár, sűrű vörös szakállas legény szinte a tarkójáig hátracsapta palacsintaszerűen lapos sipkáját és reszkető ajakkal így szólt:

— Talán csak nem nyomtunk agyon valakit?

A másik három mozdulatlanul bámult rá. A raktárban

most mintha még sűrűbbé vált volna a homály, a kocsik valósággal megnőttek és szörnyetegekhez kezdtek hasonlítani.

Ebben a vésztojásló félhomályban tompa hörgés hallatszott.

— Utána kellene nézni — mondotta az egyik munkás.

A többiek egyszerre megélénkültek és haragosan rárivalltak.

— Persze, majd elengedünk illanni? Minek toltad olyan erővel a kocsit? Ha történt valami, úgy csakis te miattad történt . . .

— Én toltam? Ugyan már . . . hogy vinne el benneteket a . . . — pattant föl amaz, de csakhamar lekapta sapkáját, s vállát vonogatva, fejét csóválva elkezdett keresztet hányni magára.

Az, a ki először ajánlotta, hogy utána nézzenek, lassan, szinte lopva ment előre, s térdet, nyakat hajtván nézett a kocsi kerekei alá.

A többiek lassan sompolyogtak utána.

Közvetlenül a fal mellett alacsony tuskón, az ütközőktől összezúzott koponyával egy ember ült.

A munkások fürkésző pillantásokkal nézték.

— De hiszen ez Gribusin, a mi felügyelőnk . . .

— Csakugyan ő az, Ilyics Vaszilij . . . Oh Uram Istenem . . .

— Oh de rettenetes!

— Hátha még él? Toljátok odább azt a kocsit!

Alighogy az utolsó kocsi kimozdult helyéről, hallatszott, a mint a test földrezuhan.

A munkások megint odagyültek köré.

— Mennybéli szent atyám! — mondotta az, a ki legelől volt, halk és komor hangon. — No gyerekek, ez rettenetes ám . . . olyan bünt vettünk a lelkünkre, hogy örülhetünk, ha a börtönt elkerüljük. Gyerünk valamennyien együtt főnökünkhöz és jelentsük meg neki a dolgot.

Pár perc múlva az egész raktár megtelt emberekkel. Megjelent formás egyenruhájában a műhelyvezető, s odahívták az előljárót meg a rendőrség fejét is. Gribusin holttestét, melynek koponyája teljesen össze volt zúzva, hordágyra tették és beszállították a kórház barakjába.

Mikor a holttestet a hordágygyal együtt már letették az asztalra s letakarták egy piszkos ponyvadarabbal, a

kiváncsiak tömegén keresztül törte magát egy egyszerűen, de csinosan öltözött nő, a kinek szoknyájába gyöngö, fehér kezeivel görcsösen belekapaszkodott egy tizenkét éves leányka. Ez volt az elhunyt felesége és leánya.

Az asszony egy darabig bámult, bámult, azután térdre rogyott, mintha golyó érte volna. Megfogták és fölsegítették; akkor meg ráborult az asztalra s hangosan zokogva elkezdte csókolgatni a halott fejét. A kis leány mozdulatlanul, szinte kővé dermedten állt ott; de finom vonású, soványas arczoeskája ijesztően eltorzult, szépmetszésű, fekete szemeit pedig valósággal elfátyolozta a csodálkozás és a rémület kifejezése.

Az anyának eszébe jutott leánykája s gyöngén meglökve őt, így szólt hozzá:

— Menj, csókold meg a papát, bucsúzz el tőle . . .

De a kis leány még mindig mozdulatlanul állt a helyén s ijedten jártatta végig tekintetét az őt körülálló és szeméit rámeresztő tömeg arczán.

— Most nem, mama, majd később . . . — mondotta hal-
kan és vézna kis teste görcsösen összerázkódott.

Anyja megint keresztet hányva magára elkezdett siránkozni és nem tudni, miért, szakadatlanul hajlongott mindenfelé.

A kis leány megrántotta a ruháját.

— Gyerünk, mama; majd visszajövünk később, mikor már mindenki elment — mondotta.

De anyja nem akart elmenni; sőt ellenkezően tetszett neki, hogy most mindenki őket nézi, s hogy valami szerephez jutott. Úgy gondolta, hogy most okvetlenül rendelkeznie kell valamiről, miután most ő a fő személy a családban.

A fájdalom és a rémület első benyomása kissé eltompult benne, úgy hogy már beszédbe is elegyedett a körülállókkal. De a kis leány másodszor is elkezdte rángatni a ruháját és kitartóan nézett reá.

— Gyerünk már, mama — ismételte szinte könnyes hangon.

Anyja végre engedett.

— Édes kis árvám te! Kire is maradtunk most mi ketten! — dadogta kezét a leányka fejére téve.

Útat nyitottak előttök és részvevő pillantásokkal kísérték őket.

II.

Az eset színhelyén ezalatt megejtették az elővizsgálatot.

Kiderült, hogy Gribusin mindössze egy félórával azelőtt jött a raktárba s embereivel a kocsikat megvizsgálva épen ki akart menni, mikor valahol valami hibát vett észre és ott maradt, leült a hátsó fal mellett egy tuskóra s elővette szerzőségeit, hogy a hibát megigazítsa. De hogy történt az, hogy nem ügyelt arra, hogy ugyanazon a vágányon, a melyen ült, egy másik kocsit tologattak feléje és nem adott jelt? A kocsit tologató munkások persze a saját bőrüket akarván menteni, váltig erősítették, hogy egész idő alatt: «vigyázz!»-t kiabáltak és hogy Gribusin alkalmasint kapatos volt.

A közvetlen föllebvalók bár tudták, hogy Gribusin soha sem szokott inni, nem mondtak ellen, mert a vasútnak érdekében állott a kellemetlen esetet olyan színben tüntetni föl, mintha azt a szerencsétlenül jártak saját vigyázatlansága okozta volna.

Másnap eltemették Gribusint.

Az özvegy és a leánya a temetőből visszaérkezve, megállottak ajtajok előtt egy ismerős felügyelővel.

— Lám, most aztán kikergetnek bennünket innen, úgy-e Michejics Iván? — kérdezte az özvegy siránkozva.

— Bizony rendesen úgy szokott lenni, — felelt amaz. — Egy-két nap talán beletelik, de azután új felügyelőt alkalmaznak.

— Hejh be nehéz is nekünk özvegyeknek és árváknak a sorunk! — folytatta Gribusina. — Hova menjünk most a kis lányommal? Lássá, Michejics Iván, én azt hiszem, nekünk az igazgatóságtól valami nyugdíjat kellene kapnunk. Hiszen az uramat munkaközben érte a halálos szerencsétlenség.

— De ki tudja, lesz-e ebből a nyugdíjból valami? — felelt a felügyelő. — A mieink azt beszélték, hogy úgy döntötték el az ügyet, hogy Ilyics Vaszilij a maga gondatlanságának lett az áldozata.

Az özvegy tehetetlenül tördelte kezeit.

— De hát hogy mondhatják azt? Miféle gondatlanságról lehet itt szó? Ott ült munkája mellett, mikor a kocsit rátolták. Az igazság mindenképen a nyugdíj mellett szól, — mondotta.

— Hát persze hogy persze, . . . de ez nincs inyökre, — felelt a felügyelő. Nekik jobb, ha kisütik, hogy maga okozta a bajt, így hát effelé hajlanak. Azok a munkások, a kik a kocsit tologatták, azt vallották, hogy Ilyics Vaszilij be volt csipve.

Az özvegy megint el kezdte tördelni kezeit, a kis leánynak meg szinte szikráztak a szemei.

— Ugyan, hát mikor volt apuska becsipve? — mondotta tisztán csengő, erővelteljes hangon, majdnem tüzesen. A felügyelő egykedvűen vállat vont.

— Mi sem láttuk őt olyan állapotban, — mondotta. — Forduljanak a főnökséghez, talán kieszközölhetnek valamit.

— Mama, gyerünk oda! — mondotta a kis leány, olyan komoly hangon, mintha nem is anyja, hanem ő lett volna az idősebb.

— Hátha a kis árva lendíthet valamit a dolgon, — jegyezte meg a felügyelő. — Azt meg kell adni, hogy nagyon csinos a maga kis leánykája! Igazi szépség lesz belőle, aztán meg okos is . . .

Derült és szerető szemekkel nézett a leánykára, a ki se el nem pirúlt, se le nem sütötte a szemét, hanem egyszerűen nem nézett többé reá.

Az irodában elég soká kellett várakozniok. Mikor végre Gribusinát a főnök elé szólították, minden kapcsolat nélkül és siránkozó hangon adta elő ügyes-bajos dolgát. A telt arcú és sűrű bajuszú szikár mérnök, czeruzájával az asztalon dobolva, szórakozottan hallgatta őt. Ekközben többször szem-mellátható kíváncsisággal nézett a kis leányra.

— Ez a maga leánya? — kérdezte végre.

— A leányom.

— Nagyon csinos, feketeszemű bogár, — jegyezte meg. — Hogy hívják?

— Zsuzsánnának.

A mérnök megint ránézett a leányra és megsimogatta annak fejét.

— Nos hát, a dolog úgy áll, — szakította végre félbe Gribusinának siránkozó elbeszélését, — a magok esete nem felel meg a mi szabályainknak. Mi csak akkor adunk nyugdíjat, ha a szerencsétlenséget az administratio hibája vagy valami catastropha okozta, de a maga ura a saját vigyázatlansága következtében járt rosszul és még hozzá részeg állapotban.

Zsuzsánna szemei megint hirtelen megvillantak.

— Az én apám soha életében nem volt részeg! — mondotta csengő és határozott hangon.

— Pedig hát azt mondják — felelt a mérnök.

— Ki mondja? Azok a munkások, a kik őt agyongázolták. Ezt ők eszelték ki csak azért, hogy magokat mentsek — folytatta a kis leány épen oly határozottsággal és sovány arczocskája elébb elsápadt, majd hirtelen kipirúlt.

A mérnök egészen odafordult felé és észrevehető gyönyörűséggel nézett rá.

— Magának, lelkecském, ugyancsak helyén van a nyelve! — mondotta mosolyogva.

Zsuzsánna komolyan nézett rá, s erőteljes és határozott hangon így folytatta:

— Az én apám több, mint húsz esztendeig volt itt szolgálatban. Kérdezze csak meg, mindenki ismerte őt. Senki sem fog róla mást mondani, csak jót. Elsőrangú mestere volt a maga szakmájának, ezt mindenki tudja róla.

A mérnök bólintott a fejével és elmosolyodott.

— Mondja csak, hány esztendő maga? — kérdezte.

— Tizenkettő — felelt Zsuzsánna.

— Járt iskolába?

— Igen, csakhogy ott vajmi keveset tanúl az ember.

— Lám, lám! — kiáltott föl a mérnök s arcza gyöngéd és bátorító kifejezést öltött. — No jól van, majd meglássuk, mi lesz. Én kész vagyok érdekökben közbenjárni, mert édesapja csakugyan a legjobbak közül való volt. De akkor azután döntsön a szabályzat.

Az özvegy meghajtotta magát, sirva fakadt, hálálkodott, majd újra elkezdett rimánkodni, Zsuzsánna hallgatott és csak a búcsúzásakor suhant át az ajkán valami komoly, szinte szigorú mosoly.

III.

Gribusinék, hogy a döntést bevárják, egyelőre átköltöztek a helység végére az özvegy papné házának egy kis szobájába. Még szerény kis holmijok is alig fért el benne, de az elhunyt ruháin kívül semmit sem akartak eladni. Az özvegy sóhajtozott, vég nélkül való panaszokban áradozott a sors és

az emberek ellen, sőt meg szeszélyeskedett is. Zsuzsanna szomorúan és komolyan élt a maga gondolatainak. Annakelőtte komolyságával együttjárt gyerekes csintalansága is, s így veleszületett fogékonysága sem volt annyira szembeötlő; de az apjával történt borzalmas baleset olyan hatással volt rá, mintha egyszerre tíz esztendő ugrott volna keresztül. Olsó gyászruhájában, simára fésült fényes és fekete hajával teljesen felnőtt leánynak látszott, a ki csak pusztá véletlenségből őrizte meg formáinak fejletlenségét.

Hozzájuk közel, mindjárt a kert végében, női klostrom állott. A papné gyakran eljárogatott oda és elvitte magával Zsuzsannát is. A szép kis árvát ott mindenki, de különösen egy, a műveltebbek közül való apácza nagyon megszerette. Néha órák hosszat elbeszélgetett a leánnyal és könyveket is adogatott neki. De világi könyvei nem igen voltak s így Zsuzsanna sokkal jobban szerette hallgatni elbeszéléseit, mikor encyklopædikus ismereteinek egy-egy töredékével szórakoztatta őt. És Zsuzsanna olyan figyelemmel hallgatta, olyan okosan nézett rá kérdő, fekete szemeivel, hogy Taiszia nővér lassanként maga is megkedvelte ezeket az elbeszéléseket, melyek később akár előadásoknak is beillettek volna.

A kolostor híres volt remek aranyhímzéseiről. Zsuzsanna hamarosan megtanulta ezt a mesterséget, úgy hogy nem-sokára fizetni kezdtek neki munkájáért. Taiszia nővér biztosította róla, hogy hamarosan még nagyobb előmenetelt tehet, s akkor majd még többet kereshet keze munkájával. A kis leány órák hosszat elüldögélt az aranyos szálak és pikkelyek között, figyelmesen, összeszorított ajkakkal, mintha csak a maga sorsát himezgette és füzögette volna.

Két hónap múlva megjött az értesítés, hogy a nyugdíjat megkapták. Gribusina valósággal sírt boldogságában és sietett a zárdába, hogy gyertyát gyújtson örömeiben.

Zsuzsanna is ragyogott az örömtől, a boldogságtól. Ettől fogva még csöndesebb, még nyugodtabb lett, de fekete szemében és apró ajkainak komoly mosolyában ott csillogott valami rejtett tűz, mintha csak valami nagy elhatározásának megvalósulását lesné, s mintha most lépne át életében a legnehezebb akadályon.

— Mamám, most én beiratkozom a gymnasiumba — mondotta pár nap múlva az anyjának.

Ez elcsodálkozott, sőt meg is döbrent.

— Ugyan minek? Hogy jutott az eszedbe, Szuzannocska? — felelt anyja. — Mit akarsz te a mi vagyunkkal másokat utánozni? Aztán meg minek? Hiszen jártál iskolába, írni, olvasni jól tudsz, mit akarsz többet?

— Oh én még sok egyebet akarok. De ne félj mama, azért lesz ám miből élnünk — mondotta Zsuzsanna. — Nekem könnyen fog menni a tanulás, marad elég időm, a mikor hímezni fogok. Egy esztendő alatt meg fölmentenek a tandíj alól, tudom előre. Taiszia nővér mindent elmondott nekem. Az is lehet, hogy még leczkéket is kapok.

— De hát ugyan minek neked a tudomány, hiszen te egyszerű leány vagy, nem pedig kisasszony — felelt anyja nyugtalan csodálkozással.

— Nem, mama, ennek meg kell lennie, ez nagyon fontos dolog — erősítette Zsuzsanna nyugodt hangon. — Később majd magad is örülni fogsz rajta, hogy olyan művelt leányod van.

— Ugyan mit ér az az öröm, mikor az embernek nincsen vagyona hozzá? — válaszolt anyja. — Szeretném csak tudni, ki tömte tele a fejedet ezzel a badarsággal? Talán bizony Taiszia nővér bolondított meg ennyire? Igazán szégyelhetné magát, hogy egy szegény árvának így elcsavarja a fejét.

Zsuzsanna fekete szemöldökei kissé összehúzódtak.

— Nem csavarta ő el fejemet — mondotta. — Hiszen mama, te vagy az, a ki váltig ismételteted, hogy együgyű vagyok, együgyű vagyok. Nos, majd ha elvégeztem a gymnasiumot, akkor majd nem leszek együgyű.

— Talán bizony kisasszony lesz belőled?

— Igen, kisasszony leszek — hagyta jóvá Zsuzsanna alig észrevehető mosolylyal. Újév után beiratkozom. Egy év múlva fölvesznek a második osztályba, mert a vizsgálatot jól fogom letenni — tette hozzá azon a határozott hangon, mely olyan furesán hangzott egy gyermek ajakáról, s a melynek hallatára az anya mindig zavarba jött és elhallgatott.

IV.

Azóta teljes hét esztendő múlt el.

A kis Zsuzsánnából húsz esztendő, karsú szép leány lett. Már kora ifjúságában jelentkezett szépsége bőkezűen betartotta pazar ígéreteit: kifejező, nagy, de a mellett finom vonásai, hajlékony termete s az az egyszerű és üde előkelőség, mely erővel teljes, de a mellett gyöngéd megjelenését áthatalta, ellenállhatatlan erővel ragadta el az embert.

Zsuzsánna nemcsak az alsó-, hanem a felső gymnasiumot is elvégezte, a mit annak köszönhetett, hogy épen abban az időben nyíltak meg a felsőbb osztályok is. A tanulás olyan könnyen ment neki, hogy e mellett arra is ráért, hogy lezékét adjon s egy kapus feleségétől francziául is tanuljon, sőt még az aranyhimzést is folytatta s ezen a téren olyan tökéletességre vitte, hogy a zárdában a legnehezebb s a legdrágább megrendeléseket ő reá bízták.

Úgy, mint azelőtt, most is édes anyjával lakott együtt, de már nem a papnénál, hanem két kis szobában a leányiskola mellett, a melynek élén állott. Az iskola mellett nem volt kert; de a tanítónő ablakai közvetlenül a mezőre nyíltak, mely sűrűn be volt növe füvel és virágokkal, s állandóan illatos frissességben vagy langyos és bizsergő melegségben úszott. Egyik végén állott a zárda, a melynek most Taiszia nővér volt a főnöknője, a másikon pedig egy szinte végtelen fenyves, melynek távoli körvonalai ködösen kéklettek a láthatáron, széle pedig lenyúlt szinte az udvarig.

A házikó ablakai alatt sűrű orgona-bokrok virultak. Még a múlt esztendőben ültették őket, mikor az iskolát is építették, s most virágzottak először. Mögöttök két teljesen elkészített, de még be nem ültetett virágágy feketéllett. Mind a kettőt Gavrjusa, az iskola bakterja csinálta egyetlen falapátjával és kereken visszautasította azt a rubelt, a melyet Zsuzsánna kínált neki a munkájáért. Ezekbe az ágyakba készültek átültetni a virágokat abból a kis melegágyból, mely a leányiskola mellett levő fiúiskola kerítése alján épült. Maga a tanító, Dimitrijevics Iván nevelte őket neki magból és hagyományból, a melyekhez senki sem tudja, mi módon jutott hozzá.

A tanítónő szobái kicsinyek, de vidámak, különösen,

mikor a nap besüt a rózsaszínű carton-függönyökön át és színes káprázattal tölti meg a levegőt, mintha állandóan a pirosló hajnal kandikálna keresztül rajtok. Az egyszerű butorzat okosan és kényelmesen van elhelyezve, minden tiszta s minden rajta van a gondosan föntartott frissesség bélyege. Anyja, Filippovna Mária még nem egészen szokott hozzá az új rendhez; állandóan tesz-vesz, s el-elfeled valamit, a mit a másik szobából, hálószobájokból hozott volt át; de Zsuzsánna mindezt hamarosan megint rendbehozta. Filippovna Mária egyáltalában hamar elfonnyadt, megvénült; de azért pompásan vezeti a konyhát és az egész kis háztartást, úgy hogy anya és leány közt ezen a téren jött létre legkönnyebben a teljes egyetértés.

Valami nagy benső összhang azért nincsen közöttök. Filippovna Mária lelke fenekén valóságos áhitattal viseltetik Zsuzsánna iránt, s erősen meg van róla győződve, hogy nála jobb leány nincs a kerek világon. De Zsuzsánna fölénye valahogyan bántja őt, talán azért, mert sokszor nem érti meg leányát. Ebben a fölényben bizonyos tekintetben rendellenességet lát, a melyhez mindedig nem tudott hozzászokni. Lám, — gondolja magában nem egyszer — Zsuzsánából kisasszony lett, tanult, művelt, francziául is beszél, de hát ugyan mire jó ez mind? Mindamellett megmaradt egyszerű, hozomány nélkül való polgárleánynak. A maga világtól elszakadt, de azért ahhoz a másikhöz sem tudott teljesen hozzásimúlni. Mindössze csak annyija van az egészből, hogy a hozzá hasonló, egyszerű ember nem meri feleségül kérni, s így minden műveltsége mellett is majd vénleány marad.

Ezenkívül Filippovna Mária egyéni hiúságát is kissé sértette Zsuzsánna kiválósága. Elvégre mégis csak ő az anya, a világ előtt pedig olyan színe van a dolognak, mintha a leány foglalná el a családban az első helyet. Így azután a korlátolt embereknél tapasztalható gyanakvásnál fogva Zsuzsánna hallgatagságát is az iránta érzett büszke lenézésnek tulajdonította. És csakugyan Zsuzsánna nem szívesen bocsátkozott anyjával nagyobb vitákba, egyszerűen azért, mert ezek olykor fölizgatták. Filippovna Máriának mind az emberekről, mind az életben mindenről a leányáéval homlokegyenest ellenkező nézete volt és szerette volna makacsul és szívosan érvényre juttatni a maga ízlését és fölfogását; Zsuzsánna pedig ilyen

esetekben czélszerűbbnek találta elhallgatni. A hosszú téli estéken, a mikor senki sem kereste föl őket, vagy olvasott, vagy valami aranyhimzésen dolgoztatott. S mialatt tüje serényen járt keresztül-kasul egy darabka bársonyon, lehajtott fejcskájében lassan motoszkáltak és érlelődtek megszokott gondolatai.

Ezek nem voltak a fiatal leányok megszokott homályos, tarka és hiü ábrándjai. Zsuzsánna nem ábrándozott, hanem gondolkozott. Egyáltalában, de különösen attól a rettenetes naptól fogva, hogy árván maradt, állandóan sokat gondolkozott: hogy intézze a sorsát, hogy kászolódják ki abból a szűkös állapotból, abból a homályból, a melyben született, s a melyben élt. Semmi határozott czélt nem tűzött maga elé, semmi kézzelfoghatót nem tudott kieszelni.

Mindenekelőtt való és legfőbb az volt, hogy tanuljon. Már mint kis leányka megértette, hogy kerüljön bármibe, de ezen kell kezdeni. Kitartásában, mely az ő korában szinte meglepő volt, keresztülvitte azt, hogy beiratkozott a gymnasiumba. De a tanulás hosszú évei még több munkát, türelmet és akaratot kívántak. Anyja váltig bizonyítgatta előtte, hogy nincs miért elvégeznie a gymnasiumot, szükségről és pénztelenségről panaszkodott. De Zsuzsánna himezgett, olcsón leckeórákat vállalt, teljes erejéből tanult, magamagát ruházta, a maga pénzén szerezte be a szükséges könyveket és írószereket, s megmaradván elhatározása mellett, dicsérettel végezte a tanfolyamot.

Most pedig szépen elrendezkedett, fizetése szabadlakással és néhány különórával épen elegendő volt a megélhetésre, s az aranyhimzés is hozott valamit a konyhára. S mindezt magának, egyedül és kizáróan magának köszönhetette. S ő szinte teljesen meg volt elégedve helyzetével, berendezésével. De valami titkos gondolat állhatatosan azt bizonyítgatta előtte, hogy mindez csak időleges állapot, hogy az élet fő kérdése még nincsen megoldva, s hogy a gyermekéke óta homályosan sejtett czél, még egy diadalt kíván tőle, azt a diadalt, mely majd megteremti számára a tulajdonképeni életet.

V.

Az órák mind a két iskolában véget értek.

Zsuzsánna megebédelt és könyvvel kezében oda ült az ablakhoz. Az iskola könyvtárában nincs semmi olyas, a mi őt érdekelné, de kap könyveket a szomszéd uraság portáján, a melyet nemrég vásárolt meg valami Koszobrátov nevű kereskedő, mint mondogatni szokta «az összes czók-mókokkal», vagyis a XVIII. század végéről való bútorokkal, képekkel, bronzokkal, sok ezer kötet orosz és franczia nyelvű könyvvel zsúfolt hatalmas könyvszekrényekkel együtt. Koszobrátov szerette volna ezt a könyvtárt jó pénzért eladni valami gyűjtőnek, de egyelőre megengedte Zsuzsánnának, hogy használja, titkon reménykedvén, hogy ezért valamikor ingyen elkészíti neki a könyvtár leltárát. Zsuzsánna tetszett neki, járt is utána, de csak csinjával, óvatosan, attól tartva, hogy egyszer csak nagyon is megharagszik rá és megszakítja vele az ismeretséget. Ennek ellenére is, üzleti természetű könnyen beletörődött abba, hogy addig is, míg valami lesz a dologból, kihasználja őt, ha másra nem, hát a leltár elkészítésére.

Zsuzsánna, a mint egy lapot fordított, kipillantott a mezőre, s egy fekete pontot látott, mely felé közeledett. Még nem lehetett tisztán kivenni, hogy mi az, de ő már kitalálta. Nem először történt, hogy Koszobrátov épen az időtájban, a mikor Filippovna Mária a legyektol védekezve, könnyű musselin háló alatt ebédutáni álmát aludta, elkocsikázott erre, megállt az üres virágágyak előtt, odajött az ablakhoz s elbeszélgetett Zsuzsánnával egy félóra vagy egy óra hosszat. A találkozásnak ez a módja, mely nem sokban különbözött az előre megbeszélt légyottól, nagyon nem volt inyére Zsuzsánnának. Megvillant fejében az a gondolat, hogy elmegy az ablaktól és lebocsátja a függönyt, de Koszobrátov, a ki híres volt kitünő szemeiről, nyilván már észrevette őt, mert már messziről integetett feléje.

Alig három percz múlva magas, vállas alakja, kerek fejével és parasztosan napbarnított arcával egyszerre ott termett előtte az orgonabokrok mögül.

— Vaszilijevna Zsuzsánnának legalázatosabb szolgálja —

mondotta olyan hangon, melyből kiértett, hogy a mezőn és az erdőben való kiabáláshoz van szokva. — Hogy szolgál drága egészsége?

Ezzel hatalmas és arczával egyformán napbarnított kezét az ablakon benyújtotta hozzá.

— Köszönöm kérdését, pompásan — felelt Zsuzsánna. — Lássá épen a maga könyveit olvasgatom.

— Kérem csak tessék. a mennyit akar; az olvasás nem árt nekik, erős, régi kötések. Ha akad köztök olyan, a melyet kétszer is el akar olvasni, csak tessék egész bátran.

— Lám, milyen jó ember maga! — mondotta Zsuzsánna elmosolyodva.

— Ugyan, szót sem érdemel. A mamácska hogy van? Alkalmasint pihen?

Zsuzsánna nem felelt.

— Én meg még nem is ettem; az erdőben jártam — folytatta Koszobráto. Most tűzzük ki a vágásokat; óriási munka.

— Irtani fognak?

— Természetesen; magától csak nem hullanak ki a fák.

— De hiszen így kipusztítják az egészset! — szólt Zsuzsánna szinte megijedve.

— Már mért pusztítanak? Szabályosan, rendszeresen folyik ez a munka — felelt Koszobráto. — De ha váratlanul megesnék, hogy valami nagy árat kínálnának, akkor bizony nem leszünk restek és akár ki is pusztítjuk. Ez üzleti kérdés: az árú mindig árú marad, a melynek ereje az árban van.

Zsuzsánna önkéntelenül egy futó pillantást vetett az erdő kékes tömegére, mely széles félkör alakban vette körül a mezőt.

— Kár lesz érte — mondotta.

— Semmi kár; hitvány pénzért bizony nem is bántjuk — felelt Koszobráto.

Megigazitotta fején a sipkát, megcserélte lábait, rákönyökölt az ablakpárkányra s nyilván nem tudta micsoda új tárgyról kezdjen beszélni.

— Francia könyvet olvas? — kérdezte rövid hallgatás után.

— Francziát.

— Nem nekünk való az. Én igazán csodálkozom, hogy

ennyire túlterheli magát az olvasással. Alkalmasint pusztá megszokásból teszi ezt.

— Igen, megszokásból.

— Úgy lesz biz' az. S alkalmasint az érdekes könyveket is azonnal fölismeri. Talán valami szokatlanul érdekfeszítő históriát olvas?

Rousseau *Vallomásai* voltak Zsuzsánna kezében. De azért mosolyogva így felelt:

— Igen, szokatlanul érdekfeszítő.

— No persze. Egyszer magam is rászántam magamat, hogy elolvassak valami ilyesfélét, s tetszett is nagyon, de mikor eszembe jutott, hogy mindazt csak a szerző meséli, s hogy az egészből egy szó sem igaz, valósággal elöntött a düh. Eh, — gondoltam magamban, — hogy vinne el a manó, te ilyen meg olyan...! Képzelheti, mert úgy odavágtam azt a könyvet, hogy csak harmadnap került elő valami kiszáradt árokból. Tudja sehogy sem szeretem, hogy lóvá tegyenek...

Ezzel föl kaczagott, s esetlen testét vigan imbolygatta a lábain.

VI.

Zsuzsánna elfordulva, titokban nagyot ásított. Rettentően unta ezt az egész beszélgetést. Torkig volt Koszobrátov udvarlásával; csak annak a pompás könyvtárnak a kedvéért tűrte és részben még azért, mert abban a hangyabolyban, mely a kis helységet lakta, ez a gazdag kereskedő és földbirtokos volt a legbefolyásosabb egyéniség, a kitől, ha őt esetleg magára úszítja, tömérdek kellemetlenséget kellett elsz szenvednie.

Koszobrátov félrefordulva oda tartotta kezét a sipkájának ernyője elé, s fürkésző pillantással nézett arrafelé, a hol az erdő kékes körvonalai közül kilátszott sárga pitvaros és zöldtetejű háza.

— Velem is milyen furcsa dolog történt — szólalt meg ismét mosolyogva. — A feleségem, Feklisztovna Darja nemrég talált valami ócska látszóvet és fölállította a pitvarban, hogy rajta keresztül a környéket tanulmányozza. Lássá most is, hogy itt állok, már bizonyosan rám igazította a látszóvet, s gyanakodva fürkészi, mi történik itt. Mert azt már észre-

vette, hogy el-elszoktam tünni, s hogy ebben az irányban megyek. Alkalmasint nincs inyére, hogy itt ácsorgok a maga ablakai alatt.

Zsuzsánna egészen kikelt magából.

— No akkor kérem, csak menjen innen Terentyics Alexej — mondotta — én épenséggel nem óhajtom feleségének a figyelmét magamra vonni. Nagyon sajnálom, hogy előbb nem volt tudomásom az ön házában berendezett observatoriumról.

KoszobrátoV nevetve folytatta.

— Ugyan már, hát baj is az? Hadd mulasson! — mondotta jókedvűen. — Én nem sokat szoktam teketóriázni Feklisztovna Darjával. A minap is egyszer elkezdett beszélni . . . épen arról, hogy én nagyon is feltűnően keresem az önnel való találkozást . . . Erre én, tudja, udvariasan kézen fogtam, oda vezettem a tükörhöz és úgy szóltam hozzá: «Feklisztovna Darja, mindenekelőtt nézzen kissé a tükörbe, hogy lássa magát, milyen.»

Erre az asszony persze megharagudott, én meg nem tudtam hova lenni a kaczagástól.

Zsuzsánna idegesen vállat vont.

— De én ezt, Terentyics Alexej, épen nem találok nevetségesnek — mondotta erősen csengő hangon. — Én nem akarok az önök családi perpatvarainak a tárgya lenni és nagyon kérem, ne jöjjön többet ide az ablakaim alá.

— De mikor így alkalmasabb, nem látja senki . . .

— Hogy hogy alkalmasabb? Az ön feleségének nincsenek inyére a mi találkozásaink, én meg a magam részéről teljesen fölöslegeseznek találok azokat — mondotta Zsuzsánna.

— A feleségemnek nem tetszenek? — szólt KoszobrátoV nevetve. — Ez már a mi dolgunk, azzal maga ne is törődjék. Feklisztovna Darja roppant egyszerű dáma, velünk szemben hát ne nagyon adja a bankot. Mi, ha rákerül a sor, elmehetünk Pétervárra, vagy Moszkvába, őt meg itt hagyjuk pihenni. Én csak önnel szeretnék megegyezésre jutni.

Zsuzsánna nagyon jól megértette KoszobrátoVot. Nem is érezte magát sértve, csak elmosolyodott.

— Ugyan miféle megegyezést óhajtana ön, Terentyics Alexej? — kérdezte tőle.

KoszobrátoV hirtelen rápillantott, neki tüzesedett szemével.

— Hiszen tudja azt ön is, Vasziljevna Zsuzsánna — felelt és tüstént levette róla a szemét. — Nem titkolhatom el, hogy elbájolt engem a szépsége. Nincs is a világon senki, a ki szebb volna magánál. Én csak azon csodálkozom, hogy ön oly kevéssé van tudatában a szépségének. Lássá, magának nem itt volna a helye, higgye el nekem. Hát ugyan milyen élet ez itt... maga is megítélheti. Hiszen itt nincsenek még csak emberek sem. Ez a mi helységünk egy zúg, egy valóságos odu. Rajtam kívül az egész környéken nincs senki, a ki magához való volna.

— És ön hozzám való? — kérdezte Zsuzsánna mosolyogva.

KoszobrátoV gyanakvó pillantást vetett rá.

— Ezt ön a műveltségre s mi egymásra vonatkozóan kérdi? De nekem viszont megvan a tőkém! — jelentette ki. — Én mindent megszerezhetek magának, a mit csak kíván. Legalább kikerül ebből az oduból, megismeri a világot és elfeledi a szegénységet.

Fölemelte könyökét és széles vállával szinte befurakodott az ablakon.

— Lássá, Vasziljevna Zsuzsánna, én nem vagyok léha ember, nekem fogékony lelkem van — folytatta. — Ha ön is beleegyeznék, úgy egész életemen át...

Belső tüztől kipirúlt arczczal közeledett felé és rámeresztette szinte szikrákat hányó szemét. Zsuzsánnában forrott a méreg, de azért mosolygott.

— De hiszen maga nős ember, Terentyics Alexej; — mondotta vidám naivsággal.

KoszobrátoV ettől a hangtól szinte meglepetve nézett rá, megigazította fején a sipkát s megvakarta a füle tövét.

— Eh! — kiáltott föl nagy-nehezen, mintha csak lelke fenekéről szakadt volna föl ez az egyetlen szó. — Az igaz, hogy nős vagyok, de hiszen nem is erről van itten szó.

— Hanem, miről?

— Arról, hogy önnel nem tudok megegyezni. Maga játékot üz velem, Vasziljevna Zsuzsánna. Én pedig, ha már ennyire jutottunk, azt mondom magának, hogy a feleségemet, Feklisztovna Darját szükség esetén elküldhetem a rjazáni kormányzásba, a szüleihez. Így áll a dolog!

Zsuzsánna fölkelt és készült betenni az ablakot.

— Tudja Isten, miket beszél itt maga, Terentyics Alexej. Menjen inkább haza és küldjön nekem könyveket. Ott vannak az ablakon, a melyeket kiválasztottam — mondotta. A viszontlátásra!

Az ablak becsapódott.

VII.

Zsuzsánna rosszkedvű volt. Nem pusztán KoszobrátoV toIakodó és sértő udvarlása háborította föl. Öntudatlanul, paraszti lényéből kifolyólag volt durva és aljas, nem volt érdemes haragudni rá. De leginkább az boszantotta, hogy KoszobrátoV merészsége épen oly mértékben növekedett, a mily mértékben az ő személyes helyzete határozottabb formát öltött. Abban igaza van, hogy ebből az oduból, ebből a gyűlöletes fészekből kikászolódni szinte lehetetlenség. S ez a lehetetlenség gyötörte és nyomta őt állandóan.

De hát csakugyan nem volna más útja a szabadulásnak, mint elmenni KoszobrátoVval, mocskos nyomokat hagyva maga után és kockára téve talán egész jövőjét? Csakugyan nem volna az egész helységben senki, a ki hozzá való.

Ekkor szerényen valakinek alakja suhant át Zsuzsánna ábrándjain, de ő nagy akaraterejével tüstént elűzte őt magától.

Csönd volt a szobában, még Filippovna Mária halk hor-tyogása sem hallatszott át a szomszéd szobából. A lenyugvó nap ferde sugarai rezegtek a padlón. Zsuzsánna megint kinyitotta az ablakot és elkezdett olvasni. De alig fertályóra múlva egy véletlen kis gondolat cikázott át az agyán. Eszébe jutott, hogy életében mindezideig soha se nem írt, se nem kapott egyetlen levelet sem. Ez a magában véve jelentéktelen gondolat egyszerre ingerelni kezdte. Semmivel sem lehetett volna világosabban meghatározni ehhez az «odu»-hoz való föltétlen és reménytelen hozzátartozóságát, mint ezzel. Hiszen mindenki, még az is, a ki sem írni, sem olvasni nem tud, szokott néha valahonnan levelet kapni. Még az a papné, a kinél azelőtt laktak, kapott és írt néha napján egy-egy levelet. Sőt Gavrjuskának, az iskolai bakter-

nek is hozott egyszer a postás levelet. Ő volt az egyetlen, a kinek nem akadt senkije és semmije ezen a nyomorúságos odun kívül.

Zsuzsánnán olyan türhetetlen keserűség vett erőt, hogy két nagy könnyecsepp bújt elő pillái mögül és gördült végig arczán.

— De hiszen ez így lehetetlenség, teljes lehetetlenség! — mondotta magában és becsapta a könyvet.

Ebben a pillanatban a tanítónak, Berednikov Dmitrijevics Ivánnak ismerős alakja tünt föl az ablak alatt. Zsuzsánna, kinek az idegei teljesen föl voltak dülva, összerezent.

— Talán csak nem ijesztettem meg? — szólalt meg csengő tenor hangján, s udvariasan megemelte a szalmakalapját. — A kertészkedés ügyében jöttem, ideje volna a hagyma-növényeket elültetni.

Ezzel odamutatott egy kosárára, mely tele volt alig kicsirázott jáczintusokkal és tulipánokkal. Volt köztök néhány georgina és más egyéb palánta is.

— Nem sokat ér ám ez a mi melegágyunk, semmit sem lehet idejében kikapni belőle — folytatta folygyűrve fehér vászon zubbonyának ujját. — Egyébiránt így talán még jobb, tovább tartanak.

Zsuzsánna mindig nagyon barátságosan viselkedett fiatal kartársa iránt. Élt a gyanupörrel, hogy a tanítócska meglehetősen bele van habarodva és tetszett neki az a határtalan szerénység és zárkózottság, a melylyel áhíthatos érzelmeit leplezte, nem engedvén meg magának azok legcsekélyebb nyilvánulását sem. Máskor talán örült is volna jövetelének s annak, hogy végre beültetik azokat az üres ágyakat, melyek pusztá feketeségökkel úgy szemet szúrtak. De ma rossz kedvében volt és köszönetet mondva Berednikovnak, megint fölnyitotta könyvét.

A fiatal ember zavartan nézett rá, odavitte a kosárákat az ágyakhoz és némán a munkához látott. Félóra múlva visszatért az ablakhoz, óvatosan hátratette munkaközben bepiszkolt kezeit, s előbb lopva kíváncsi és félénk pillantást vetett Zsuzsánnára, majd így szólt:

— A georginákat a középre ültettem, a jáczintokat meg a tulipánokat a szélére. Jó lesz talán így?

Zsuzsánna kihajolt az ablakon s jóval kedvesebben

köszönte meg neki, mint az imént. Boszús volt magára, hogy ilyen hidegen viselkedett a szolgálatrakész fiatalember iránt.

— Most pedig kerüljön beljebb hozzánk — mondotta — egy csésze teára. A kezét is meg kell mosnia, nézze csak, hogy bepiszkolta őket.

Berednikov bejött. De csaknem kizárólag Filippovna Máriával volt alkalma beszélgetni, Zsuzsánna folyton hallgatott, homlokát ránczolta, s egyébkor is komoly arcza ma szigorúnak és szomorúnak látszott. Egyébiránt később kiment, hogy kikísérje a tanítót a pitvarba.

— A magból kikelő növényeket majd csak egy hét múlva lehet elvetni, — mondotta.

— Eh, mindegy az tökéletesen: a virágoktól sem lesz jobb kedvem! — tört ki Zsuzsánnából.

Berednikov arczán a rémület kifejezése jelent meg.

— Önt bántja ma valami? — kérdezte szerényen.

— Lehet. Nem is csoda — felelt Zsuzsánna keserű hangon.

— Én persze nem merek kérdezősködni... de ha talán megtudhatnám, hogy mi az a mi bántja... — szólt zavartan.

— Mi lenne akkor, Dmitrijevics Iván? — kérdezte Zsuzsánna szinte gúnyosan. — Talán megvigasztalna jóságos részvételével?

Berednikov teljesen megzavarodott és nem találván meg a kellő szavakat, hallgatott. Zsuzsánna még jobban összehúzta szemöldökeit.

— Megmondjam magának, hogy mi bánt? — mondotta. — Hát mindez itt!

A kezével rámutatott az utcák, a házak és a kertek homályba burkolódzó körvonalaira.

— Lásza ez, ez mind, ez az odu, ez a barlang, ez a magok faluja...

A fejével bólintva gyorsan eltűnt az ajtó mögött. Berednikovnak meg belenyilallott a szívébe, mintha csak az imént hallott szavakat egyszeriben megértette volna. Nyomasztó érzés vett rajta erőt, s a helyett, hogy haza ment volna, szinte önkéntelenül nekiindult az utcán végig valahová.

VIII.

Másnap vasárnap volt és Zsuzsánna elhatározta, hogy mindjárt reggel elmegy a zárdába Taiszia főnöknőhöz. Vele ment el azután az isteni tiszteletre is, de nem állott a khorusra a hova rendesen megszokták hívni, hanem egy mellékoltár mellett egy oszlop mögé, a hol nem volt senki az imádkozók közül. Szerette volna visszanyerni a lelke egyensúlyát, szeretett volna magábaszállani . . .

Az isteni tisztelet hosszúra nyúlt. Zsuzsánnának úgy tetszett, mintha már nem tudna úgy imádkozni, mint a hogy gyermekkorában tudott. Egész testében szokatlan kimerültséget érzett. Körülnézett, hogy neki támaszkodjék a falnak, s egyszerre mérnöki zubbonyban, fehér sipkával kezében egy fiatal embert pillantott meg maga mögött, a ki tiszteletteljesen üdvözölte.

Zsuzsánna zavartan viszonzta a köszöntését és tüstént elfordult. Érezte, hogy az arca elpirult.

A következő pillanatban a fiatal ember oda hajolt hozzá és megkérdezte :

— Nem parancsol egy széket? Úgy látom fáradt.

Zsuzsánna úgy félvállról megköszönte, de visszautasította. Úgy állt ott az isteni tisztelet végéig, a nélkül, hogy csak egyszer is hátra fordult volna. De mikor mindenki a kijárat felé tódult, a fiatal mérnök oda lépett hozzá és kezét nyújtott neki.

— De rég nem láttam már. Hogy van? — kérdezte egyszerűen.

Zsuzsánna megköszönte az érdeklődését.

— Hogy jutott eszébe ide jönni a zárdába? Most először látom magát itt — mondotta.

— Meg akartam nézni egy vasárnap, ma épen szabad napom van — felelt a mérnök. — Itt nagyon szép az isteni tisztelet és gyönyörűen énekelnek. Ezentúl gyakrabban eljárók ide.

A zárda kapujában előállott kocsija, a melybe két aprópejlő volt befogva.

— Nem látogatja meg a főnöknőt? — kérdezte.

— Már voltam nála — felelt Zsuzsánna.

— Akkor hát engedje meg, hogy bekísérjem a faluba; nagyon örülök, ha egy kis sétát tehetek.

Elindultak együtt. Zsuzsánna lelkébe lassan visszatért a megszokott nyugalom. Elkezdtek beszélgetni s alig vették észre, már a zárdá kertjének a végénél voltak. Itt a széles és poros útról, mely a mezőn keresztül egyenesen az iskolához vezetett, gyalogösvény ágazott el, mely csakhamar eltűnt az erdőszélen. A mérnök megállott, körülnézett és a legközönségesebb hangon kérdezte:

— Mit gondol, ne mennénk talán balra, az erdőn keresztül. Künn a mezőn most roppant nagy a hőség.

Zsuzsánna forró időben mindig ezen a gyalogösvényen szokott járni. Rövid habozás után így felelt:

— Jó, menjünk az erdőn keresztül.

Megvillant fejében, hogy ha véletlenül meglátják őt Mamorinnal, egyszeriben teli lesz pletykával az egész falu. De az erdőben aligha fognak találkozni bárkivel is, míg a rendes úton a találkozások szinte elkerülhetetlenek. Ezenkívül szeretett volna, ha csak egy pillanatra is, leülni.

Mamorinnak magának is feltűnt fáradt járása, s alig-hogy beértek az erdőbe, rámutatott egy villámtól földre sújtott fatörzsre s megkínálta, hogy üljön le.

— Nem tudom mitől, de rettenetesen fáradt vagyok — mondotta Zsuzsánna, miközben leült a félig korhadttuskóra.

— Talán korán kelt? Sokat járt? — kérdezte Mamorin.

— Nem, mindössze csak a zárdában voltam — felelt Zsuzsánna.

— Akkor talán az unalomtól — találgatta a mérnök. — Eleinte én magam sem tudtam, hogy mitől jön rám olykor minden ok nélkül a legnagyobb merültség, míg végre rájöttem, hogy egyszerűen az unalomtól. A csak kissé ideges embereket is az unalom hihetetlenül képes ki-meríteni.

— Hát annyira unatkozik? — kérdezte Zsuzsánna.

Mamorin elmosolyodott, de azért olyan kifejezéssel nézett rá, mintha szinte sértette volna ez a kérdés.

— Nagyon kedves! — mondotta. — Talán csak nem gondolja, hogy jól érzem magamat itt? Bár a sors gyalázatosnál gyalázatosabb és rejtettnél rejtettebb zúgokban hurezolt meg, azért mindenütt megőriztem azt a jogomat, hogy unat-

kozzam, a hol nincsenek meg az élet emberi föltételei. Az alatt a félesztendő alatt, a mióta itt vagyok, megtanultam egész lelkemből gyűlölni ezt a maguk faluját.

— Bizony, igaza van! — tört ki Zsuzsánnából.

Mamorin részvétellel nézett rá.

— Ön kell, hogy megértse ezt, hiszen itt nőtt föl — mondotta.

— Az, hogy itt nőttem föl, azzal még csak ki lehetne békülni valahogy, de itt élni át egy egész életet és itt halni meg, ez aztán már borzasztó! — tört ki megint Zsuzsánnából.

Mamorin megint ránézett és pillantása végigsiklott egész formás alakján, mely lágyan domborodott ki a könnyű nyári ruha ránczai közt, s megakadt apró czipőinek a hegyén, melyek kikandikáltak a fű közül. Mintha csak meg akart volna győződni róla, hogy mennyire képtelen dolog az, hogy egy ilyen szép és előkelő leány ebben a zúgban töltse el egész életét.

— Ez valóságos tragédia — mondotta rövid hallgatás után. — Lehetséges, hogy maga soha, még csak rövid időre sem volt el innen?

— Soha — felelt Zsuzsánna. — Lássa tegnap valósággal megrikatott egy bolondos gondolat: boszantónak tünt föl előttem az, hogy én még soha életemben senkitől sem kaptam egyetlen levelet sem.

Ezt olyan egyszerű naivsággal mondta, hogy a fiatal ember akaratlanul elmosolyodott.

— Majd ha én innen elkerülök, engedje meg, hogy kitöltsem életének ezt a sérelmes hézagját — mondotta tréfásan. Ha megengedi, úgy okvetetlenül fogok írni magának néhány sort, melyet a levélhordó majd ünnepiesen át fog nyújtani magának az iskolában. Képzelteri, milyen hízelgő lesz reám, ha az ön életében egy ilyen fontos eseménynek lehetek okozójává!

Zsuzsánna szomorúan elmosolyodott és nem szólt semmit.

AVSZJEJENKO G. V. után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

BETEGÁGYNÁL.

Gyógyulj te édes legkedvesebbünk,
Hiszen tavasz van, virágban a fák.
A míg te szenvedsz, téli a kedvünk,
A míg te hervadsz, mit nekünk virág!

Gyógyulj te édes! Rajtad csügg folyvást
Aggó szemünk, te halvány jelenés.
Csak egy kis jó jelt! egy kis mosolygást!
Remény kell nekünk, akármi kevés.

Gyógyulj te édes! Lásd, mily gyöngéden
Ápol, beczéz most a sok szeretet,
Mely vidám zajjal környezett régen
S mint fény a napból, szivedből eredt.

Gyógyulj te édes! Csak benned élünk,
E kis kör lelke, tündére te vagy.
Ha nem virulsz fel, mi lesz belőlünk?
Kétségbeesni minket, oh, ne hagyj!

Gyógyulj te édes! Jó anyák gyöngye,
Te bájos, gondos, szelid feleség!
Hadd ússzunk ismét mind örömkönybe'
S folytassuk a szép tündérmesét.

KOZMA ANDOR.

RÓZSÁS TAVASZI HAJNALON . . .

Rózsás tavaszi hajnalon,
 A csermelyes pagonyban
 — Oly üde volt a fuvalom —
 Merengve elbolyongtam.

Csönd mindenütt és zajt nem üt
 A pásztorkürt se még;
 Ágon, rügyön, a friss fűvön
 A harmat könnye ég.

Rózsás tavasznak reggelén
 Találtalak fel épen,
 S te szendén mosolyogtál felém
 Az árnyas nyír tövében.

És szavaim hallgatva, im',
 Behúnytad két szemed . . .
 Szép nap! minő boldog idő!
 S mi gyorsan vége lett!

Elnéztem fehér arcodat,
 Mig a könnyem megáradt; —
 Ott ért a hajnal, alkonyat,
 Épedve teutánad.

A kikelet most már jöhet,
 Süthet a nap vigan:
 Üdvöm, hitem rég ott pihen
 A nyírfa árnyiban.

TOLSZTOJ ELEK után, oroszról

SZABÓ KÁROLY.

KANTIANA.

— *Kants gesammelte Schriften*. Herausgegeben von der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften. Bd. X., XI., XII. (Zweite Abtheilung: Briefwechsel. 1., 2., 3. Band.) Bd. I. (Erste Abtheilung: Werke. 1. Bd. Vorkrit. Schriften 1. 1747—1756.) Bd. IV. (Erste Abtheilung: Werke. 4. Bd. (Krit. d. v. Vern. (1. Aufl.) Prolegom. Grundlegung zur Metaphysik d. Sitten. Metaphys. Anfangsgr. d. Naturwissensch.) 1900—1903.

Zu Kants Gedächtnis. Zwölf Festgaben zu seinem 100jährigen Todestage, herausgegeben von H. Vaihinger und B. Bauch. Berlin, 1904.

Königsberger Hartungsche Zeitung. Sondernummer zum Gedächtnis der hundertjährigen Todestages I. Kants. Freitag. 12. Febr. 1904.

Immanuel Kant, von Benno Erdmann. Bonn, 1904. — *Zum Gedächtnis Kants*. Rede zur hundertsten Wiederkehr des Tages seines Todes in d. Aula der Albertina von Dr. Julius Walter. Königsberg in Pr. 1904. — *Rede bei der Gedenkfeier der Univ. Marburg. Zur hundertsten Wiederkehr des Todestages von I. Kant*, gehalten am 14. Febr. 1904. v. H. Cohen. Marburg, 1904. — *Immanuel Kant*. Rede gehalten in der Aula der Univ. Halle-Wittenberg v. Alois Riehl Halle a/S. 1904. — *Immanuel Kant*. Rede bei der von der Breslauer Univ. veranstalteten Gedenkfeier von J. Freudenthal. Breslau, 1904. — *Zum Gedächtnis Kants*, von Dr. P. Natorp. Leipzig, 1904. — *Kants Bedeutung für die Gegenwart*. Gedenkrede zum 12. Febr. 1904. Von Prof. Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien, 1904. — *Immanuel Kant zum Gedächtnis*. Gedenkrede zum 100-ten Todestage von Dr. M. Adler. Wien u. Leipzig, 1904. — *Immanuel Kant*. Eine Gedächtnisrede in der Collegienkirche zu Jena, von Otto Liebmann. Strassburg, 1904. — *Kant Immanuel halálának századik évfordulójára*. Irta dr. Bárány Gerő. Kolozsvár, 1904. — *Kant*. Irta és felolvasta dr. Pauler Ákos. (*A Magyar Phil. Társaság Közlem.* XI. 1904.)

Kant halála napjának századik fordulóját, február tizenkettődikét, a nagy gondolkodóhoz illő, csöndes módon ünnepelték a

tudományos világban, fölolvadásokkal, emlékbeszédekkel, tanulmányok közzétételével. Nagy nemzeti ünnepet sehol sem rendeztek, a róla való megemlékezés a szakemberek körét nem igen lépte túl, csak Königsbergben, Kant szülővárosában, volt nagyobb-szabású, kis Kant-kiállítással egybekötött ünnepély, továbbá mint a nagy alkalom kiemelkedő mozzanata a Kant-társaság és Kant-alapítvány megalkotása, de ez sem mint nagy, nemzeti mozgalom eredménye, inkább egyetlenegy férfiú, Vaihinger H. hallei egyetemi tanár fáradozásának műve, és ennek is szűkre szabott közlelbi célja a Vaihinger kiadta Kant-tanulmányok (*Kantstudien*) című folyóirat főnállásának biztosítása, csak azután pályakérdések kitűzése, irodalmi művek (dissertatiók) támogatása, ösztöndíjak kiosztása, kiváló Kantkutatók jutalmazása stb. Eddig mindössze 34 évi járulékot (20 márka) fizető tag jelentkezett, egyszeri adományokból pedig 9185 márka gyűlt össze. A német philosophiai irodalom számos munkása közül mindössze huszhuszonötnek a nevét olvassuk az adományozók és tagok sorában. Minket, kik minden alkalommal sokkal kisebb embereket sokkal zajosabban szoktunk ünnepelni, meglep az ünneplésnek e csöndes módja. De számba kell vennünk a németek kevésbbé impulsiv temperamentumát, a német szellemi életnek mély alapokon nyugvó hatalmas alkotmányát, mely a mi emlékünnepeink demonstratív jellegét ott szükségtelemné teszi, továbbá hogy a német szellemi élet annyira el van telve a jelen izgató kérdéseivel, hogy a multba való visszapillantás legfőlebb egy pillanatra állítja meg. Mi minden nem történt ott Kant halála óta! Közbeesik a német irodalom fölvirágzása, a német tudomány hatalmas lendülete, a német birodalom megalapítása, a társadalmi kérdéseknek hallatlan erővel fölszínre kerülése. Mindezekhez, noha hatása a tizenkilencedik századra igen nagy, Kantnak közvetlenül kevés köze van. Alakja nem izgatja a képzeletet. Tudományos tetteinek, valamint műveinek megértése csak hosszú tanulmány útján közelíthető meg. A németek tőlünk tanulhatnak, hogyan kell ünnepeket rendezni. Ők csak dolgozni tudnak. Az idealisták és érzelmesek köztük inkább a csöndes áhitat ünnepét szeretik, mint a nagy csödületekét, melyeken a phrasisok lavínái eltemetnek minden igaz érzést és magára eszmélő gondolatot.

De talán a tudomány jelen helyzete sem kedvez a nyugodalmassá történeti visszapillantás végeredményeket sommázó mun-

kájának, a Kanttal való végleges leszámolásnak. Mindeneken felülemelkedő nagyságára vonatkozóan nem térnek ugyan el a vélemények, sőt jelentőségét ma széles e világon mindenütt elismerik. A francziák, olaszok, angolok és amerikaiak ma majdnem oly intensiv módon foglalkoznak Kant philosophiájával, mint magok a németek és ha van philosophiai közvélemény, akkor az a szava, hogy Aristoteles óta senki sem mérkőzhetik jelentőségben és hatásban Kanttal. De a történeti fejlődés kanyargó menete Kantot ma ismét annyira előtérbe állította, hogy szinte kortársnak látszik, nem történeti alaknak. Beteljesedett, a mit 1797-ben Stügemannak mondott: «Műveimmel egy századdal korábban jöttem. Száz év múlva fognak engem igazán megérteni, akkor műveimet újra fogják tanulmányozni és elfogadni». Kant gondolatainak sorsa rendkívül tanulságos, és érdemes volna ennek változásait külön tanulmány tárgyává tenni. Nagyjában e változások menete a következő.

Kant főművei, de különösen a *Tiszta Esz Kritikája*, számos okból rendkívül nehezen érthetőeknek bizonyultak. A főok bizonyára a gondolatépület bonyodalmas tervében és a gondolatok mélységében rejlett. Kant a megismerést teszi a megismerés tárgyává, holott a megismerés erre a magábatekintésre legkevésbé van berendezve. Ehhez hozzájárult a gondolatok újsága, az előadás homályossága, de talán Kant rendszerének magamagával való küzködése is. Mihelyt a *Kritika* megjelent, azonnal megindult a félreértések, félremagyarázások, helyreigazítások, commentárok áradata. Más körülmény is közbejött. Kant gondolatai nagy hatást tettek a gondolkodókra, de ugyanakkor Németországnak gazdagon meginduló szellemi életéből más erők is keltek életre, melyeknek hatása Kantéval találkozva nagy fejlődést indított meg, de oly irányban, mely Kantét mégis tetemesen módosítja és egy időre őt magát egészen háttérbe szorítja. Fichte, Herbart, Schopenhauer mind Kant tanítványainak vallják magokat, de messze eltávoznak tőle, Schelling és Hegel pedig, kik inkább Fichtéből mint Kantból indulnak, már majdnem vele ellentétes irányban haladnak. Hegel után reactio támad minden philosophia ellen, a természettudományok, majd a részleges tudományok általában annyira fejlődnek, hogy nemcsak elterelik a közfigyelmet a philosophiától, hanem nagy virágzásukkal, positiv eredményeikkel és gyakorlati hasznukkal minden philosophia szükségtelességét látszanak bizonyítani. Az angol

és francia empiristák és positivisták még növelik ez áramlat erejét. A hatvanas években Zeller, Lange, Fischer Kuno és mások újra Kantra fordítják a közfigyelmet. Ekkor keletkezik az az «újkanti» iskola, mely azóta nem épen egységes irányban, de mind fokozódó erővel Kant philosophiáját állítja előtérbe. Az újkantianusok egy része hívebben mint addig történt, rekonstruálja Kant gondolatait. A gondolatokra is rászáll idővel a félreértés vastag porrétege és elékteleníti eredeti formájukat. Hányszor kellett Aristotelest rekonstruálni! Más a scholastikusok Aristotelese, más a humanistáké, ismét más Trendelenburg, Bonitz, Zeller Aristotelese. Nagy philologiai és hermeneutikus munka indul meg a königsbergi philosophus gondolatai igaz értelmének helyreállítása érdekében. A philologusok hazájában a Kant-philologia buján virágzik, de kinövési mellett is értékes eredményeket szül, élesebb betekintést a korba, mely Kantot szülte, és magának Kantnak fejlődésébe, melynek egyes mozzanatai mégis világosabbá teszik gondolatai igaz értelmét. A philosophiai rendszerek annyiban bizonyára hasonlítanak a művészet alkotásaihoz, hogy szerzőjük egyéniségének ismerete hozzájárul mi voltuk, alkatuk, jelentésök megértéséhez. Ennyiben a német Kant-philológiát meg kell védelmezni kicsinylőinek gáncsoskodásai ellen. Kant philosophiája történeti esemény és mint ilyen a történeti rekonstruktio módszerei ő reá is alkalmazandók. De ennek a történetírói munkának philosophiai jelentősége is van. Senki sem tagadja, hogy Kanttól sokat tanulhatunk és kell is tanulnunk, de igazában csak akkor tanulhatunk tőle, ha megértjük. Hogy mire megyünk Kant félreértésében, eléggé tapasztaltuk a német romantikus philosophia korában, másodsor nem kérünk ebből az eltévelyedésből, habár ennek is megvolt és van a maga értéke. Ennek a historiai munkának tényleg már philosophiai gyümölcsei is termettek. Több kísérlet történt Kant gondolatainak szabadabb formában való reproductiójára és továbbfejlesztésére. Sokan abban a nézetben vannak, és számuk szinte napról napra nő, hogy a pusztá empirismussal nem megyünk sokra az ismeretnban. Kant is az empirismus elégtelenségét érezvén, vállalkozott a maga ismerettani kutatásaira, csakhogy ő a Wolffianismus scholastikus formuláinak terhét viselte és érezte. Nem juthatunk-e mi messzibbre, ha az ő teremtő gondolatait kihüvelykezzük ezekből a merev scholastikus formákból és a tizenkilenczedik század gazdag szellemi munkájának alapján továbbfejlesztjük?

Ez a munka folyik most sokfelé ágazó irányban és ez az oka annak, hogy Kantot halála napjának századik fordulóján nem kellett föltámasztani halottaiból, az utókor kegyeletének fölébresztése végett. Mert hiszen meg sem halt. Benne van a philosophiai élet kellő centrumában. Folyton foglalkozunk vele mindenféle szempontokból, historiai és philosophiai tekintetben. Magyarázzuk, vitatkozunk vele, tovább akarjuk fejleszteni. Külön folyóirat, a *Kantstudien*, őt szolgálja, de nem jelenik meg jelentős philosophiai mű, mely vele nem állna szóba. Innét van, hogy az az alkalmi irodalom, melynek egynéhány termékét fönsoroltuk, nem épen tekintélyes, mert majdnem az egész modern philosophiai irodalom vele foglalkozik. Mégis érdekes, röviden ismertetni ezt az irodalmat. A kik ez alkalommal szót kértek, mintegy jelzik benne álláspontjukat és így némileg tájékoztatnak bennünket, nemcsak Kantra, de még inkább saját korunk philosophiai mozgalmaira nézve, a mennyiben ezek Kant philosophiájához kapcsolódnak.

★

A centennarium legbecsesebb adománya, mely nem erre az alkalomra készült, el sem is készült: Kant műveinek új kiadása, melyet a porosz királyi tudományos akadémia rendez sajtó alá. E monumentális kiadást csak az utolsó négy évtized Kant-philológiája tette lehetségessé, mely Kant némely művének (például a *Kritik der reinen Vernunft*, *Prolegomena* stb.) szövegén megmutatta, mennyi javítani való van a régebb kiadásokon, mely Kant kézirati hagyatékát is kiásta a feledés és szándékos mellőzés sírjából és általában a szövegek gondos discutiálásával a szövegek pontosságára iránti érzéket a philosophusok körében is növelte. A közkézen forgó összkiadások, a Hartenstein-féle második és a régebbi Rosenkranz-Schubert-féle már rég nem felelnek meg a beható tanulmány szükségleteinek és a főműveket a szakemberek újabban Benno Erdmann mintaszerű kiadásában használták. Az új kiadása eszméje a nagyérdemű W. Diltheytól származik, ki már 1893-ban a berlini tudományos akadémiában a kiadás tervrajzát előadta. 1894-ben az Akadémia elhatározta a kiadás létesítését és bizottságot szervezett, Kant-Commissiont, a kiadás munkájának elvégzésére. A bizottság vezetője maga Dilthey, tagjai Diels, Heinze, Erich Schmidt, Stumpf, Vahlen és a bizottság titkára Paul Meyer. A kiadás négy szakaszból fog

állani, művek, levelek, kéziratok, előadások. Minden szakasz ügyeit külön bizottság intézi. A művek kiadását Dilthey gondozza, munkatársai Adickes, Benno Erdmann, Heinze, Kehr-
bach, Külpe, Lasswitz, Natorp, Windelband stb. Nyelvi szempontból két munkatárs örökdi a kiadás fölött, a germánista E. Frey, és a latinista E. Thomas. A leveleket Reicke adja ki, a kéziratokat Adickes, az előadásokat Heinze vezetése mellett Gedan, Külpe, Menzer, Stammler. Összesen huszonnégyen dolgoznak e kiadáson, nem számítva Zellert, Mommsent, Weinholdot, kik eleinte részt vettek a munkában, de most már nem tagjai a bizottságnak. Ez némi fogalmat adhat a vállalkozás méreteiről. Az egész kiadás 22—25 kötetre fog terjedni. A Hartenstein-féle II. kiadás nyolcz kötet.

Az 1902-ben megjelent első szakasz első kötetében Dilthey az előszóban számot ad a mű tervéről. A művek szakaszában Kantnak mindazok a tudományos dolgozatai foglalnak helyet, melyeket ő maga közzétett, vagy melyeket az ő határozott megbízásából mások közöltek. Ez a rész természetesen nem nyújt majd semmi újat, ellenkezőleg néhány dolgozat, mely eddig mint Kant műve szerepelt, a kézirati hagyatékba vagy a levelek közé kerül, de hogy mily értékű az új kiadásnak ez a része is, mutatja a belőle megjelent I. és IV. kötet. Az első kötet az 1747—1756. megjelent műveket foglalja magában és külön bevezetésben számot ad a szakasz tervrajzáról. Kilencz kötet lesz és a legérdekesebb benne az, hogy a *Kritik der reinen Vernunft* második kiadásától külön az első kiadás teljes szövegét közli a paralogismusokig. Mindenki tudja, hogy a *Kritik* két kiadása közlésének eddigi módja az összehasonlítást kínozza, szinte lehetlenné teszi. Nyelv, helyesírás, írásjegyek dolgában a kiadás pontosan megállapított, föltétlenül helyes elveket követ. A kötethez gondos tárgyi és kritikai jegyzetek járulnak, szakemberektől, Kurd Lasswitztól és Johannes Rahtstól, kik a természettudományi műveknél a mai állápontra is utalnak. A IV. kötetben megjelent a *Kritik der reinen Vernunft* első kiadása, a Prolegomena, az Erkölcsök metaphysikája és a Természettudományok metaphysikai elemei. A kiadás első két darabját a legkiválóbb Kant-philologus, Benno Erdmann, gondozta, ki itt páratlanul gondos kutatásainak eredményeit rövid foglalásban adja; a harmadikat Paul Menzer adta ki, a negyediket Alois Höfler.

A levelek már mind megjelentek három kötetben; csak a

jegyzetek és magyarázatok kötete hiányzik még hozzá, melynek megszerkesztése ép oly fontos, mint hosszadalmas, nehéz munka lehet. Eddig csak 80—100 levelét ismertük Kantnak, most körülbelül háromszor annyi gyűlt össze, azonfölül a Kanthoz intézett levelek is helyet találtak, a mi nagyban hozzájárul a szakasz értékéhez. Mert az első áttekintésre látjuk, hogy Kant életrajza, de műveinek megértése is hasznot hűz e gazdag gyűjteményből.

De a legnagyobb érdeklődéssel várhatjuk a művek harmadik és negyedik szakaszát. A kéziratokból már eddig is Erdmann, Reicke, Krause és mások kiadtak egyet mást, de azok kritikai közlése új világot fog vetni nemcsak Kant utolsó éveire, hanem egész gondolkodására is. Műveinek egy-egy csírázó gondolatát, félbemaradt szándékát csak ezentúl fogjuk megérteni. Nem csekélyebb érdekű lesz az előadások szakasza. A bizottságnak sikerült Kant előadásai nyomán készült följegyzéseket meglepő mennyiségben találni. Ezek Dilthey ígérete szerint hozzájárulnak Kant fejlődésének ismeretéhez, de műveit is kiegészítik. Dilthey szavai nagy várakozásunkat keltik.

Ez az igazi ünneplése Kantnak! Évtizedek munkásságából kisarjadzva oly monumentalis kiadása Kant műveinek, mely a további tanulmányok biztos alapjául szolgálhat és gondolatait a leghívebb alakban és a legnagyobb teljességben megóvjá az utókor számára. Ha arra gondolunk, hogy mi eddig mit és hogyan tettünk például Széchenyi műveinek kiadása dolgában, a szégyen pírja borítja arcunkat.

*

Az alkalmi művek közt a legtartalmasabb a Vaihinger-Bauch szerkesztette: *Zu Kants Gedächtnis* (350 l.), négy érdekes műmelléklettel. Az első fekete silhouette, úgynevezett Schattenriss, mely Kant arcát 1788-ban, midőn virágjában volt, fölötte jellemző profiljában mutatja. A kép fölött ez a jelszó áll. «Quod petis, in te est — ne te quæsiveris extra. Persius.» Alján, balra, Regiom. d. 18 mart. 1788, jobbra J. Kant Log. et Metaph. P. O. A latin mondat egyébiránt, mint Dr. Wissowa kimutatja, nem Persiusból való, hanem Persiusnak egy helyét Horatiusnak egy mondatával kapcsolja egybe. (Horat. Epist. I. 11, V. 29 Quod petis, hic est; Persius Sat. I, V. 7 nec te quæsiveris extra). Érdekes Kantnak egy új mellképe is, a legszebb, mely fönnmaradt, most a königsbergi múzeum tulajdona. valószínűleg Stägemann

kisasszony műve. Drezdában rejtőzött a mű és 1896-ban került napfényre. Kant lakóházának a képe is foglaltatik a kötetben; a házat 1893-ban le kellett rombolni; végül egy plakát képe, melyen Nagy Frigyes képe szembe van állítva Kantéval. A. Henrich szobrász művének képmása.

A mű tartalmából mellőzhetjük a részleges szakértekezéseket, minő Troeltschéé: *Das Historische in Kants Religionsphilosophie* (21—155. l), mely tárgyát jóformán kimeríti és ilyféléket: Kühnemann *Herder und Kant*, Riehl A. *Helmholz in seinem Verhältniss zu Kant*, Runze: *Emerson u. Kant*, melyek inkább Herderről, Helmholtzról, Emersonról szólnak, mindegyik érdekesen: Inkább híradás jellegével bírnak: v. Aster: *Die neue Kantausgabe*, Csekély értékű, a mit Bauch *Kant személyiségéről* ír. Többet ér Schmidtől: *Kant im Spiegel seiner Briefe*. Finom érzéssel kiemeli a szerző, hogy mily tragikus ironia vonúl végig Kant életén. Az irodalomnak az ő működésével egykorú átalakulásáról, virágzásáról neki sejtelve sincs. «Mialatt ő Németországban mindenütt csak æsthetikai tehetlenséget lát, Schiller és Goethe legmagasabbra tűzött céljuk felé haladnak». (319 l.) Érdemes és szükséges lesz a művek új kiadása alapján újra megírni Kant életrajzát és belső fejlődése történetét, ámbár a Fischer Kunótól rajzolta arczképen nem fogunk sokat változtatni. Az újabb kísérletek mind messze mögötte maradnak e művészi rajznak, beleértve Erich Adickes tanulmányát is, *Kant als Mensch*, mely a *Deutsche Rundschau* 1904. februári számában jelent meg. Adickes tanulmánya igen szellemes, de sajátos karakterologiai elmélete talán erőszakot követ el a tényeken és főszempontja sem igazságos. Adickes nagyon elkülöníti elméletében az értelmet az ember érzelmi és akarati (emotionalis) oldalától, azonkívül még egy ellentétet enged meg. Vannak szerinte absolut emberek és relativisták. Absolut embereknek nevezi, kik valami föltétlenhez ragaszkodnak, legyen az tekintély, előítélet, eszmény stb. Ily föltétlen a relativista számára nem létezik, ezek mindent kétségbe vonnak, megvizsgálják, bírálják. Ez elméletet alkalmazza Kantra. Kant intellectualis habitusában relativista, emotionalis tekintetben absolutista. Értelme mozgékony, nyílt, a paradoxon felé hajló, elnéző; szereti a játszi elmésséget, a habzó jó kedvet. De akarata és érzelme nehézkes, pedans, komor, szigorú, majdnem fanatikus, biztos úton marad, nem néz se jobbra, se balra, kerüli a föltűnést stb. Ennek az elméletnek a szempontjából nézi és ítéli meg Kant életének tényeit, ámbár

e tények később arra kényszerítik, hogy Kant intellectusa és akarata között kölcsönhatást keressen, a mi az egész elméletet kétségessé teszi. Végül ahhoz az eredményhez jut, hogy Kant nagy egyéniség volt ugyan, de nem mintául szolgáló (vorbildlich) egyéniség. Valója nem fejlődött ki eléggé gazdagon és sokoldalúan. «Az elveknek ez embere előtt a legfőbb erkölcsiség rejtett titok maradt... impulsiv cselekvésre, mely az egész egyéniség latbavetését követeli, nem volt alkalmas...» (221. l.) Ebben igazság rejlik, de visszás módon, izetlenül van kifejezve. Kant bizonyára nem volt minden, a mi ember lehet, drámákat sem írt, a vasutat sem találta föl, de ki róná ezt föl neki? Nem volt impulsiv ember, hát aztán? Az a legfőbb? A mi meg a legfőbb erkölcsiséget illeti, a szerző meggondolhatná, hogy erre nézve nincsen abszolút mértékünk. Senki sem akarhatja, hogy minden ember Kanthoz hasonlítson, kellene más typosok is, de hogy Kant a maga körén belül jellem és erkölcsi erő tekintetében is nagy embernek mutatkozott, azt törekeny testével az igazságért folytatott hosszú küzdelme, az igazságnak mindenek-fölött való szeretete is bizonyítja.

De hogy visszatérjünk az emlékkönyvhöz: két értekezése emelkedik ki, Windelband tanulmánya *Nach hundert Jahren*, és Paulsen cikke *Zum hundertjährigen Todestage Kants*; Heman F. tanulmánya is érdekes, *I. Kants phil. Vermächtnis*; Heman kiaknázza a kéziratokat és egy meglepő föltevést tesz valószínűvé, azt, hogy Kant e kéziratoknak egy részét az ifjú Schelling hatása alatt írta; de ezt a föltevést külön vizsgálat tárgyává kell tenni, melyre nézve be kell várnunk a kéziratok teljes szövegének közzétételét. Annál a két cikknél érdemes megállni, a többi említett művek közül pedig Benno Erdmann Cohen, Riehl, Natorp beszédjénél. A többiekkel röviden végezhetünk. Otto Liebmann csak a nagy közönséghez fordul és beszédjének hangjához illik az a nyolczsoros strófákban írt szép óda, mely az emlékkönyvben is helyet talált. Ez, valamint Dahn és Gottschall két kis strófája az egyetlen versek, melyeket tudtunkkal ez alkalomra írtak. Liebmann, mint philosophiai költő ismeretes; egy egész kötet verse van: *Weltwanderung*. — Julius Walter emlékbeszéde a königsbergi egyetem aulájában, mely mintegy Poroszország hivatalos ünnepe volt és melyben a közoktatásügyi miniszter is részt vett, se fölfogásban, se előadásban nem válik ki. Kant æsthetikáját nem is említi. Jerusalemban beszédje bátran úgy magyarázza Kantot, hogy

Jerusalemhez hasonlít, a mi nem Kantnak válik hasznára. A végén se Kantot, se Jerusalemet nem értjük meg e beszédből. — Dr. M. Adler emlékbeszéde bizonyosságot tesz arról, hogy socialista körökben is behatóan foglalkoznak philosophiával. A beszéd jó képet ad Kantról és alapos tanulmányon nyugszik.

Windelband, Kuno Fischer mellett a modern philosophia történetének legkiválóbb művelője, ki a gondolkodás evolutióinak a kulturai élettel való kapcsolatát széles tudással, éles logikával és finom tapintattal kutatja, tanulmányában ezt a kérdést veti föl, mit jelent ma nekünk Kant criticismusa. Kifejti, hogy midőn a hetvenes években Kant philosophiája új életre ébredt, eleinte csak úgy, mint e philosophia föltünésének első időszakában, negatív elemei érvényesültek. De ez az agnostikus hangulat nem maradt meg. A század intensív szellemi élete positiv világfölfogást követel. Az újkantianismus ehhez képest fejlődött. Mindinkább Kant tanításának positiv elemeit domborította ki. Kant is azzal indított új fejlődést a gondolkodás történetében, hogy a világfölfogás alapját és tartalmát nemcsak a tudományos elméletben, hanem az ész életének egész körében kereste. A tudás ebben az értelemben, mint ő fogta föl, nem minden. Ő a történetet még kizárta ennek köréből. Ma a történelem is tudomány. «A történet tudományának ez a nagy új ténye a kritikai philosophiától megköveteli a tudás kanti fogalmának kibővítését; a historia megköveteli a maga helyét a természettudomány mellett az elméletben». Kant azoknak az intellectualis formáknak rendszerét kutatta, melyen a természet fölfogása alapul; hasonlóképen kutatnunk kell amaz értékeknek egyetemes és szükséges mivoltát, melyeknek a történet közzöni tudományos jellegét. Az értékek elméletében rejlik a philosophia új föladatainak súlypontja. Hogyan viszonylik a törvények világa az értékek világához? Ezt a problemát senki oly világosan nem formulázta, mint Lotze. Ezt a problemát vetette föl Kant az *Itélet-erő kritikájában*, e problema révén támadt a fejlődés fogalma, melyből Schelling és Hegel philosophiája is kiindul. Még plasticusabban fejti ki Windelband ezeket a gondolatokat *Immanuel Kant und seine Weltanschauung* című Heidelbergben mondott ünnepi beszédében, mely csak e czikk revisiójakor jutott kezünkhöz. Itt is kifejti, hogy a *Kritik der Urtheilskraft* Kant legnagyobb műve és ennek magaslatáról tekinti át Kant rendszerét, melynek összes főgondolatait benső, egységes kapcsolatukban mutatja be.

Érdekes tanubizonytságot tesz Windelband fölfogása mellett Paulsen rövid elmélkedése. Nyíltan vallja, hogy ő is, midőn Kanttal megismerkedett, philosophiájának negativ hatását érezte. Most másképen gondolkodik. Ő is Kant pozitív tanítására helyez nagyobb súlyt. Világfölfogásának sommája Platonhoz áll közel. Nem empirista, hanem noologista. *Hisz az észben.* Ezt a fölfogást Paulsen külön tanulmányban (*Kants Verhältniss zur Metaphysik. Kantstudien* IV. külön is megjelent Reuther & Reichardnál Berlinben) és Kantról szóló, negyedik kiadásban megjelent művében részletesen kifejti. Talán szabad említenem, hogy hasonló változása az én fölfogásomnak állított meg engem is Kantról szóló művemnek folytatásában. Midőn Kant elméleti világfölfogásának előadását befejeztem, nem találtam meg az utat, mely Kant világfölfogásának egyéb területeihez vezet. Ez az út Kant philosophiájának leghomályosabb része. Ennek a problémának megfejtésén dolgozik az egész modern gondolkodás. Reménylem, hogy akkori mulasztásomat most már pótolnifogom tudni.

Velős, magasan szárnyaló és mélyen beható Hermann Cohen emlékbeszéde, melyet a marburgi egyetemen tartott febr. 14-én. Cohen, az újkantianismusnak egyik vezér-alakja, tömötten fejtegeti itt összefoglalását Kantról, melyet ismeretes három magyarázó művében annyi elmeállal adott elő. Fájdalom, e művecskéjében is igen elvontan szól, nem adatott meg neki, hogy a mit gondol, közérthetően kifejezhesse, homályosságban sokszor túltesz Kanton, úgy hogy ez ünnepi beszéd hallgatói közt kevesen lehettek, kik a beszéd mélyebb alapját világosan megérthették volna. A beszéd vezér-gondolata, hogy Kant a német szellem sajátosságát fejezte ki philosophiájában és e sajátosság abban nyilvánul, hogy ő az első, ki a philosophiának rendszerét alkotta meg. Maga is érzi ez állítás paradox voltát és iparkodik kimutatni, hogy Platon, Aristoteles, Descartes, Leibnitz érzik ugyan a rendszer fontosságát, de meg nem alkották. Ez alapon azután igen érdekesen fejtegeti, miért kellett e rendszerben a logikának első helyre kerülnie és a logikának a matematikán eligazodnia. A logika megkövetelte az ethikát, az ethika az æstetikát. Hogy ennek azonban mély culturhistoriai gyökerei vannak, a mit én több ízben próbáltam kimutatni, Cohen nem említi. Érdekes, hogy a logikára nézve Cohen Cusanusra utal, ki bizonyos tekintetben Kant elődje. A cusai mondotta: «Nihil certi habemus in nostra scientia, nisi nostram mathematicam.» Reme-

kül fejtegeti azután C. a három kritika lényegét, ez a legtartalmasabb, a mit erre az alkalomra Kantról írtak. A kategorikus imperativusról azt mondja, hogy a német szellem egész történetének dicsőségére válik. Általában nagyon sikerült neki Kant gondolkodásának német vonásait kifejteni. Hogy a gondolkodásnak is vannak nemzeti vonásai, én is iparkodtam évekkel ezelőtt a *Budapesti Szemlében* kifejteni *Nemzeti szellem a philosophiában* című tanulmányomban, melynek alaptételét akkor sokan kételkedéssel fogadták. Nagyon érdemes elolvasni, a mit Cohen Kant stílusáról mond és esetleg összehasonlítani azzal, a mit a német philosophia leggyorsabban és legtöbbet író alakja, Hartmann, a *Königsberger Zeitungban* oly értelmetlenül róla mond. Stílusán, mondja joggal Cohen, műveinek olvasója saját tehetségének mértékére vonatkozólag igazodhatik el. Ha az ember Michel Angelót gáncsolja, saját magát leplezi le.

Erdmann, ki Cohen mellett legtöbbet tett Kant gondolatai eredeti jelentésének megértésére, Kant gondolatai fejlődésének fölismerésére, ki példátlan módon egyesíti a philologus pontosságát a philosophus belátásával, Bonnban mondott emlékbeszédében nem jelzi a maga philosophiai álláspontját, nem tekint a jövőbe, de annál mesteriebben sűríti össze Kant gondolatait. Ünnepli Kant egyéni nagyságát és egyetemes jelentőségét, ámbar az első nagy német philosophusnak mondja, kinek életfölfogása nemzeti jelleget mutat (Hát Leibnitz?) Velős módon adja elő a két nagy kritika lényegét és csak azon csodálkozom, hogy nem említi Kant æsthetikáját, melyről érthetetlen módon a többiek közül is néhányan hallgatnak. Nem veszik észre, hogy Kant az első, ki a modern élet æsthetikai oldalának méltánylását mint struktív oszlopot illeszti be világfölfogásába. Mi volt az æsthetika Kant előtt? Az a mi az æsthetikai élet Kant ifjúságában volt: kiszáradt forrás, legfőlebb mellékes czifrasága az életnek. Az ismeretnban Kant a már tényleg virágzó gondolkodást magára eszméleti és magamaga előtt világossá teszi. Az erkölcsnban az emberi valónak sokszor félreismert hangját szólaltatja és érteti meg. Az æsthetikában Kant, ki maga oly keveset tudott a művészetről, lángeszű intuitióval a tizenkilencedik század érzésmódjának profetikus elméletét írja meg. Ezt nem tekintve, Erdmann beszédje mintaszerű előadása Kant gondolatainak oly közönség előtt, mely Kantról keveset tud és itt szinte játszva megtanulhatja, miben keresse Kant gondolatainak örök vívmányait. Nagy mélységekbe itt nem

bocsátkozhatik Erdmann, de számos műveiben kifejtett kutatásainak izléses formában előadott főbb eredményeit mindenki szívesen fogja olvasni. Az új kiadás IV. kötetének jegyzeteiben Erdmann Kant fejlődésének fölismerése körül újabb érdemeket szerzett.

Riehl, ki az emlékkönyvben is írt, külön egyetemi ünnepi beszédben is lerótta a tisztelet adóját Kant nagy szelleme iránt. Közérthetőség és szabatoság dolgában e beszéd egyike a legjobbaknak az alkalmi művek között. Még egyszerűbb, mint Erdmanné, de nem kevésbé alapos. Abból indul ki, hogy Kant oly közel áll hozzánk, mintha nem száz év mult volna el halála óta. Egyszerűsíteni és fejleszteni akarjuk Kant rendszerét, mely kétszer alkotott korszakot, másodsor a mi korunkban. Egyéniségét és fejlődését rajzolja. A *Tiszta Ész kritikáját* oly monumentalis műnek mondja, mint Aristoteles *Logikáját* és Newton *Principiaját*. Szépen méltatja Kant ethikáját és æsthetikáját; csak vallásphilosophiai műveit mondja elavultaknak. Az értekezés nem mond újat, de hű képét nyújtja Kant gondolkodásának.

Freudenthal ünnepi beszéde, a boroszlói egyetem emlék-ünnepén, fölfogásának szélességével válik ki. Mondhatni, hogy mindenre kiterjed, életére, fejlődésére, philosophiájának minden részére; jellemző vonása, hogy röviden jelzi azokat a hatásokat, melyeket Kant a philosophia terén kívül keltett, a theologiában (Ritschl azt mondja, hogy ethikájának ismerettani módszere a protestantismus újjáalkotásának gyakorlati jelentőségével bir), a jogtudományban (Binding Kant megtorlási elméletét nagyszabásúnak nevezi) az orvosi tudományokban; legkevésbé törődött Kant a történettel; a philosophia történetében egyenesen járatlannak mondható (13 l.) A természettudományok terén szerzett érdemeit már sokan méltatták. Freudenthal is azok közé tartozik, a kik Kant æsthetikai érdemeit nem említik. Ez mindig gyanús a ki Kant æsthetikáját mellőzi, valószínűen Kant gondolkodásának csúcspontját még nem érte el. Freudenthal Kant hatásáról főleg a theologia, jog, matematika, philologia terén is érdekes adatokat említ. Schlosserre tett hatását azonban szóval sem említi, a mint általában Kant viszonyát a történethez nem érti meg teljesen. Kant magával a történettel nem sokat foglalkozott, de a történeti fejlődés gondolatára vonatkozólag fontos ösztönzéseket adott.

Egészen külön helyet foglal el Natorp szép értekezése *Zum Gedächtnis Kants*. Ez a kiváló gondolkodó is a német nemzeti

vonásokat vizsgálja Kantban, de ő is minden túlzástól tartózkodik és mint Kant maga, erősen hangsúlyozza Kant világpolgárságát. Jól mondja, hogy Kant korában nem volt szokásban a németsegről sok szót vesztegetni. De az értekezés nagyobb része nem történetileg adott formáiban idézi föl Kant gondolatait, hanem olyképp értelmezi őket, a mint ma tovább fejlesztve, szabad formában föltámasztva, a szerző nézete szerint maradandó értékű vezérlői a modern gondolkodásnak. E gondolatok bővebb kifejtését a szerző *Socialpædagogik* című művében. (2. kiadás 1904) található. Értékesnek találok, miképen fejtegeti itt a szerző Kant gondolatainak igaz jelentését, mintegy ép magvát Herbert Spencerrel és Nietzschevel szemben, és mily szerepet szán Kant kritikai módszerének a pædagiában, matematikában, physikában, biológiában és történetben. Hasonló módon tárgyalja Kant etikáját és æsthetikáját, melynek főbb elveit a vallási élet fejlődéséhez, a társadalmi élet alakulásához és a művészethez viszonyítja. Főgondolata az értekezésnek, hogy Kant philosophiája culturphilosophia a szó teljes értelmében, mint ilyen az emberi képzés (Bildung) philosophiája, tehát pædagogia a szó legfelső, legtagabb értelmében. Itt a szerző sok tekintetben érintkezik Cohen irányával. Az elméletet, a tudást olyképpen kell beleoltani az életbe, hogy mindkettő egymást áthassa és támogassa, hogy az élet ne legyen hijával a céltudatosság világosságának és biztosságának, az elmélet pedig a hatékonyság erejének. Natorp értekezését haszonnal és élvezettel olvastuk.

Kisebb jelentőségű, de érdekes alkalmi mű a *Königsberger Hartungsche Zeitung* külön száma (*Sondernummer zum Gedächtnis des hundertjährigen Todestages Immanuel Kants*, Freitag, 12. Febr. 1904). A lap mint *Königlich Preussische Staats-, Kriegs- und Friedenszeitungen* már Kant életében is főnnállott és az ünnepi szám közli is az 1804 február 13. szám képmását, melyben a lap közleményei élén Kant halálát jelenti. Más számokból lenyomatja a temetési szertartás leírását. Két arczképét is közli Kantnak, az egyik 1768-ból való, mely érdekes, szellemes arczot mutat, de nem hasonlít az ismeretes arczképekhez, a másik 1791-ből való, ezt tartják Kant legszebb képének. A közlemények sorát megnyitja Otto Schöndörffer tanulmánya Kantról, a nagy közönség számára; a czélnek teljesen megfelel. Ellenben eltévesztett Emil Arnoldt szakszerű tanulmánya a kategorikus imperativus három formulájáról a *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*ben; inkább magya-

rázó jegyzet, mely csak a Kant-buvárokat érdekli. Franz Rühl Kantról mint történetphilosophusról elmélkedik ; kifejti, hogy Kant idevágó alapvető tételei még ma is érvényesek és főleg Schlosser viszonyát Kanthoz világítja meg. Felice Tocco Florenzből Kantot Spencerrel hasonlítja össze. A cikk azzal a csodálatos kijelentéssel kezdődik: Körülbelül száz év előtt halt meg mindkét philosophus! Kantot magasan Spencer fölé helyezi. Legérdekesebbek a számban híres kortársak rövid nyilatkozatai Kantról, ezek közt pedig a francziáké. A németek közül megszólal a kancellár Bülow, ki magáévá teszi ezt az újabban annyiszor fölhangzó szöveget: «Vissza Kanthoz». Posadowsky és Koch, a birodalmi bank igazgatóságának elnöke, néhány okos szót írnak, bizonyosságául annak, mily széles körben él Kant jelentőségének tudata a németeknél. Nordau szerint mi ma jobb kantianusok vagyunk, mint maga Kant. Arthur J. Balfour büszke Kant skót származására, A francia közoktatásügyi miniszterium jelenti, hogy Kant philosophiájának tanulmánya előkelő helyet foglal el a francia tanulmányi és vizsgálati rendszerben. A versenyvizsgálatok programjában minden évben helyet foglal Kant mind az írásbeli, mind a szóbeli tételek sorában. Azzal végzi, hogy ha a lángész már magában véve is nem volna nemzetközi, Kant az elmék között kivított hatalmánál fogva már régen jogot szerzett volna magas francia honosságra. A nyilatkozók közt van Berthelot, Fouillée, Sully Prudhomme, ki igen mélyrehatóan szól Kantról és kimondja, hogy a *Tiszta Ész Kritikája* épen oly lényeges a szellemi lélektanra, mint Euklides a geometriára nézve és az egész mű oly eredeti vonásokat mutat, melyek halhatatlanságát biztosítják. Mások főleg az örök békére vonatkozó művét dicsőítik, így d'Estournelles de Constant, Charles Beauquier, Charles Richet, Passy Seailles azt írja, hogy Kant művei e pillanatban épen oly elevenek és annyit tanulmányozzák őket, mint bármikor. A francziák majdnem lelkesebben irnak róla, mint a németek. Felix Dahn és R. Gottschall verseket írnak. R. Meyer Kantnak a költői irodalomra való hatásáról szól. Sötét folt gyanánt hat E. v. Hartmann rövid cikke, melyben azt állítja, hogy Kantnak jelentőségét a jelenre vonatkozólag túlbecsülik. Ez nagyon természetes. Ha Kant jelentős, akkor Hartmann nem az és ámbár sokan nem rettennek vissza e következménytől, könnyen érthető, hogy Hartmann inkább a maga jelentősége mellett foglal állást.

Magyar nyelven külön csak Dr. Bárány Gerőnek egy füzeté

jelent meg: *Kant Immanuel*. Kolozsvár, 1904. Helyes szempontokból ad népszerű képet Kant elméleti philosophiájáról. Jól látja, hogy Kant mily fontosságot tulajdonít az erkölcstannak, de ennek velejét nem tárja föl előttünk oly világosan, mint az elméleti philosophiáét. Kantból leszarmaztatja a szerző a német idealistikus philosophiát, a positivismust, (a mely azonban Kantól egészen függetlenül fejlődik) és a pessimismust. A pessimismus philosophiai jelentőségét túlbecsüli a szerző, midőn azt mondja, hogy nála van az igazság (21. l.)

A magyar Philosophiai Társaság január 31-én tartott ülést, mely egészen Kantnak volt szentelve. Dr. Bokor József elnöki megnyitójában Kantnak Magyarországra tett hatásáról emlékezett meg és újra eszünkbe juttatta, hogy szellemi életünk történetének ez a része még megíratlan. Pauler Ákos rövid emlékezésében helyesen emelte ki Kant ismeretelméletének azon sajátosságát, mely azt Locke psychogenetikus ismeretelméletétől megkülönbözteti. Kant nem az ismeretek eredetéről akart értékekre következtetni, ő más úton, más módszer szerint vizsgálta az ismeretek értékét. Az ő nézete szerint «az emberi szellem mechanismusából való kiindulás szükségképsége, ha kritikai philosophiát akarunk alkotni: ezt jelenti Kant philosophiájának anthropocentrikus jellege». (38. l.) Az igaszt, szépet és jót csak immanens vonatkozásukban érhetjük el és le kell mondanunk arról, hogy azok transcendens alapjait valaha «tudatosíthassuk». (Nézetünk szerint alkalmatlan műszó!) Ennyiben Kant philosophiája homlokegyenest ellenkezik Platon gondolkodásával, és ennyiben Pauler gondolkodása homlokegyenest ellenkezik Paulsenéval és Cohenéval. De talán mégsem! Fölolvasása végén mondja Pauler, hogy eszméink és eszményeink értéke nem függ azok lététől és hogy eszményeink kapcsolatosak mindazzal, a mit teszünk, remélünk és szeretünk, magával a világ és az élet legmélyebb mysteriumával. (39. l.) Ebben talán Pauler gondolata továbbfejlődésének csirái rejlenek.

Végül talán meg szabad emlékezmem a saját magam előadásáról, melyet a Szabad Lyceum ünnepi közgyűlésén április 24-én tartottam. Azt az egy kérdést tárgyaltam, mily vonatkozás van Kant rendszere és azon törekvések közt, melyeket a Szabad Lyceum szolgál. Kant kora a fölvilágosítás kora volt, az intellectualismus kora, mely az értelem fölvilágosításától várta a világ haladását és ezért gyakorlati tevékenységében épen ezt

tűzte ki czéljául. Kant az értelem jelentőségét leszállította, körét szűkebbre szabta, az akaratnak adott elsőséget az értelem fölött és ezzel látszólag ellentétbe került kora törekvéseivel. Vele kezdődik a voluntarismus kora, mely nemcsak a lélektanban, hanem az egész világfölfogásban az akaratot teszi első helyre. De az intellectualismus és voluntarismus harca régi. Az első nagy csatát az intellectualismus ellen a keresztyénség vívta és azért a középkorban több ízben fölhangzik az a tétel: «Voluntas est superior intellectu» (Duns Scotus) vagy «Omnes nihil aliud quam voluntates sunt (Augustinus)». A tudományok megújulásának, a matematika és physika fölvirágzásának, a rationalismusnak korában újra az intellectualismus kerül fölül és Kant vívja meg ellene az emberiség történetében a második nagy csatát. De Kant nem rombolja le a fölvilágosítást, csak modosítja, beleiktatja az — akaratot. Van egy külön értekezése e kérdéstről, mely 1784-ben jelent meg a *Berliner Monatsschrift*ben e czímen: *Beantwortung der Frage was ist Aufklärung*. Ez az értekezés a fölvilágosodás új értelmezéséből indul: fölvilágosodás az embernek a maga okozta kiskorúságából való kibontakozása. Kiskorú pedig az, ki képtelen mások segítségével nélkül a maga eszével élni. És magunk okozta ez a kiskorúság, ha ennek oka nem az értelem hiányában rejlik, ha nem tudjuk magunkat rászánni, ha nem vagyunk elég bátrak, hogy mások vezetése nélkül értelmünkkel éljünk. Sapere aude. Legyen meg benned az a bátorság, az az akarat, hogy a magad eszével élj. Ez a fölvilágosodás jelszava. Ez az igazi fölvilágosodás, mely soha sem lehet önczél, hanem eszköz értéke-sebb czélok, az erkölcsi élet szolgálatában. Ez a mi törekvésünk jelszava is. A tudás segítségével szabadságra akarjuk nevelni a nemzetet. A mit Kant e czélra követelt, a gondolat szabadságát, teljességbe ment. Egyben azonban mi is még ott vagyunk, a hol ő látta a maga korát. Azt mondta, nem fölvilágosodott korban élünk, hanem a fölvilágosodás korában. Hozzátehetjük, hogy Kant értelmében véve a szót, a fölvilágosodás végtelenül lassan halad előre. De hogy mégis előbbre jutunk, nem csekély mértékben neki köszönjük, a ki, ime, ebben is még ma is hatalmas munkatársunk, segítők, sőt sok tekintetben vezérünk.

ALEXANDER BERNÁT.

ÉRTESÍTŐ.

Arany János és a Biblia. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának kiadványa. Írta dr. Pollák Miksa soproni rabbi. Budapest, 1904.

A nagy angol költőkön kívül talán nincs a világirodalomban jeles költő, ki többet merített volna a költészet azon örök forrásából, melynek neve: Biblia. Arany már mint gyermek olvasta a Szent Írást és minden szava bevésődött csodálatosan fogékony lelkébe. A Biblia volt — mint ő maga írja — «egyéb olvasmány nem létében, szomjazó lelkem első teje. A zsoltárokat, a Biblia vonzóbb részeit emlékezetemet meghaladó idő előtt hallásból már elsajátítottam».

Aranynek képzelete ily módon már gyermekkorában megtelt bibliai képekkel, melyeket később művei írásánál akarva-nem akarva, tudva-nem tudva fölidézett; emlékezetében száz meg száz különös bibliai kifejezés maradt meg, melyek egy félszázad múlva is az ihlet perceiben fülébe zsongtak.

Hogy mennyit köszön Arany *Toldija* a Bibliának, arra Bánóczy József egy becses értekezésében régebben rámutatott; Pollák Miksa pedig most legújabbán egész könyvben pontos és kimerítő leltárt vett föl azokról a helyekről Arany műveiben, melyekben bibliai hatás mutatkozik.

Pollák Miksa soproni rabbi, e mű szerzője nagy szorgalommal és utánjárással dolgozott. Igen jól ismeri Aranyt is, a Bibliát is: beható fürkésző elmével és lelkiismeretes buzgósággal sok száz vonatkozást állapított meg, sok száz szálát bontott ki, melyek a szalontai jegyző műveiből a Biblia költészetéhez és nyelvéhez vezetnek bennünket. Pollák műve azon nem épen nagyszámú irodalmi monographiáinkból való, melyek nagyobb mennyiségű positiv anyagot tartalmaznak.

A szerzőt azonban nem egyszer elragadja buzgalma és ott is vonatkozást meg analogiát lát, a hol épenséggel nincs vagy legalább nem valószínű. Pollák Miksa sok ideig nézett bele a Biblia fényes napjába és most szeme mindenütt, a hová tekint, fényes karikát lát.

Különösen Arany elbeszélő költeményeinek motivumaiban hajlandó Pollák bibliai hatást látni, a hol általános emberi vonásoknál vagy véletlen találkozásnál nem láthatok egyebet. Sok találó analogiát hoz föl, de egészben véve az általa fölsorolt példának csak fele mondható némi valószínűséggel igazi átvételnek. Példáinak másik fele vagy kétséges, vagy épen erőszakolt.

A szerző minden körültekintése mellett is nem számított eléggé föladatának következő két nehézségével. Először is a Biblia nyelve, egyes kitételei és mondásai annyira átmentek a köznyelvbe, hogy mi már nem is érezzük idegen voltukat és használjuk, a nélkül, hogy közvetlenül a Bibliából vettük volna. Ilyen közszólás például a *tetőtől talpig* kifejezés. Igaz, hogy e kifejezés a Bibliában előfordul, de ha mi használjuk — a minthogy mindennap használjuk — már nem gondolunk a Bibliára, a honnan mi talán nem is ismerjük. Mi ezt a kifejezést készen találtuk mint alliterációs közszólást a magyar nyelv kincsében és onnan vesszük, nem pedig a Szent Írásból. Hiába idézi a szerző Aranyra, midőn

tetőtől talpig egyformák

használja, a Biblia e kifejezését:

Talpatól fogva tetejéig nincsen e testben épség.

Arany a *tetőtől talpig* kifejezéssel minden valószínűség szerint akkor is élt volna, ha sohasem olvassa vala a Bibliát.

A második nehézség e föladatnál, mely Arany bibliai átvételeit kutatja, az, hogy a Bibliában sok oly gyakran előforduló általános emberi motívum van elbeszélve, mely majdnem minden hosszabb elbeszélésben előfordul, hisz általános emberi. Nem kell ilyenkor mindjárt bibliai vonatkozást szimatolnunk. A Potifár felesége nem mintája minden csábító nőnek; nem kell, hogy a szerelmi epedés épen az *Énekek Énekére* valljon.

Pollák Miksa módszerének hibája, hogy nem vizsgálta elég behatóan, mit vett Arany a nép nyelvéből. Kétes esetekben ő mindjárt hajlandó bibliai kölcsönzést látni, pedig inkább népies kitétel lehet föltenni.

Mindaz, a mit az imént általában mondtam, határozottabban fog kitűnni, ha behatóbban vizsgáljuk azokat a szálakat, melyeket Pollák sok fáradsággal és ügyességgel font Arany és a Biblia közt.

I.

Mindenekelőtt el akarom távolítani a vizsgálat köréből azokat a példákat, a melyeket Pollák tévedésből állított egybe. Azokra a példákra czélzok, a melyekben Arany mást mond, mint a Biblia, tehát csak a félreértés kereshet analogiát köztök.

A halálra megrémült Budáról Arany ezt mondja :

Hálója halálnak szemeit környezte.

Dávidról, midőn megszabadul ellenségeinek kezéből, a Biblia így ír :

A koporsónak nagy kínja környékezett vala engemet, a *halálnak hálója* vettetett vala meg nékem.

A szerző e két kifejezésben analogiát lát. A Biblia kifejezése volt szerinte Arany mintája. Pedig itt nincs analogia; Pollákot félrevezette a *háló* szó. A bibliai kifejezésben *háló* = Netz, Aranynál a *háló* szembaj, a szemnek hálója, melytől elsötétül a látás.*)

A zsoltáráköltő így panaszkodik :

Olyatén lettem szintén
Mint *pellikán* a pusztaban
Síralmas kiáltásimban
Olylyá lettem, mint a bagoly,
Ki a kietlenben huhol.

Itt analogiaként fölhozza Pollák, hogy Arany a tanári pályán lévőket így jellemzi :

Szívvérit ontsa bár, *mint pellikán*
Hálatlanságot növel magának.

*) Egy más helyen Arany maga is szójátékra használja föl a *háló* szó különböző jelentését. A gyilkosságot forraló Johanna királyné azt mondja férjének, Endrének, Averszáról: «Ott legyen a *háló*» Veti ezt Endrének» (így folytatja Arany) «a sok lesbenálló». Az első értelemben *háló* = hálószoba, a másodikban = tör.

Itt nincs hasonlóság, tehát nincs is átvétel!

Arany arra az ismert mondára céloz, mely szerint a pellikán fölhasítja mellét, hogy fiait táplálhassa: a *Zsoltárban* a pellikán csak az elhagyottság jelképe.

A Széchenyi-ódában Arany így írja körül a husvéti ünnepet, a melyen Széchenyi halálának híre megjött:

Gyászról, halálról szív-lesújtva szólt az,
Napján az úrnak, ki föltámadott

Ez a verssor — olvassuk Pollák könyvében — össze van téve Joel II. 1.-ből:

Rémüljenek meg a földnek minden lakói: mert eljött az Úrnak napja és I. kor. VI. 14.-ből:

Az Isten pedig az Urat is föltámasztotta.

A valóság az, hogy az *Úr föltámaszásának napja* oly kifejezés, melyet minden keresztyén ismer és használ: nem kell, hogy Arany Joel II. 1.-ből vette légyen.

Midőn Buda király Budavárát építi, azt írja Arany

Tornyot is az égre, négyszögein tolnak

E leírás — mondja Pollák — élénken emlékeztet a bábeli toronyépítők eljárására, kik így szóltak egymáshoz:

Jertek építsünk magunknak várost és tornyot, melynek magassága az eget érje.

Félreértés! Arany mondásában nincs nyoma sem Babelnek, sem a Bibliának: *az égre* tolni a tornyot — ez csak képies kifejezés, melynél nem arra gondolunk, hogy a budaiak, mint a bábéliek *épig* akarták emelni a tornyot. Így mondja például Arany:

Büszkébben tolja égnek a fa
Megifjúlt sudarát.

Midőn Toldi Miklós elérékenyülve édesanyja keblére borul, Arany ezt mondja róla:

Hajtja fejét élte *kettős kútfejére*.

Pollák itt az Ó-Testamentomnak következő Sáráról szóló helyét hozza föl, mint Arany mintáját:

Tekintsetek a kösziklára, melyből kivágtatok és a *megnyilatkozott kútfeve*, a honnét kihoztatatok. Tekintsetek Abrahamra, a ti atyátokra és Sárára, ki titeket szült.

Pollák nem vette észre, hogy itt a Biblia is, Arany is mást-mást mond. A Biblia a születésre, Arany az anyai tejre gondolt. Azért olvassuk Aranyánál: «kettős kútfej.»

Az *Ünneprontókban* az egyik duhaj legény azt mondja az ördögös dudásnak:

Ide a Jebuzeus pofádat!

Ez Pollák szerint bibliai kifejezés és annyit akar mondani: *Ide a pogány pofádat.* Hogy ez így van értve, Pollák szerint abból is kitűnik, hogy később ugyancsak ezt az ördögös dudást *pogány hitűnek* nevezik.

A jebuzeus szó itt bibliai eredetű ugyan, de zsidót jelent: a *pogány* szó káromkodva vagy tréfásan használva szintén zsidót jelent. Pogány a nép nyelvén a más hitű is, nemcsak a bálványimádó: *pogány* a katolikus szemében néha a kálvinista, a keresztényében a zsidó is.

II.

E példasoron kívül, a melyben, úgy hiszem, tartalmi félreértés forog fönn, akad Pollák könyvében oly példasor, a melyben a Biblia közvetlen hatása igen kétséges, mert az idézett kitételek közhasználatu vagy népies kitételek.

Toldi Miklós szerelme hevében Piroskát *galambnak*, *édesnek*, *övének* szólítja. Pollák itt az *Énekek Énekére* utal. Igaz, e kifejezések régiek; sőt régebbiek az *Énekek Énekénél*: oly régiek mint a szerelem maga.

A *Walesi Bárdokban* a zsarnok király az *Istenadta népről* beszél. E kifejezés itt annyit tesz, mint nyomorult. Pollák szerint ez a népies kitétel, a melyhez hasonló a magyarban sok száz van, a bibliai Jób szavaiból ered!*)

Pollák több helyet idéz Aranyból, melyekben e szólásmód: *hajszála sem görbül* előfordul. Ehhez a Biblia következő kifejezését idézi: «Egy hajszál fejről le nem esik, ha jámbor leszen». Ki fogja elhinni, hogy Arany e helyre gondolt e népies szólás alkalmazásakor?

Pollák továbbá nagy bibliai tájékozottsággal kimutatja, a Szent Írás minő helyére vezethetők vissza ezek az Aranyánál

*) Az *Istenadta* kifejezést igen tanulságosan tárgyalja Lehr Albert az ő nagy Toldi-kiadásában. (96. lap).

előforduló kifejezések: *haja mered*, a beszédet a *szájába adta*, másnak *vermet ás, eredj pokolba, tetőtől talpig*. De vajon valóban bibliai reminiscenciák-e ezek Aranynál? Hányan használják a kitételeket, kik a Bibliát nem olvassák! Ezek mindennapos szólások, melyek ma már a magyar nyelv közkincséhez tartoznak.

Midőn Kázmér azt mondja Zách Kláráról:

Beteg vagyok érte,
Szívdobogást érzek,

Pollák azt találja, hogy a kifejezés módja a Bibliából való:

Ha megtaláljátok az én szerelmesemet, mit mondtok neki? Ezt hogy én, a szerelem miatt beteg vagyok. (*Énekek Éneke*)

Épen ilyen hiábavaló eredet- vagy analogiakeresés, hogy a szerző Aranynak e kifejezését:

felvirult a béke

a Bibliára vezeti vissza, a mely Salamonról azt mondja:

békessége vala neki mindenfelől köröskörül.

A lengyel király a *Daliás Időkben arany pohár*ból iszik. Pollák még ebben is bibliai vonatkozást lát, mert Aszvérus perzsa király lakomáján «isznak vala *arany poharakból*».

III.

Ez az utolsó példa átmenetül szolgálhat azon analogiákra, melyek Pollák szerint Arany elbeszéléseinek és a Biblia elbeszéléseinek motívumaira nézve megállapíthatók. A szerző e részben is igen sok talpraesett megjegyzést tesz, de egészben véve itt még gyakrabban túlszalad a célon, mint a nyelvi részben.

Leginkább figyelemreméltó az az egyezés, melyet a szerző Toldi Miklós margitszigeti párviadala és Goliát meg Dávid harcza közt kimutat. Itt, igenis bibliai emlékek működtek Arany képzetében.

Ellenben nem láthatok Pollákkal ó-testamentomi fölfogást Aranynak e szép soraiban, melyekben Rozgonyi Piroska szerelmét festi:

Tele szívta keblét fűszeres tavasszal
Gilicze bűgása hallatszott megette
S enyelgését párja édesen nevette.

Pollák itt az *Énekek Énekére* gondol:

Szép virágok láttatnak a földön, az éneklésnek ideje eljött és a *gerliczék szava hallatik a mi földünkön*».

Arany, az állatvilágnak e kitünő megfigyelője csak a Biblián át hallotta volna a gerlicze tavaszi szavát? Ez a tiszamenti galamb nem a Hebron völgyéből röpült ide!

Nagy Lajos ábruhában azon ürügy alatt járja be a vidéket, hogy elveszett «lovait keresi». A szerző szerint ez hasonlít a Bibliának azon elbeszéléséhez, melyek szerint Saul elveszett szamarait keresi. (Ez csak olyan hasonlóság, mint a minőket a felhőkre mutató Hamlet említ Poloniusnak).

Tar Lőrincz az ablakon át menekül Toldi elől, Dávid király is az ablakon át fut, hogy életét megoltalmazza. Itt van talán bizonyos hasonlóság, de igen távoli és nagyon is kétséges, hogy Arany Dávidra gondolt Toldi látogatásának jeleneténél. (a mely mellesleg mondva Aranynak egyik elsőrangú remeke.)

Toldi Miklós mint Shakespeare Rómeója, behatol kedvese sírboltjába :

Zokogva tört hangon, forró öleléssel
 Áztatva szeméből nagy zápor eséssel ;
 Karjába szorítá szívét szíve mellé
 Eleven tűz lelkét ajkára lehellé,
 Szívta, melengette hosszú, erős csókkal.

Ezek a sorok Pollák szerint élénken mutatják, mennyire állt Arany a Biblia következő szavainak hatása alatt, melyek szerint Elizeus próféta föltámaszt egy gyermeket.

Az ő száját a gyermek szájára tevé, szemeit szemeire, kezeit kezeire és elterjede a gyermekén és megmelegedék a gyermek teste.

Pollák azt állítja, hogy ez körülbelől ugyanaz prózában, a mit Arany versben mond. Pedig Aranynál minden szó a heves szerelmet festi, a Bibliában pedig a nyugodt és biztos prófétát látjuk magunk előtt.

IV.

Hogy mi átvétel egy költőnél, az gyakran a legnehezebb lélektani problémákhoz tartozik. Pollák e részben igen sok becses anyagot állít egybe. Vannak bizonyos részletek, a melyek annyira különlegesek, annyira jellemzők, hogy az átvétel indiciumi gyanánt szolgálhatnak.

Arany azt írja Toldi Györgyről :

Rút halállal halt meg, vadállat levágta
 Messze völgy hollója két szemét kivájta.

Ebben Pollák méltán bibliai nyomot lát:

A ki megcsúfolja atyját vagy megutálja anyjának tanítását, szemeit kivájják *a völgynek hollói*.

Ez annyira különleges kifejezés, hogy — mivel úgy is tudjuk, hogy Arany kitűnően ismerte a Bibliát — bátran reminiscentiának tekinthetjük.

Példa az analog átvitelre:

Arany leír egy áldozati mént. A mén tiszta fehér, kin nem vala szeplő, kantár soha nem tört, nem nyügözte gyepelő.

Itt bibliai analogia vezette Aranyt:

Hozzanak ... egy tehenet, épet, melyben ne legyen szeplő, melynek nyakán iga nem volt.

Igen különleges bibliai a következő kifejezés Aranynál:

Mi a haza? Nemde
Timagatok, nőtok és az olajvesszőre hasonló
Gyermekitek?

A zsoltárok pedig emigyen énekelnek:

Meglátod gyermekidet te asztalod környül
Rendel mint olajvesszőt, kiben szíved örül.

Valószínű az átvétel ebben is:

<p><i>Sarkom alá én a nemzete-</i> <i>ket hajtom.</i></p>		<p>Ellenségemet addig paskolom, mígnem őket <i>lábam alá hajtom.</i></p>
<p>Arany. <i>B. H.</i></p>		<p><i>Zsoltár.</i></p>

Valamint abban a helyben, midőn Etele a jószokat így szólítja:

Istennek a földön kapuján állói

Ez igenis visszhangja a *Zsoltárnak*:

Az Isten tornácza előtt kapun-álló lennék.

Mindezekben van valami oly sajátlagos bibliai íz, hogy önálló támadásuk nem valószínű. Itt átvétellel van dolgunk.

Végeredménykép az tűnik ki Pollák művéből, hogy a Biblia nyelvi hatása legerősebb Arany népies művein. A népiesség, jegyzi meg Pollák helyesen, rokon a Biblia stílusával. A Biblia lélektani motivumai pedig legerősebben érezhetők a nyugodt, epikai stílű műveken: a balladákon kevésbé. Ez azzal kap-

csolatos, hogy a balladában kevés a részlet, tehát ritkább a részletek átvétele is.

Pollák becses művében sok ilyen átvételt mutat ki és megállapítja Aranynak és a Bibliának száz meg száz vonatkozását. Azt azonban meg kell még egyszer jegyeznem, hogy az a példasor, melyet ő fölhoz, nem mind — *Szent Írás*.

Riedl Frigyes.

Tóth Béla: 100 Esti levél. 1904. Budapest. Lampel Róbert kiadása.

Az ujságolvasó szereti a botrányt; örömmel nézi férfiak hírnevének, nők becsületének kivégzését. Hány ártatlan képű, nyugodtan theázgató, hálósipkás úrnak vannak a reggeli lap olvasása közben inquisitori örömei!

Természetes, hogy még abból is, ki a botrányt, a corruptio valamely jól előadott tünetét szinte áhitattal élvezte végig, bizonyos idő múlva kitör az erkölcsi fölháborodás. Illetve kitörne a jámborból, ha el tudná mondani azt, a mi agyában határozatlan formában kovályog. Be jó volna, ha most jönne valaki s előadná neki a kínálkozó eszméket!

Hála annak a Gondviselésnek, mely a szerkesztőségek fölött lebeg, az ujság kielégíti ezt az ártatlan felháborodási szükségletet is. Miután az egyik oldalon elolvastad a botrányt, már nyujtják feléd a másikon azokat a szabadon kimondott, de a fennálló társadalmi renddel mégis ügyesen megalkuvó elmékedéseket, melyek a fenforgó esethez illenek.

Ime ez a szerepe Tóth Béla *Esti leveleinek*! Ő a sensatiókat követő nagy megbotrányozási concert karmestere, kinek jelére a kávéházban politizáló férfiak trombitái és a trécselő hölgyek fuvolái egyaránt megzendülnek.

Természetes, hogy nem lehet mindennap érdekes hír, ám az *Esti Levelek* írójának nincs azért pihenése. A kik a magok mindennapi Tóth Béláját megszokták, akkor is követelik, hogy szóljon, ha semmi mondanivalója sincsen.

A közönség, a halhatatlan közönség, eszünkbe juttatja azt a görög istennőt, ki valaha egy halandóba szeretett s ki megkérte az istenek atyját, hogy ezt a szerencsés embert magához

vehesse az Olympusba. Az engedélyt meg is kapta, csakhogy az volt a baj, hogy a szegény szerelmes istennő elfelejtett ifja számára halhatatlanságot kérni. Így aztán a kedves mindinkább összetöpörödött, míg végül csak a hangja maradt meg, «mely azóta folyton folyik», mint a homerosi hymnus költője mondja. Tóth Béla szintén — félő — erre a sorsra fog jutni; már most is, mintha néha «meg-megcsappanna a régi erő az izmos hangokban», mintha csak a hangja maradt volna meg.

Azonban még ezzel a pusztá hanggal is a hívek nagy seregét vonzza magához s azt meg is kell neki adni, hogy tud vele a tömegre ható módon bánni.

Az emberek az eredeti, sajtáságos írók megbámulják ugyan, de jobb szeretik, habár kissé meg is vetik azt, ki az általános színvonalhoz alkalmazkodik. Legjobban járnak azok, a kik közönségest különösen adnak elő s kiket előadásuk tartalmáért szeretni, módjáért bámulni fognak az olvasók. Ezek közé a népszerűségegre termett írók közé tartozik Tóth Béla.

Nem lehet mondani, hogy minden szándékosság nélkül érvényesül. Céljai elérésére vannak határozott fogásai. A megbámultatást például úgy éri el, hogy magát érdekesen «beállítja», mint a festők szokták mondani. Igaz, hogy Tóth poseja nem éppen festői, hanem inkább olyan, a milyenek az érdekes poset külvárosi fényképészek képzelik. Hja! de hát ez a fényképész is, az újságíró is, a nagy közönségnek dolgoznak; a forgalom pedig kelendő portékát kíván.

A naiv olvasó ily képet kap Tóth Béláról és környezetéről:

Valahol künn, messze a városi zajtól van egy csöndes ház. Ebben a házban egy szoba, melynek bútorzata egy nagy könyves polcz, egy nagy karosszék s egy íróasztal. Az íróasztalon van az írógép, mely kénytelen prózai, amerikai lényét megtagadva, valóságos mesebeli sárkánynyá, táltossá válni a leírásokban s egy «jó, hú, nagyfejű Auer-lámpa». A karosszékben pedig ül «egy ismeretlen, magános ember, ki csak hatvan egy néhány kilogrammal több a senkinél s ki esténként neki áll s elmondja százezreknek, miről és hogyan gondolkozik ő ma, egyedül, a világtól messze, a maga kedve szerint és magának», ki önállóságát megőrzendő, nem tagja semminemű társaságnak, ki többször bocsnatot kér, hogy az akadémia nyelvtudományi bizottságának segédtagja, ki még szabadkőműves sem lehet merő függetlenségi vágyból s ki igazmondásai miatt kénytelen úgy védekezni, hogy

mindig zsebében hord egy amerikai héttöltésűt, a kis papot, a mint pisztolyát meglehetősen bizonytalan okból nevezni szokta.

Nem volna-e jobb őszintén, naivul odaállni, mint Sarcey vagy Lemaitre, kik francia újságokban éveken át hasonló rovat vezetését vállalták magokra? Igaz, hogy Sarceyben sokkal több volt a józan ítélet, melyet a vérmérséklet ritkán tévesztett meg, igaz, hogy Lemaitre összehasonlíthatatlanul szellemesebb, mint Tóth, azonban vannak a magyar újságíróknak is oly jelességei, melyek, ha egyéniségét bátran, szabadjára fejtené ki, úgy hiszszük, sokkal jobban érvényesülhetnének, mint így, midőn magát mindenféle hókusz-pókuszszal próféta-köntösbe takarja.

Azokban képzelhetjük, mekkora hatással lehet a balmaz-ujvárosi olvasóra, ha ez a dicsfénynyel környezett fejű próféta úr beleszól apró-cseprő házi ügyekbe. Tóth Béla ugyanis, ha nincs sem haláleset, sem nagy pör, sem catastropha, mely a közvéleményt foglalkoztatná, arról elmélkedik, a mi tegnap, ma, vagy holnap mindenkivel közülünk megtörtént, történik vagy meg fog történni. Érveket kíván adni a legáltalánosabb panaszok számára s úgy érzi, hogy ez érvelést hatásosabbá fogja tenni, ha saját személynéek mintegy talapzatot készít.

Tóth Bélának vannak elmékedései a szünyogcsípéstől kezdve a vakbélgyúladáson át az akasztásig, sőt az elektromos kivégzésig; egyforma könnyűséggel beszél a közélet sok elhalt, vagy jubiláló nagyságáról, a földkörüli telegraphról, a szünidei gyermektelepről, a gyakori ing-váltásról, a bírák fizetéséről, az utca szennyéről, a piaczi káromkodásokról, stb.

De hát mi is lehet kifogásunk e sokféleség ellen? Hisz ép ebben áll az újságíró feladata. Senki se kívánhat tőle elmélyedést, a dolgok lényegébe pillantást s a felfödött visszaélések jóvá tételére kínálkozó s minden körülményt tekintetbe vevő módozatok kicsefélését. Elérte célját, ha néhány tájékoztató és fölvilágosító ötletet adott. Tóthról pedig el kell ismerni, hogy néha humorral és okosan tárgyal egy-egy kérdést. Milyen elmés például a *Nagydob* című cikk, melyben a vilákiállítások «barnumos czéczóit», a savanyúvízgulákat, stearingyertyaszobrokat, Eiffel-tornyokat gúnyolja s végül a legközelebbi kiállítás «clou»-jául ajánlja, hogy állítsuk ki a «világ legnagyobb pipáját és legkevesebb dohányát». Sajnos azonban, Tóth a helyett, hogy ily kedves humorral tárgyalná az efféle kérdéseket, rendesen fellengzésbe téved. Kissé mesterkélts heve, melylyel némi hatást

ér el, ha hozzá méltó tárgyra akad, nevetségessé válik, mihelyt holmi csekélyeségről van szó. Ezt a hibát, ha nem is menti, de érthetővé teszi, hogy az írónak minden este fel kell magát tüzelnie s ha az első nehéz sorokon túl van, megtörténik vele az a furcsaság, hogy egyszerre csak komolyan veszi tárgyát.

Például a piaczi káromkodásokról szóló cikkben olvassuk e sorokat:

«Hát tűrni kell ezt? Vagy elég, ha az asszony sírva fakad, a lány süllyed szégyenében, a férj, az apa meg kénytelen ott állani, mert verekedést nem kezdhet és fegyverhez nem nyúlhat még se — én Istenem!»

Tóth Béla ilyenkor emlékeztet arra a színészre, ki az *Abc-t* úgy szavalta el, hogy könnyekre fakadtak a hallgatók. Azt hiszem, senki sem szeretné ezt a komédiást Hamlet szerepében látni. A lelketlen ügyesség bizalmatlanságot kelt. Tóth Béla is beh jól tenné gyakran, ha tréfára olvasztaná pathosát. Lelkesedésének, valahányszor helyén van, inkább hinnénk, ha nem jutna eszünkbe és nem tenne gyanakvókká az a tudat, hogy e hév hányszor lőn semmiségekre pazarolva.

Tóthnak nincs érzéke az iránt, hogy mily tárgy mily hangnemet kíván; ő a legköltőietlenebb eszmék ódaköltője. Szóval inkább ügyes, mint művész stilista, habár nyelve a legtöbb magyar ujságíróval ellentétben tiszta és magyaros. Ez utóbbi körülménynek köszönheti azt a szalonokban és szerkesztőségekben elterjedt híret, hogy néki van az élő magyar írók közt legszébb prózája.

Igaz, hogy e hírt nem is annyira nyelve elvitázhatatlan érdemének, mint inkább a levelekben sűrűn előforduló «vasgelebenkedő» parasztos kifejezésnek, fordulatnak kell tulajdonítanunk, melyek nem annyira földillatot, hanem inkább szürszagot adnak irányának. Azonban a legtöbb — különösen fővárosi — olvasó szereti magát lelk'leg szinte szürbe takartatni; a bankhivatalnok ha elcsenhet valamelyik *Esti Levél*ből egy ritka tájszót s ha azután széltibe használhatja, azt hiszi, hogy ő most már olyan olajnyomatokon át száguldó, lobogós ingujjú betyár, vagy legalább is maga a *Búsuló Juhász*, mert eleven juhászt sohse látott, nem is képzel az Istenadta. Hálából azután terjeszti Tóth Béláról a hírt, hogy imhol a legjobb magyar stilista.

Tóth Béla többször európai magyarnak vallja magát, azonban olvasóit mégis a chauvinismus csemegéjével csalogatja.

A magyar büszkeség, Bánkban méltóságos önérzete lélekemelő, de orczátlan és szégyenletes az az éretlen nemzeti kérkedés, melylyel a Nemzeti Színház (vagy egyéb színházak!) drámairói mostanság a karzat tapsaira számítanak. Tóth félelmesen emlékeztet ezekre a drámairókra.

A *Magyarok Istene* című cikkben olvassuk a következőket a pogány magyarokról:

«Nemesek voltak pogány vallásunk erkölcei mindig. Mikor megkeresztelkedtünk, nem adatott nekünk új isten; nem is fogadtuk volna el. A keresztyén moral pedig legfőlebb arra oktattot, hogy ne verjük be a felebarátunk koponyáját buzogánnyal még akkor se, ha német a szegény. Pogány életünk evangyéliomi tisztaságú vala. Nem kellett lemondanunk semmi kedves bűnünkről. Ilyesmit még leghazugabb ellenségeink se mertek állítani. Ezért lehetett megtérésünk olyan csodálatosan gyors és zökkenés nélkül való. A mi pogány lázadás volt, ahhoz semmi köze a táltosok theológiájának; az igaz ok, hogy a keresztyénséggel vele árt a sok német, talján és tót, pap és egyéb; az effélét meg nem állotta a nemes ázsiai magyar s akár felebarát, akár nem: aprította, mint a répát.»

A régi magyarok ördögi «huj-huj» csatakiáltásának ily átalakulásai *Esti Levelekké* valósággal megdöbentőek. Tóth valahol örömét fejezi ki, hogy leveleit nem fordítják le angolra s hogy ezért nyiltabban veheti honfitársai szemére fogyatékoságukat. Úgy látszik azonban, hogy a magyar író és a magyar közönség kedélyes tête-à-tête-je csak arra való, hogy egymásnak kölcsönösen tömjénezenek.

Egy csekélységen mutathatjuk ki, hogy Tóth mikép szokta az igazság epéjét megeczukrozni. Abban a cikkben, melyet már idéztünk s mely a pesti piac trágárságairól szól, vannak a következő sorok:

«A falusi vásárokon nem uralkodik ez az idegen tisztességtelenség. Mert ott azokon a vásárokon magyarok vannak. S a magyar mind úr, ha paraszt is. A czudar bécsi nevetletlenséget kell itt nálunk túrni. Mert bécsi az, noha szótára a magyar csárdák nyelvéből lopott.»

Mi értelme ez utolsó mondatnak? Semmi! Hatása azonban annál nagyobb lesz a legtöbb felületes olvasóra, ki annyit háttározatlanul kiérez belőle, hogy a magyart dicsőítik és Béceset szidják. A mi az érvelés belső igazságát illeti, vidéki vásárokon

férfiak, nők, sőt gyerekek szájából oly káromkodások hallhatók, hogy ezekhez képest a pesti sváb legmerészebb szóösszetétele gyerekjáték. A gorombáskodás különben az alku természetében rejlik. E tekintetben nincs nagy különbség Athén, Róma, Páris vagy Bécs közt. Miért tehát ép Bécszet felelőssé tenni?

A káromkodások kérdése kicsinyes és mellékes, azonban a kérdés felfogása nem kevésbé jellemző marad.

Az a levél, melyet a levelező a tótokhoz intéz, szintén oly fenhéjazó, oly gőgösen szerénykedő, hogy csak szíthatja a nemzetiségek haragját. Nem szabad annak arczába a megaláztatás pirját kergetni, kinek testvéri érzelmeit kívánjuk fölkeltetni.

Tóth leleményessége, ötletes elméssége, imitt-amott költői lendülete és néhány szerencsés hibája összejátszanak, hogy kedvessé tegyék ezt az írot a magyar közönség előtt. Tekintélye bizonyos körökben igen nagy. Ép azért jó volna, ha többen tudnák, mihez tartsák magokat vele szemben. Egy tévedése sok embert vezethet félre.

Jól láttuk hatása spontán nyilvánulását, midőn egyszer eszébe jutott egy «poétát» fölfedezni. Harsányi Kálmánnak hívták azt a boldog ifjút, ki egy pár napig «csillagnak, üstökösnek» s tudom is én, mi mindennek vélhette magát. Ezeket a dicsőítéseket kapta ugyanis Tóth Bélától. A róla szóló *Esti Levél* után siettek sorra a hirlapok üdvözölni Petőfi és Arany rég várt utódát. A kötetet, mely elég dísztelenül jelent meg, rögtön újra s ékesen adta ki egy elsőrangú pesti kiadó. Egy ideig szerte vásárolták s aztán beállt körüle a nagy csend. Tóth Béla jól tette, hogy kihagyta gyűjteményéből a Harsányiról szóló, compromittáló *Esti Levelét*.

Más kérdés, vajon általában a gyűjtemény szerencsés gondolat volt-e? Az újságczikk a mának, a holnapnak, míg a könyv az utókornak, az örökkévalóságnak szól. Nyugodtan ki mondhatjuk, hogy Tóth nem erre a címre adta fel leveleit.

Unokáink nem találnak majd benne sok felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy mikép éltek a XIX-ik század magyarjai. Gyulai azt mondta egyszer Tóthnak, hogy nem a dolgokról ír, hanem mindent elfullaszt egyéniségébe, a mi már azért is hiba, mert kellemetlen az egyénisége. Tóth erre azt feleli, hogy ő nem látja be, mért ne legyen subjectiv újságírás ép úgy, mint van lyrai költészet.

Ez gyöngye felelet, mert ugyan kicsoda kíváncsi egy kelle-

metlen ember dalaira? Majdnem törvényül mondható ki, hogy a nagy lyrikusok mind vonzó egyéniségek voltak.

Sokkal talpraesettebb lett volna Tóth válasza, ha azt feleli, hogy őt sokan nem tartják oly kellemetlennek, mint Gyulai. Ezek közé tartozik e sorok írója is. Mi azt hisszük, hogy őt csak affectatiója teszi kellemetlenné s ott, a hol őszintének, ott szeretetreméltónak is találtuk.

Azonban a szerző okossága, szeretetreméltósága nem elég arra, hogy felületesen érintett kérdésekről szóló, 400 oldalnyi kötetben lekösse figyelmünket; Heine dæmoni szellemessége kellene hozzá! Csak a lángész előjoga, hogy önmagát állítsa a tárgyak elé, hogy lelkébe sülyeszze a világot; annak az embernek, a kinek egyénisége nem eléggé hatalmas, a kinek tudása nem eléggé alapos és kinek ítélete nem föltétlenül helyes, kinek nincs új, nagy gondolata, melyet közölni kíván s kinek képzelőtehetsége nem ép erős, annak minél több adatot s minél több — bocsánat az elkoptatott szóért, — emberi okmányt kell összehordania, hogy érdekes maradjon, már pedig azt hisszük, nincs az a középszerű emlékirat, mely e tekintetben többet ne nyújtana a *100 Esti Levélnél*.

Tóth tehetsége nem bírja ki a könyvformát; roskadozik, görnyed alatta. Erre mutat a közönség viselkedése, mely könyvét nem kapkodja úgy, mint cikkeit. A kortársak ez ösztönszerű tapintatában van kimondva az utókor ítélete.

H—y. L—s.

Új magyar könyvek.

Alföldi Béla. Az obstructio. (1902—1904.) (21 eredeti fényképfelvétellel.) Budapest, 1904. Schenk F. (8-r. 62 l.) 1 K.

Barthos Andor dr. és Hódy Lajos dr. A képviselőjelölt. Énekes bohózat. Budapest, 1904. Kilián utóda. (8-r. 68 l.) 1 K.

Böck Hugó dr. Geológia. Tankönyv főiskolai hallgatók számára. I. kötet. Általános geológia. Selmezbánya, 1904. Joerges A. és fia. (8-r. X, 462 l.) 12 K.

Bosányi Endre. A lisztvizsgálatok ügye. Az országos ipar-egyesület összes szakosztályainak 1904. évi márczius hó 18-án tartott ülésében felolvasta. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 29 l.) 1 K.

Deák Ferencz és Hertelendy Károly. Két követ jelentése az 1832 36. és 1839 40-iki országgyűlésről. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ferenczi Zoltán. (Jeles írók iskolai tára 85 kötet.) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 166 l.) 1 K 60 f.

Eötvös Károly munkái. Budapest, 1904. Révai Testv. (8-r.) IX. kötet. A nazarénusok. Második kiadás. (310 l.) X—XII. A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége. (333, 332, 323 l.) Egy kötet 6 K.

Ferenczy Ferencz. Flirt. Vígjáték három felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 174—175. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 96 l.) 60 f.

Gaghy Dénes. A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 99 l.) 2 K.

Gobineau gróf. A Renaissance. Történelmi jelenetek. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta Székely István dr. I. kötet. Savonarola. Cesare Borgia. II. kötet. X. Leo. Michelangelo. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. XI, 271, 319 l.) Egy kötet 3 K.

Görög Ferencz. A két Rákóczy György főnhatósági joga a két oláh vajdaság fölött. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 82 l.) 2 korona.

Grecksák Károly. Magyar Döntvénytár. A m. kir. Curia (kir. ítélőtábla), nemkülönben más legfelsőbb fokú ítélőhatóságok elvi jelentőségű határozatai. I. kötet. Teljes ülési határozatok. A m. kir. Curianak polgári és büntető ügyekben hozott teljes ülési döntvényei, a jogegység megóvása érdekében hozott határozatai, továbbá a kir. ítélőtáblának polgári és büntető ügyekben hozott teljes ülési döntvényei és a határozattárba felvett határozatai, valamint a m. kir. közigazgatási bíróságnak teljes ülési döntvényei. Budapest, 1904. (8-r. XII, 900 l.) 12 K.

Grecksák Károly. Curiai határozatok kereskedelmi, váltó- és csődügyekben. VI. kötet. Budapest, 1904. Politzer Zs. (8-r. 354 l.) 6 K.

Gúthi Imre. Fővárosi almanach, lexikon és útmutató 1904. Budapest, 1904. Légrády Testv. (8-r. LXXXIV. 508 l.) 10 K.

Haggard Rider. Beatrice. Regény két kötetben. Fordította Zempléni P. Gyuláné. (Egyetemes regénytár. XIX. évf. 12—13. kötet.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 155, 160 l.) Egy kötet 1 K.

Hamvay Ödön. Az aradi tizenhárom. Teljesen átdolgozott és kibővített második kiadás. Budapest, 1904. Budapesti Hírlap. (8-r. 414 l.) 4 K.

Hasenfeld Arthur dr. A szívbetegségek gyógyítása. (Therapia. V. kötet.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 195 l.) 6 K. 40 f.

Jókai Mór. Erdélyi képek. II. kötet. Hetedik kiadás. (Szépirodalmi könyvtár.) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 248 l.) 2 K.

— — Szomorú napok. Regény. Hetedik kiadás. (Szépirodalmi könyvtár.) Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 292 l.) 2 K.

Klupathy Antal dr. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. II. köt. Harmadik átdolgozott kiadás. Budapest, 1904. Athenaeum. (8-r. 565 l.) 11 K.

Petrássevich Géza. Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon. Budapest, 1904. Stephaneum. (8-r. 35 l.) 1 K.

Pláner Miksa dr. A börzeügyletek. (Magyar kereskedők könyvtára. II. évf. 9—10. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 164 l.) 3 K.

Posewitz Tivadar dr. A magas Tátra és a szepesi közep-hegység. Gyakorlati útmutató a természet kedvelői részére. A hegycsúcsok megmászását írta Dénes Ferencz. Második átdolgozott és bővített kiadás. Kassa, 1904. Maurer A. (8-r. VIII, 366 l.) 4 K.

Szécsi Ferencz. Utazás az özvegység felé. Vígjáték 3 fölvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 176—177. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 100 l.) 60 f.

Szikra. A fölfelé züllők. Regény. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 309 l.) 4 K.

Szilasi Móricz. Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 8. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 59 l.) 1 K.

Tömörkény István. Gerendás szobákból. Elbeszélések. Budapest, 1904, Singer és Wolfner. (8-r. 221 l.) 3 K.

Verne Gyula. A két Kip-testvér. Regény. Fordította Zigány Árpád. George Roux eredeti rajzaival. Egyedül jogosított magyar kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 212 l.) 2 k. 80 f.

Weisz Ede dr. Az izületi betegségek gyógyítása. Különös tekintettel a Balneo-fizikális gyógymódokra. *Körmöczy Emil dr.* A vér betegségeinek gyógyítása. (Therapia VI. köt.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 206, 105 l.) 7 K.

Závodszy Levente. Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Budapest, 1904. Szt. István-t. (8-r. 215 l.) 5 K.

A FELEKEZETI OKTATÁS ÉS AZ ÁLLAM RÉSZVÉTE A NÉPISKOLA SZERVEZÉSÉBEN.

Első közlemény.

Ez összefoglaló tájékoztatás abból az alkalomból készült, hogy közoktatási kormányunk idején valónak látta újabb törvényes intézkedéssel hathatósabban biztosítani népoktatásunknak, nemzeti nevelésünk — régibb törvényeink nyelvén a *nationalis educatio* — e legalsóbb ágának egyöntetű, összehangzó fejlődését. Közzétételét ajánlatossá teszi az a kívánság, hogy a közvélemény ne csak általános jelszavak után indulva méltassa a célba vett, szükséges módosításokat, melyek nem annyira változtatni akarják, mint inkább határozottabban körülírni törvényeink fönnálló követeléseit. Közállapotaink megítélésére nem annyira elméleti fejtegetések képesíthetnek, mint inkább a többi európai állam szervező munkásságának elvi méltatása; más nemzetek példájánál nincs helyesebb, tanulságosabb irányadás, csak a magunk történetének, hagyományaink sajátosságának mérlegelését ne zavartassuk meg soha azzal, hogy bármely tetszetős szempontból valamely idegen alakulást egyhamar mintaszerűnek veszünk.

Fejtegetéseim a népiskolai szervezetnek főleg azon pontjaira szorítkoznak, melyekre a szándékolt törvényes módosítás vonatkozik. Felekezeti különválás és nemzetiségi túlzás nehezítik meg leginkább közművelődésünk egységes nemzeti kifejlését; szükséges, hogy a törvényhozásnak s a végrehajtó közigazgatásnak e nehézségek elhárítása tegye legfőbb gondját. Azonfölül oly nagyszámú népségnek az iskoláztatása, mint az újabb időkig elhanyagolt osztályok, a melyek nevelését s fölemelését szolgálja első sorban a népiskola, annyi gazdasági nehézségekkel van egybekötve, hogy ez iránt sem lehet felesleges az idegen államok intézkedéseinek gondos figyelembevételé.

Mindezeket tartom tehát leginkább szem előtt. Azonban előzetesen is ki kell emelnem, hogy az idegen nemzetek törvényhozása nem igen szolgálhat oly analógiával, mely részleteiben is irányadó lehetne saját állapotaink törvényes rendezésére. Sehol Európában -- s még kevésbé azontúl -- nincs a felekezeteknek, illetve az egyházaknak közjogi állásuknál fogva oly autonómiájok, mint hazánkban, a hol nyilvános köziskolákat állíthatnak, a mint mondani szokták, a népiskolán kezdve föl egész az akadémiai tanításig, míg velök szemben az államnak csupán irányzó és felügyelő befolyást követel és biztosít a törvény. Ez okból, hogy a fölvilágosítás tanulság nélkül ne maradjon, szélesebb alapot kellett adnom fejtegetéseimnek; tekintetbe kellett vennem a felekezeti oktatás kérdését egész terjedelmében. Az államnak részvételét a népoktatás körében szintén nem vázolhattam csupán abból a szempontból, mennyiben gyámolítja az egyházaktól fön tartott intézeteket, hanem helyén valónak tartottam és arra törekedtem, hogy lehetőleg teljes képét adjam annak, mi az állam szerepe a népoktatás szervezetében, s különösen költségeinek fedezésében.

Adataim mindenkép a legújabb törvényhozási intézkedésekre vonatkoznak; de azt hiszem, e téren, hol évről-évre minden országban olykor nagyobb változások is állanak be, régibb adatok sem mellözhetők teljesen, mint a fejlődés egyes fokozatainak tanúságai. Szükség szerint azért helylyel-közzel ezekre is kiterjeszkedem.

Az áttekintést Ausztrián kezdem, mint közvetlen szomszédunkon. Majd Németország főbb államait tárgyalom egyenként. Franciaország után Belgium és Holland kerül sorra, Anglia után a északi germán csoport: Dánia, Svéd- és Norvégországok; azután a déli román népek országai: Portugallia, Spanyol- és Olaszország és végül Svájcz egyes jelentősebb államai.

Befejezésül megkísérlem majd saját közállapotaink méltatását, lehetőleg történeti tárgyiassággal, s elmondom véleményemet teendőinkről, azzal a tartózkodással, mely nem tart jogot csalhatatlanságra, de egyúttal azzal a határozottsággal, melyre mindenki számíthat, a ki elveinek pontosságát azon méri, miként értetik meg a mult tapasztalatának tényeit és adnak útmutatást a jövődre nézve.

I. Ausztria.

Szerencsés körülményeknek köszönhető, s némikép a magyar szabad fejlődés hatásának, hogy az alkotmányos élet megindulásakor Ausztriában törvénybe foglalhatták azt a fölfogást, mely ott már a XVIII. század második fele óta többkevesebb következetességgel érvényesült a kormányintézkedésekben, hogy ugyanis a közoktatásügy, állami közügy, politicum. A birodalmi népiskolai törvény — 1869 május 14. — határozottan kimondja (2. §.), hogy «minden népiskola, melynek alapítása vagy föntartása költségeit az állam, a tartomány (Land), vagy a helyi község fedezi, egészben vagy részben, nyilvános intézet, és mint ilyen felekezeti különbség nélkül szolgál az ifjuság oktatásának. Minden másként alakult vagy föntartott népiskola magánintézet.»*)

A törvény alapján tehát az ausztriai nyilvános népiskola nem maradhatott tovább felekezetinek. Az összes népiskolák számára a tantervet és az egész rendtartást a vallás- és közoktatási miniszter állapítja meg az egyes tartományi hatóságok meghallgatásával vagy indítványára (4. §.). A tanító-ság is közhivatal, mely minden állampolgár előtt egyaránt nyitva áll, a ki arra való képességét törvény szerint igazolja (48. §.). Csakis egy későbbi (1883 május 2. törvény módosítás) tesz annyiban megszorítást, hogy «felelős iskolai vezető» — azaz több osztályú iskolákban főtanító, egy osztályúakban tanító — «csupán oly egyén lehet, a ki vallástanítói képesítéssel is bir arra a felekezetre nézve, a melyhez az iskolába járó tanulók többsége, az utolsó öt év átlagát véve, tartozik.» Érdekes, hogy ez átlag számításában a különböző evangélikus vallású tanulókat egy felekezethez tartozóknak tekintik. Az iskolavezető köteles a rendtartás szerinti vallásos gyakorlatokban az ifjuság ellenőrzését az illető felekezethez tartozó tanítókra bízni.

*) 1900-ban Ausztriában 19,251 nyilvános népiskola mellett csak 1,017 magániskola volt; ezek közül felekezeti jellegű 574; katolikus szerzetek és rendek 308 népiskolát tartottak fenn, evangélikus hitközségek 203, izraelita hitközségek 50, görög-keleti községek 6 s egyéb hitfelekezetek 7 népiskolát. A magánintézetek közül 644 iskolának volt nyilvánossági joga.

A vallástanítás azonban felekezeti és első sorban az illetékes felekezeti hatóságok gondjára és ellenőrzésére van bízva (5. §.). De a vallástanításra szánt órák számát az állami tanterv szabja meg, s csak a tananyagnak az egyes évfolyamokra osztása tartozik a felekezeti hatóságok körébe. Egyébként a vallástanítók, valamint a felekezeti hatóságok is alá vannak vetve az iskolatörvényeknek és követniük kell az iskolahatóságoknak ezek alapján adott rendeleteit. A felekezeti hatóságok kötelesek a vallástanítást és a vallásos gyakorlatokat illető megállapodásaikat is az iskolavezetőnek a kerületi felügyelőség útján tudtul adni. Oly megállapodásaiktól pedig, melyek valamiképp az iskola általános rendjével meg nem egyeztethetők, megvonható a kihirdetés. Oly esetekben is, midőn a felekezeti hatóság elmulasztja a vallástanítást, a tartományi iskolai hatóság teszi meg, az illetők meghallgatásával, a szükséges intézkedést.

A felekezeti különbségeknél nagyobb nehézség az ausztriai népoktatás körében a nemzetiségi eltérés. A birodalmi törvény a népiskola tantárgyainak felsorolásában nem is említ valamely határozott nyelvet, még anyanyelvről sem szól, hanem tannyelvről, s (6. §.) ennek a meghatározását valamint a döntést arra nézve, tanítandó-e azonkívül még egy második országosan divó nyelv is, az iskolafőntartók meghallgatásával a tartományi iskolai hatóságokra bizza. Ily alapon szerveződtek első sorban a tanítóképző intézetek, a melyek, bár a képesítés birodalmi ügy, közigazgatásilag mégis a tartományi hatóságok alatt állanak. Az ausztriai tanítóképzők így oszolnak tannyelv, nem felekezet szerint, különböző csoportokra.*) Vannak:

1. német tannyelvű férfi- és nő-tanítóképzők (13+5); ezekben más idegen nyelvet egyáltalán nem tanítanak;

2. oly német tannyelvű intézetek, a melyekben egy vagy más idegen nyelvet is tanítanak, még pedig vagy általánosan

*) 1900-ban tanítóképzőt tartottak fenn: az állam 63, egy tartomány (Alsó-Ausztria) 2, egy község (Morvaországban) 1, kath. egyházi rendek 11 (Alsó-Ausztriában 2, Csehországban 3, Salzburgban 2, Stajerországban 2, Tirolban 1, Sziléziában 1), egyéb alapok, főképp magánosok 11 (Alsó-Ausztriában 5, Csehországban 3, Tirolban, Morvaországban, Sziléziában 1—1) intézetet.

kötelező, vagy pedig nem köteles módon. Ily férfitanítóképzők vannak a következő városokban: Bozen, az olasz nyelv nem kötelező; Marburg, szlovén nyelv kötelező szláv tanulók számára, nem kötelező német ajkúakra nézve; Klagenfurt, szlovén nem kötelező; Prága, cseh nyelv nem kötelező; Brünn és Olmütz, cseh nem kötelező; Troppau, cseh kötelező cseh tanulóknak; Teschen, cseh és lengyel kötelező ilyen ajkú tanulóknak; Czernovitz, román és ruthén nem kötelező. Nőtanítóképzők pedig a következő városokban: Innsbruck, olasz nem kötelező; Grác, szlovén nem kötelező; Prága és Brünn, cseh nem kötelező; Czernovitz, román és ruthén nem kötelező.

3. A cseh tannyelvű tanítóképzőkben (van tíz férfi és egy nőtanítóképző) a német nyelvet mindenütt tanítják, legalább nem köteles tárgyképen; a brünni férfi, és nőtanítóképzőkben azonban kötelező tárgy a német nyelv.

4. A lengyel tannyelvű férfi- és nőtanítóképzőkben (3+5) mindenütt tanítják a német nyelvet kötelező módon; azonfelül két férfi és egy nőtanítóképzőben (Lemberg, Przemysl, Krosno) a ruthén nyelv is köteles tárgy, a többen a ruthén nem kötelező.

5. A két horvát tannyelvű képzőben (Ragusa férfiak, Borgo Erizzo nők számára) a német és olasz nem kötelező tárgy.

6. Az olasz tannyelvű két intézetben (Roveredo férfiak, Trient nők számára) kötelező a német nyelv.

7. Két tannyelvű tanítóképző, még pedig német és szlovén nyelvű van Laibach városában egy férfi és egy nőtanítóképző; lengyel és ruthén nyelvű hét férfitanítóképző (Galicziában); ezeken azonfelül a német nyelv is kötelező tárgy.

8. Van még egy intézetben (Capodistria, férfitanítóképző) külön-külön szlovén- vagy horvát- vagy olasznyelvű tanfolyam, a hol még azonfelül több tárgyban német a tannyelv; és egy (Görz, nőtanítóképző), a melyben olasz-német és szlovén-német külön tanfolyamok mellett még a horvát nyelv is nem köteles tárgy.

Magának a népiskolai oktatásnak tannyelvéről Ausztriában felvilágosítást ad az 1900. évi felvétel. E szerint az iskolák közül

német tannyelvű	39·6%	szlovén	3·8%
cseh	36·1 «	szerb-horvát	2·6 «
lengyel	11·2 «	oláh	0·6 «
ruthén	9·3 «	magyar	0·0 « *)
olasz	4·0 «	vegyes tannyelvű	2·8 «

Az addig lefolyt utolsó tíz évben (1891—1900.) fogyott a német és az olasz tannyelvű iskolák száma, valamint a ruthén tannyelvűeké, a melyek száma pedig a megelőző tíz év folytán növekedett volt. A szláv tannyelvű iskolák egyébként gyarapodtak, leginkább a lengyel nyelvűek.

A vegyes tannyelvű iskolák száma az utolsó harmincz évben általában fogyott; volt

1871. évben	9·2%	1895. évben	2·2%
1880. «	7·6 «	1900. «	2·9 « **)
1890. «	3·0 «		

*) Bukovinában három magyar nyelvű iskola van.

***) Ezen utolsó évben számszerint vegyes tannyelvű volt a következő tartományokban:

		iskola	tanító	gyermek
német és cseh nyelvű	Alsó-Ausztriában	5	25	1,228
	Morvaországban	6	26	1,573
	Sziléziában	32	98	7,489
	Összesen	43	149	10,290
német és lengyel nyelvű	Sziléziában	14	66	5,631
	Galicziában	4	4	355
	Bukovinában	1	2	140
	Összesen	19	72	6,126
német és ruthén nyelvű	Bukovinában	14	59	3,789
	Összesen	14	59	3,789
német és szlovén nyelvű	Stajeroszágban	47	159	11,828
	Karinthiában	88	175	11,540
	Krajnában	10	36	1,990
	Összesen	145	370	25,358
német és olasz nyelvű	Isztriában	1	7	506
	Triesztben	19	43	1,786
	Összesen	20	40	2,292
német és román nyelvű	Bukovinában	28	115	8,114
német, lengyel és ruthén nyelvű	Bukovinában	5	54	3,172
német, ruthén és román nyelvű	Bukovinában	6	45	2,003
német, szlovén és olasz nyelvű	Görz- és Gradiskában	2	15	689
	Összesen	2	15	689
német, lengyel, ruthén és román nyelvű	Bukovinában	6	56	2,860
	Összesen	6	56	2,860
lengyel és ruthén nyelvű	Galicziában	231	354	33,185

A népiskolai oktatás költségei közül az állam — a birodalmi pénztár — fedezi a tanítóképesítés összes kiadásait és az állami felügyelet felsőbb fokainak, a kerületi és tartományi iskolafelügyelőknek személyes járandóságait. Egyebekben a népiskolák állításának és fõntartásának módozatait az egyes tartományok törvényhozása szabályozta, általánosságban ugyan elég megegyezõ elvek szerint, de mûvelõdési és gazdasági különbségekbõl eredõ jelentõsebb eltérésekkel a részletekben, a minthogy a tartományok közül a haladottabbak, szabadabb gondolkodásúak csakhamar a birodalmi törvény szentesítése után, már a hetvenes évek elején megállapították iskolai rendszerüket, míg mások csak hosszas tételõdés után s nem hevesebb viták nélkül (Tyrol például csak 1892. jutott megállapodásra). A mint az iskolaügy vezetésében és felügyeletében háromfokú hatóság vesz részt — helyi, kerületi és tartományi iskola-tanács — úgy az iskola-tartás költségein is három rendbeli pénztár vagy iskola-alapítvány (Schulfond) osztozkodik. Az egyes tartományi iskola-törvények ugyan általánosságban az egyik vagy a másik hatóságra róják az iskola állításának és fõntartásának a terhet: (a helyi, politikai vagy iskolai községre például Alsó-Ausztria, Styria, Krajna, Istria, Vorarlberg, Tirol, Morvaország, Szilézia, Galiczia, Bukovina; — az iskola-kerületre Karinthia, Görz és Gradiska, Csehország; — a tartományra Salzburg, Dalmácia; végre helyiközségre és tartományra együttesen Felső-Ausztria) — úgy hogy megadják mindegyikének a jogot, iskola-alapot alakítani és szükség szerint iskola-adót is kivetni, pótagóképen az egyenes adók arányában; azonban minden alsóbb kör, ha iskolai terhe az egyenes adók bizonyos százalékát meghaladja, számot tarthat a felsõbb kör gyámolítására. Azonfölül a törvények pontosan különbséget tesznek az iskolaépítkezések, a tanítói lakás, kert és esetleg gazdasági kísérleti telek szolgáltatása közt, meg folyó dologi kiadások — például taneszközök — valamint személyi járandóságok — tanítói fizetések, nyugdíjak, gyámo-

		iskola	tanító	gyermek
ruthén és román nyelvű ...	Bukovinában	8	17	1,747
szlovén és olasz nyelvű ...	Görz- és Isztriában	4	14	507
horvát és olasz nyelvű ...	Isztriában	12	22	2,207
román és magyar nyelvű ...	Bukovinában	1	2	179

lítások — között; s míg az első kettőre többnyire a helyi és kerületi hatóságok kötelezettek, az utolsót inkább a felsőbb, kerületi és tartományi pénzalapok szolgáltatják. A tandíj megtartását vagy eltörlését a birodalmi törvény szintén az egyes tartományi törvényhozás körébe utalta.*) A hol a tandíjat ez alapon megtartották, majdnem minden tartományban úgy intézkedtek, hogy azt a személyi járandóságokat fedező pénztár számára szedi be a helyi-községi hatóság; ez határoz egyszersmind a tandíj elengedése körül, azonban a megfelelő összeget sajátjából kell pótolnia és beszolgáltatnia az illetékes pénztárba; különben akként is intézkedhetik, hogy az egész tandíjat egy meghatározott átlag-összeggel megváltja. Ugyanaz a pénztár végre, mely a tanítók járandóságát fizeti, köteles fedezni a költségeket is, melyeket a tanítók továbbképzésére szánt intézmények okoznak, minők a tanítói könyvtárak, a kerületi és tartományi tanítói értekezletek.

Ez általános összefoglaló ismertetésnek megvilágítására szolgálhat néhány határozottabb részlet. Az iskolaterhek fedezését tekintve a legnagyobb ellentét mutatkozik a legnyugatibb tartomány, Vorarlberg, és a legkeletibb, Bukovina, törvénye között egyrészt, meg a legdélibb tartomány, Dalmácia, törvénye között másrészt. Amott, Vorarlberg és Bukovina tartományaiban a népoktatás összes költségei a helyi községet terhelik, mely a költségek fedezésére adót is vethet ki — Bukovinában az egyenes adók 10%-áig; a tartomány pénztára csak ott nyújt segílyt, hol a tartományi hatóság megállapítja a szükségét. Dalmáciában ellenben a tartomány fedezi az iskolák mindennemű költségeit, és a község csak bizonyos összeggel járúl a tartományi pénztárhoz, minden egyes tanuló után vagyonos helységekből nagyobb, szegényebbekben kisebb járulékot szedve. Mind a három tartományban megszüntették a tandíjat.

Középen állanak hozzájuk képest azok a tartományok,

*) Jelenleg csak öt tartományban szednek még tandíjat (Cseh- és Morvaország, Szilázia, Isztria, Tyrol); a többiben a tandíjt országos törvénnyel megszüntették csekély kivétellel (pl. Karinthiában a polgári iskolákban szednek tandíjat, és Vorarlbergben szintén polgári iskolákban, de csak nem-községbeli tanulóktól).

a hol a költségek fedezése körül bizonyos megosztás áll fön. Így Alsó-Ausztriában az iskolaépületek állítása és föntartása, tanítólakást is ide értve, községi ügy, a taneszközök és tanítói járandóságok költségeit a kerület fedezi, szükség szerint adót is szedve a telekadó nyolcz és a jövedelmi adó hat százalékáig; azontúl az országos alap nyújt segítséget. A tanítás (1871 óta) ingyenes, s a tandíjt kerületi póttadóval helyettesítették.

Felső-Ausztriában az iskolahelyiségekről és a taneszközökről a község gondoskodik, a tanítók járandóságairól a tartomány. A község adót is szedhet, az egyenes adók 20 százalékáig; azontúl a tartományi pénztár fedezi a szükségletet.

Salzburgban a tartományi iskola-alapot terhelik az összes folyó költségek, dologi szükségletek, valamint személyi járandóságok; de az iskola-építés és föntartás, tanítólakás szolgáltatása a község kötelessége. Azonban építkezésre kamat nélküli kölcsönt ad a tartományi alap.

Stiriában a községre esnek az összes dologi kiadások; a személyes járandóságokat eleinte a kerületi pénztárak fedezték, de később (1876.) az országos iskola-alap lépett a kerületi pénztárak helyébe és ez szolgáltatja a tanítóság összes járulékait: fizetést, korpótléket és esetleges tiszteletdíjakat.

Karinthiában is község és tartomány osztozódik a költségek fedezésében. A község szolgáltatja a népiskolák dologi szükségleteit, a tartomány látja el a polgári iskolákat — e néven szerepel Ausztriában tulajdonképen a felsőbb népiskola, azaz a tankötelezettség utolsó három évi iskolázása — és fizeti a tanítóság összes járandóságát.

Krajnában a polgári iskolák dologi kiadásáról a kerület gondoskodik, a népiskolákról a helyi község; a kerület viseli a tanítói továbbképzés terhét is. A tandíjat (1874) megszüntették a főváros, Laibach, kivételével és (1884.) a tanítók összes járandóságainak szolgáltatását a tartományi iskola-alap vállalta el, fedezésére egyúttal póttadó kivetésére nyervén jogot az egyenes adók tíz százalékáig.

Görz és Gradiska tartományában viszont az iskolakerületek ügye az összes költségek fedezése; azért a kerületi pénztárba volt szolgáltatandó a tandíj is, míg (1875.) azt meg nem szüntették. A kerületi pénztárak esetleges hiányát külön póttadó úttján fedezik.

Isztriában a dologi kiadások a községeket terhelik, a személyes járandóságok és a taneszközök költsége a tartományt; megfelelően van külön helyi és külön tartományi iskola-alap.

Morvaországban a dologi kiadásokat a helyi iskolahatóság állapítja meg és fedezi; a tanítói járandóságokat viszont a kerületi iskolatanács szabja meg és a kerületi pénztár utalványozza. A mennyiben a községi iskolaadó az egyenes adók nyolcz százalékát meghaladná, a tartomány nyújt segílyt.

Csehországban helyi község, kerület és tartomány osztozkodnak a népoktatás költségeinek fedezésében. Az iskola-épület állításáról és föntartásáról, a szükséges fölszerelésről a község gondoskodik; a tanítók járandóságáról s a taneszközökről a kerület, ennek a pénztárába folyik tehát a tandíj. A hol az iskolai pótagó az egyenes adók tíz százalékát meghaladja, az esetleges hiányt a tartományi pénztár szolgáltatja.

Sziléziában első sorban a község ügye az iskolák elátása; ez fedezi az állandó dologi kiadásokat; a tanítói járandóságok és egyéb szükségletekre nézve azonban tartományi segílyt nyerhet. Gondoskodni kell helyi iskola-alapról, ebbe folyik a tandíj is; azonfölül van tartományi alap, s az iskolai pótagót is a tartomány állapítja meg.

Gácsországban a népiskolai költségek fedezése szintén községi ügy ugyan, de szükség szerint a kerület, majd a tartomány nyújt segílyt; s megfelelően külön helyi, kerületi és tartományi iskola-alap alakítandó. A helyi iskola-alap számára az egyenes adók 12 százaléka, valamint négy százalék földesúri járulék szedhető; ez az alap fedezi első sorban a dologi kiadásokat. A tanítók fizetésöket a kerületi alaphól nyerik; a korpótlékokat, a nyugdíjalap járulékait, a gyámolításokat és egyéb általános szükségleteket a tartományi alap szolgáltatja.

Tirolban a község gondoskodik egyaránt a dologi és a személyi kiadásokról, s esetről esetre kaphat erre segílyt a tartománytól. A község által nem fedezhető személyi kiadásoknak 20 százalékát a tartományi alap szolgáltatja, s a tanítói korpótlékokat is ez adja.

II. Németország főbb államai.

Tájékoztatásunk figyelembe veszi a négy királyságot és a badeni és hesseni nagyhercegségeket; ezeknek intézményeiből, azt hiszem, elég teljes képét nyerhetni a német népiskola törvényes állapotairól s eléggé fölismerhetni a népoktatás terén érvényesült törekvések irányát. Közülök épen a vezető államok, a porosz és bajor királyságok, mai napig sem foglalták törvénybe népoktatási intézkedéseiket és a harmadik királyság, mely főkép közművelődési tekintetéből rég időtől fogva irányadó, Würtemberg, egy régi (1836. szept. 29.) törvény alapján igazgatja népiskoláit. Mind a három országban több ízben készült ugyan törvényjavaslat a fölismert hiány pótlására; azonban egy ily munkálat sem jutott a törvényhozási testület előtt a végtárgyalásig. Mindhármukban egészen az állami hatalom szervezi és igazgatja a népoktatást; de mivel egyrészt egyik állam kormánya sem hitte nélkülözhetőnek az egyházak közreműködését a köznevelés intézésében, másrészt meg nem akarta még a tényleges állapotok codifikálásával sem kelleténél erősebben lekötni szabad rendelkezése jogát, mindannyiszor annál inkább elállott törvényjavaslatainak tárgyalásától, mennél kevésbé remélhetett támogatást a nagy politikai pártok ismeretes versengésében, a melyek közül az egyik inkább az egyházi befolyás növelésével kívánna korlátozni a kormányhatalmat, a másik pedig teljesen ki szeretne zárni a közművelődés teréről minden egyházi közreműködést. A többi három államban, a szász királyságban, a badeni és hesseni nagyhercegségekben megfelelőbb társadalmi közállapotok vagy szerencsésebb politikai fejlődés megkönnyítették a törvényhozás feladatát, s így ezekben újabb törvényekkel szabályozták, némiképen a többi német államokra is irányadó módon, a népoktatást. Czészerűbbnek tartom azonban összefoglaló egybevetés helyett külön-külön tárgyalni minden egyes államnak intézkedéseit a szóban forgó kérdések körül.

1. *Poroszország.* A porosz királyságról általánosan elismerik, hogy nem pusztán gazdasági érdekeinek védelmével (Zollverein), sem csupán katonai készségének fejlesztésével, hanem főképen közművelődési intézményeinek gondos ápolásával vetette meg alapját politikai hatalma emelkedésének.

Beteljesült várakozása annak a királynak, a ki országa legváltóságosabb idejében, a napoleoni harcok veszteségei után, jutott az elhatározásra, hogy a mit külső fényben és hatalomban népe vesztett, azt belső életének gondozásával visszanyerje. «Határozott akaratom» — így szólt — «hogy a legfőbb gondomat a népoktatásnak szentelem.» Ő vetette meg, mintegy száz év előtt, a porosz közoktatási szervezetnek alapjait, számára külön minisztériumot alakítva, a mely tervszerű rendelkezéseivel mind mai napig pótolhatta az alapvető törvénynek hiányát.

A fennálló rend ismertetésében helyén valónak tartom, ha az egyetlen törvényes alapnak, az alkotmányi alaptörvénynek (1850 jan. 31.) a közoktatást illető szakaszait követem. A 22. §. szerint «tanítást adni és tanintézetet alapítani és vezetni mindenkinek szabad, a ki erkölcsi, tudományos és gyakorlati arravalóságáról az illetékes állami hatóságok előtt bizonyosságot tett.» E pont alapján Poroszországban másnemű tanítóképesítés, mint a minőt az állam ad vizsgáló bizottságai által, nincsen; a közoktatás minden ágában, a tanügyi közigazgatás minden fokán, csak meghatározott állami szakvizsgálat képesít tisztségekre.

Hasonló módon biztosítja az állam föltétlen felügyeletét a következő 23. szakasz első pontja: «Minden nyilvános- és magán-tanintézet az államtól kinevezett hatóságoknak felügyelete alatt áll.» E szakasz teljesen véget vetett az egyházi hatóságok szokáson alapuló azon követelésének, a melylyel az iskolák felügyeletét és ellenőrzését mintegy természetes joguknak véve, az államilag szervezett felügyeletben részt kívántak venni. Mindamellett szükségesnek mutatkozott fennálló szokások és határozatok ellenében később a felügyeleti jogot külön törvénnyel is biztosítani (1872. márcz. 11.) Ez ismételve az alkotmány szakaszát, kimondja, hogy minden felügyelő hatóság és tisztviselő az állam megbízása alapján működik (1. §.). Egyedül az államot illeti a helyi és kerületi felügyelet szervezése és a felügyelők kinevezése. A népiskolai felügyelők megbízása pedig, a mennyiben mellék- és tisztí hivatás, mindenkoron visszavonható (2. §.). Ez utóbbi pont főleg az egyházi személyek igényeire való tekintettel van fogalmazva.*) A 23. §. második pontja minden nyilvános

*) A porosz közigazgatás a népoktatás felett a tulajdonképeni

tanítónak megadja az állami tisztviselők jogait és köteleseégeit; szokás a köztanítókat «közvetett» tisztviselőknek mondani.

A 24. §. első pontja szerint a nyilvános iskolák állításánál a felekezeti viszonyok lehetőleg tekintetbe veendőek. Ez elv az egyházpolitikai áramlatok hatása alatt igen eltérő módon érvényesült. Míg eleinte az egyház nyomása alatt az iskolák felekezetiiségét erőszakosan is óvták, a 70-es évek szabadabb iránya főleg pædagogiai okokból, mivel nagyobb szervezetű, osztott iskolák kívánatosabbak (1873 jan. 24. min. rend.), a különböző felekezeti külön iskolák és osztályok egyesítését általánosabban ajánlotta, a vallástanításon kívül teljesen mellékesnek tekintve, milyen felekezeti tanító oktatja az ifjúságot (1873 jun. rendelet). Majd ismét a felekezeti megoszlást támogatták, főképen a protestáns kisebbségek érdekében a nyugoti tartományok kathol. többségével szemben, míg kathol. részről nem szűnik a panasz, hogy a keleti tartományokban kisebbségek érdeke nem részesül hasonló gyámolításban a protestáns többséggel szemben. Felekezeti magániskolákban különben más felekezeti tanítványokat felvenni tilos, ha nyilvános iskola áll rendelkezésükre.★)

felügyeletet köri felügyelők útján gyakorolja. A köri felügyelő (Kreis-schulinspektor) vagy állandó külön hivatalképen vagy mellékhivatalban végzi tisztét. Az ország 35 kerületében 314 állandó köri felügyelő van és 933 a megbízásban eljáró; ez utóbbiak többnyire egyházi személyek, úgy hogy mindössze csak 59 a világi s ezek többnyire a városokban működnek, hol rendszerint a helyi iskolatanácsos van megbizva a köri felügyelettel. Jellemző, hogy oly kerületekben, a hol némi nemzetiségi nehézségek zavarják az iskolaügy fejlődését, mint pl. Posen tartomány mindkét, Westpreussen és Szilézia egy-egy kerületében csupán állandó köri felügyelők vannak alkalmazásban, míg egyebütt, hol a népoktatás kellő irányban fejlődik, viszont csupán megbizott felügyelők végzik a tisztet.

*) Nyilvános iskola van Poroszországban (1901)

városokban :	2,624	evang ;	1341	kath. ;	171	zsidó ;	378	paritások
falvakban :	22,286	«	9458	«	73	«	526	«
	24,910	«	10,799	«	244	«	803	«

A paritások iskolákon tanít:

városokban :	—	—	—	1,536	evang. ;	971	kath. ;	48	zsidó tanító
falvakban :	—	—	—	707	«	681	«		
				2,243	«	1,652	«		

Ily paritások iskola főképen a nemzetiségi vegyes tartományokban

A vallásoktatást, a 24. §. második pontja szerint, a népiskolában az illető felekezetek vezetik. Azonban e vezetés koránt sem vonatkozik még a tantervnek szabad megállapítására sem. Ezt a kormány szabályozza, még pedig nem csupán az óraszám tekintetéből, hanem a tananyag részleteire nézve is. A vallástanítás bővítése érdekében pl. még a kathol. iskolákra is kötelezően rendelték el, hogy a közép és felső osztályokban az anyanyelvi tanítás egy órája hetenként bibliáolvasásra fordítandó. A vallástani könyvek alkalmazására pedig az egyházi hatóságok rendelkezésén felül még miniszteri engedély is szükséges (1891 jan. 18. rendelet).

«A népiskola külső ügyeinek vezetése — így szól a szakasz harmadik pontja — a község ügye.» A községek e jogukat városokban iskola-bizottság (Schuldeputation), falvakban iskola-elöljáróság (Schulvorstand) útján gyakorolják. Feladatuk az iskola külső szervezetének gondozása, épületek jó karban tartása, dologi szükségletek kielégítése, az iskolavagyon kezelése, a költségvetés megállapítása, általában az állami rendelkezések pontos helyi alkalmazása. Mind e tisztségeket a porosz közigazgatási felfogás állami megbízásnak veszi, s bár megválasztásuk a községre van bízva, működésök a kormány megerősítésétől függ, s évi jelentéseiket nem a belügyi, hanem a közoktatásügyi kormányzat elé terjesztik.

«Az állam» — folytatja az alaptörvény — «rendeli ki a községek törvényes részvételi joga tekintetbe vételével az arra képesítettek közül a nyilvános népiskolák tanítóit.» E pont alapján Poroszországban minden tanító alkalmazása, akár községek vagy magánosok ejtik meg a választást, a kir. kormány (tartományi hatóság) megerősítésére szorul.

van, mint Westpreussen, Posen tartományában és Sziléziának Oppeln kerületében, melyekben a németek többnyire evangélikusok, s a lengyelek katolikusok; azonfelül még az újabban szerzett Hessen (Nassau) tartományában, hol a közös iskolázás a XIX. század elejétől fogva elvszerű intézmény. Az államtól fentartott kir. tanítóképzők is felekezetiiség szerint oszlanak meg: van 88 evang., 43 kathol. és 3 paritásos férfi tanítóképző; az újabban alapított kir. nő tanítóképzők közül 4 evang., 7 kathol. és 1 paritásos. Azonfelül 40 nem állami nyilvános és magán nőtanítóképzőben nyerhetni képesítést; közülök 30 városi alapítás, 5 magánintézet és 5 egyéb köz-alapítványi iskola.

A 25. §. első pontja: «A nyilvános népiskola állításának, fentartásának és bővítésének költségeit a községek fedezik, kimutatható vagyontalanság esetén az állam. Az állam e szerint a népiskolai tanítóknak meghatározott, a helyi viszonyoknak megfelelő jövedelmet biztosít.» E szakasz irányadó elve, a régibb törvényhozás (Allgemeines Landrecht) azon felfogásával szemben, hogy az iskolaállítás kötelessége az iskolaközösséget — Schulsocietät — terheli, nem a politikai községet, mindedig csak részben juthatott érvényre és az ország különböző tartományaiban különböző módon. Általános ugyanis a törekvés, hogy az iskolateher az iskolaközösségekről, az illetőknek szabad megegyezése alapján, a politikai községekre szálljon, mert az általános német jog szerint a község feladatai közé nem csupán a tisztán gazdasági ügyek tartoznak, hanem különösen az iskolaügy is. Sőt (az 1862 febr. 24. min. rend. értelmében) a községi költségvetés megállapításában az elemi oktatást illeti az elsőbbség az anyagi érdekek felett és a kormányok feladata a községi költségvetések ellenőrzésében, kellő helyesbitést is alkalmazva, arra ügyelni, hogy az állami alapokat a segítyezés és járulék helytelen módon ne terhelje.

Az állam közvetlen kötelessége jelenleg a tanítók személyes járandóságaira (fizetés, nyugdíj, özvegy- és árvapénztári járulék) vonatkozik; tulajdonképi kötelezettség nélkül ad az állam korpótléket, egyéb gyámolításokat tanítóknak és tanítók gyermekeinek, továbbá szükség szerint segítséget és járulékot iskolaépítkezéseknél.

Az állami járulékot a tanítói fizetések körül közelebb határozta meg a népiskolai terhek megkönnyítéséről hozott törvény (1888. jun. 14.), mely egyúttal a járulék fejében és arányában a népiskolai tandíjak eltörlését rendelte el. Egy újabb, a népiskolai tanítók járandóságait szabályozó törvény (1897 márcz. 3.) egyszersmind az állami járulékokat is pontosabban megállapította. Jellemzésére kiemelek annyit (24. §.), hogy az állami járulék kiszámításában egy magában álló, valamint első tanító-állásra 500 márka, második tanítóira 300 márka és tanítónőire 150 márka jár évenként. Huszonöt tanítóállásig minden politikai községnek jut járulék, oly községek számára pedig, melyekben huszonöttnél több a tanítószükséglet, a 25 állás számításában annyi első, második és

tanítónői állás vétetik figyelembe, a mennyi az állások összegét véve, aránylag egy-egy ily állásra jut.

Az alkotmányi alaptörvény 26. §-a szerint külön törvény szabályozza az egész oktatás-ügyet. E szakasz rendelkezése írott malaszt maradt mai napig, — s a mint ugyancsak az alkotmány 112. czikke előre jelezte, az iskola- és oktatásügy tekintetében továbbra is a fennálló törvényes rendelkezések irányadók.

Ezek közül a magunk törvényes intézkedéseinek megvilágítására csupán a tannyelv megállapítása körüli rendeleteket idézem.

Poroszországnak négy keleti tartományában (Ostpreussen, Westpreussen, Posen és Schlesien) van vegyes ajkú, német és lengyel lakossága*), és az éjszaki Schleswig-Holsteinban nagyobb számban a német mellett dán népesség. Mindkét vidéken mai nap csak a vallástanítás körében van a német mellett a tanulók anyanyelvének is némi hely engedve. Az irányadó szempontokat világosan foglalta egybe a schleswigi tartományi főhatóságnak egyik utasítása (1887 decz. 18.). E szerint a tannyelv az éjszak-schleswigi népiskolákban minden tárgyra nézve, a vallástan kivételével, a német nyelv; de a tanítók az iskola első évében, a mennyire és a meddig szükséges, használhatják a dán nyelvet is a végre, hogy a gyermekeket, a kik előtt épenséggel ismeretlen a német szó, ebbe bevezethessék. Azokban az egyházközségekben, a melyekben dán az egyházi nyelv, a vallástanítás dánul folyhatik, föltéve, hogy eddig sem volt a német alkalmazásban. A vallástanításra hetenként 6 óra szánható; azonban a két órai szaporulat a közép és felső fokon németnyelvű vallástanításra fordítandó. Az ismétlő iskolákban és oly gyermekek számára, a kik a nyáron át nem járnak népiskolába, a heti két órai vallás- és énektanítás német és dán nyelven történik. Az alsó-fokú német nyelvi tanításban az első három hónap nyelvgyakorlatra fordítandó tárgyak és később képek használatával; csak a negyedik hónaptól fogva lép fel a német fali

*) Posen tartományban épenséggel a lengyel népség van többségben (1891-ben 42,580 csak németül beszélő gyermek mellett 220,391 volt csupán lengyelül beszélő); azonfelül még Szileziában vannak nagyobb számban a lengyelek.

táblák és a kézi ábéczés könyv alapján az olvasás tanítása folytonos nyelvyakorlat mellett. A kir. tanfelügyelők és a tanítók a gyermekekkel szemben folyvást a német nyelvet használják s arra kell ügyelniök, hogy a gyermekek egymással is mennél inkább német nyelven beszéljenek. Ez a rendelkezés az 1889. nyári félévben lépett életbe. Öt évvel később (1894.) hetvenkét dán lelkész, köztök számos iskolafelügyelő folyamodott az iránt, hogy a vallástanítás sikerének tekintetéből engedessék meg a népiskola minden fokán legalább két órai dán nyelvi tanítás. A porosz kormány a kérelmet, állítólag komoly megfontolás alapján, mint egész indokolatlant kereken megtagadta, egyébként nagy elismeréssel fogadva a kérelmezők biztosítását, hogy mint hű és engedelmes alattvalók jó lélekkel és komoly szándékkal részökről mindent megtesznek a német nyelv terjesztésére.

Preussen tartományi rendelet (1873 jul. 24.) szerint hasonlóképen német a tannyelv és csupán az alsófokú vallástanításnál alkalmazható a lengyel vagy litván tanulók anyanyelve. Ez egyébként csak annyiban használandó, a mennyiben valamely tárgy megértésére mulhatatlan. A felső fokon a nem-német tanulók tanítandók ugyan a lengyel vagy litván olvasásra és írásra, de nem adandó e tanításnak szélesebb tér, mint a mennyi e czél elérésére szükséges, s oly iskolákban, melynek tanulói túlnyomóan németek, a kormány rendeletére el is maradhat ez a tanítás. Ugyanilyen irányt jelölt ki a Posen tartományi rendelet (1873 okt. 27.), mely szerint a tannyelv minden tárgyban, a vallás és egyházi ének kivételével, a német, a lengyel nyelv pedig csakis a megértetés könnyítésére használandó, de lengyelajkú gyermekekre nézve tantárgy marad. Azonban újabban (1887 szept. 7. kormányrendelettel) eltörölték legfelsőbb parancsra a nyilvános iskolákban (Posen, Westpreussen tartományában és Oppeln kerületében) az itt-ott még divó lengyel nyelvtanítást, az ekként felszabadult időt azontúl a német nyelv tanítására és gyakorlatára rendelve. Még ekkor a magániskolai tanításra nézve fentartotta a kormány a későbbi rendelkezést; azonban újabban (1898.) a legfelsőbb közigazgatási bíróság teljesen jogosnak ítélte azt a tartományi hatósági intézkedést, mely valakit, minden egyes esetben 60 márka pénzbírság terhe alatt, eltiltott az e czélra alapított magániskolában a lengyel

nyelvtanítástól. Ugyancsak 1887. az illető tanítóképzőkben is megszüntették a lengyelajkú növendékek számára a lengyel nyelvtanítást, mint rájuk nézve szükségtelen; s csakis a németajkúakra nézve tartották ajánlatosnak, hogy heti két órában lengyel nyelvet tanuljanak a végből, hogy két nyelvű iskolákban is taníthassanak.

2. *Szászország.* A szász királyságban igen segítette a közoktatás egyöntetű kifejlését az a körülmény, hogy népesége nagyobb részt egy felekezethez tartozik. Az állam ez alapon már a XVI. században megindította a népoktatás szervezését; de a vezetést és irányadást egész a XIX. század közepéig az egyházi hatóságokra bízhatta. Azonban a külön vallás- és közoktatásügyi minisztérium felállítása után (1831.) mindinkább kitűnt, hogy oly fontos közügynek, minő az oktatás, a gondozása és felügyelete nem lehet más célú hatóságok melléktiszte, hanem rászorúl külön szakszerű hatóságok és személyek munkásságára. Nem minden küzdelem, de mégis nagyobb nehézségek nélkül sikerült végre törvénnyel (1873 ápr. 26.) megvetni alapjait a népoktatás háborítatlan haladásának. Az iskola egészben felekezeti maradt ugyan, de állításának, külső és belső rendjének minden módozatát teljesen az állam szabályozza, s a vezetést és felügyeletet mindig állami hatóságok gyakorolják, úgy hogy még az egyes tanítók megerősítése és hivatalba iktatása, sőt helyettes tanítóknak a kinevezése is a legfelsőbb iskolai hatóság tiszte.

Iskola-állításra a királyságban elismert minden felekezetnek iskolaközséggé alakult tagjai jogosultak, de csak a kormány engedélyével és az általános iskolatörvények határozatainak megtartásával. Magántanításra is csupán a törvényes vizsgálat letétele képesít. Egyházi rendek, congregatiók és rokon egyházi testületek tan- és nevelőintézetet épen csak külön törvény alapján állíthatnak.*) Oly helyeken, a hol különböző felekezetek vannak, s mindeniknek számára áll fenn iskola, minden egyes tanuló a maga felekezete iskolájába jár; a hol azonban valamely felekezetnek számára nincs iskola, a tanköteles gyermekek a más felekezetű iskolába kötelesek

*) A húsz szász tanítóképző közül csak egy katolikus és kettő nőtanítóképző.

járni, de a tandij megfelelő mérséklésével, fel vannak mentve az iskolai vallástanítás alól. Ilyenek vallástanításáról az illető felekezeteknek kell megfelelően gondoskodnia; s ha ennek nincsen módja, a szülők kívánságára gyermekeik 12. évökig más felekezeti vallástanításban is részt vehetnek. Dissidensek, a kik semmiféle felekezethez nem tartoznak, kötelesek gyermekeiket, szabad választással, bármely elismert felekezet vallására taníttatni.*) A vend nemzetiségű gyermekeket mind a vend, mind a német olvasásra meg kell tanítani, s arra törekedni, hogy szóban és írásban ügyesen tudják használni a német nyelvet. A felsőbb osztályokban azért minden tárgy német nyelven tanítandó, s csak a vallás tanításban használható a vend nyelv mindaddig, a míg a községekben a vend istentisztelet dívik. A tanterv ily értelemben megköveteli, hogy a vend gyermekeket német beszédre szoktassák. Szigorúan megállapítandó tehát, a népiskolai rendtartás szerint, hogy meddig tartson a vend olvasás a német mellett és hány órában. A vallástanításban ugyan, a míg vend az istentisztelet nyelve, használhatók a vend biblia, katekizmus és énekeskönyv, de a mellett a német nyelv használatára is szoktatni kell a tanulókat és ajánlatos azért a bibliát és a vallástani kézikönyveket úgy kiadni, hogy a vend szöveg mellett a német szöveg is meglegyen.

Az iskolák fenntartása, minden dologi és személyes költség fedezése teljesen községi ügy. Tandij szedhető, a szülők vagyoni állapota szerint különböző; nagyobb városokban vannak szegény szülők gyermekei számára külön kerületi iskolák, melyekben tandíjt nem szednek. A mi a tandíj-jövedelmen felül az iskola szükségleteiből még fedezetlen teher, azt póttadó útján szedi a község. Vagyontalan községek iskolaépítésre és fõntartásra kaphatnak az állampénztárból segítséget. Az állam azonban fõképen a tanítói fizetésekhez ad állandó járulékot. A legújabb törvény (1900 febr. 26.) értelmében minden iskolaközség, a melynek iskoláján több van nyolcz állandó tanítóállásnál, a korpótlékok fedezésére kap állami járulékot az iskolába járó gyermekek száma szerint, az első és második ezer gyermek után négy márka

*) A nyilvános iskolák közül (1900.) 2234 evangélikus, 45 római katolikus, van azonfelül 10 egyesületi és rendi és 61 magániskola.

jár minden egyes gyermekért, a 3—5 ezer után két márka, s azonfelül minden egyes gyermekért egy márka.

3. *Bajorország.* A bajor kormány csak gondos óvatossággal védhette meg a politikai pártok viszálykodásai közt, a melyek főképen egyházi hatalmi szempontok szerint alakultak, a közoktatásügynek folytonos haladását. A királyság megalakulásakor (1805.) szabadabb irányzatok hatása alatt sikerült az oktatás vezérletét és ellenőrzését állami ügygyné tenni, s a belügyi kormány illető osztályának irányása alatt a tartományi (kerületi) kormányok és a mellettök szervezett szakértő hatóságok feladata lett különösen a népoktatásnak szervezése, gondozása és felügyelete; azután meg az egyház- és iskola-ügyi minisztérium felállításával (1847.) ezen hatóság lett iskolaügyekben a fő törvényszabó és végrehajtó hatalom a királyságban. De minden törekvés egységes, összefoglaló törvény útján biztosítani a népiskolának egyöntetűbb alakulását, és szakszerűbb felügyelet által az alsóbb fokon is felszabadítani az oktatást az egyházi gyámság alól, mind mai napig meghiúsult, még ha sikerült is jobb körülmények közt az alsó kamara hozzájárulását megnyerni, a felső kamara egyházi és főúri méltóságainak ellenzésén.

Azonban a minisztérium törvényes rendelkezési jogát ki tudta terjeszteni a tanítóképzés és képesítésen túl *) még a tankönyvek és taneszközök elrendelésére is, és a kerületi szakközégek, a felügyelők kinevezésével és utasításával folyton gondozhatta — olykor a törvényhozó testületek ellenére is — a kor kívánalmai szerint a közművelődés ügyét. Az iskola külső ügyeinek elintézésén felül még a tanrend részleteit is, az országos kormány általános rendelkezései alapján a kerületi kormányhatóságok (Kreis-Schul-Archat) állapítják meg. Ezek körébe tartozik az iskolák állítása, ellenőrzése, a felügyelet minden teendője, azonfelül a tanítók képesítő vizsgálata, kinevezése, beiktatása vagy megerősítése és nyugdíjazása, végre a járási tanfelügyelők megbízása. Ez utóbbiak többnyire egyházi személyek — katolikus vagy protestáns lelkészek — s rájuk van bízva a helyi felügyelők és a tanítók

*) Tanítóképző (1899.) volt 14 nyilvános és 10 magánintézet; bennök 177 katolikus, 49 protestáns és 7 más felekezetű tanított 941 katolikus, 306 protestáns és 34 izraelita tanulót.

magatartásának ellenőrzése. A helyi felügyelő, nagyobb városok kivételével, többnyire a helység lelkésze és egyszersmind az iskolaszék elnöke.

Ilyetén szervezet mellett a bajor népiskola tehát általában felekezeti jellegű; azonban szabad felfogással miniszteri rendelkezés (1873.) újra lehetővé tette, a mi a XIX. század elején némikép tervezett rend volt, hogy a községek a felekezeti megosztott iskolák helyett paritásos, vegyes intézeteket állíthatnak. Az iskolák ellátását szabályozó törvény (1864.) különben tiltja, hogy kolostori iskolát, valamint úgynevezett iskolatestvéreket a község beleegyezése nélkül alkalmazzanak (2. §.). Egy későbbi felségrendelet (1862.) pedig megszabja, hogy tan- és nevelő-intézettel kapcsolatos kolostorok és egyházi társulatok csakis királyi engedéllyel telepedhetnek meg.*)

Az iskolák állítása (1861 nov. 10. törvény 1. §.) községi ügy. A költségek fedezése — dologi és személyi kiadásoké egyaránt — e szerint a községek feladata, s csak esetleg nyújtanak szükség szerint kerületi alapok vagy az állampénztár segítséget. Tandíj általában divik és a tanítófizetésnek legfőbb forrása; a tandíj elengedésből eredő hiányt a községi pénztár pótolja; sok helyütt azonban megszüntették már a tandíjt és községi pótdóval helyettesítették. A községekre — a lakosok száma szerint — rótt tanítói congruát a kerületi alapok járuléka, kerületenként külön megállapított összegre emeli. A tanítók korpótlékát — vagy öt ízben 90 márkával — végre az állampénztár juttatja. A nyugdíjazás ügyét külön kerületi egyesületek szervezték, a kerületi kormányok felügyelete alatt, s a kerületi alapok és az állam évi járulékkal gyámolítják; minden tanító köteles tagja az illető egyesületnek, s felvételi díjon felül évi díjat fizet, mely kerületenként, épen úgy, mint a biztosított nyugdíj, különböző. Özvegyek és árvák gyámolításáról szintén ily egyesületek gondoskodnak első sorban; a tanítók felvételi és évi díjat fizetnek, meghatározott járulékot szolgáltat pedig a Központi Tankönyvkiadó Társulat. Azonfelül (1876. óta) az

*) Van Bajorországban (1901.) 7324 nyilvános és 56 magániskola; felekezetek szerint 5216 katolikus, 1918 protestans, 87 izraelita és 159 közös (simultan).

özvegyeknek és árváknak csekély óvi kegydíjat az állampénztár is ad.

4. *Württemberg.* A sváb föld az összes vidékek közt, melyeken a német törzsek kifejlődtek, kiválóképen az erős hagyományok földje; a régiekhez való szívós ragaszkodása mellett azonban ez a törzs élénk érzéket tanúsított mindig a haladás szükségleteinek mérlegelésében. Közoktatási intézményeiben azért a régibb fejlődés híven őrzött alakjai mellett megtalálni dús változatosságban és teljes kifejlésben az újabb idők művelődési törekvéseit szolgáló tanintézeteket is. Népoktatási szervezetén meg vannak még azon kor nyomai, a mely a vallásreform megerősítésére az egyház szervezésével kapcsolatban a közoktatás egész körét oly elvszerűen rendezte, hogy messze földön irányadó hatással volt a német művelődésre. Csakhogy midőn a XIX. század elején királysággá alakult az ország és katolikus tartománnyal bővült, az egyházak egyenjogúsága vált törvénytényé és a népiskola vezetésében is érvényre jutott. A közoktatás irányzása és ellenőrzése az államnak, az egyház- és iskolaügyi minisztériumnak lett feladata; alatta és rendelkezései értelmében vezetik a népoktatást az általa alapított és részben kinevezett egyházi hatóságok: az evangélikus consistorium és a katolikus egyháztanács. Mindkét testület egyházi és világi személyekből áll és tulajdonkép a minisztériumnak egy-egy osztálya. Őket illeti a népiskola külső és belső rendjének megállapítása, és hatáskörükben van a tanító személyzetnek nem csupán képesítése, hanem kirendelése, kinevezése, esetleg megerősítése is. Egyedül a kath. vallásoktatásra nézve áll fenn a kath. püspökség vezető joga. Az izraelita iskolákat, bár van izr. főhatóság is, nem ez vezeti, hanem az evangélikus és katolikus iskolai főhatóságok alá vannak rendelve.

A népiskola szervezetére nézve mai napig az 1836 szept. 26-iki törvény irányadó, melynek csak némely pontjait érintik egyes, különösen külső ügyeket illető törvényes intézkedések (p. 1874. tv. a tanítók fizetéséről; 1877. tv. a tanítók jogviszonyairól; 1891. tv. a helyi iskolai hatóságokról). A württembergi iskola e szerint felekezeti intézet; felügyelete, kerületi és helyi felügyelet egyaránt, ekként főképen egyházi személyekre van bízva; de csak mint az állam megbízottjai gyakorolják tisztöket és készütségek kell, hogy teljesen

megfeleljen a szakszerű pædagogia követeléseinek, elannyira, hogy a kerületi felügyelők nemcsak az ellenőrző irányadást végzik, hanem a tanítók szakszerű továbbképzését is, évenként négy, pontos feladattal megbízott tanítói értekezletnek vezetésével.*)

A népiskolák állítása és föntartása, az összes dologi és személyes kiadásokat értve, első sorban községi ügy. Minden község köteles legalább egy, szükség szerint több iskolát is ellátni; minden felekezet, mely legalább hatvan családot számlál, külön iskolára tarthat jogot. Szükség szerint, mielőtt pótható szabathaték, tandíj szedendő; megállapítása, emelése vagy esetleg megszüntetése a kerületi hatóság engedélyétől függ. Vagyontalan községek a tanítók fizetéséhez és iskolaépítkezéshez állami segélyben részesülhetnek. Az állam fedezi a tanítói fizetések korpótlékát, és hozzájárul megfelelő összeggel a tanítói nyugdíj-, valamint a tanító özvegyek és árvák segélypénztárához.

5. *Baden.* A nagyhercegség lakosságának nagy része, mintegy két harmada katolikus vallású; de ez országban talált a XIX. század egész folyamában a német nép nemzeti és szabad törekvése legkiválóbb képviselőjét. Itt sikerült legelőbb, bár heves harcok után, az állam és egyház hatalmi körének különválasztása és törvényes meghatárolása (1860 október 9. és 1884 július 29. tv.). Ennek értelmében «a közoktatás ügyét az állam vezeti», s csupán «a vallásoktatást gondozzák és ellenőrzik az illetékes egyházak, azonban megfelelő a közoktatási intézmények egységes vezetésének». Ez alapon a népoktatás, mely már a XIX. század első felében (1834.) fővonásaiban helyes, bár még felekezeti színezetű, szervezetet kapott, most (1868 augusztus 8. tv.) minden egyházi befolyástól függetlenül alakulhatott, s azóta folytonos szakszerű gondozásban, jelentékenyen haladt. A legújabb törvények (1892 márczius 13., 1894 február 26 és február 27.)

*) A nyilvános iskolák száma 2353. Az iskolába járó 298,676 tanuló közül 209,893 az evangélikus és 88,783 a katolikus iskola-hatóság alatt áll. Van pedig népiskolákban felekezet szerint 209,594 evangélikus, 88,584 katolikus és 498 izraelita tanuló. — Az állami tanítóképzők közül két evangélikus és egy katolikus; azonfelül van öt evangélikus magántanítóképző, egy evangélikus és egy katolikus magán-nőtanítóképző intézet.

ily szabad és elvszerű fölfogással szabályozták az egész elemi oktatást, az iskola felügyeletét és tanulmányi rendjét.

A badeni népiskola illetéknépen nem-felekezeti, úgynevezett simultan-iskola. «A népiskola tanításában minden tanköteles gyermek egyaránt és együttesen részesül, kivéven a vallástanítást, a mennyiben a tanulók különböző felekezettűek (8. §. 1892. tv.).» Az iskolai tanítás általános rendjét az államkormány — a minisztérium alatt álló főiskolatanács — szabja meg, még a tankönyvek köteles használatát is. Ugyancsak e főhatóság rendeli ki a vizsgálat alapján arra képesített tanító-segégeket és helyetteseket; ő nevezi ki véglegesen a rendes tanítókat, a községeknek előzetesen alkalmat adva netaláni észrevételiek előadására; csupán oly községeknek, melyek a maguk költségén bővítik iskoláikat, van előzetes ajánlási joguk. Egyházi rendekhez vagy ilynemű testületekhez (congregatiókhoz) tartozó személyek csak az állami főhatóság engedelmével taníthatnak.*) Az iskola-felügyeletet is e főhatóság gyakorolja, külön megbízott kerületi iskolai tanácsosai által; a helyi felügyelet a községtanács tiszte, minden a községben létező felekezet egy-egy papjának és a főtanítónak közreműködésével. A kormány engedelmével a község külön iskolabizottságra is bízhatja a helyi felügyeletet, azonban ennek elnöke mindig egy községtanácsos és tagjai a helybeli lelkészek és iskolatanítók.

A népoktatás föntartásának költségei a föld- és telekadóra szabott pótagók által fedeztetnek. Az iskolaépületek ellátása és föntartása — tanítólakást is beleértve — a község ügye. A tanítók fizetését az állam szolgáltatja; a község e célra a tanítói állások, a lakosok és a tanulók száma szerint megállapított átlagot fizet az állampénztárba. Rendezett kormányú városok azonban minden dologi és személyi költséget a község pénztárából fedezik; de az állam adja a tanítók nyugdíját és ad segédpénzeket. Minden község tandíjt is

*) Badenben 1683 nyilvános iskola van és hat magániskola; ez utóbbiak közt két katolikus leányintézet, még pedig egyik apácák vezetése alatt. A négy tanítóképző közül kettő katolikus, egy evangélikus és egy vegyes; nőtanítóképző is négy van, közülök kettő magánintézet és felsőbb leányiskolával áll kapcsolatban.

szedhet, de a fölmentés okozta hiányt pénztárából pótolja; különben általános a törekvés a tandíj megszüntetésére.

6. *Hessen.* E nagyhercezségben az iskolaügy ugyanazon irányban fejlődött, mint a szomszédos Badenben, sőt talán újabb intézkedésekkel még inkább sikerült politikai tekintetektől is függetlenül csak pædagogiai megfontolástól és a közélet követeléseitől függővé tenni az iskola életét és rendjét. Az oktatásügy különválasztását az egyházak ügyétől itt már a XIX. század első felében (1832.) megkísérelték, külön világi főhatóságot (Oberschulrath) szervezve az iskolák irányzására és ellenőrzésére; de alig húsz év múlva (1850.) politikai okokból ismét az egyház gyámsága alá került vagy két évtizedre az iskola, mígnem (1874 augusztus 3.) újra fölállították a belügyminisztérium oktatásügyi osztályait, ugyancsak egy időben az állam és egyházak viszonyait törvényesen szabályozván.

A népoktatást az 1874 június 16. törvény szervezte új alapokon. E szerint általános rendjét, tantervét részleteiben is az iskolai főhatóság állapítja meg, a vallástanításra nézve az egyházi hatóságok meghallgatásával; még a használható tankönyvek engedélyezése és elrendelése is a főhatóság föladata. A tanítóképzés irányítása, a képesítés eszközzése ügyekben ugyancsak a főhatóság intézkedik; továbbá ez rendeli ki a helyettes tanítókat és nevezi ki, iktatja be a rendeseket, csupán a rendezett városokban áll fönn a jog, hogy a főhatóság által jelöltek közül választanak.

A nyilvános népoktatási intézetek a hesseni törvény alapján, a tanítóképzőket is befoglalva, felekezetenküli közös iskolák. Egyedül a tanítók kiszemelésére nézve áll fönn a szabály, hogy a hol csak egy tanító van, ott a tanulók többségének felekezetéből nevezik ki, több tanítónál pedig és több felekezethez tartozó tanulósnál a felekezetek arányában oszlik meg a tanítószemélyzet, főleg abból a tekintetből, hogy a vallástanítást is lehetőleg a tanítók adhassák vagy legalább gyámolíthassák. A vallástanításra különben a nyilvános iskola teremt rendelkezésre kell bocsátani. A fönnállott felekezeti iskolák mindaddig megtarthatják e jellegüket, míg a politikai községnek és az illető hitközségeknek képviselőiből álló oly gyülekezeten, a melyben a szóban forgó felekezeteknek egyenlő számban kell képviselve lenni, szavazattöbbség.

séggel el nem határozzák felekezeti iskoláik közössé tételét. Különbön egy-egy hitközség is tarthat fönn nyilvános iskolát, föltéve, hogy minden költségét a sajátjából fedezi, politikai község és állam segítsége nélkül, és minden tekintetben alárendeli iskoláját az országos rendelkezéseknek, úgy hogy tanítóit is a kormány nevezi ki. Egyházi rendhez vagy ilyennemű társasághoz tartozó személyek nemcsak iskolát nem tarthatnak fönn, de nem is taníthatnak nyilvános iskolákban. *)

Az iskolák felügyelete teljesen szakszerű, mind a kerületi, mind a helyi felügyelet a kormánytól kinevezett vagy megbízott tanfériak kezében van; még a helyi bizottságok elnökeit is a kormány rendeli ki, s e bizottságoknak a feleketek egy-egy papja mellett a tanítók is tagjai.

A nyilvános iskolák föntartása, összes dologi és személyes költségeinek fedezése első sorban a községek ügye; e végre tandíj szedhető a kormány által engedélyezett összegben, azonban a legtöbb városban ma már ingyenes lett a népoktatás. A községek tanítók nyugdíjazása fejében bizonyos járulékot fizetnek az országos nyugdíjpénztárba, a tanítók magok az özvegy- és árvasegély pénztárba megfelelő belépő és évi díjt. Az állam fizeti a helyettes tanítókat; ő adja a tanítófizetések korpótlékait; azonfölül szükség szerint járulékot is ad a tanítók fizetéséhez és segélyt iskolaépítésekhez.

III. Franciaország.

A francia intézményeknek világos határozottsága és kimért rendezettsége csak részben tulajdonítható a nép és műveltsége sajátos értelmi jelességének, jó része van benne annak a körülménynek, hogy nagy forradalma szakított minden hagyománynyal és a régibb közállapotok súlya nem mint élő, szervezeti elem, hanem csak mint emlék háborítja az új alkotásokat, valamikor politikai érdek rövidebb vagy hosszabb időre őket némi kisérteties életre kelti. A népoktatás terén a szabad elvszerű újjáalkotás a harmadik köztár-

*) A legutolsó adatom szerint (1896.) a hesseni nyilvános népokiskolák közül 889 közös iskola, 49 evangélikus, 50 római katolikus és 2 zsidó; van azonfölül 55 magániskola. — Van három férfi és egy nőtanítóképző, mind közös iskola.

saság érdeme. Megindult abból a meggyőződésből, hogy oktatás sem nyújtható, ha alkalmas iskola nincs, azzal az intézkedéssel (1878 június 1. tv.), hogy iskola-pénztárak alakítására százhusz millió frankot — öt évi járulékokban — bocsajtottak a községek rendelkezésére, felerészben segélyképen, felerészben pedig mint kölcsönt, igen előnyös megtérítési föltételek alatt, iskolaépítés vagy jókarba-állítás céljából, hogy ekként minden ürügy az iskolázás kötelezettségének alkalmazása ellen ideje korán el legyen háritva. Majd egy öntudatos közoktatásügyi miniszter két év alatt czélszerű egymásutánban megteremtette a népoktatás belső rendjének is föltételeit, három törvénnyel szabályozva, előbb a tanítóképesítés ügyét (1881 június 16.), és az elemi oktatás ingyenességét (1881 június 16.), aztán a tankötelezettséget (1882 márczius 28.) külön vizsgálatral és bizonyítvánnyal (certificat d'études primaires) adva neki szentesítést. Végre egy szerves, összefoglaló törvény (1886 október 30.) maradandó alapokra fektethette a népiskolai közoktatás rendjét, egyúttal tilalom alá fogva az egyházi rendek alkalmazását a nyilvános iskolákban. A fiú-iskolákra nézve öt év volt kitűzve a törvény e pontjának végrehajtására, a leányiskolákra azonban nem állapítottak meg ily határidőt, s csak most újabban történik alkalmazása.*)

A francia közoktatás lényegében államilag, törvénye-

*) Volt Franciaországban világi tanítókkal ellátott népiskola:
 1876 7. évben 45,616 nyilvános, 5841 magán-intézet
 1901/2. " 63,990 " 2566 " "

Velők szemben pedig egyházi tanítók (congréganistes) vezetése alatt:
 1876 7. évben 13,205 nyilvános, 6,685 magán-intézet
 1901/2, " 3,559 " 14,815 " "

A világi magán-iskolák száma csökkent 56·1%-kal; míg az egyházi magán-iskolák száma növekedett 121·8%-kal. — Az újabb (1901. július 1.) egyesületi törvény (Titre III.) szigorúbb intézkedést alkalmazott az egyházi rendekkel szemben. Ennek alapján a közoktatási kormány az 1903/4. iskola év elején (okt. 12.) jelenthette, hogy 10,049 nemjogosult egyházi rendek által tartott iskola bezárattott; közülök 5839 újra megnyilt, még pedig 1981 világi tanítókkal és 3858 régibb jogosult rendi tanítókkal. 1903 végén a jogosult egyházi rendek vezetése alatt 3494 iskola állott, 1299 fiú- és 2195 leányiskola. Protestans magán-népiskola is van némely megyében (egy-egyben 1—9 intézet), összesen 39 fiú-, 56 leány- és 20 vegyes iskola.

sen szervezett autonom közügy ; az egész szervezetben mindenképen a legfelsőbb hatóságoktól a legalsóbbig keresték a törvényhozásban és megadták a biztosítékot arra nézve, hogy minden fokon egyedül a közművelődés szakszerű érdekei érvényesüljenek. A tanügyi közigazgatásban csakis a miniszter és megyénként a préfet, mindkét tisztség épen az államfő képviselőjében, határozott politikai személyek ; egyébként minden ügy arra képzett, gyakorlatilag kipróbált és közvizsgálatokon is bevált tanfériakra van bízva. Figyelemre méltó vonása e szervezetnek továbbá a közoktatás különböző ágainak közigazgatási tekintetből gondos egybefűzése, úgy hogy az alsóbb és felsőbb oktatás vezetésének szálai helyenként egy kézbe fonódván össze, mindig érvényesülhet az egyes ügyek elintézésében a közügy egészének a szempontja.

A miniszter mellett állanak, a miniszteri osztályokon kívül, a melyekben szintén csak kiváló tanfériaké az osztályvezetés tiszte, egyrészt a felügyelet érdekében az egyetemes felügyelők (inspecteurs généraux), kitünő szakemberek, a miniszter ajánlatára az államfőtől kinevezve, másrészt a szervezés és kormányzás céljából, s egyúttal mint közigazgatási és fegyelmi bíróság a felsőbb közoktatási tanács, negyedrésztében kinevezett, egyébként választott tag, négynégy évi megbizással ; azonfelül egyes fontosabb ügyek megvitatására a tanácsadó bizottság (comité consultatif), az egyetemes felügyelők és a közoktatás főbb tisztviselői közül ki-
szemelve.

A vezetés és ellenőrzés tekintetéből a közoktatás egyeteme (Université de France) tizenkét kerületre oszlik (académies) ; mindenikben van egy vagy több főiskola, egy csoport középiskola (állami lycée, vagy községi collège) és a szükséges népoktatási intézetek, köztök megyénként két tanítóképző, egy fiúk, egy leányok számára. A kerület fő tanügyi tisztviselője a recteur, a kit az államfő nevez ki, és csupán a miniszter alatt áll ; hatósága kiterjed az oktatás minden ágára, közvetlenül azonban főképen a felsőbb és a középoktatást vezeti, míg a népoktatás minden megyében (département) a hatósága alatt álló akadémiai felügyelőre van bízva.

A népoktatás terén ugyanis nem az akadémia, hanem a megye a közigazgatási egység ; kilenczven ily megye van,

több-kevesebb jutván egy-egy akadémiára. A megyei közoktatási hatóságnak tagjai: a préfet, mint politikai fő, az akadémiai felügyelő, mint a közoktatási miniszter megbízottja, a megyei tanács, melynek 14 tagja közül négy megyei bizottsági tag, kettő népiskolai felügyelő, a többi a tanítószegély választott képviselője. E hatóság köre kiterjed a megye két tanítóképzőjére és az összes főnálló népoktatási intézetekre.*) Minden megyében van azonfelül több elemi iskolai felügyelő (inspecteur primaire), minden 150 iskolára egyegy; ezek tiszte az egyes iskolák gondozása, a tanítói értekezleteknek és a népiskolai végbizonyítványért tartott tanulói vizsgálatok vezetése.

A nemzeti közművelődés szolgálatában álló nyilvános iskola következetesen nem lehet felekezeti; tervében a hit és erkölcs tanítását az erkölcsi és polgári oktatás (enseignement morale et civique) helyettesíti. Azonban a vasárnapon

*) Van (1901 2.) 86 férfi- és 87 nő-tanítóképző; olykor ugyanis két kisebb megye egyesült egy-egy képző intézet fentartására. A népiskolák közül pedig volt ugyanazon iskolaév végén

	<i>világi nyilvános</i>	44,294	fiú vagy vegyes	
		19,994	leányiskola	
	magán	829	fiú vagy vegyes	
		1,740	leányintézet.	
	<i>egyházi nyilvános</i>	337	fiú vagy vegyes	
		3,222	leányiskola	
	magán	3,310	fiú vagy vegyes	
		11,507	leányintézet.	
	Együttesen	— —	67,817 nyilvános,	
			17,365 magán,	
			66,856 világi,	
			18,376 egyházi iskola.	
	Világi nyilvános tanító	— —	56,705	
	magántanító	— —	1,224	
	nyilvános tanítónő	— —	46,212	
	magán-tanítónő	— —	5,181	
	Egyházi nyilvános tanító	— —	—	
	magán-tanító	— —	10,182	
	nyilvános tanítónő	— —	5,697	
	magán-tanítónő	— —	33,872	
	Járt pedig nyilvános iskolába	4.175,575	tanuló	
	magán-iskolába	1.344,709	•	
	világi iskolába	4.040,329	•	
	egyházi iskolába	1.509,955	•	

kívül hetenként még egy napon szünetel a köztanítás, hogy a szülők kívánsága szerint felekezeti vallástanításban is részesülhessenek gyermekeik.

A népoktatás költségeinek fedezetét az állam, a megye és a községek határozott, pontos szabályok szerint szolgáltatják. Az államot terhelik az összes népoktatási tanszemélyzet, valamint a felügyelő tisztviselők személyes járandóságai, továbbá a tanítóképzők növendékeinek ellátása; a megye fedezi a tanítóképzők dologi kiadásait, a megye tanügyi közigazgatásának dologi szükségleteit, továbbá a megyetől szervezett szakoktatásnak, gazdasági, ipari és kereskedelmi tanításnak költségeit; a község gondoskodik a népiskolai épületek föntartásáról, az iskolák fölszereléséről és a taneszközökről, az irodai szükségletről és a szolgaszemélyzetről, végre szintén az általa szervezett, népiskoláiban nyújtott gazdasági, ipari és kereskedelmi szaktanítás költségeiről.

IV. Belgium.

A belga közállapotoknak azon sajátossága, hogy főképen egyházi és velök kapcsolatos közművelődési tekintetek szerint alakultak ott a politikai pártok, szükségessé teszi az oktatásügye jelenének megértésére, újabb fejlődésének is rövid vázolását. A belga nép tudvalevőleg a XIX. század elején előbb mintegy húsz éven át Franciaországnak, majd másfél évtizedig (1815—1830.) Hollandiának uralma alatt állott. A nemzeti ellentét, de még inkább egyházi érdekek és közoktatási nehézségek játszottak közre Belgium különválásában. Így történt, hogy az alkotmányozó testület hosszabb vitatkozás után belefoglalt az alaptörvénybe az oktatásügyet illető egy pontot (18.): «A tanítás szabad; minden korlátozó intézkedés tilos. Visszaélések elnyomását csak törvény szabályozhatja. Az állam által adandó közoktatást is törvény rendezi.» A tanszabadság hirdetésével azonban nem járt együtt a kívánatos buzgóság a népnevelés fejlesztésében. A községek gondatlan közönye, a politikai pártok versengése mellett, még a holland uralom alatt keletkezett nyilvános iskolákat is elhanyagolta, míg helyében korlátlan tért nyitott a felügyelet hiánya az egyházi rendek magániskoláinak, melyek koránt sem állottak mindenképen a műveltség ügyének szol-

gálatában. Ily körülmények csakhamar sürgősnek mutatták a törvényes rendezést; de az első ily megállapítás (1842. tv.) csak megalkuvás lehetett a szabadelvűek pártja közt, mely államfelügyelet alatt álló köztanítást óhajtott, és az egyházi párt közt, mely az állam minden beavatkozását iskolaügyben ellenezte. A törvény egészében a papi befolyásnak kedvezett, s csakis az iskolatartás föltételeinek pontosabb rendjével hatott jótékonyan. Megkövetelte, hogy minden községben legyen alkalmas népiskola, de nem kötelezte a községet iskola-állításra, ha más létező magániskola kielégítheti a szükségét; a község a tartományi hatóság beleegyezésével magáénak fogadhat (adoptálhat) ily magánjellegű, többnyire egyházi rendi iskolát. A vallástant kötelees tárgynak véve, de csakis a tanulók többségének felekezetére nézve, míg a kisebbséget fölmentette a kötelezettség alól, a népoktatást felekezetivé tette. (Megjegyzendő, hogy a belga nép egyáltalában katolikus vallású, más felekezetű, protestans, izraelita, együttesen nincs annyi sem, a mennyi az egyházi rendekhez tartozó személyek száma). A vallástanítást rendje szerint az egyházi hatóság gondozta; de azonfelül is a törvény az iskola ellenőrzését kettős felügyeletre bízta; az állam járási és tartományi felügyelőin kívül voltak egyházmegyei felügyelők, a püspökök kirendeltjei.

A népiskolai költségek fedezése alapján teljesen a községeket terhelte; csak ha az e végre kivetett pótdadó elérte az egyenes adók két százalékát, adott a tartomány segítséget s azontúl, ha a tartomány járuléka is elérte ezt a mértéket, az állam.

A törvényt már keletkezésekor ellenezték a szabadelvűek, azután is hevesen támadták, mindazonáltal hosszabb ideig maradt érvényben, mindaddig, míg végre a liberalisok jutottak az országban többségre és kormányra. Ekkor mindenekelőtt (1878.) külön oktatásügyi minisztérium alakult, s miután külön törvényben rendezték az államsegély föltételeit, különösen megkövetelve, hogy csak az államfelügyelet elfogadása mellett nyújtható a segítség, majd (1879 július 1.) egy összefoglaló törvényben újjá szervezték a népoktatás egész körét. Ezen törvény szerint már minden község kötelees nem csak népiskolát állítani, hanem a kisedóvásról és a felnőttek továbbképzéséről is gondoskodni. A papi felügyelet meg-

szűnt; egyedül az állam végzi a királytól kinevezett tartományi (principal) felügyelők és a kormánytól kirendelt járási (cantonal) felügyelők által az ellenőrzést és irányadást. Helyi bizottság, melyet mindenik község tanácsa rendel ki, intézi a közvetlen gondozást. Tanító ezentúl csak belga illetőségű és állami képesítő oklevéllel bíró személy lehet; egyházi rendek tagjai köztanítókul nem alkalmazhatók. Megszűnik a vallástanítás kötelezettsége; helyébe erkölcsitanítás lép, mely alkalomadtán kiterjeszkedik mindazon tanokra, melyek közös elemei minden vallásnak. A tanítónak azonfelül (5. §.) nem szabad elmulasztani semmiféle alkalmat, hogy növendékeiben a haza szeretetét és a nemzeti szabad intézmények tiszteletét éleszsze, mindenképen tartózkodnia kell minden megjegyzéstől a reá bízott gyermekek családnak vallásos meggyőződése ellen.

A szabadelvű törvény egészében csak rövid ideig maradhatott érvényben, de intézkedéseinek nagyobb része későbbre is éreztette, s az ellenkező irányú kormányok sem csökkentették teljesen, jó hatását. A beállott kormányváltáskor legelőbb is megszüntették az oktatásügyi miniszteriumot, s az oktatást a belügyek körébe sorozták. Majd (1884 szeptember 20.) egy új törvénnyel módosították a népoktatás rendjének egyes pontjait. A törvényhozás célja volt első sorban egyenlővé tenni a köziskolákat és a segélyezett magán (főképpen egyházi) intézeteket. A község ismét magáévá fogadhat egy vagy több magániskolát, s így a király fölmentheti a községet az iskola-állítás kötelezettsége alól. A vallástan nem lett ugyan újra általánosan kötelező tárgy; de a község megteheti azzá, a vallástanítást az iskolai órák elejére vagy végére helyezve; azonban, ha találkozik húsz oly család, mely gyermekei számára fölmentést kíván, a király a községet megfelelő osztályok szervezésére kötelezheti. Viszont, ha húsz család gyermekei számára vallástanítást kíván és a község vonakodnék megadni, a kormány a szülők kívánságára adoptálhat egy vagy több megfelelő magániskolát. Az adoptálás föltételei közül a fontosabbak: az iskolaépület megfelelően; a tanítóknak legalább fele legyen képesítéssel bíró; a vallástanítás csak az iskolaórák elején vagy végén adható és a gyermekek, szülei kívánságára, alóla fölmenthetők; az államfelügyeletet el kell fogadni és a szegény gyermekeket,

a törvény rendelkezései szerint, ingyenes tanításban részesíteni. *)

Tanítóképzőket állíthatnak az államon kívül a tartományok, községek, sőt magánosok is; mindezek állami segélyben is részesülhetnek, föltéve, hogy az állami felügyeletet elfogadják. A felügyelet szervezetében megmaradtak az állami felügyelet szervei, a tartományi és járási felügyelők; de az iskolai bizottságok megszűntek, s a nagyobb városok kivételével, melyek helyi igazgatókat vagy felügyelőket alkalmazhatnak, a helyi felügyelet ismét papi lett **)

A község alkalmazza a tanítókat; ő fedezi az iskola összes költségeit is; csak ha pótagója eléri az egyenes adók négy százalékát, kap tartományi s végre állami segélyt. A tanítók nyugdíjának, valamint az özvegyi kegydíjnak az állam és a község fedezi két-két ötödét, a tartomány a még szükséges egy ötödrészt.

Újabban (1895.) a belga törvényhozás, megtartva a régiebb törvény főbb rendelkezéseit, csak a vallástanításra nézve ment egy lépéssel tovább, a mennyiben a vallástant kötelees tárgygyá tette, meghagyva különben a szülőknek jogukat, hogy gyermekeik fölmentését kérhetik. A vallástanítás gondozása a felekezeti hatóságokra van bízva; ezek értesítik a minisztert kiküldötteikről, s ő adja meg a szükséges utasítást a közoktatási hatóságoknak. Az állam felügyelete nem terjed ki a vallástanításra; de minden felekezeti hatóság

*) 1899. decz. 31. községi iskola volt 4,383; — adoptált és segélyezett magániskola 2,368; összesen 6,751 népiskola. 1900. az iskolák száma 6,814 lett, még pedig 4,424 községi, 2,390 adoptált. A községi iskolában tanított 10,217, az adoptált és segélyezett magániskolákban 6,415 személy; azok közt 9,682 volt világi, 254 egyházi; ezek közt 2,028 világi és 4,186 egyházi.

**) Főfelügyelő van tanítóképzők számára kettő, nő-tanítóképzőre egy és egy-egy a gymnastikára és rajzra, nép- és középiskolák számára egyaránt. Népiskolai tanfelügyelő van: 18 tartományi (egy-egy tartományra kettő); és 85 járási. Állami tanítóképző van hét tanítók és hat tanítónők számára. Elismert és segélyezett (agréées) tanítóképző van 12, tanítók számára (közöttök egy érseki, öt püspöki, öt szerzetes rendi, egy községi) és 28, nőtanítók számára (ezek között két világi magán-intézet, egy községi, három püspöki, 22 nőszerzetes rendi.)

évenként jelentést köteles tenni a kormánynak arról, miként végeztette a vallástanítást a nyilvános iskolákban.*)

Segélyben az állam minden iskolát részesíthet, akár községi, akár adoptált, vagy magánintézet, de csakis az elébb felsorolt föltételek alatt. Megemlítésre méltó, hogy mind a két törvényben a kissé reactionarius kormányok is megtartották a szabadelvű törvénynek a tanítók kötelezettségére vonatkozó, a hazaszeretet ápolását és a vallásos türelmeséget illető pontját.

A községeket illeti jelenleg is első sorban az iskola-állítás és föntartás; a költségekhez a községnek egyenes adóinak legalább négy százalékával kell járúlnia, azután következik a tartomány az egyenes adóknak legalább két százalékával, végre az államsegély.

A nyelvi különbségek belga földön korántsem nehezítették annyira a népoktatás szervezését, mint a felekezeti ellentétek. Míg ezek miatt az országos törvények többszörös módosításra szorultak, a nyelvekre nézve a döntést eleitől fogva a községekre bízhatták abban a meggyőződésben, hogy már a közhasznosság tekintetéből, törvényes kötelezettség nélkül is hajlandók lesznek flamand vidéken a francia nyelvet felvenni a tárgyak közé, viszont a flamand és német nyelvet a vallon helységeekben. Az 1899. decz. 31. statistikai felvétel szerint az országban létező három rendbeli népiskolákban a nyelvi tanítás ekként alakult. A 6751 népiskola közül

francia nyelvű volt	3,895 (57·69%),
flamand „ „	2,763 (40·92%),
német „ „	93 (1·39%).

Azonfelül mint második nyelv tanítottott a francia 2,306, a flamand 218 és a német 42 iskolában.

Kitűnik a francia nyelvnek általános alkalmazása, a mi eléggé tanulságos körülmény szemben azzal a ténnyel, hogy a lakosság zömét tekintve a csak flamand nyelvet beszélők száma meghaladja a csak francziául beszélők számát (csak

*) A 6751 iskola közül (1899.) 6629 intézetben tanítottak hit-és erkölestant. A 785,801 tanuló közül 717,376 tanult hittant, 13,447 volt felmentve és 54,978 járt oly iskolába a hol nem volt hittanítás. A vallástanítás felügyeletére az egyházi hatóság ajánlatára a kormány ad megbizást; van kilencz tartományi és 24 járási egyházi felügyelő.

francziául beszélt 2.485,070, csak flamand nyelven 2.744,271 lakos). Egy újabb (1899. júl. 31.) miniszteri rendelet helyesen jegyezte meg, hogy «az országban használt nyelvek elterjedése az oktatás útján hatalmas eszköze a nemzeti műveltségnek és a közjólét fontos tényezője»; egyuttal czélszerű utasítást ad az idegen nyelv gyakorlati és hasznos tanítására.

V. Hollandia.

Németalföld közéletében döntő az emlék, hogy népe a nemzeti függetlenségét a vallásszabadságért folyt harcaiban vívta ki. Nem közönyösség volt tehát az oka, hanem tisztelete minden igaz meggyőződésnek és féltékenység illetéktelen beavatkozással szemben, hogy már a XIX. század elején (1806.), minden más államot megelőzve, a bataviai köztársaság a felekezeti vallástanítást nem vette fel a köteles tárgyak közé. A népoktatást úgy rendezte, hogy a «megfelelő, hasznos ismeretek tanulása együtt járjon az értelmi képességek fejlesztésével s hogy a tanulók előkészüljenek minden társas és keresztyén erény gyakorlására». Móját akarták ejteni annak is, hogy a gyermekek ne maradjanak oktatás nélkül azon felekezetnek vallástanában sem, a melyhez tartoznak, de ezt a tanítást nem tették az iskola feladatává, hanem az egyházakra bízta. Az intézkedést akkor az egyházi főhatóságok is bizalommal fogadták; benne látták a nemzeti egység szükséges biztosítékát. Politikai érett gondolkodással megtudta azonfelül a köztársaság egyeztetni az egyéni szabadságnak és a községi önkormányzatnak szempontjait a nemzeti közösségnek és az államéletnek követeléseivel. Nem a tanulás és az iskolafentartás kötelezettségének kimondásával indította meg a népoktatás szervezetét, hanem az állami felügyeletnek czélszerű rendjével és a tanításnak, még a magánosnak is, országos, vizsgálat alapján nyert képesítéshez kötöttségével. Gondoskodás történt még arról is, hogy nemcsak a nyilvános iskolákban ne használhassanak mást, mint engedélyezett könyvet, hanem még a magániskolák is csak a felügyelő beleegyezésével választhassák meg a használandókat. Nyilvános iskolának tekintettek pedig minden oly intézetet, melyet közpénztárból, akár polgári, akár egyházi alapból, tartanak fenn és az állam segíthet; különben a magán-

iskolákra is egyaránt kiterjedt az állami felügyelet és az országos törvény irányadása.

Az ekként megállapított rend megmaradt a bekövetkezett francia uralom alatt is (1810—1814), a melynek a közoktatásügy állapotát vizsgáló biztosai a népoktatás szervezetét oly jelesnek találták, hogy még hazájokban is alkalmazásra ajánlották. Fentartotta később az új holland királyság is, majdnem félszázadon át, bár a szabadelvűség alkalmazásában felmerült nehézségek hozzá járultak a mozgalomhoz, mely Belgium különválását okozta. Csak a forrongások idején (1848) sikerült a felekezeti izgatásnak az alkotmányi alaptörvénybe felvételét a tanszabadság kimondását (194. pont), azonban az állami hatóságok felügyeletének fentartásával és a közép és elemi oktatást illetőleg a tanítók képezésének és erkölcsiségének biztosítékai mellett. A közoktatást különben ezen törvény is úgy tervezi, hogy senkinek vallásos meggyőződését ne sértse és megköveteli, hogy az egész királyságban, a főhatóságok gondozása alatt, elégséges módon nyújtandó a népoktatás.

Ezen alkotmányos biztosítékokra igen rászorult a holland népiskola a szélső felekezeti, mind katolikus, mind protestáns pártok áldatlan törekvéseivel szemben, a melyek jó ideig megnehezítették törvényes szervezését és az iskolázás általános érvényesítését. Legelőbb is megakadályozni iparkodtak a községi és az állami segélyben részesülő és azért nemfelekezeti iskolák szaporodását; az alaptörvénynek abból a meghatározásából indulva ki, hogy csupán elegendő iskolákat követel, azt kívánták, hogy csak ott állítson fel a község iskolát, a hol felekezeti intézet nincs. Ezzel szemben törvény útján kellett (1857 augusztus 13.) a községeket kötelezni iskola-állításra s a későbbi törvények (1878 augusztus 17.) igen elismerésre méltóan a gyermekek számától tették függővé a tanítók és az iskolák számát, — legalább 40—50 gyermeket bízván egy tanító gondjára *) — úgy hogy a községek és az állam részvétele nélkül elégséges oktatásra nem is lehetett gondolni. Mind mai napig megghiusította a felekezetiiség má-

*) Ha az iskolába járók száma meghaladja a 40-et, segédtanítót kell alkalmazni; ha pedig 91 és több a számuk, két tanítót; 90-en felül pedig minden 45 tanulóra egy-egy tanító esik. Egy iskolában sem tanítható 600 gyermeknél több.

sod sorban a szabadabb irány abbéli kívánságát, hogy a nép-
oktatás ingyenes legyen, mivelhogy a felekezeti magániskolák,
a közadóból föntartható köziskolák mellett, rászorulnak
a tandíjra. A törvény ez irányban tehát egyrészt az állam-
segélyt ahhoz a föltételhez kötötte, hogy az átlagos évi tandíj
bizonyos összeget (80 frt) meg ne haladjon, másrészt a
községi iskolák tandíját kevésre (csak havi húsz centre)
szabva, azonfelül megkövetelte, hogy a hatóságilag összeírt
szegény gyermekek, akár köz-, akár magániskolában ingyenes
oktatásban részesülhessenek. Ötven éven át utját állották
végre a szabad, felekezeti oktatás védői a tankötelezettség
törvénybe iktatásának; csak a század végén (1900) történhetett
meg azzal a körültekintő gondossággal, hogy a földmives
szülők gazdaságukban a tízéven felüli gyermekeik segítségét
teljesen ne nélkülözzék. Gyári és ipari munkára alkalmazni
a gyermekeket azonban 12. évén alul tilos.

Igy a népoktatásnak mai megfelelő állapota főképen a
szabadabb irányú törvényhozásoknak (1878 augusztus 11.,
1889 december 8., 1900.) köszönhető, melyek azt a nemzeti
hagyományokhoz híven szervezték. A köziskolai oktatás
egyéáltalán nem-felekezeti, s a vallástant nem tekinti a nép-
oktatás egész körében, tehát a tanítóképzésben sem, köteleles
tárgynak; csak az órarend megállapításánál követeli, hogy a
rendes tanórákon kívül, még juthasson idő a felekezeti val-
lástanításra, mely teljesen az illető egyházakra van bízva.
Minden rendbeli tanítót egyaránt kötelez a törvény, hogy
tartózkodjék szóban és tettben mindentől, a mi más feleke-
zetű tanítványainak vallásos érzését sérthetné, s ez elleni
vétséget legalább egy évi, sőt ismétlés esetében határozatlan
időre való elbocsátással büntet. Az állam felügyelete és irá-
nyító gondja szintűgy kiterjed minden rendbeli iskolára,
köz- és magánintézetekre egyaránt, s mindinkább hathatósabb
lett. Még eleinte csupán a három felügyelőnek volt különálló
tisztsége, 3—4 tartományra egy-egy és a kerületi iskolalátog-
atók tiszte (összesen 95 állás) csak mellékes megbizásképen
szólott, ma a kerületi iskolalátogatói tisztség (szám szerint 25)
szintén külön állami hivatal, és azonfelül köri iskolalátogatók
(szám szerint vagy 100) végzik megbizás alapján a közvetlen
felügyelet és irányítás feladatát. A tanítóképzés a törvény
értelmében az állami képző intézeteken kívül községi és

magán (felekezeti) intézetekben is folyik, melyek mindegyike részesül állami segélyben, de képesítést mind a köz-, mind a magántanítóknak, országos vizsgálat alapján csak az állam ad, és csupán oly személyek, kik házban egy család gyermekeit tanítják, vagy nem hivatásszerűen és nem pénzért, királyi engedély alapján oktatnak valamely rendkívüli tárgyban, nem szorulnak az országos képesítésre. A községi tanítók kinevezése, valamint nyugdíjazása minden esetben az állami felügyelet közreműködésével történik.*)

Az iskolák dologi kiadásait (iskolaépületek állítása és fentartása, tanszerek és taneszközök, könyvtár, világítás, fűtés) egészökbén a község tartozik fedezni; de az állam segítséget nyújthat a költségek 25%-áig, ha a költségvetés minden tételét a község a kormány elé terjeszti. A községi tanítók fizetéséhez az állam meghatározott pótlékkal járul, a tanulók számának arányában; teljesen fedezi a nyugdíjazás összegeit, csupán 2%-át szedve a tanítók fizetésének. (A régibb határozatot, mely szerint az illető községek megtérítették a szükséges nyugdíj évi összegének egy harmadát, az újabb törvény megszüntette.) Ugyancsak a tanítványai arányában részesül minden magán (felekezeti) iskola vezetője is az állami járulékbán, ha az iskolát közintézmény vagy társulat tartja fenn, ha az a köteles tárgyakban megfelelő, az iskolalátogatótól helybenhagyott órarend értelmében nyújt oktatást és a köziskolákra szóló szabály szerint van tanítókkal ellátva. Nem részesülhetnek azonban állami segélyben nyereségre alapított magánintézetek.**)

KÁRMÁN MÓR.

*) A tanítóképzés vagy állami, községi és magán tanítóképzőkben (kweekscholen) vagy állami és magánképző tanfolyamokban történik, sőt magánoktatás útján is. Az állam hat tanítóképzőt tart fenn és egy nő-tanítóképzőt; városok is tartanak kettőt vegyesen férfiak és nők (Amsterdam és Leyden), egyet (Gröningen) csak nők számára. Van azonfelül 19 magánképző intézet, közülök 12 felekezeti. A tanfolyamok (normaallessen) közül 99 állami; magános volt (1898.) 156, s főtanítók vezetése alatt készültek 112 helyen; ez utolsó módja a képzésnek azonban mindinkább fogy.

***) 1900. évben együttesen 4607 iskola volt, közülök nyilvános 3127, — szabad (többnyire felekezeti), magániskola pedig segélyezett 15, nem segélyezett 1465, de ezek közül a törvény értelmében segélyt követelhet 1224. — Ugyanazon évben az iskolákba beiratkozott 739,810 tanuló s közülök ingyenes oktatást nyert 290,129, még pedig 242,777 a nyilvános iskolákban.

ANGLIA ÉS A MAGYAR FORRADALOM.

Második és utolsó közlemény.*)

Végre fölemelkedett Palmerston, hogy válaszoljon. Ügyelnie kell arra — így kezdi beszédét — hogy ne mondjon olyas valomit, a mit arra magyarázhatnának, hogy ő barátságatlan érzelmeket táplál az osztrák kormány és birodalom irányában. Jól tudja, hogy a külfölddel folytatott levelezés dolgában azzal vádolták a kormányt és őt, mint a kormány képviselőjét, hogy ezen vagy azon hatalom irányában üzött politikánkat személyes ellenszenvünk irányítja és készíti. Az ily vádak — legyenek azok akár írásban, akár élőszóval elmondva, jöjjenek azok bárhonnán — csak a tudatlanság és eszelősség szüleményei, ha őszinték; ha pedig nem őszintek, úgy másokra bizza azf, hogy helyes nevékön nevezék meg azokat. A legvastagabb tudatlanságra vall, föltenni azt, hogy ez ország kormányát, hogy az egyént, a ki ideiglenesen azzal van megbízva, hogy a külügyeket kezelje, más indok befolyásolhatja azoknak az ügyeknek kezelésében, mint annak fölfogása, hogy mi a kötelessége az ő politikai nézetei szerint s hogy mi egyezik meg vagy nem az ország érdekeivel és a művelt világ általános érdekeivel. Ausztria oly hatalom, melynek irányában Anglia kormányának sokféle okból nagy tisztelettel kell viselkednie. Hallottuk, hogy Ausztria a mi régi szövetségésünk. A «szövetségés» és «szövetségések» szavakat folyvást dongták a fülünkbe a vita folyamában azok, kik vagy nem tudták, hogy milyen pongyola értelmű szót használtak, vagy pedig elfeled-

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1904. évi 331. számában.

ték azt, hogy teljesen értelem nélküli kifejezéssel éltek. Ezért persze, megengedem, főleg az általános nyelvszokás felelős. Mert hát mi a szövetséges? Szövetségesen értünk oly hatalmat, melylyel szövetséget kötöttünk bizonyos activ politikai vagy más jellegű műveletek folytatására. De ha szövetségesnek nevezünk egy országot csupán azért, mivel barátságos viszonyban él velünk, úgy teljesen értelem nélküli kifejezéssel élünk, mert ráillik az minden más országra a világon, melylyel abban a perczen nem háborúskodunk. De Ausztria a mi szövetségesünk volt. Ausztriával szövetségben álltunk a legtöbb fontos európai műveletben; s e szövetség emlékének kétségen kívül atisztelet és becsület érzelmeit kellene gerjesztenie minden angol ember kebelében, a ki emlékezik országának történelmére, azon hatalom irányában, melylyel egykoron ily szövetségben állottunk. Teljesen igaz az, hogy ez ismételt szövetkezések folyamában Ausztria több ízben kénytelen volt, nem a saját hibájából, hanem az ellenállhatatlan szükség nyomása alatt, fölmondani a frigyét velünk és megszegni azon kötelezettségeket, melyeket irányunkban magára vállalt. (Angliában ezt a bókot «a left-handed compliment»-nek, azaz balkezű bóknak neveznék.) Mi nem tettünk semmi szemrehányást Ausztriának, mivel ez kénytelen volt meghajolni a pillanat szükségének. Minden generosus gondolkodású embernek azt kellene tartania, hogy e körülménynek nem volna szabad egy csöppet sem meglazítania vagy meggyöngíteni a köteleket, melyet korábbi együttműködések teremtett a két ország kormányai között. Vannak azonban magasabb és fontosabb szempontok, melyek az osztrák birodalom főnnállásának kérdését minden angol államférfiu szemében elsőfokú jelentőségre emelik s azon birodalom sorsa miatti gondoskodásukat élénkebbé teszik. Ausztria fölötté fontos elem az európai hatalom egyensúlyában. Ausztria Európa közepén fekszik és gátat alkot minden területfoglalás ellen egy irányban és minden invasio ellen a másik irányban. Európa politikai függetlensége és kiváltságai, a szóló véleménye szerint, össze vannak forrva azzal, hogy Ausztria főnnállása és sértetlensége mint európai nagyhatalom megőriztessék; s azért mindent, a minek közvetlenül vagy még kerülő úton azaz közvetve is az volna a hatása, hogy meggyöngítené vagy megbénítaná Ausztriát, vagy

épen elsőrangú hatalomról másodrangú állammá fokozná le azt, nagy csapásnak tekintenők Európára nézve, oly csapásnak, melyet minden angol embernek kárhóztatnia s minden úton-módon meg kell akadályoznia. Másrészről azonban teljesen igaz az is, a mit hallottunk, hogy tudniillik már hosszabb idő óta Ausztria nem állott a szabadelvű párt kegyében Európában. Ausztriát azon politikai irány miatt, melyet eddig követett, a continens nagy része egy a haladás útjában álló akadálnak tekinti. Sajnálattunkra, ez a körülmény egy-némelyek szemében bizonyos arányban megkedveltette velök azt az országot; s azért, midőn hallunk Ausztriát magasztaló ékes szónoklatokat, óva intem az osztrák kormányt, hogy ne bízzék túlságosan azon urak őszinteségében. Ausztria nem azért szerezte meg magának bizonyos urak jóakarátát, kik a nyilvános ügyek kezelésével vannak megbízva, mivel régen te szövetségesünk volt háborúinkban; vagy azért, mivel Közép-Európában a hatalom egyensúlyának általános bomlását megakadályozni képes; hanem egyesegyedül azért, mert Ausztria ezelőtt — reméljük, mai napság már nem — minden politikai és socialis előhaladás és javulás megakadályozójának jelképét személyesítette. Vannak egyének, kik az egyes országoknak egymással való viszonyában nem látnak mást, mint a kabinetek egymással való érintkezését, kik valamely országot nem politikai fontossága, hanem politikai elvei szerint becsülnék és a kik a két ország közötti viszonyt eléggé bensőnek vélik, ha kormányközegeik személyes bókokkal kedveskednek egymásnak. Vannak, uraim, egyének, kik miután egész életöket az osztrák kormány tömjénezésével töltötték el, mert azon politikai nézetek nagy jelképét látták benne megtestesülve, melyeket ők magok is vallanak, elvégre hátat fordítottak régi bálványuknak és hűségöket a francia kormányra ruházták, mivel úgy vélték, hogy az utóbbi kormány minden látszat szerint épen annyira hajolt az önkényuralom felé, no meg azonkívül azért is, mivel azzal is gyanúsították, hogy a szabadság érdekei ellen irányuló terveken törik fejöket. Az ilyen szőrű emberek szájából hallottuk azt a kifejezést, hogy «vén asszonyok». Nyilvános pályán mozgó embernek nem szabad személyeskednie s azért nem akarom rájuk alkalmazni a kifejezést, mely saját ajkokról hangzott el. Annyit azonban mégis kell mondanom, hogy

az ilyenféle egyének magaviselete az elavúlt bárgyúság példája.

A mi már most a jelen kérdést illeti, mindenkinek, ki hallotta, mi történt, mindenkinek ez országban, ki figyelemmel kísérte a legfontosabb eseményeket, melyek Magyarországon történtek, úgy kell vélekednie, hogy nemes és vitéz barátomnak (Mr. Osbornenak) nem volt szüksége bocsánatot kérnie azért, hogy az angol parlament figyelmét olyan tényekre hívta föl, a melyeknek mély befolyásuk van Európa politikai alapelveire és a legnagyobb fontossággal bírnak az európai hatalom általános egyensúlyának tekintetéből. A t. ház nem várja el tőlem azt, hogy kövessem a mai vita folyamában fölszóalt tagok példáját s hogy ítéletet kísértsek ejteni egyik vagy másik irányban az osztrák kormány és a magyar nemzet között folyó vita dolgában. Készakarva használom e kifejezést: «a magyar nemzet», mert mindannak ellenére, a mit Tyrone grófság képviselője (Lord Claud Hamilton) elmondott, erősen meg vagyok arról győződve — legalább kapott értesüléseim nyomán és csalhatatlanságot persze nem igényelek számomra — hogy az Ausztria és Magyarország közt jelenleg folyó háborúban a magyar ügy mellé sorakozik, teljes szívéből-lelkéből, azon országnak összes lakossága. Úgy hiszem, hogy a többi nemzetiségek, értem a nem tősgyökeres magyarokat, elfelejtették régi viszálykodásaikat a magyarokkal és a nép többsége részt vesz a küzdelemben, melyet egy nagy nemzeti harcznak tekintenek. Teljesen igaz az, a mit nemes és vitéz barátom állított, hogy Magyarország évszázadokon át oly állam volt, mely ámbár a korona kapcsának következtében (by the link of the Crown) egyesülve volt Ausztriával, mindazonáltal mint önálló és saját teljes alkotmánya következtében Ausztriától egészen külön állam létezett. Ennek az alkotmánynak van sok hibája; e hibák némelyikén azonban, úgy értesülök, csak nem régen javítottak; különben is nem az egyedüli régi alkotmány a continensen az, melyben van sok javítani való. Alkalmasint olyan annak az alkotmánynak a szerkezete és hatásköre, hogy módot nyújthatnak a saját megjavítására; és valószínűleg remélni is lehetett azt, hogy azon reformok létre is jöttek volna. A mennyire azonban egészen megértem, a dolog ilyenképen áll jelenleg. Nem bocsátkozva részle-

tekbe azokat a kölcsönös panaszokat illetőleg, melyeket mindkét párt részéről hallottunk az elmúlt év vagy másfél év folyamában megesett dolgokra nézve, az én fölfogásom szerint a kérdés, mely Magyarország rónáin fegyveres úton való eldöntésre kerül az, hogy vajon Magyarország továbbra is fönnálljon-e mint külön nemzet és önálló ország a saját alkotmányával vagy pedig, hogy többé-kevésbé beleolvasszassék azon általános, aggregát alkotmányba, melyet az egész osztrák birodalomnak készülnek adni? A legnagyobb fájdalommal telik el az ember szíve, midőn olyan óriás hadseregeket lát háborúba menni, mint azok, melyek Magyarország ellen fegyverben állanak; oly háborúba, melynek annyira végzetesek lesznek a következményei és olyan ügyben, melyről remélni lehetett volna, hogy békés úton fog elintéztetni. Európára nézve a legnagyobb fontossággal bír az, hogy Ausztria nagy és hatalmas állam maradjon; és bajos volna eltakarni saját szemünk elől azt, hogy ha csakugyan háborúnak kell döntenie el a kérdést, bármint dőljön is el annak sorsa, Ausztria bizony el fog gyöngülni. Mert ha a magyarok győznek és győzelmök eredményeképen Magyarország teljesen elszakad Ausztriától, lehetetlen volna át nem látni azt, hogy ez az osztrák birodalomnak olyan megcsonkítását vonná maga után, mely lehetlenné tenné, hogy Ausztria továbbra is megtartsa azon előkelő állást, melyet eddig az európai hatalmak sorában elfoglalt. Ha ellenben Ausztria győz: minthogy tudjuk, hogy a magyarok a legnagyobb elszántsággal fognak küzdeni az utolsó lehelletig, leveretésök csakis túlnyomó katonai erővel és teljes eltiprásukkal lesz lehetséges s azért Ausztria ebben az esetben meg fogja ugyan nyerni a csatát, de el fogja veszteni jobb karját. Minden mező, mely elpusztul, osztrák termékek veszteségét jelenti; minden egyes fegyverviselő ember, a ki magyar részről elhull, egy-egy osztrák katonával kevesebbet jelent a birodalom védelmére. Teljesen mellőzve minden egyéb tekintetet és megfontolni valót, melyek annyira szembeszökők s melyeket más szólók is már érintettek, egy győzelmes háború eredményét illetőleg, melyben a győzelmet idegen fegyverek segélyével aratják — mellőzve, mint mondom, mindezt, eléggé világos az, hogy még abban az esetben is, ha Ausztria sikert arat, ha t. i. a sikert erő-

szakkal aratja, mély sebet fog ejteni az osztrák birodalom testén és szervezetén. Azért fölötte óhajtandó volna az, nem egyszerűen az általános emberiség szempontjából, hanem a józan európai politika szempontjából is, és maga Ausztria irányában táplált legbarátságosabb tekintetből — azért, mint mondom, fölötte óhajtandó volna az, hogy ennek a nagymérvű harcznak véget lehetne vetni, valami az ellenséges pártok közt létrehozható barátságos megegyezés alapján, mely egyfelől kielégítené a magyarok nemzeti érzelmeit, másfelől pedig nem teremtene Ausztriának egy második és még nagyobb Lengyelországot birodalmában. Ő Felsége a királynő kormánya, a dolgok mai állásánál, eddig még nem tartotta elérkezettnek a pillanatot, mely alkalmasnak mutatkozott volna arra, hogy a siker némi reményével hivatalosan közölje nézeteit, melyeket ez ügyben a magáéinak vall. Mondom, hivatalosan, hogy megkülönböztessem azokat inkább magánúton és bizalmasabb módon kifejezett nézeteitől; de kétségtelenül, ha valami kedvező alkalom kínálkoznék, melyet alkalmoszerűnek tartana a kormány arra, hogy ez ügyben való nézeteinek kifejezése kedvező eredményre vezethetne, kötelességének fogja tartani az ily kedvező alkalmat el nem mulasztani.

Az általános kérdést illetőleg, és különös tekintettel arra nézve, hogy mily magatartást kell a kormánynak követnie a külföldi hatalmakkal szemben, nagyon sokat hallottam a mai vita folyamában, a mi nagy meglepésemre szolgált. Több tagtársam oly érzelmeknek adott kifejezést, melyek fölötte hasznosoknak fognak bizonyúlni. Nagyon is szükséges az, hogy a külföldi nemzetek tudják azt, hogy egyrésről Anglia őszintén kívánja a béke további fönnállását és megtartását s hogy nem viseltetünk ellenséges indulattal a világ egyetlen nemzete irányában sem, hogy továbbá a legbarátságosabb viszonyban akarunk ezentúl is élni valamennyi nemzettel; hogy igen mélyen érdekel bennünket a béke megőrzése, mivel hő vágyunk továbbra is folytatni előnyünkre azon ártatlan és békés kereskedelmi érintkezéseket, melyekről tudjuk, hogy megzavartatnának, ha a más országokkal folytatott békés egyetértés megszakadna közöttünk. Másfelől azonban a mondott célra okvetlenül szükséges a kereskedelmi érdekek megvédésére, hogy minden nem-

zet a föld kerekiségén tudja és megértse azt, hogy nem vagyunk hajlandók semmi sérelmet sem eltűrni és hogy a béke föntartása a mi részünkről ahhoz a *conditio sine qua non*-hoz van kötve, hogy minden ország respektálja a mi becsületünket és méltóságunkat és ne kövessen el semmi sérelmet érdekeinken. Uram, nem hiszem, hogy a béke föntartását a legcsekélyebb mértékben is veszélyeztetné az, hogy mi nyíltan kimondjuk véleményünket a Magyarországon vagy más országban történő dolgokról. Én egyetértek azokkal, kik úgy vélekednek — és tudom, hogy sokan vannak ez országban, kik osztoznak e véleményben — hogy két czél létezik, melyek felé Angliának különösen törekednie kell. Az egyik az, hogy megőrizzük a békét, a másik pedig az, hogy a világ dolgainak elintézésében számottevő szerepünk legyen, mert nem volna illendő, hogy egy ország, mely oly büszke állást foglal el, mint Anglia, hogy egy ország, melynek oly számos és messzire ható érdekei vannak, mint a mienknek, teljesen elzárkózzék a világtól és kizáróan saját belügyeivel törődve, mint passiv és néma szemlélő nézzen mindent, a mi körülöttünk történik. Teljesen igaz, hogy azt mondhatnák nekünk: «A ti véleményeitek egyszerűen pusztá vélemények, egyéb semmi, és ti kimondjátok azokat a mi véleményeinkkel szemben; de nekünk hatalmas hadseregek állanak rendelkezésünkre s mit érnek a ti véleményeitek ily hadseregekkel szemben?» Uram, az én válaszom erre az, hogy vélemények hatalmasabbak hadseregeknél! Vélemények, ha azok igazságra és igazságosságra vannak alapítva, elvégre túlsúlyra fognak vergődni a gyalogság szuronyai, a tűzéréség ágyutüze és a lovasság rohamtámadásai ellenében. Azért azt állítom, hogy véleményünkkel fölfegyverkezve, ha azt a véleményt igazsággal és igazságossággal ejtjük ki, mi valóban erősek vagyunk és bizhatunk abban, hogy elvégre véleményünket diadalra fogjuk juttatni; s azt hiszem, hogy mindaz, a mit az európai continensen a jelen időben végbemenni látunk, ékesen szóló bizonyíték arra nézve, hogy igazat mondok. Hiszen hosszú évek során át Európa kormányai azt képzelték, hogy sikerülni fog nekik fegyveres erővel elnémítaniok a közvéleményt és hogy meggátolván minden haladást és reformot ily módon, elejét vehetik azon végletekig menő forradalomnak, melytől szüntelenül remegtek. Mi az övéktől eltérő véleményt

nyilvánítottunk, s e miatt magunkra vontuk megrovásukat. Azzal vádoltak bennünket, hogy oly dolgokba ártottuk magunkat, a melyekhez nem volt semmi közünk; hogy nemzeteket és kormányokat gyaláztunk meg azzal, hogy kimondtuk véleményünket arra vonatkozólag, mi fog valószínűleg történni. S íme az eredmény nekünk adott igazat; ha elfogadták volna jó tanácsunkat, sok nagy csapástól kimélték volna meg a világot. Épen azok a kormányok csalódtak, kik váltig azt hajtogatták, hogy «az az egyén, a kit mi gyűlölünk, a kitől félünk kell, nem más, mint a mérsékelt reformer. Mi egy csöppet sem törődünk a ti erőszakos radicalisotokkal, a ki oly vad szélsőségeket ajánl, hogy alig hihető, hogy akadjanak párt-hívei. Az ellenség, a kitől mi legjobban félünk, a mérsékelt reformer, mert ő olyan meggyőző módon tudja előterjeszteni nézeteit, hogy nagyon nehéz elhítenünk a néppel azt, hogy az ő tanácsai a legvégtetesebb következményekre vezetnének. Azért valamennyi ember közül főleg a mérsékelt reformer az, kit távol kell tartanunk; és arra kell törekednünk, hogy a reformokra vezető legelső lépést megakadályozzuk, mert az ilyen reform könnyen szélsőségekre és további újításokra vezethetne». Azoknak a kormányoknak, az európai hatalmaknak, végre át kellett látniok, hogy Mr. Canningnak tökéletesen igaza volt, midőn figyelmeztette őket, hogy «azok, kik meg akarnak akadályozni minden reformot csupán azért, mert újítás, kénytelenek lesznek előbbutóbb elfogadni az újítást, midőn ez már megszűnt reform lenni».

Azért tehát azt mondom, hogy a mi kötelességünk az, hogy ne maradjunk passiv szemlélői azoknak az eseményeknek, melyek közvetlen következményeikben más országokra vannak ugyan hatással, de a melyek közvetett és biztos következményeikben elvégre minden bizonynyal reánk is lesznek hatással, még pedig balsorsú eredménnyel; hogy tehát, a mennyire azt a nemzetközi érintkezések illem-szabályai nekünk megengedik, kötelességünk — különösen abban az esetben, ha véleményadásra fölszólítanak bennünket, a melyhez hasonló alkalmakkal azután több ízben szemrehányásokat tettek nekünk azért, mivel engedtünk a fölhívásnak — hogy nyíltan kimondjuk a mi országunkban tett tapasztalatokra alapított véleményünket; oly tapasztalatokra, melyek minta-

képül szolgálhattak volna és kellett is volna szolgálniok kevésbé szerencsés helyzetben lévő országoknak. Mindamellett kész vagyok megengedni azt, hogy a beavatkozást nem szabad annyira erőltetnünk, hogy vele más országokkal való békés viszonyainkat veszélybe ejtenők. Vannak bizonyos esetek, mint példának okáért az, mely a mai vita tárgyát teszi, midőn az egyik hatalom saját fölségi jogainak gyakorlatában segítségül hív egy másik hatalmat és bármennyire sajnáljuk is az illető körülményeket és bármennyire aggódjunk is a miatt, hogy az ily lépésnek súlyos veszélyvel és szerencsétlenséggel járó következményei lehetnének, nincs jogunk beavatkozni oly módon, mely arra kötelezné országunkat, hogy fegyveres erővel adjon nyomatékot beleszólásának. Jogosan csak annyit tehetünk ily esetben, hogy fölhasználunk minden netalán kínálkozó kedvező alkalmat, hogy barátságos tanácsadással és békés úton igyekezzünk a hadakozó feleket egymással kibékíteni. Több alkalommal történt meg nem rég az európai események folyamában, hogy fölszólitottak bennünket, hogy «ártsuk bele magunkat» (to intermeddle), a minek nevezték, más országok ügyeibe, ámbár azt állították országunkról, hogy oly alacsony állást foglal el a nyilvános közvéleményben Európszerte, hogy a kormányok is, a nemzetek is, megvetéssel néznek le bennünket. Annyi bizonyos, hogy a modornak, melyben éreztették velünk azt, hogy sokra nem becsülnek, nagyon furcsának kellett föltűnnie, ha tekintetbe vesszük azt, hogy Északtól Délig, válságos esetekben, nemcsak nemzetközi viszályokban, de még egyes nemzetek belügyeiben is, midőn tudniillik egy-egy kormány meghasonlott saját alattvalóival, hozzánk folyamodtak és egyenesen fölszólitottak bennünket a viszálykodó felek, hogy barátságos közbelépésünkkel elegyengessük a köztök fölmerült nehézségeket. Minden egyes ilyen esetben mi, lehetőségünkhöz képest, megtettünk mindent, hogy lebonyolítsuk az ügyet, a mire ők, a perlekedő felek magok kértek föl bennünket; és legalább egy esetben kilátásunk van arra, hogy nemsokára siker fogja koronázni fáradozásainkat. A jelen ülés-szak folyamában igen sokszor hallottuk emlegetni «képmutató» közbenjárásunkat a Dánia és Németország közt fölmerült viszály elegyengetésére (a schleswig-holsteini kérdésben); de íme annak a «képmutató» kísérletnek van már

némi sikere, mert valódi előleges békekötéssel végződött és remélem, az előleges békekötést nemsokára maradandó végleges kibékülés fogja követni. A miniszterelnök végre így fejezte be hosszú beszédét: «Uram! (ez a megszólítás mindig az elnökhöz van intézve) Föltenni azt, hogy bármely angol kormány forradalmi mozgalmat akar előidézni vagy szítani a világ bármely részében, föltenni azt, hogy bármely angol kormánynak más volna az óhajtása vagy kívánsága, mint az, hogy föntartsa és megerősítse a békét a nemzetek közt és a békés egyetértést és barátságos viszonyt a kormányok és alattvalóik közt, valóban a tudatlanság oly alacsony foka és az eszelősség oly előrehaladt foka mellett tanuskodik, hogy soha sem hittem volna, hogy egy a nyilvánosság előtt álló ember valaha ennyire vetemedhetett volna; az ilyen dolog még csak megjárja egy hirlapi cikkben, de hogy egy a parlamentben tartott beszéd tárgyává tegye azt valaki, az valóban meglepett engem.»

Palmerstonnak egy fivéréhez, Sir William Temple, nápolyi angol követhoz intézett magánleveléből tudjuk meg azt, hogy e kemény beszéd éle Lord Aberdeen ellen volt irányozva. Három nappal e beszéd után, július 24-én, azt írja ugyanis öcsésének, hogy «múlt szombaton alkalmam nyílt Aberdeennek adósságomat leróni az ismételten ellenem intézett és igen udvariatlan (very ungentlemanlike) támadásaiért. Megleczkértettem őt, de csak annyira, hogy láthatta szavaimból, hogy még többel is szolgálhattam volna, ha érdemesnek tartom. És az alsóház teljesen velem volt, azaz legalább a jelen volt tagok.»

A távollevők közt volt például a híres Richard Cobden is, ki a lordmayor meghívásából kirándulásra ment vele a Themsére s azért nem emelhetette föl szavát a tőle gyűlölt muszka ellen. De, mint látni fogjuk, csakhamar alkalma akadt neki a mulasztást pótolni.

Palmerston beszéde után még Lord Dudley Stuart, a lengyelek és magyarok és minden más elnyomott nép hő pártfogója emelt szót. Szerinte a jelen vita sokkal élénkebb érdeket fog gerjeszteni mindenhol az európai continensen, mint bármely más vita a jelen ülés-szakban. Ausztria és Magyarország közt jelenleg harc folyik, melynek jelentőségét lehetetlen volna túlbecsülni, mert az a veszély fenyegeti

a világot, hogy a Lengyelország földarabolásához hasonló történelmi eseménynek leszünk tanúi, hogy hasonló árulásnak fogjuk példáját látni, új példát arra nézve, hogy egy vitéz és bátor népet megfosztanak ősi jogaitól és az orosz szerfek nyomorult sorsára juttatnak. Lehetetlen volna az, hogy a britt alsóház egykedvűen szemlélje e tusát. Mert nem egy abstract nézetért folyó harcz ez, hanem egy egyesült nemzet küzdelme oly szándékkal, hogy megvédje alkotmányát, mely évszázadokon át apáról fiúra szállt, egy alkotmányt, melyre minden fejedelmök megesküdt, legutoljára csak oly nem régen, mint tavaly; és csakis ez eskü erejénél fogva van az osztrák császárnak törvényszerű főnhatósági joga azon ország fölött. Magyarország alkotmánya annyira hasonló a mi országunkéhoz, mint bármely a történelemben följegyzett alkotmány. Három alkotó elemet ismer ez el az országban s ezek a király, a felsőház és alsóház; s mégis a nemes lord, Tyrone grófság képviselője (Lord Claud Hamilton) «infamis alkotmány»-nak merészelt az nevezni. Ez a szó a nemes lord nevéhez fog tapadni és bárhol fog megjelenni ő ezután, ujjal fognak mutatni rá, mint olyan emberre, ki nemcsak a magyar alkotmányt merészelt «infamis»-nak nevezni, hanem még az «infamis» Kossuthról is mert beszélni. Hiszen, ha annak az alkotmánynak voltak fogyatkozásai, már javítottak rajta azon reformokkal, melyeket azon jeles, kitűnő férfiú, Kossuth Lajos, keresztülvitt. Mert a magyar szabadság ellenségei, épen úgy, mint a lengyel szabadságé, épen úgy, mint valamennyien, kik a despotismus védelmére emelték szavokat, kivétel nélkül azt a taktikát követik, hogy ujjal mutatnak oly hiányokra, melyek régiebb időben léteztek, de teljesen elfelejtik azon reformokat, melyeket azóta keresztülvittek. Ők folyvást beszélnek az elmúlt idők lengyel alkotmányáról, de teljesen figyelmen kívül hagyják az 1791-dik év reformjait; és most ők csak a magyar alkotmány rossz oldalait emlegetik és teljesen mellőzik azon reformokat, melyeket Kossuth életbe léptetett, kinek hazája a parasztok és sajtó szabadságát neki köszönheti. Tagadja a szóló azt, hogy gróf Széchenyi volt volna egyedüli szerző azon reformoknak, melyeket Magyarországon életbe léptettek. S ha a magyar alkotmány oly «infamis», miért esküdt meg az osztrák császár arra, s hogy meg fogja azt őrizni?

A szóló véleménye szerint azon beszéd, melyet nemes barátjától, a külügyminisztertől hallott, annak nagyon becsületére válik. Eredménye az lesz, hogy növelni fogja népszerűségét, melyet, mint örömmel látja, nemes barátja élvez az országban. A nemes lord említette annak szükséges voltát, hogy Ausztria legyen erős és hatalmas, hogy ily módon megőrizhesse a hatalom egyensúlyát Európában. A szóló maga is vallotta ezt a véleményt addig, a meddig lehetők látszott azt keresztülvinni; de most, miután Ausztria orosz segélyért folyamodott, azt az országot ezentúl csakis Oroszország eszközeinek kell tekintenünk. Ez, úgy véli, egy új ok arra, hogy Magyarország önállása föntartassék; és az ő véleménye szerint a hatalom egyensúlyát Európában valóban csak úgy lehetne helyreállítani, ha újra fölélesztenék Lengyelországot, s ha mind Lengyelországot, mind Magyarországot visszaállítanák, mint független államokat. Véleménye szerint semmi sem mozdítaná elő oly hathatósan Anglia kereskedelmi érdekeit, mint hatalmas, alkotmányos kormányok létezése Kelet-Európában. Örömmel hallotta a nemes lord ajkáról azon nyilatkozatát, hogy eltökélt szándéka neki semmi alkalmat el nem mulasztani, hogy óvást emeljen mindazon kísérletek ellen, melyek a magyarokat jogos küzdelmökben eltipornák. Nagy meglepéssel kísérte a jelen vitát, miután, úgy véli, föl fogja világosítani a közönséget az ügyek valódi állásáról és legalább az a haszna lesz, hogy tanubizonyságot fog adni arról a nagy érdekeltségről, melylyel nemcsak az angol alsóház, hanem az egész ország figyelemmel kíséri a küzdelmet, mely jelenleg a szabadság helyreállítására foly Európa keleti részében.

Még J. Wyld, Bodmin város képviselője emelt szót. Azon majdnem egyhangú véleménynyilvánítás után, melyet a vita folyamában hallott, rövidre kívánja szabni észrevételeit. Csupán arra a körülményre akarja föl hívni a figyelmet, hogy Oroszország lassanként kiterjeszti hatalmát s azon arányban, melyben befolyása nő tartományról tartományra, az angol iparcikkek kelete alább száll. Így történt ez Moldva- és Oláhországban, hol az angol kereskedelem tért veszített; s ha az orosz befolyás érvényre emelkednék Magyarországon a jelen körülmények között, Anglia elvesztené egyik legfontosabb piacát. Jelenleg alkalom kínálkozik arra, hogy

Anglia mintegy 16 millió font sterlinget érő árucikkeket küldhetne el évenként a magyar piacra; és miután épen olyan időben élünk, midőn az angol kereskedelmet csapás éri csapás után, a szóló reméli, hogy a nemes lord meg fogja oltalmazni Anglia érdekeit olyképen, hogy azok nem fognak csorbát szenvedni bárminemű egyezkedés következtében, mely Oroszországgal esetleg létre jönne az osztrák területek ügyében.

Végre Bernal Osborne szólalt föl ismét és kijelentette, hogy miután a nemes lord úgy nyilatkozott, hogy nincsenek hivatalos iratai, melyeket a t. házzal közölhetne, ő (a szóló) persze nem akarja a részéről beadott módosítványt tovább feszegetni.

S így az alsóház elejtette az orosz invasio ügyét és a napirendre tért át.

Osborne módosítványa oda szólt, hogy egy alázatos folyamodvány intéztessék ő fölségéhez a királynőhöz, hogy kegyelmesen utasítást méltóztassék adni, hogy másolatok vagy kivonatok helyeztessenek a ház asztalára azon hivatalos tudósításokról vagy tudósításokból, melyeket a kormány netalán kapott az oroszoknak a magyar királyságba való benyomulása ügyében és a hivatalos levelezésről vagy levelezésből, mely a hajóhad vagy hadsereg részéről adandó segílyt vagy ezek egyikének vagy másikának beavatkozását vonná maga után.

Az orosz invasióra és egyáltalában a magyar szabadságharczra vonatkozó hivatalos levelezést az angol kormány csak jóval később, tudniillik 1850 augusztus 15-dikén mutatta be a parlamentnek. Ezt követte egy második «kék könyv» 1851 február 28-dikán, s egy harmadik 1852 június havában, mindkét utóbbi a Törökországba menekült magyarok ügyében, mely dolgokkal azonban csak egy jövő alkalommal fogunk foglalkozni.

Itt talán még csak Palmerston czélzását a «vénasszonyok»-ra kell megmagyaráznom. Néhány nappal előbb (július 20-dikán) Lord Aberdeen élesen megtámadta a felsőházban a külügyminiszter olaszországi politikáját s ez alkalommal hivatkozott a syracusai vén asszony esetére, ki megnyugodott Dionysius zsarnokoskodásában, mert attól félt, hogy ha őt elcsapnák, talán maga az ördög jönne el utód-

jául. «Talán a nápolyi király is — így folytatta beszédét — csak azért fogadta el Lord Mintót (Palmerston külön követét az olasz ügyben), mert attól félt, hogy el nem fogadása esetében még talán valami komolyabb dologra kellene elkészülve lennie.» A beszéd folyamában különben Lord Aberdeen mellékesen érintette az orosz invasio ügyét is, melyet nagy szerencsétlenségnek tekintett és Palmerstonékra hári-totta érte a felelősséget. Az ő érvelése szerint, ha Anglia nem segítette volna Sardiniát, Ausztria röviden végzett volna Lombardiában és ily módon fölszabadult hadseregét fölhasználhatta volna a béke helyreállítására «máshol» és nem lett volna kénytelen Oroszországhoz folyamodni katonai segélyért.

III.

Az imént részletesen leirt parlamenti ülés, mint már említettem, július 21-dikén, egy szombati napon volt. Vasárnap persze munkaszünet volt s pihent a politika is; de hétfőn már korán reggel nagy tömeg gyűlt össze az öreg Lon-Tavern nagy termébe, hova meeting volt hirdetve oly célból, hogy London polgárai rokonszenvöket fejezzék ki «azon nemes, de sokat ócsárolt és elárúlt nép, a magyarok iránt és megmutassák a világnak, hogy Anglia népe nem osztozik azon érzelmekben, melyeket a nyilvános sajtó egy része kifejezett Magyarországnak osztrák és orosz hadseregekkel való leigázása ügyében.

Alderman Dávid Solomons foglalta el az elnöki széket pontosan 10 órakor délelőtt; a nagy terem zsúfolásig megtelt és sok száz ember kint rekedt. Jelen volt több parlamenti tag s a hallgatóság közt sok lengyel, magyar, német és más külföldi ember volt látható.

Az elnök megnyitó beszédét azzal kezdette, hogy igen kényes volt az ő helyzete az ügy politikai jellegénél fogva, de a felelősséget, melyet az elnöki szék elfoglalásával magára vállalt, rendkívül megkönnyítette a vita, múlt szombaton, az alsóházban, melynek hírére a napilapok elvitték az ország minden zúgába és azért az elmondandó dolgok nagyobb hitelt fognak találni, mintha más kevésbé megbízható forrásból merítették volna azokat. A jelen meetinget

nem azért hívták egybe, hogy trónokat döntsenek halomra vagy hogy a nemzeteket saját uralkodóik ellen fölláztassák, hanem csupán azért, hogy fölemeljék szavokat egy független nemzet védelmére, melyet a vele összeköttetésben álló hatalom rossz kormányzással és törvénytelen eljárással és külföldi barbár fegyveres segélyvel el akar tiporni. Sajnálja a szülő, hogy egy nagy napilap, mely hivatva volna a nyilvános közvéleményt tolmácsolni, nem állott a mozgalom élére, de örömmel látja bizonyos tünetekből, hogy az a lap is lassanként az ő részök felé kezd hajolni. A *Times*nek éppen mai számában jelent meg egy levél, mely a jelen meeting jogosultságát bizonyítja s azért kivonatot fog belőle fölolvadni. A levél állítólag egy bécsi levelező tollából ered s az illető kivonatot így hangzik:

«Az osztrák birodalom, mint ilyen, sokkal rothadtabb annak kellő közepén (at the core), mintsem önök hitték volna, ámbár lapjok bámulatos pontossággal írta le nemrég ez ország jelen és jövő helyzetét, mielőtt a forradalom kitört volna. Sőt a mi több, olyan volt a hűtlenség, melylyel a kormány megszegte ígéreteit, melyeket csak nemrég és oly ünnepélyesen tett és a burocracia általában oly pedantikus és sértő modorában, hogy ámbár önök épenséggel nincsenek elkészülve ilyféle ítélet-nyilvánításra, kötelességemnek tartom önökkel tudatni azt, hogy a mérsékelt és alkotmányos párt Ausztria szelvében és hosszában el nem titkolható örömmel látná, ha az egész birodalom fölbomlónék s új és javított alapelveken újra szervezetenék. A magyarok sikerében a nemzet legnagyobb része az egyedüli módot látja, melyen őket jelen elnyomottságukból megszabadítani lehet s távol attól, hogy köztársasági mozgalomnak tekintenék, a mint azt egy pseudomagyar levelező önökkel nemrég el akarta hitetni, általában majdnem éppen az ellenkezőjét látják benne. Egy a mérsékelt párthoz tartozó úriember, a ki kitünő jó lábbon áll az udvarral és igen előkelő állást foglal el Bécsben, egész nyíltan arról biztosított engem, hogy a magyarokat kizáróan csak azért gáncsolja, hogy a küzdelem kezdetén oly hamis és ingadozó állást foglaltak el saját parlamentjökben.»

A szülő ezután, folytatva beszédét, fölhívta hallgatóit, hogy mint szabadon született angolok lépjenek ki a sikkra és látván azt, hogy a szabadságukért küzdő magyarokat osztrák

és orosz szuronyokkal akarják eltiporni, teli torokkal emeljenek óvást az Európában folyó nagymérvű mérszárlások, a tűzzel-vassal való pusztítás ellen, a korbácsolás ellen — még úri hölgyeket is megkorbácsoltak — («Gyalázat» kiáltások) s hogy e meeting szólítsa föl a kormányt, hogy szüntesse meg e merényleteket, melyeket a valláson, szabadságon és emberi érzelmeken elkövetnek.

A közönség köréből az első szóló Mr. G. W. Alexander volt, egy tekintélyes quaker, vagyis a Society of Friends (barátok egyesülete) nevű vallási sectának tagja, kik tegeznek egymást és lelkiismeretök elleni dolognak tekintik fegyvert használni. Ő mint a béke embere szólal föl. Ellenzi a háborút, de barátja a szabadságnak. A *Times* magaviselése a magyar ügy irányában utálatot és bosszúságot gerjeszt benne. Azt indítványozza,

«hogy e gyülekezet, a nélkül, hogy egyéni nézeteket compromittálna a háború kérdésében, őszinte bámulattal, becsüléssel és rokonszenvvel szemléli a magyarok azon elhatározását, hogy sértetlenül megvédjék ősapáiktól örökölt jogos kiváltságaikat és alkotmányos függetlenségöket az osztrák despotismus zsarnoki túlkapásai ellen.»

Az indítványt Richard Cobden «szekundálta». Ő mindig azon elvért küzdött és fog küzdeni, hogy minden önálló és szabad nemzet teljesen a saját belátása szerint intézze el a maga ügyeit. E szabály alól nem ismer kivételt. Így például a rómaiaknak meg kell engedni, hogy azt tegyék a magok államában, a mi nekik tetszik. (Erre hangosan éltették Mazzinét.) Ő azért óvást emelt Róma elfoglalása ellen (a francziák részéről.) Az ellen is tiltakoznék, ha Anglia belekeverné magát s a magyarok pártját fogva Ausztria ellen küzdene. Az orosz beavatkozás teljesen törvényellenes, ellenkezik a népjoggal és azért meg kell azt akadályoznunk. De hogyan? Egyszerűen úgy, hogy berekesztjük a forrást, a honnan a muszka pénzt kaphatna. S ezt módunkban van megakadályozni. Már pedig Oroszország nem viselhet két hadjáratot (tudniillik egyet Erdély, másikat Gácsország felől) a nélkül, hogy Nyugotra ne jönné pénzt kunyorálni. A muszkanak kölcsön kell venni pénzt Londonban vagy Amsterdamban, vagy pedig a szent-pétervári bankot kell kirabolnia. (Erre valami egyén hangosan ellenmondott; ugyanő többször félbeszakította

a meetinget, de «ki vele» kiáltások után elcsöndesedett vagy pedig csakugyan kitették a szűrét). Midőn a muszkák 1829-ben háborút viseltek a törökök ellen, az első hadjárat után kénytelenek voltak Amsterdamba küldeni és a Hope-czégtől 40 millió forintot kölcsön venni, hogy a háborút két évig tovább folytathassák. Ismét 1831-ben, midőn a lengyelek fökeltek, Oroszország nem folytathatta volna tovább a háborút kilencz hónapig, ha a Hope-czég Amsterdamban nem jött volna segélyére egy újabb kölcsönnel. Angliában ezt «lengyel-gyilkos kölcsön»-nek nevezték el. Hát mi, a békepárt nem akadályozhatjuk-e meg az orosz invasiót Magyarországon? De bizony igen. A széles Oroszországban nincsen senki, a ki pénzzel segíthetné a kormányt; otthon egy fillért sem kaphatnak. A muszka államférfiak fecsegnek eleget a czár aranybányáiról Szibériában és némely urak Threadneedle Streetben, (hol az angol bank áll) el is hitték azt nekik. De én ott jártam künn és saját szememmel láttam azokat a bányákat. Az orosz kormány nem maga műveli a bányákat, egyetlen egy uncia aranyat sem termel, hanem csak százalékot húz utánok. De az aranytermelési ipar ott egy csöppet sem jobb a többi iparnál. Körülbelül hétszáz-ezer font sterlingnyi jövedelmet húz az orosz kormány az aranybányák után, de még tízszer annyit a pálinkából, melyet nyomorúlt és elaljasodott lakossága iszik. Oroszországban is van ugyan nemes fémtartalék épen úgy, mint az angol bankban, de az előbbi csak 14 millió font sterlingre rúg valami 40 vagy 50 milliónyi a forgalomban lévő bankó földözésére. Azt sem szabad elfelednünk, hogy az új bankókat a régiek beváltására bocsátották ki, melyek értéköknek egyharmad vagy egynegyed részét elvesztették. Az öreg bankókat tíz és fél pennyért váltották be, az újakat pedig három shilling négy pencért (40 penny) fizették ki, de ünnepeyes fogadalmat tettek, hogy lesz nemes fémtartalék. Ha a czár háborúba kezd, külföldre kell jönnie kölcsönért vagy az orosz bankot kell megrabolnia, mert a nemes fémtartalék nem az ő tulajdona. Vannak, akárhányan jelen e teremben, kik ismerik a dolog valódi állását s a kik tudják, hogy igazat beszélnek. Én ott voltam s föladatommá tettem a dolog valódi állásáról magamnak tudomást szereznem. Azt kérdelem, ennek tudatával, volna-e valaki oly vakmerő, a ki akár itt,

akár Párisban vagy Amsterdamban föllépni merészelne és oly kölcsön fölvételét előmozdítaná, melynek czélja volna a magyarok torkát szegni?

A mi pedig Ausztriát illeti, no hát annak az országnak alig hiszem, hogy fogna valaki valamit kölcsön adni. (Élénk derűtség.) Ausztria a lefolyt 40 év alatt kétszer mondott csődöt és pénze jelenleg is 15 vagy 16 százalékkal kevesebbet ér a névleges értéknél. (Utóbb még 25 százalékra emelkedett a disconto.) Nekünk keresztres háborút kell folytatnunk minden állam hitele ellen, mely szentségtörő háborút folytat. Hallottunk sokat Oroszország nagy gazdasági jövedelmeiről! Nevetséges ezekről beszélni. Hiszen Oroszország a legszegényebb és legkoldusabb (most beggarly) ország széles Európában. Tavaly is nagy volt a deficitje. Nincsen egy hitvány fillérje. Azt is hallottuk, hogy Oroszország hatalmas politikai erő. Nincsen egész Európában olyan óriás politikai impostura! Sokszor úgy beszélnek az emberek, mintha Angolország s az angolok félnének a muszkától. Ha Oroszország bármikor olyas valamit követne el, a miért azt Angliának vagy bármely tengeri nagyhatalomnak, mint például az éjszak-amerikai Egyesült-Államoknak meg kellene támadnia, akkor oly hirtelen csapnánk le reá, mint a villám. Rövid hat hónap alatt azt a «hatalmas» birodalmat összemorzsolnók, a mint én összemorzsolom ezt a darab papirost a markomban. (Óriási tapsvihár, ujjongás és tetszés.) Az a nagyhatalom azután kénytelen volna visszavonulni vad sivatagjaiba. Az orosz hatalom! Oroszországnak van nagy hadserege — papiroson — élmezési osztály nélkül, van hajóhada matrózok nélkül és hadi kincses szekrénye, de nincsen abban egy árva fillérje sem. Ne adjatok neki kölcsön, szüntessétek meg a szükségletek szállítását, hadd maradjon a muszka otthon, a hol van elég végezni való dolga százféle irányban. Szabályozza otthon folyóit, építsen vasutakat, szárítsa ki az ingoványokat; emelje saját népe jólétét, s ne indítson criminalis keresztres hadat oly nép ellen, mely sem őt, sem másokat nem bántott! Mi a civilisatio, emberiség és béke érdekében gyűltünk itt össze!»

Beszélt továbbá Bernal Osborne is, persze ismét a magyarok mellett s midőn ez fölemlítette «azon nagy ember, Kossuth Lajos nevét» az összes hallgatóság fölemelkedett

és teli torokkal éltette hazánkfiát. Éltették Bemet is, midőn a szóló megemlítette a tábornok nevét. Kárhoztatta, továbbá a szóló az oroszok és osztrákok kegyetlenkedéseit, Bécs és Pest bombázását s pellengérré állította az osztrák kormányt, mely hadi foglyokat agyonlövetett és asszonyokat megveretett. A szóló fölkérte a meetinget, hogy határozza el, hogy «a jelen gyülekezet undorodással és borzalommal nézi azon barbár módot, melylyel az osztrák hatóságok és tábornokok a jelenleg Magyarországon dúló háborút folytatják s úgy véli, hogy magaviseletök megérdemli, hogy valamennyi párt bosszúsan kárhoztassa azt.»

E határozatot Lord Nugent, szintén parlamenti tag, szekundálta és a gyülekezet egyhangúlag fogadta azt el.

A következő szóló, névszerint G. W. M. Reynolds már sokkal harciasabb hangulatban volt. Fölszólította egyenesen Angliát, hogy menjen el a magyarok segítségére; van elég hadihajója, mely mind ott rothad a kikötőkben, s katonája, kik London utcáin parádézna. Ezeket mind el kellene küldeni az osztrák és muszka ellen. (Ez is óriás hatást gyakorolt a gyülekezetre s mint a *Times* megjegyzi, híven tolmácsolta a jelenlevők érzelmeit.) Reynolds tovább folytatva beszédét, fölemlítette, hogy mindeddig Franciaország felé fordítottuk tekintetünket, valahányszor Oroszországot meg kellett fékezni, de erre többet nem számíthatunk, mióta az a humbug, Louis Napoleon (óriási tetszés és három szives bögés Louis Napoleon «tiszteletére»), az a telivér impostor... (Ismét ujjongás és bögés szakították félbe a szónokot és elfojtották szavát.)

Az elnök erre fölemelkedett és igyekezett a rendet helyreállítani, de egy Duncan nevű chartista poéta is fölugrott az emelvényre s egyideig Reynoldsszal együtt mindhárman declamáltak a nélkül, hogy egy szót meg lehetett volna érteni a nagy zajban. Végre meghallgatták az elnököt, ki fölkérte a gyülekezetet, hogy szorosan a tárgyhoz ragaszkodjanak, mert különben csak ártanak az ügynek, melynek használni akarnak. A rend erre helyreállt és kimondották a harmadik határozatot, mely az orosz invasio ellen protestált. Ezt Monckton Milnes szekundálta és szintén egyhangúlag fogadták el.

Lord Dudley Stuart, a lengyelek és magyarok őszinte

barátja szólalt föl most és egy negyedik resolútiót ajánlott, melyet Mr. Cassels szekundált. Ez utóbbi szerint a meeting összehívására egy a *Times*ban (júl. 10-én) közölt levél adott okot «A Hungarian» (Egy magyar) aláírással.

Mr. F. Mowatt, a cornwalli Penryn és Falmouth városok képviselője erre azt indítványozta, hogy egy a gyülekezet határozatain alapuló kérvényt intézzenek a parlamenthez s ezt is elfogadták, de a felsőház hivatalos naplója szerint csak a Lord Dudley Stuart ajánlotta határozatot keblezték be a kérvénybe, mely így hangzott:

«Kérvény, melyben fölkérik a felsőházat, hogy eszközje ki azonnal, hogy Magyarország de facto kormánya elismertessék, mert kérvényezőik véleménye szerint nemcsak az igazságosság és ildomos politika követelik azt és a két állam kereskedelmi érdekei, hanem egyszersmind a vágy, hogy véget vessenek annyi emberi vér kiontásának és azon borzasztó kegyetlenségeknek, melyek az osztrák-orosz hadsereg előnyomulását jelzik mindenfelé.»

Még Julian Harney is beszélt szintén mellettünk és végül az angol szokás szerint köszönetet szavaztak az elnöknek fáradozásáért és csak 5 óra 30 perczkor este oszlott el a gyülekezet.

Arra nézve, a mit Cobden állított, az állítólagos lehetlenséget illetőleg London városában orosz kölcönt aláíratni ebben az időben, idézhetjük Lord Brougham véleményét, a mint azt Pulszky Ferencz megörökítette emlékirataiban. A noble lord szerint a City of Londonban maga az ördög is kaphat kölcön pénzt, ha egy százalékkal többet ígér, mint az Úristen.

Az orosz kölcönt illetőleg a *Punch* is közölt utóbb (augusztus 25-diki számában) egy «cartoont» (lapnagyságú képet), mely egy határozottan zsidó arcú köszörüst ábrázol egy utczasarkon, a mint kardokat és szuronyokat köszörül. Lábainál van egy edény «Magic gold paste for sharpening swords» (Bűvös arany paszta kardok köszörülésére) című fölirattal és egy kilógó pénzes erszénynyel. A sarok mögött ott látható az orosz medve és egy koronás fő, ki a medvére mosolyog és a mutató ujjával a saját orrát veregeti, a mi itt Angliában az utcai gyerkőczőknél a titkos örömmek és annak a jele, hogy valakit megcsaltak vagy megcsalni készülnek.

A falon pedig még ott van a nagy meetinget egybehívó hirdetés, hogy a magyarokkal való rokonszenvöket fejezzék ki London polgárai. A kép czíme pedig ez: «A kölcsön-kupez (loan-monger,) a mint kardokat köszörül Ausztria és Oroszország számára.» Ebből megtudhatjuk azt, hogy a koronás fővel, kit akartak ábrázolni.

Egy későbbi számban (szept. 15.) pedig a *Punch* cartoonja az orosz medvét ábrázolja «két elfogadott kölykével», kiket a térdein dajkál. Az egyik kölyök (cub) Louis Napoleon, a másik pedig a fiatal osztrák császár.

A mi a *Times*ben közölt hosszú levelet illeti, ez, mint már említettem, júl. 10-dikén jelent meg «A Hungarian» aláírással. Tartalmából ítélve, valami pecsovics írta azt, kinek szemében a szabadságukért küzdő magyarok egyszerűen «rebellisek.» Kossuthtal persze nem igen finnyásan bánik el, ámbár nem tagadja annak egynémely jó tulajdonságait. «Ám ismerje el nyiltan a közönség — így ír — tehetségét, tette rejét, energiáját egy oly embernek, ki mint Kossuth, hatalmas forradalmat szervezett; de szűnjék meg dicsőíteni a valódi tényállás ismerete nélkül és agenseinek szavokhihetősége nyomán oly egyént, kinek határ nélküli ambíciója, tekintet nélküli szenvedélyei és vak gyűlölete hazájának rombadőlését okozták; kinek fegyverei közé tartozik a valamennyi gonosz érzelemhez intézett szózat — hamiság, ármánykodás, terrorisálás és elnyomás; és ki, ha győzedelmeskednék, csak arra használná föl diadalát, hogy újabb forradalmak számára nyisson pályát» és így tovább, keményebbnél keményebb szavakban. E levélre Pulszky Ferencz és Bikkes Alajos «magyar ezredes» feleltek ugyancsak a *Times*ben július 12-dikén, de elég furcsán csak azért támadják meg a pecsovics magyart, mivel célzást tett Kossuth «magánéletének nem igen tisztességes emlékeire.» Egy másik angol lap pedig fölszólította a névtelen magyart, hogy közölje neveit azon magyar mágnásoknak, kik, mint ő állítja, az osztrák hadseregben szolgálnak a magyar forradalmárok ellen. Ezekre pecsovics honfitársunk, elkésve, augusztus 9-dikén felelt a *Times*ben s emlékező tehetségéből fölsorolta egy sereg magyar mágnás nevét, kik részint Olaszországban, részint Magyarországon hadakoztak az osztrák zászlók alatt. Miután, szégyenökre legyen mondva, az ilyen fajta korcs-

magyarból elég akadt abban az időben, pecsovic barátunknak nem okozhatott nagy megerőltetést az ilyen névsor összeállítás. Bikkes ezredesről a magyar hadseregben, ki, mint tudjuk, Kossuth külön követeként a szegedi országgyűlés végzését hozta el Londonba, az ismeretlen magyar hazafi azt állítja, hogy az «itt teljesen ismeretlen», a miből azt kell következtetnünk, hogy Bécsből, Olmützből, vagy Prágából irogatta magyar-gyalázó leveleit.

A *Times* közölt azonkívül két szintén névtelen cikket augusztus 23. és 25-diki számaiban *The Common Sense of the Hungarian Question* (A magyar kérdés a józan ész szempontjából) cím alatt, de ezúttal nincs időnk azokat bővebben ismertetni vagy a cikkíró merész állításaival polemizálni, ámbár fölötte tanulságos dolgokra akarja az angol olvasóközönséget tanítani.

IV.

A City of London polgárainak példáját máshol is utánózták Angliában. Meetingeket tartottak az országban mindenfelé, melyekben mindenütt a magyarokkal rokonszenvezett az egybegyűlt közönség, de a sok közül még csak egyet fogok részletesebben leírni, tudniillik azt, melyet Marylebone, az egyik londoni külváros polgárai rendeztek július 30-án este 5 órakor Captain Hall lovagló-iskolájában, Albany Streetben, a Regent's Park közel szomszédságában. Ennek a meetingnek is célja volt az egybegyűlt lakosok «rokonszenvét tolmácsolni a nemes, ócsárolt és elárult magyar nép iránt.»

Mintegy ezer vagy másfélezer ember gyűlt össze, kiknek zöme a munkásosztályhoz tartozott. Lord Dudley Stuart foglalta el az elnöki széket, számos parlamenti tagtól környezve, s a hír azt rebesgette, hogy «egy valóságos eleven princez» is volt jelen «Prince de Cannino», egy külföldi nevezetesség személyében. Az elnöki emelvény és a csarnoknak ehhez közel fekvő része zászlókkal, címerekkel, föliratokkal stb. volt dúsan földiszítve; a zászlók és címerek közt kiváló helyet foglalt el a magyar nemzeti lobogó és címer a félrehajló kereszttel a koronán, melyről a napilapok megmagyarázták másnap, hogy akkor görbült el, midőn «a bitorló

Károly király» hatalmába került. Ott diszlettek továbbá Kossuth, Bem és Dembinsky arczképei. Az emelvény előtt pedig fölírások voltak láthatók ilyféle tartalommal: «Kossuth és függetlenség», «Bem és győzelem», «Batthyány és szabadság», «Görgey, a hős», «Bem, a legyőzhetetlen.» Ott ragyogtak továbbá Jellácsics és Paszkjevics nevei is, de lefelé fordítva és «sokat mondó módon» keresztül húzva. Kiváló helyet foglalt el még azonkívül egy művészi alkotmány, mely egy magasra lángoló s borzasztóan izzó máglyán ülő phœnix-madarat ábrázolt, mint Hungaria jelképét, mely mint az a regebeli madár, hamvaiból vala nemsokára föltámadandó. A csúfolódó leírást a *Times* után közlöm.

Az első beszédet maga az elnök mondta, a kinek kapóra jött Haynau ismeretes, vér után lihegő kemény rendelete Buda és Pest városok lakosaihoz, melyet az azonnapi *Times* közölt s melyben hirtelen halállal fenyeget férfit-nőt egyaránt a legcsekélyebb «politikai kihágásért» stb. Az erre vonatkozó passus óriási sensatiót keltett, s ha az osztrák generalis épen akkor jelent volna meg Londonban, sokkal komolyabb következményei lettek volna látogatásának, mint 1850 végén. Az elnök beszédét egy adomával fejezte be. Elbeszélte, hogy aznap reggel jelen volt a Waterloo vasúti állomáson, midőn a miniszterek külön vonattal lerándultak kabinet-tanácsra Osborne Houseba, a Wight-szigeten, a hol a királynő épen akkor tartózkodott. A vonat már kirobogott az állomásból, midőn elkésve megérkezett — Palmerston. A külügyminiszter rögtön fölugrott egy gépre és utána száguldozott collegáinak s bizonyára csakhamar utolérte őket. Ez az incidens — folytatta a szólo — jelképezi Palmerston helyzetét a közvéleményben. Ő nemcsak hogy utol fogja érni, de messze hátra fogja hagyni minisztértársait az angol nép nagyrabecsülésében, Anglia javára és Magyarország sorsának javulására. Beszéltek azonfölül még Mr. Hume, Mr. Cassel, egy marylebone-i polgár, ki nem akarta elhinni a hírt, hogy Rothschild kész volna pénzt kölcsön adni Magyarország legigázására. Beszéltek továbbá Monckton Milnes, úgyszintén «egy zsidó», ki hitsorsosának, Rothschildnek kelt védelmére. Sir D. L. Evans, akit úgy látszik személyes gyűlöletből sokszor félbeszakítottak, ámbár a magyar ügyre nézve egyetértett hallgatóival, Mr. Headlam, Colonel Thompson, Mr. He-

therington, ki mint a munkásosztály képviselője emelt szót. Végre egy negyedik indítványban J. Williams azt javasolta, hogy Magyarország önállósága azonnal ismertessék el. Beszéltek mások is és végre a meeting elhatározta, hogy kérvényt fog intézni a parlamenthez a hozott határozatok értelmében.

V.

A City of London polgárainak kérvényét a parlamenthez Lord Beaumont, egy másik őszinte magyarbarát nyújtotta be a felsőház július 26-diki ülésében, a mint ez az ilyen alkalmakkor szokásos, egy rövid beszéd kíséretében. A már előrehaladt ülés-szak miatt a szóló nem akart semmi olyan dolgot fölemlíteni, a mi hosszú vitára vezethetne, és csak annyit akart megjegyezni, hogy a Magyarországon dülő háborút mindenkinek őszintén fájlnia kell, mert bármelyik fél legyen a győztes vagy vesztes, mindkét háborúskodó hatalmat — az osztrák császárságot épen úgy, mint a magyar királyságot — meg fogja gyöngíteni a tusa, holott egyesülve Európában a hatalom egyensúlyozására igen fontos szerep várna reájok. A folyamodvány tartalmát már ismerjük. A kérvényezőök kérése az, hogy Anglia ismerje el azonnal, de facto, a magyar királyság létezését, s hogy e lépés nemcsak az igazságosság és ildomosság iránti tekintetből szükséges, nemcsak a két állam kereskedelmi érdekei követelik, hanem az a cél is, hogy az emberi vér ontásának véget vessenek s hogy megszüntessék azokat a borzasztó kegyetlenkedéseket, melyeket az osztrák-orosz hadseregek előnyomulásukban mindenfelé elkövettek.

Lord Brougham erre rögtön fölszólt a tory-ellenzék nevében. Mindenekelőtt megdicsérte a fölszólaló tapintatos eljárását, hogy beszédében mellőzött mindent, a mi az Ausztria és Magyarország közötti vitás ügy feszegetését maga után vontat volna. Továbbá helyesen állította a fölszólaló azt, hogy az Ausztria és Magyarország között dülő háború veszélylyel fenyegeti az Európában fönnálló hatalmi egyensúlyt, de az ő (Lord Brougham) nézete szerint azt az egyensúlyt talán könnyebben fogja megzavarni az a körülmény, hogy a London Tavernben tartott meeting alkalmával egy hírneves nyilvános agitator avval fenyegetődött, hogy össze fogja morzsolni

Oroszországot. Azt állította ő, hogy képes volna Oroszországot darabokra tépni. Oroszországot az ő hatvan milliónyi lakosságával annak az úrnak véleménye szerint oly könnyen össze lehetne morzsolni, a mint ő maga összegyúrta azt a darab papirost, a mit a mondott alkalommal a markában tartott. És az a tisztelt úri ember mily úton-módon tervezte Oroszországot összemorzsolni? Hát békességes eszközökkel; tudniillik oly módon, hogy London városát föl akarta izgatni az orosz nemzet ellen. Az a nyilvános agitator, kire Lord Brougham czéloz, olyképen akarta Oroszországot megbuktatni, hogy meg akarta akadályozni azt, hogy valaki pénzt kölcsönözzön Oroszországnak mindaddig, míg ez Oroszország marad, mert az illető úri ember elég merész volt kijelenteni, hogy hatalmában áll meggátolni azt, hogy valaki London városában kölcsönt rendezzen Oroszország számára, akárhány százalékot ígérjen is kamatúl. Lord Brougham szerint azonban bátran lehet azt állítani, hogy nincsen olyan egyén a földön, de még a föld alatt sem, (igy!) a ki London városában kölcsönt nem kaphatna $6\frac{1}{4}$ százaléknyi kamatért Anglia és $6\frac{1}{2}$ százaléknyi kamatért más ország számára.

Erre minden további vita nélkül azt határozták el a főrendek, hogy «a kérvény feküdjék a ház asztalán», a mi annyit jelent magyarul, hogy senki sem törődik vele többé. Ad acta tétessék.

Ez, mint említettem, a július 26-diki ülésben történt. Augusztus 1-jén azután a Lord President a Lord Commissioners nevében berekesztette az ülés-szakot azzal a szokásos üres phrasissal, hogy «ő fölsége, a királynő, meghagyta nekünk, hogy tudtotokra adjuk, hogy a külföldi hatalmakkal fönnálló barátságos viszony természetéből ítélve jogosultan azon reményének adhat kifejezést, hogy a békét mi sem fogja megzavarni ezután.» Megígérte még azt is, hogy «ő fölsége igyekezni fog ezentúl is oda hatni, hogy helyreállíttassék a béke Európa azon részeiben, a hol az megbomlott.» És eloszlott a parliament október 9-dikéig.

Az eloslás előtt az alsóházban azonban még röviden tárgyalták a Haynau-féle proclamatiók ügyét is, a mint ezt már egy előbbi alkalommal részletesen elbeszéltem.*)

*) A *Budapesti Szemle* 1903. decemberi számában.

VI.

Midőn végre újra egybegyültek az angol törvényhozók az őszi ülés-szakra, a szegény magyar nemzet «megfogyva bár, de törve nem» élvezte továbbra is Anglia régi szövetségésének, Ausztriának atyai gondoskodása áldásait. Mint tudjuk, az osztrák sas (illetőleg «keselyű») és az orosz medve lihegtek a külföldre menekült hazafiak vére után. De erről más alkalommal!

Palmerstonnak sokan szemére vetették azt, hogy nem ment a szabadságáért és ősi kiváltságaiért küzdő magyar nemzet segélyére. Így pl. John Morley a szabad kereskedelem apostolának, Richard Cobdennek életrajzában azt állítja, ha jól emlékszem, hogy egyetlen egy orosz katona sem lépte volna át a magyar határt, ha Palmerston fenyegetve föl-emelte volna ujját. Ez államférfiúnak egyik párthive azért szükségesnek tartotta őt mentetegetni az utókor előtt. Értem azt a névtelen szerzőt, ki Anglia külügyi politikájáról írt a Palmerston és Lord Aberdeen miniszterségeinek idejében ily cím alatt *Thirty years of foreign policy* (Harmincz év külügyi politikája) és a címlapon csak így nevezi meg magát «Author of The Right Hon. Benjamin Disraeli M. P.» (London, 1855). Szerinte «bárhol, hol egy elsőrangú hadihajó képes úszni, Anglia befolyásának túlsúlyra kell emelkednie és Oroszország súlyának összehasonlítólag csekélynek kell lennie. Abban a harcban, mely Magyarország rónáin folyt annak idején, Anglia és Oroszország viszonylagos hatalmi állása teljesen megváltozott. Ottan Oroszország erős volt és Anglia gyöngé; s mivel Oroszország erős volt és Anglia gyöngé, Magyarország alkotmányos szabadsága elpusztult és vele Ausztria politikai önállósága is. Palmerston helyesen ismerte föl kezdettől fogva a tusa természetét és annak következményeit. Ha a számkivetett magyarok közül némelyek, kik azóta gáncsolták őt azért, mivel nem kelt erélyesebben nemzetök ügyének védelmére, megértették volna oly szabatosan, mint ő, a bonyodalmas kérdés messze elágazó fontosságát, a következmények teljesen másképen alakulhattak volna. Sajnálatosan ők úgy viselkedtek, mintha el lettek volna tökéltve arra, hogy Oroszországnak ürügyet szolgáltatassanak a

beavatkozásra, a helyett, hogy egyszerűen arra szorítottak volna, hogy jogaik védelmére emeljék szavokat.

Szerző a fentebbi kitételben, mint észrevehetjük, az országgyűlés függetlenségi nyilatkozatára céloz, mert így folytatja alább fejtegetését:

«A nagy magyar főnök (t. i. Kossuth), ki e végzéseknak főszerzője volt, tisztán látja minden más embernek botlásait, de teljesen vak a magáéival szemben. Állandó vádja Lord Palmerston ellen az, hogy ez nem érezte magát följogosítva, hogy egy magyar követet (hivatalosan) elfogadjon s ily módon szakadást idézzon elő Ausztriával és Oroszországgal.»

Ennek magyarázatául meg kell említenem, hogy később is, midőn Kossuth Angliába jött, mindig attól remegtek bizonyos angol államférfiak, hogy ha Palmerston netalán túlságos előzékenységet tanusítana a magyar forradalmár irányában, az osztrák császár és orosz cár követei föl fogják szedni a sátorfájokat és a faképnél fogják hagyni az angolokat, mint egykor Szent Pál az oláhokat.

Névtelen angol szerzőnk szerint továbbá «gróf Nesselrode azon manifestója, melyben a különböző európai kormányoknak tudtára adta Miklós czár elhatározását, hogy fegyveres erővel fogja a Habsburg-házat támogatni, közvetlenül Kossuth Lajos említett végzéseinek közzététele után látott napvilágot.» Post hoc, ergo propter hoc. Másrészt azonban idézhetjük erre Lord Byron sorait:

A «strange coincidence» to use a phrase,
By which such things are settled now-a-days.

Szerinte továbbá «Kossuth nem kért angol pénzt vagy angol vért; ő csak egyetlen kis szót kért, melyet Lord Palmerston vonakodott kiejteni. De az a kis szó háborút jelentett volna», mert képtelenség lett volna arra számítani, hogy Ausztria, Oroszországtól támogatva, «hederített volna Anglia morális erejére».

«Az a felhő» — így folytatja tovább szerzőnk — «melyet Kossuth úr a Westminster Hall (az angol parlament palotája) fölött lát lebegni azon válasz következtében, melyet Lord Palmerston adott az ő emissariusának, olyan felhő, mely az ő saját ítélőtehetségére szállott alá s megakadályozta őt abban, hogy számba vegye azon körülményeket, a melyek

közé az angol külügyminiszter vala helyezve, és azon súlyos felelősségeket, melyek az ő állásához szövődtek».

Az a kis szó, melyre szerzőnk czéloz s a melyet szerinte Palmerston vonakodott kiejteni, az volt, hogy «stop!» (megállj!). Szerzőnk ezzel Kossuth azon beszédének egy helyére czéloz, melyet ez 1851. október 25-dikén mondott el Winchesterben azon díszlakoma alkalmával, melyet a southamp-toni mayor az ő tiszteletére adott. «Of England would but only say Stop! — and nothing more — the boast of Paszkievitch, that he would put his foot on the neck of Hungarn, would never be realised». (Ha Anglia csak mondaná azt, hogy «Megállj!» — és semmivel sem többet — Paszkjevicsnek azon kérdése, hogy lábát Magyarország nyakára fogja tenni, soha sem valósúlna meg.)

Különben Kossuth több más alkalommal is használta azt a kifejezést. Így pl. a Manchesterben mondott beszédben is előfordúl a kitétel, hogy «az emberiség elvárja, hogy Britannia meg fogja rázni hatalmas háromágú szigonyát és egy hatalmas «megállj»-t fog kiáltani, mint hajdan Lænas Popilius», (a római consul, ki vesszőjével a hóditó Antiochus Epiphanus, Syria királya körül egy kört rajzolt a homokba s megtiltotta neki a körből kilépni mindaddig, míg neki, mint a római nép követének, választ nem adott a további előnyomulás ügyében).

Függeszszük föl azonban egyelőre ítéletünket Palmerstonról. Mint látni fogjuk egy más alkalommal, Lord Palmerston egy csöppet sem félt az osztrák-orosz szövetségtől s rövid idő múlva kiejtette azt a kis szót, mely Kossuthot és menekült társait megmentette az osztrák bakó kezéből. De látni fogjuk azt is, hogy a viszonyok időközben teljesen megváltoztak.

VII.

Mint azonban már e cikk bevezető részében említettem, Palmerston magatartásának megítélésében különbséget kell tennünk mindig az angol külügyminiszter és a magán egyén között. Noha már hivatalos leveleiben is fölismerhetjük a magyar nemzet irányában táplált rokonszenvét, ez teljesen

csak magán-leveleiből derül ki. Lássunk egy-két példát mindkét fajtájából mutatványul.

Andrew Buchanan (a későbbi bécsi angol követ) már május 2-dikán jelentette főnökének Szent-Pétervárról, hogy az oroszok parancsot küldtek Varsóba, hogy egy haderő induljon meg a gácsországi határ felé. Buchanan fölkereste gróf Nesselrodet, a cancellárt, s ettől úgy értesült, hogy Paszkjevics marsallt fölhatalmazta az orosz kormány, hogy csapataival Ausztria segítségére indulhat abban az esetben, ha az osztrákoktól erre nézve fölszólítást kap. Palmerston erre hivatalosan azt felelte május 17-dikén, hogy ámbár ő és minisztertársai sajnálják Oroszország beavatkozását, sajnálják a körülményeket, melyek erre okot adtak s a következőket, melyeket az ilyen lépés maga után vonhatna, az angol kormány véleménye szerint mindazonáltal az alkalom nem olyan, hogy szükségesnek tartanak Nagy-Britannia e kérdésben való nézeteinek jelenleg formalis kifejezést adni.

Midőn pedig végre a világosi catastropha híre elérkezett Londonba, Palmerston fölszólítja ismét hivatalosan Ponsonbyt, augusztus 28-diki levelében, hogy fejezze ki az osztrák kormánynak a megelégedést, melyet az angol kormány érez arra nézve, hogy a szerencsétlen háború, mely a közel múlt két hónap folyamában Magyarországon pusztított, elvégre véget ért oly pacificatióval, melynek hatása — az angol kormány úgy reméli — üdvösnek fog bizonyúlni valamennyi érdekelt félre nézve. Egész Európának szemei most persze az osztrák kormány további intézkedéseire lesznek szegezve egy oly ügyben, mely oly mély és általános érdekeltséget keltett mindenhol; és ő fölsége a királynő kormánya elmulasztaná kötelességét, ha nem adna utasítást Ponsonbynak, hogy kifejezést adjon azon aggodalmas reményének, melyet az angol kormány az angol néppel egyetemben érez, t. i. hogy az osztrák kormány nagylelkűen fogja fölhasználni az aratott sikert és további intézkedéseiben az osztrák császár és magyar nép közötti ügy elrendezésében kellő figyelemmel lesz Magyarország ősi alkotmányos jogaira. Egy ilyen alapon létrehozott egyezkedés, oly reformokkal, melyeket a jelenlegi idők megváltozott körülményei igényelnek, a legjobb biztosítéka lenne nemcsak Magyarország jólétének és megelégedettségének, hanem az osztrák birodalom jövő hatalmának és

fölvirágzásának is. Palmerston azért utasítja Ponsonbyt, hogy a jelen levelet olvassa el Schwarzenberg herczegnek és adjon neki róla másolatot.

De Schwarzenberg nem hallgatott a jó és okos tanácsra, hanem egy fölötte sértegető hangon írt választ küldött szeptember 17-én Londonba, hol azt gróf Colloredo nyújtotta át az angol kormánynak ugyanazon hó 26-dikán. E válaszban az osztrák bölcshivatkozta Canada, Kephalonian és a «szerecsétlen» Irland példáira, hol maga az angol kormány is «*même au prix de torrents de sang*» kénytelen volt — szerinte — a lázadást elfojtani. Ezekről a vérfürdőkről azonban a történelem persze nem tud semmit. Irlandban 1848-ban például, a Smith O'Brien-féle lázadás után a főkolompókat halálra ítélték ugyan, de nem végezték ki, hanem egyszerűen transportálták őket. Canadában az 1837-diki Papi-neau-forradalom után fölakasztottak két egyént és 1838-ban véres harcot vívtak a királyi csapatok a fölkelőkkel. Kephalonianban is volt néhány véres ügy, de Lord Seaton kormánya alatt a ióniai szigetek 1848/9-ben oly szabadelvű alkotmányt kaptak, melyet az osztrák államférfiak csakhamar eltöröltek volna szent borzalommal, ha — a mint az egy időben tervben volt — azokat a szerecsétlen szigetlakosokat az ő apai gondoskodásukra bízta volna az európai areopagus.

Palmerston szó nélkül zsebre gyűrte a kellemetlen választ és várva várt a kedvező alkalomra, hogy a bécsi uraknak visszafizesse tartozását, a mire nem sokáig kellett várnia. De erről, mint mondom, máskor.

Hogy mi volt Palmerston fél-hivatalos és nem-hivatalos őszinte véleménye osztrák kartársairól, azt csakis magánleveleiből tudjuk meg, melyek közül elég lesz idézni kettőt. Az egyik Ponsonbyhoz volt intézve a külügyi hivatalból 1849 aug. 22-diki kelettel s így hangzott:

«Kedves Ponsonbym! Tegnap olyan hírt vettünk Varsóból, melyből azt kell következtetnünk, hogy a magyarországi háború be van fejezve. Meg kell vallanom, hogy örülök, hogy vége van; mert ámbár itt Angliában mi valamennyien rokonszenvezünk a magyarokkal, magában a dolgok természetében rejlett az, hogy aligha lettek volna képesek ők oly túlnyomó hadi erő ellenében oly sokáig ellentállást kifejteni, hogy a

szövetségeket arra kényszeríthették volna, hogy velök egyenlő alapon egyezkedjenek; a háború folytatása így más eredményre úgy sem vezetett volna és még sok ezerrel több vitéz ember életébe került volna mindkét részről, és még több dúlással és pusztítással járt volna az országban, mint eddig. Itt az idő tehát most, hogy az osztrák kormány rehabilitálja magát Európa jó véleményében; ha Ausztria igazságosan és nagylelkűen használja föl a sikert, melyet aratott, ez visszahódítaná számára a közbecsülést, és újra visszahelyezné ama birodalmat abba az előkelő állásba, melyet egykoron elfoglalt Európa nagyhatalmainak sorában. Ha ellenben az osztrák kormány enged a szenvedélynek, bosszúnak és politikai elfogultságnak, akkor ellenségévé tenne minden igazságosan és nagylelkűen gondolkodó elmét és megvetné alapját az osztrák birodalom állandó gyöngeségének és végelgyöngülésének. Ily szellemben fogok önnek írni hivatalosan egy-két nap múlva; de időközben e szerint formulázza nyelvezetét. A jövőben a teendő világosan az, hogy vissza kell állítani Magyarország ősi alkotmányát azokkal a javításokkal, melyeket tavaly tettek rajta t. i. a feudális szolgálat eltörlésével és a kiváltságos osztályok adómentességének megszüntetésével; azonkívül általános és valódi amnestiát kell hirdetni. Ha Ausztria Magyarországgal törvényhozó közösségre kíván lépni, úgy azt törvényes úton kell indítványozni, mint a mi közösségeinket Skóciával és Irlanddal; de nagyon is tartok attól, hogy törvényhozó gyűléseket nem néznek jó szemmel mai napság Bécsben, ámbár ily gyűlések, ha nem alapúlnak általános szavazási jogon, hanem oly választásokon, melyeknél az értelmi és birtokos osztályoknak van szavazási joguk, egyedül alkotják a nyilvános rend és állandó monarchia szilárd alapkövét. Nagyon furcsa volna, ha az orosz czár oltalmába venné a magyarokat az osztrákok ellen, épen úgy, amint oltalmába vette a dunai fejedelemségeket a törökök ellen».

Palmerston főntebb ígért hivatalos levelének tartalmát már ismerjük s tudjuk azt is, hogy mily eredményre vezetett.

Evelyn Ashley közöl azonkívül egy kivonatot Palmerstonnak egy teljesen magánjellegű leveléből, melyet ez Panshangerből, falusi magányából írt, úgy látszik, szintén Pon-

sonbnyak 1849 szeptember 9-dikén. Ez a levél, mint látjuk, már sokkal erélyesebb hangon volt fogalmazva s így szólott:

«Az osztrákok valóban a legnagyobb bestiák, a kik valaha, ámbár teljesen jogtalanul, civilisált lényeknek nevezték magokat. Olyan kegyetlenségeket, melyeket ők Gácsországban, Olaszországban, Magyarországon, Erdélyben elkövetnek, csakis a néger faj követ el Afrikában és Haiti szigetén. Nemrég viselt dolgaik, mint például negyven és még egynéhány egyén, köztök két nő megkorbácsolása Milanóban, — az áldozatok közt volt több úri ember is — valóban alávaló gazság és undorító látvány. Teljesen meddő kísérlet volna nagylelkűségökre, vagy úri emberi ösztönökre (gentlemanlikeness) hivatkozni, mert az ilyen érzelmek nem léteznek azon burocrata bandában, kik Metternich iskolájában nevelkedtek; mert azokat az egyéneket, kiknek szivéből az udvari és hivatalos hatalom nem tudja kiirtani a velök született nemesebb érzelmeket, gondosan és következetesen kizárják a nyilvános ügyek vezetésétől s azért ők csak titokban pirulhatnak a miatt a gyalázat miatt, melyet az ilyen dolgok országukra hoznak. De úgy remélem, hogy Ön soha meg nem fog feledkezni azon országról és kormányról, melyet képvisel és hogy Ön meg fogja őrizni Anglia becsületét és méltóságát oly módon, hogy nyíltan és határozottan fogja tolmácsolni azt az undort, melyet az ilyen dolgok ezen ország közvéleményében gerjesztenek; és nem fogja megengedni, hogy az osztrákok azt képzeljék, hogy az angol közvéleményt azon hirlapi cikkek tolmácsolják, melyeket Londonban élő osztrák ágensek iktatnak a *Times*be, vagy pedig a *Chronicle* pénzzel vásárolt támogatása, vagy a londoni tory főurak és előkelő hölgyek szolgaszellemű beszédei, vagy a királyi hercegek- és hercegnőknek udvari körökben formulált eszméi. Schwarzenberg államférfiúi tehetségeiről nincsen igen kedvező véleményem, hacsak gyökeresen meg nem változott azóta, a mióta itt járt és ismertem őt; de legalább élt itt Angliában és kell tudnia valamit az angol nép érzelmeiről és gondolkozásmódjáról; képesnek kell lennie megérteni azt, hogy mindezen barbárságoknak milyen kárt kell okozniok Ausztria jellemén az itteni közvélemény szemében; és azt hiszem, hogy annak a nagy bizalomnak és szeretetnek ellenére is, melyet ő Oroszország irányában táplál, át kell neki

látnia azt, hogy Angliának jó véleménye mégis csak ér valamit Ausztria ítéletében; ha ennek nincs is más haszna, megvan legalább az, hogy korlátot szab annak a gyűlöletnek Ausztria irányában, mely, mint azt ő fölteszi vagy föltenni szinleli, erős indító oka azon forradalmár és bujtogató minden cselekedetének, ki jelenleg a külügyminisztérium élén áll a Downing Streetben. •

(A Downing Streetben van t. i. az angol külügyminiszter hivatalos lakása és Palmerston e passusban persze saját magára czéloz.)

Őn bizonyára képes lesz alkalmat találni — így folytatja levelét — arra, hogy Schwarzenberg figyelmét e dolgokra fölhívja s megértetheti vele az ügyek állását, melyeket Önnek mint britt követnek teljes joga van elébe terjeszteni. A dolognak van azonban még egy másik oldala is, melyet Schwarzenberg, miután személyesen gyűlöli az olaszokat, talán nem hajlandó megérteni, mely mindazonáltal jogosan megérdemli figyelmét; értem azt a félreismerhetlen káros befolyást, melyet mindezen elkövetett barbárságoknak okvetlenül kell gyakorolniok az olaszok kedélyére, s a melyek alkalmasak megörökíteni a kiírthatatlan gyűlöletet bennök Ausztria irányában. S miután az osztrák kormány nem remélheti azt, hogy Olaszországot örök időkre karddal fogja kormányozni, az ilyen el nem fojtható gyűlölet nem oly baj, melyet tanácsos volna fitymálni.

Ausztria kormányzó közegei (mert nem nevezhetem őket államférfiaknak vagy államasszonyoknak) abba a furesa helyzetbe vitték most országukat, hogy a császár különböző tartományait három külföldi hatalom jóakaratóból és tetszéséből bírja. Olaszországot ő csak addig képes megtartani, és egy perczel sem tovább, mint és a meddig Franciaországnak tetszeni fog azt az ő birtokában meghagyni. A legelső összezőrrenés Ausztria és Franciaország közt ki fogja kergetni az osztrákot Velenczéből és Lombardiából. Magyarországot és Gácsországot pedig ő csak addig képes megtartani és nem tovább, mint a meddig Oroszországnak tetszeni fog őt azoknak birtokában meghagyni. Az első összezőrrenésre Oroszországgal az említett két tartomány el fog szakadni az osztrák koronától. A német tartományaihoz való tulajdonjoga pedig oly rendszeren alapúl, mely nagyobbára oly érzel-

melettől és véleményektől függ, melyekkel fölötte bajos volna neki és minisztereinek egyetértenie vagy pedig azoknak ellenszegülnie.

Mindezen különböző veszélyek ellen, melyek gyorsan aláaknázzák az osztrák birodalmat, csak egy orvosság volna, t. i. nagylelkű kibékülés; de e helyett az osztrák kormány nem ismer más kormányzási módszert, mint azt, mely korbacsesal, börtönnel és agyonlövással működik. «Az osztrákok más argumentumot, mint az erőszakot nem ismernek».

Az utolsó mondat így időzőjelek közt áll és Palmerston, úgy látszik, más valakinek véleményét idézi.

Az egész levél érdekesen jellemzi az angol közvéleményt a maga valóságában s azért láthatjuk, mily nevetséges volt Schwarzenbergnek az az állítása egy évvel utóbb, hogy Barclay és Perkinsék munkásait egy szerencsétlen osztrák írődeák vagy pedig magyar menekültek bujtogatták föl arra, hogy Haynau tábornoknak kiporolják a szürét.

* * *

Befejezésül még meg kell említenem azt, hogy Lord Fitzwilliam kezdeményére 1849 augusztus havában egy kérényt köröztek az angol alsó- és felsőház tagjai-közt és sokan már alá is írták azt mindkét házban, melyben a folyamodók fölkérik Lord John Russellt és Viscount Palmerstont, hogy minél hamarább vessenek véget az osztrákok és magyarok közt dúló háborúnak oly módon, hogy elismerjék Magyarország jogos követeléseit, mely a Habsburg-háznak legjelentősebb örökös tartománya.

Midőn a világosi fegyverletétel híre megérkezett, a kérévénynek «létezési oka» megszűnt és a *Times* augusztus 30-diki száma már csakis mint történelmi érdekességet közölte azt.

KROFF LAJOS.

ARCZKÉPEK A XVII. SZÁZAD FRANCZIA IRODALMÁBÓL.

I. Bossuet.

Az egyházi, még pedig a katolikus szónoklat épen úgy aranykorát éli XIV. Lajos alatt, mint akár a színiköltészet. Bármily különösnek tessenek ez összehasonlítás, a korviszonyok igazolják. Akkortájt ugyanis a színházzal versenyző divatos szórakozási hely volt a templom, hol a nők annyira kivágott ruhákban jelentek meg, hogy a rendőrség többször megbírságolta őket: a «műsor» fő vonzó ereje az egyházi beszéd volt, melyért a közönség korán elfoglalja vagy cselédeivel lefoglaltatja a helyeket. A férfiak, kalappal fejökön, még a szószék lépcsőjén is álltak. Miként a színpadon, az ott ülő főurak beleszóltak a játékba, sőt elállták a fellépő színész útját: ugyanígy cselekedtek a szónokokkal is. S miként a színdarabokat, e beszédek is gyorsírók lelopták, hogy jogtalan kiadásokat rendezzenek belőlök. E sokszor szentségtörőn színeződő divatnak különben komolyabb alapja is van: e léha és erkölcstelen században mély és erős a hitélet. Ha a Condék és Anne de Gonzague-ok szigorú ájtatossággal engesztelik ki végéveikben azt, hogy egykor hitetlenséggel kaczerkódtak, számos zajos multú nő egyenesen a kolostor falai közt fejezi be életét, hová a földi hiúságoknak élő főurak is el-elvonulnak koronként ájtatossági gyakorlatokra. A gyóntató hatáskörébe avatkozó lelki tanácsadók, directeurök szereplése mind nagyobb mérvet ölt. Mi több: egyfelől a protestánsok térítése s a hitvitázás a nantesi edictum visszavonása előtt sem szünetel, másfelől magában a katholicismus kebelében valóságos secták keletkeznek.

Az egyházi szónoklat művelői közt a század elején akadnak komolyabb tehetségek, mégis legtöbbje tudákos szép elme, ki a szalonokban sonnetival egyházi javadalmakra vadász s a kiknek faját még a század végén is ostorozzák Fénelon és Labruyère. Az ékes-szólás felemelését aztán egyes szerzetek valóságos föczélul tűzik magok elé. Így az 1862-ben Olaszországból reformálva áttelepített oratorianusok, kiknek iránya Guez de Balzac módjára kimérten pompázó vagy meghittebb jellegű, de a dogmákhoz mindig szorosán ragaszkodik. A lazaristák viszont, kiket Paulai Szent Vincze alapít 1625-ben, kárhoztatják a hatásvadászó művészkedést, egyszerűsége és közvetlensége töreksenek, mint a jansenisták is teszik, kik már tüntetnek a szürkességgel s a ridegségig komolyak, míg ellenfeleik, a jezsuiták mesterkéltén iparkodnak tetszetősek lenni, a mi nem akadályozza meg, hogy mégis olykor fenséges pathossal ne szárnyaljon hevült képzeletök. Egy augustinus barát beszédeiből végül, melyek scarroni tréfákkal mulattatják a hívőket, látni, hogy a burlesque izléstelenség e teljesen heterogen területre is behatolt.

Ily előzmények után lép fel a század második felében Franciaországnak s a katolikus egyháznak legnagyobb szónoka, Jacques-Bénigne Bossuet (1627—1704). Miután Metzben hat éven át a sok protestáns és zsidó közt kiváló teret leltek hittérítő és hitvitázó hajlamai, 1659-ben, 32-ik évében, Párisba visszatérve, tíz évet töltött különböző templomokban és az udvarnál szónokolva. 1669-től fogva mint condomi püspök s aztán akadémiai tag tizenkét éven át a trónörökös tanítója volt: ennek számára több nagybecsű művet írt, míg a szónoklásra már alig jutott ideje. 1681-ben mint meauxi püspök ő elnököl, államférfiui bölcseségről tanúskodó beszédet mondva az *Egyház egységéről*, a francia papságnak azon a gyülekezetén, mely a gallikán egyház szabadságait megállapítja Rómával szemben. Ekkor kezdődik el remek gyászbeszédeinek sorozata, miközben ismét foglalkozik rendes szónoklással is és főleg hivatkozó iratokat ír, még pedig nem csak a protestantismus ellen, hanem a quietismust is támadva Fénelonban, kit kiméretlen harcban győz le, mint az egyház tanainak megalkuvást nem ismerő bajnoka és másokat nagy akarakterővel irányító, domináló szellem, noha máskülönben nem hiányzott lelkéből a szelidség és gyöngédség.

Egyházi beszédeiben három korszak különböztethető meg. Az első alatt, főleg metzi működése idején, ő is osztozik még korának egyetemes hibáiban, minők az idézeteket halmozó theologiai tudományosság, a scholastikus szellemű subtilitas a felosztásokban. Ezenkívül erőszakosan színes és bizarr képek keresése, féktelen lendületesség, dagály és nyersség jellemzi, a min az ifjúi erő és hév túltengése, részten pedig afrikai latin egyházi atyák hatása érzik.

A második korszakban Párisban immár tehetsége teljében találjuk Bossuet-t. Görög egyházatyák tanulmányozása befolyt ízlésének tisztulására; a szerkezetben egyszerűbb lett, logikája hathatósabb, hangja természetesebb. Most sem szűnik meg a hit dogmaival foglalkozó theologus lenni, kin meglátszik olykor a bibliamagyarázatot cultiváló tudós is: de magasztos moral-philosophiával egybekötve tárgyalja a keresztyén vallás legnagyobb titkait. Mély emberi érdek hatja át mindenütt, ettől ösztönözve s minden hiú rhetorikai tetszelgésen megvetően fölülemelkedő fényes dialectikával támadja kitartón korának, még pedig első sorban XIV. Lajos udvarának vétkeit: a nagravágyást, önzést, igazságtalanságot stb. Sőt ő, ki különben maga a keresztyéni alázatosság s mindössze a szentírás szavainak tolmácsolójaként kíván tekintetni, az isteni rendeletek végrehajtásának ellenőrzésére küldött apostol rendíthetlenségével, XIV. Lajos dölyfének tetőpontján, az uralkodók gögje s bűnei ellen emeli fel hatalmas szavát; magába szállásra inti királyát, hogy saját lelkiismeretétől hallgassa azt, a mit más ember neki nem mondhat. Mindezek betetőzéseül feltárja az országnak egyre növekvő nyomorát és könyörületességre serkent. Legfőképen pedig vallásosságra buzdít. Montaigne ellen foglalva állást, Pascallal együtt hirdeti, hogy a vallás minden philosophiánál helyesebb magyarázatát nyújtja az embernek; Pascallal együtt harczol a hitetlenek ellen, rettentő képből mutatva be a bűnös végperceit, ki földi hiúságok közt töltött életét megbánás nélkül fejezi be. A halál egyáltalán leggyakoribb tárgya Bossuetnek; a mulandóság megrendítő szavakat ad ajkára. «Ha magam elé tekintek, mily végtelen idő-tartam tárul elém, melyben nem léteztem; és viszont, ha hátra nézek, mily rémítő hossza a koroknak, melyben ismét nem létezem már! Oh mily kevés helyet fog-

lalok el én az idő rengeteg örvényében! Semmi sem vagyok; mert ily csekély időköz nem elég arra, hogy köztem és a semmi közt különbség lehessen. Csak azért küldtettem ide e földre, hogy számot szaporítsak: pedig nem volt szükség rám; a szindarab épen úgy lejátszódhatott volna, ha én a szinfalak mögött maradok.» De aztán mily felemelő szavakat talál annak bizonyítására, hogy a lélek független a testtől s így halhatatlan: «Van bennünk valami, a mi nem hal meg!» A világfájdalmas pessimismusnak komor mélyeiből, hová az ember nyomorúságának tudata sülyesztette alá, az ember nagyságának tudatára ébredéstől nyert lendülettel szárnyal föl magasra a hit extasisának sugárzó légkörébe, meglepően emlékeztetve Pascal *Gondolataira*. Pascallal közös ihletője neki is az evangelium, — közös vele lyrai hevülete, mely nála még subjectivebb jellegű, — valamint közös rendkívül élénk képzelete, mely nála valósággal romantikus színezetű természetérzéssel társul: a tenger gőzölgését Buffon, a nap keltét Rousseau s a holdas este báját Lamartine előtt rajzolja. — A harmadik korszakot a meauxi egyházi beszédek alkotják, melyeket remek-gyászbeszédeivel egyidejűleg, sőt késő aggkoráig, testi ereje végső megfeszítésével, mond Bossuet jámbor vidéki polgároknak, apáczáknak, a népnek, ezek szerény értelmisége színvonalához evangéliumi önmehtagadásal szállítva alá roppant tudományú elméjét és csapongó lánglelkét, a nélkül, hogy ezért vesztené ékes-szólása, mely ha nem is tekintélyt parancsolón profétai már, de gyarapodott ájtatos kenetteljességben és bensőségteljes gyöngédség ömlengve árad végig rajta.

Bossuetnek életében csak két egyházi beszéde jelent meg: jó részök elveszett; a fönmaradt 200 darabnak kéziratát pedig maga szerző küszálta össze alkalmi toldásokkal, módosításokkal úgy, hogy az egyes beszédeket kiadói, a benézések állították egybe önkényesen a XVIII. században, s az autentikus szöveg megállapítása csak kevés esetben sikerült mind maig teljesen. — Szerencsésebb sors jutott a gyászbeszédeknek, melyek legjelesebbjei Bossuet fölügyelete alatt jelentek meg. Már Metzben kezdi el művelni. 1667-ben mondja az első nagytárgyú gyászbeszédet Párisban Anne d'Autricheről, de ez elveszett. 1669-ből kelt első fenmaradt remeke az angol királyné, Henriette de France felett, melyet aztán még öt kö-

vet: Henriette d'Angleterre a király sógornéja (1670), Marie Thérèse d'Autriche, a király neje (1683), Anne de Gonzague de Clèves palatinus hercegné (1685), Michel Le Tellier kancellár (1686) és végül Condé herceg (1687) felett. Az egyházi beszédekhez képest meglepő természetlenség. Tudnunk kell azonban, hogy Bossuet e divatos válfajt magában véve nem kedvelte, sőt méltatlannak találta az egyház embeéréhez, mert legtöbbször a halálból is hivalkodást űző világias pompa volt, melyben a pap akárhányszor az igazság és erény lábbal tiprásával, hízelegve magasztalta a halottat és a hozzátartozókat. Bossuet maga sem térhetett ki ugyan teljesen a halott dicsérete s az élőknek bókolás elől, de az udvariassági formulák daczára lángelméje, ájtatosságától segítve, megtalálta a módot, hogyan alkosson e korcsfaj művelésével is halhatatlan remekeket.

Tulajdonképen egyházi beszédeinek újabb kiadásai e művek, nem egyszer tárgy szerint ismételve azokat: a Henriette de France feletti *a Gondviselésről*, a Henriette d'Angleterre feletti *a Halálról*, a Condé feletti pedig *a Nagyravágyásról* szóló beszéd változata. A szellem is egészen azonos: a nagy keresztyén igazságok hirdetése, a halott magasztalása helyett az élők oktatásával, feltárva előttök minő «nagy és rettentő leczkéket» kívánt nyújtani a Gondviselés az elhunyt élete által, átláttatva, mily hiú minden földi szándék, vágy és dicsőség, mily gyarló semmiség az ember, de mint lehet nagygyá, ha Isten törvényeit követik és felfogják, hogy csak a másvilági üdv elnyerése az egyetlen méltó és sikeres célja törekvéseinknek. «A föld királya mellett az ég királyának is szolgálunk kell. Szolgáljátok tehát ezt a halhatatlan királyt, ki annyira telve könyörületességgel, hogy ő jobban be fog nektek tudni egy sóhajt, egy az ő nevében adott pohár vizet, mint a mennyire betudják az összes többiek akár egész véretek hullását.» Ily merész hangon szól Bossuet az absolut monarchia tetőpontján a koporsó mellett, hol a másvilág gondolata lelkében minden más tekintet elnyom. S itt aztán még állandóbban foglalkozik a halállal, bár semmitől sem irtózott úgy e frivol kor: a halál azonban nála nem a földi létet félbeszakító kínos nagy titok, hanem a keresztyén erények kútforrása, mely megtanít megnyugodni a Gondviselés végzéseiben, a világi javakról lemondani, ájtatos bűnbánatra,

alázatosságra és igazságosságra tanít... De e gyászbeszédekben, melyek történelmi nevezetességű egyégekről szólnak, nem csak az egyházi szónok, hanem a történetíró Bossuetnek is része van. Előzetes tanulmányokat tesz, felhasználva az elhunytnak iratait, a róla szóló följegyzéseket, úgy hogy néha ő maga is történelmi kútforrásul szolgálhat: a Rockroy melletti csata elbeszélésének hitelességét kétségbe vonták, míg nem a nagy Condé dédunokája, D'Aumale herceg igazolta a késő utókor előtt. Tárgyilagossága sem kicsinylendő. Természetesen osztozik korának s állásának előítéleteiben: helyesli a nantesi edictum visszavonását; tévesen itéli meg az angol forradalmat, melynek vezérében, Cromwellben csak képmutatót lát; de finom tapintattal — hol a sorok közt, hol egészen nyíltan — érinti a legkényesebb árnyoldalakat hőseinek és hősnőinek életében és jellemében, nagyszerű arczképeket festve rólok. Ha mégis a kitünően hű másodrendű alakok mellett e hősök és hősnők többé-kevésbé eszményítve vannak, ez annak tulajdonítandó, hogy e gyászbeszédekben fölülkerekedik a történetírón az egyházi szónok, ki a keresztyén erkölcsi igazságok megtestesítőjeként kívánta feltüntetni az elhunyt élete folyását.

Határozottan dicsőítő jellegűek is találhatók azonban e gyászbeszédek közt, sőt épen a legkimagaslóbb két remek ilyen. Bousset sem menekülhetett Henriette d'Angleterre egyéniségének varázsa alól, kinek meghittje volt s ki az ő karjai közt fejezte be rövid életét: megrendítő drámaisággal beszéli el e hercegnő hirtelen elhunytát, mely annyira hatott a kortársak képzeletére, hogy legendák fűződtek hozzá, s elegiai hangon siratva el ez ifjú virág gyors hervadását, mély, gyöngéd megindultsággal emeli ki végperceinek ajtosságát. Mindez elragadón széppé teszi a beszédet: azonban még inkább csodálandó az, mint emelkedik föl odáig, hogy az elhunytban, a század frivolságának e megtestesülésében «a prædestinatio és a malaszt titkát imádtassa» hallgatóságával. — Viszont midőn Condé felett, kit bámult mint hőst és szeretett mint barátját, XIV. Lajos parancsára mond gyászbeszédet, egyéni fájdalmát elfojtva, azt mutatja ki e «világtól csodált hercegnek» «örökké emlékezetes» életében, «a nagyra-vágyók bálványát összetörve», hogy «mindaz, a mi a hőst teszi és a földi dicsőséget tetőpontjára emeli», minden ész-

és szívbeli nagyság «csak illusio, ha ájtatosság nem járul hozzájuk, mert az ájtatosság minden az emberben». Egész erejéből arra törekszik Bossuet, hogy ez egy időben kevésbé épületes életű hősében a megtért keresztyén vallásos erényeit magasztalja. Mindazonáltal nem küzdheti le, hogy Condé harczy hőstettei is föl ne lelkesítsék; egy ihletett epos-író hatalmas képzeletéhez méltón, festői szemlélhetőséggel és drámai mozgalmassággal, szaggatott felkiáltásokban és szenvedélyes apostrophokban kitörő izgatott felindultsággal beszéli el azokat, oda varázsolván magát s hallgatóit a csataterre, átérezve s átéreztetve a harcz lázát, a mint újabb és újabb fordulatoktól fokozódik. Látni, mennyire lebilincselte Condé óriás tetteje a szónok egész lényét, s látni, hogy e szónok lelkében ott lappang valami azoknak a főpapoknak lelkéből, kik egykor karddal kezökben harczoltak hitért és hazáért. Annyira elragadtatja magát itt Bossuet, hogy hadvezéri szakértelemmel von párhuzamot egy Condé és egy Turenne közt, kissé megbotránkoztatva döllyfös hallgatóit, kik merésznek találják két ennyire különböző születésű egyén összehasonlítását. Az epos-költő mellett megszólal benne itt még egyszer a lyrikus is, s a káprázatos ódai szárnyalás után alászállva, ily elegiai accordokkal vesz búcsút a halottól és a gyászbeszédtől, a sir széléhez már közel érezve magát: «Vedd jónéven utolsó erőfeszítéseit e hangnak, melyet Te egykor jól ismerél. Veled véget érnek minden beszédeim. A helyett, hogy a mások halálát keseregjem, oh Nagy Herceg, ezután arra töreksem, hogy megtanuljam Tőled, mint tegyem a magamét szentté; boldog leszek, ha e fehér hajszálaktól figyelmesse téve arra, hogy immár számot kell adnom a sáfarkodásról, megőrizhetem hiveim nyája számára, melyet az élet szavával táplálnom kell, végső maradványát hangomnak, mely immár elhalóban, hevemnek, mely immár kialvóban.»

Bossuet mint történetíró is kiváló. A XVII. században mindent magasan túlszárnyal műve: *Értekezés a világtörténelemről* (1681). Ha a *Politika* című könyvben Bossuet a Szent Írásban vett idézetekkel igyekszik a dauphin előtt kifejteni, minő kormányzási elveket kövessen egy keresztyén francia király a XVII. században: ez *Értekezésben*, ugyancsak jövőre uralkodására való tekintettel, az ó-kor nagy népeinek multját tárja föl növendékének, folyton apostrophálva

öt és folyton le-levonva számára a tanulságokat. A francia ifjúságnak e ma is nagyrabecsült iskolai olvasmánya három részre oszlik. Az első dióhéjban összegezi a világ teremtésétől Nagy Károlyig a «pogány» népek történetét. Ma már sokban meghaladott és hézagos, de a mint madártávlatból végigpillantanunk enged az eseményeken, ezeknek körrajza éles világításban kerül szemünk elé; az előadás művészete egyáltalán méltó Bossuethoz. A második rész ismét a világ teremtésén kezdődik s a zsidók történetén végighaladva Krisztusig, majd az «egyház megállapításáig» jut el, hogy aztán ennek igazát védelmezze és vitassa a pogányság és minden eretnesség ellenében. Ez aránylag a legterjedelmesebb rész, kiválóan theologiai jellegű, a történetíró itt háttérbe szorul a hitvitázó előtt, ki a keresztyén hit hatalmas apologiáját nyújtja és így a Pascal félbenmaradt tervét valósítja meg fényesen, kivel egyetértőn vallja, hogy a keresztyénséghez volt szükségképen vezetendő minden előzmény a Gondviselés rendeletéből. — A harmadik rész, mely történetírás szempontjából a legbecsesebb, az előbbinek illusztrációjaképen, az egyes ó-kori «pogány» birodalmak példáján tünteti fel az emberi intézmények gyarló mulandóságát a vallás örök állandóságával szemben. Bár itt is a Gondviselést látja Bossuet mindenütt nyilvánulni, mégis nem természetfölötti, de észszerű, tudományos szempontból vizsgálódik. «Bizonyos rendkívüli esetek kivételével, úgymond, melyekben Isten azt akarta, hogy csakis az ő keze lássék meg, semmi nagy változás nem történt, melynek okai ne lettek volna meg az előző századokban». Ez okokat, melyeknek az emberi szabad akarat a főforrása, kutatja tehát, mert ez «a történelem igazi tudománya». Oknyomozó módszere a történetphilosophia magaslatára emelkedik föl, francia nyelven ennek első mestere lesz. Saint-Evremont, ez a Mazarin miatt Angliában élő sceptikus főúr már 1664-ben a rómaiakról szóló értekezésben, mely Liviust jóval a Niebuhrok előtt erős kritika alá veszi, e nép erkölcséinek, belső életének feltárásával magyarázza nagyságát és bukását; Bossuet, noha forrásaival szemben itt kevesebb kritikát gyakorol, inkább moralista, semmint politikai történetíró akarván lenni, Saint-Evremontnál is mélyebbre hatolva tanulmányozza nemcsak a rómaiak, hanem a görögök, sőt egyiptomiak stb. intézményeit

és szokásait, «hajlamait és erkölceit, vagyis jellemét» is, nem feledkezve meg — a miben Montaignenek tanítványa és Montesquieunek mestere — az éghajlatnak, az ország hőmérsékének a jellemre gyakorolt hatásáról sem. Az első igazán lángelméjű francia történetíró lesz így Bossuet, kinek nem egy merész feltevését, hozzávetését igazolta a későbbi kutatás, s kinek ellenállhatatlan dialectikája, profétai hevéletei, hatalmas képzelete itt sem enged többi műveinek, nyelve pedig itt éri el classikus tökéletességét.

Itt és — tegyük hozzá — a *Protestáns egyházak változásainak történetében* (1688, két kötetben, majd 1689, kisebb alakú négy kötetben). Bár ez hitvitázó mű, nem szabad megemlítés nélkül hagynunk. A protestánsok megtérítése Bossuetnek leghőbb ábrándja volt; ennek érdekében Leibnitzczal is levelezett és egyáltalán sokat írt. Főműve e nemben, némelyek hite szerint, az egész francia irodalomnak legszebb könyve, a most említett mű, melylyel végleg elérhetni vélte célját, holott csak erősebb öntudatra ébresztette általa s ridegebb elszigeteltségre ösztönözte a protestantismust. Mint hitvitázó műben, a történetírás itt csak eszköz, de ez eszköz használata bámulatot érdemlő: a hogyan szigorú bírálat alá veszi forrásainak óriás anyagkészletét, mintaképe a történelmi kritika módszerének. Mellőzve — ezúttal pedig különösen magasztalható — dialectikáját és képzeletét, mely oly élelet lehel az elvont tárgyba, csak két pontot emelünk ki. A protestantismus bonyolult fejlődését, a számtalan sectát oly könnyedén s világosan tárgyalja, hogy Montesquieunek és Voltairenek az előadás ily művészetére ő nyújt példát. Mint-hogy továbbá a protestantismusban akkora szerep jut az egyediségeknek, az egyes felekezetek fejeiről (Lutherről, Calvinról, főleg Melanchtonról) remekebbnél remekebb arczképeket ad, senkitől fölül nem múlt lélektani művészettel.

II. Pascal.

Descartes követői közé tartoztak a jansenisták is. Főfészkök a Versailles melletti *Port-Royal* nevű zárdá volt, melyet a velök azonos elveket valló apácák, midőn 1626-ban Párisba költöztek, engedtek át e kegyes, sőt asceta életű

részben világi férfiaknak, kik aztán tanítással is foglalkoztak: náluk nevelkedett s tanult meg görögül Racine is. Szellemi vezérök abbé de Saint-Cyran volt: emez, mint személyes barátja a hollandia theologus, Jansen Cornelius ypresi püspök, kinek posthumus hitvallása 1640-ben Rouenban jelenik meg latinul, azt vallja. Szent Ágostonra támaszkodva, hogy az alapjában romlott természetű és szabad akarattal nem bíró ember csak Isten különös malasztjával üdvözülhet, a mennyiben ennek elnyerésére prædestinálva van. E tanok, melyek lényegét örökké nyiltaknak maradó erkölcsi kérdések teszik, az egész századon át eltartó, mind szélesebb körben elharapózó vitát idéztek elő a jezsuiták részéről, kik Róma által is kárhoztatták azokat, mígnem Bossuet, a pápa megbizásából, legalább ideiglegesen helyreállította az «egyházi békét». Az államhatalom sem nézte jó szemmel e sctát politikai függetlensége miatt: Richelieu alatt börtönben sínylődött Saint-Cyran, kit pedig a bibornok maga is «Európa legtudósabb emberének» nyilvánított és püspökségekkel kínált meg; XIV. Lajos idejében viszont, ki végül le is romboltatta a zárdát, melynek közelébe vonultak a Retz bibornok s Longueville herczegnéféle «megtért» lázadók, az újabb jansenista-vezér, a «nagy Arnauld», a hogyan Boileau nevezé, bujdosva töltötte életét és külföldre menekülten fejezte be. — Az ezen emberektől teremtett irodalom mindenkifőlött hitvitázó és vallásphilosophiai. De nem kizáróan csak ez. Maga a «nagy» Antoine Arnauld (1612—1694), ez a jeles ügyvédből lett pap, az egész Arnauld-dynastia feje, Port-Royal iskolái számára írt egy híres kis logikát Descartes szellemében, egy szintén nevezetes nyelvtant, mely Vaugelas ellenében a *szokást* az ész által kívánja igazoltatni stb. Része van e művek írásában Arnauld hű fegyvertársának és Pascal munkatársának, Pierre Nicole-nak (1625—1695), kit a színiköltők fanatikus kárhoztatásáért oly erősen támadott «megtévelyedett» tanítványa, Racine, s kinek gyakorlati oktatásokkal telt erkölcsi tanulmányait a XVII. század is sokáig kedvelte az emberi szív és az élet beható ismerete miatt.

A jansenisták csoportjából magaslik ki Blaise Pascal (1623—1662), egyike a legmélyebb gondolkozóknak és hazája nagy remekíróinak, ki fiatalon «tér meg» és egész családját «megtéríti». Kínos betegeskedései után, melyeket különben

Istenhez vezető jótéteményekként magasztal, egy időre Párisba megy üdülni; ott folytatja matematikai és physikai tanulmányait, melyek egymagok halhatatlanságot biztosítanak névnek: népszerű conférence-okat tart a szalonokban és világi élveknél él. Tán ez időből kelt az *Értekezés a szerelem szenvedélyeiről* című elmélkedés, ha valóban a Pascal műve. Harminczegy éves korában csodás véletlen menti meg a haláltól, mire visszavonul a nagyvilágtól s ugyanazon év novemberében éjjel a hitnek — mint egykor Descartes előtt a tudománynak — biztossága mystikus elragadtatásban revelálódik előtte. A Port-Royal embereivel elmélkedéseket folytat, minek értékes emléke a *Társalgás De Sacy úrral* (a tudós bibliafordítóval) *Epiktet- és Montaigneről*, 1654-ből. Arnauld, ki már egy évtizede harczol sikertelen a jezsuitákkal, felszólítja, hogy lépjen ő is sorompóba: így jönnek létre a *Vidéki levelek* (1656—7), melyekhez a hitvitázó anyagot Nicole szolgáltatja, ki előszót is ír aztán a műhöz, majd latinra lefordítja. Pascal most már mindinkább lemond tudományos kutatásairól mint világi hiúságokról; elkezd dolgozni vallásphilosophiai nagy művén, melynek fenmaradt töredékeit *Gondolatok* cím alatt birjuk. Hitbeli buzgalmát fokozza a párisi érsektől s a pápától is magasztalt *szent tövis csodája*, melynek következtében Port-Royalban egy kis unokahuga szembajából kigyógyult. Bár neuralgia kínozza, ciliciummal és sanyargatásokkal gyötri még jobban testét, mígnem 39-dik évében meghal.

A *Vidéki levelek* vidékre írt állítólagos levelek «a Sorbonne vitáinak tárgyáról». Névtelen röpiratokként, a mai nihilista kiáltványokhoz hasonló titkos és merész módon jelentek meg, roppant feltűnést keltve. Vitatják, hogy Jansen-nél nincsenek meg a kárhoytatott tételek s a jezsuiták csak laza moráljok érdekében üldözik a rajongó jansenistákat. A jezsuiták ugyanis, élökön a spanyol Escobarral, kinek *Theologia naturalis* című rengeteg műve Lyonban jelent meg abból a nemes czélből, hogy összeegyeztessék a keresztyén vallással a század frivol életű társadalmát, oly gyakorlati casuistikát teremtettek, mely többször silány, nevetséges szórásalbasogatásba bonyolódott és megalkuvásaiban sértette az igazi erkölcsöt. E szélső tévedéseket támadja folyton Pascal, feledve, hogy viszont az ő pártjának intransigens visszahatása, a maga emberfeletti fenségében, a pogári, hitvesi és szülői

köteleességek megtagadásával a család és társadalom felbontására vezetendett. Pascal vitázásában különösen erős rész jut a féktelen jezsuita-gyűlöletnek s nem kevéssé szolgált rá sophismáival arra, hogy Bourdaloue rágalalmazóként bélyegezze majd meg. Azonban érvelésének dialectikája fényes, «geometriai szellemtől» erősbült logikájával. Hangneme rendkívül változatos. Könnyedén ötletes, finom ironiájú, többször marón sarcastikus, így kivált a hol párbeszéd alakba öltöztetve a vitát, egy jezsuitát léptet föl, ki csupa indulatosság, önhittség és ekközben a naivsáig öntudatlan: az ellenfélnek ily módon neveltségessé tétele egyenesen Molièrere emlékeztet. Máskor meg, kivált a mű második felében, a harag és magasztos hevület elragadtatásai oly fenséges szárnyalásra képesítik, minőt D'Aubigné óta nem találni a francia irodalomban s a mivel Pascal Bossuetnek méltó mesterévé emelkedik. Ennek megfelelő a stíl e levelekben, melyeket tizszer s még többször újra írt a szerző: a Port-Royal szürke és nehéz modorától teljesen elüt, hol Bossuet, hol Voltaire stíljét előlegezi. A *Vidéki levelektől* keltezi az irodalomtörténet a modern francia nyelv első huzamosabb megállapodását.

A *Gondolatok*, Pascal életének főműve, tulajdonképen a keresztyén vallás apologiájának töredékei, melyek külön czédulákra voltak írva. A Port-Royal tette közzé 1670-ben, módosított szöveggel, önkényesen rendezve; a rendezés ma sincs végérvényesen megoldva. Nem valószínűtlen, hogy Pascal itt is az Epiktetről s Montaigneről szóló *Társalgás* nyomain kívánt haladni: a stoicismust és scepticismust egymással szembe állítja a végből, hogy e két hatalmas philosophiai rendszer egymást lerombolván, a keresztyén vallásnak — bizonyára jansenista szellemű — megismerésére vezetessünk, mint a mely egyedül tájékoztat megbízhatón az ember mivolta és rendeltetése felől. Annyi kétségtelen, hogy Pascal e művében az Istenben hívés szükségét hirdeti: ezért ajánlja a közönyöseknek azt a híressé lett *fogadást* Isten létében, melylyel «ha nyernek, mindent nyertek; ha vesztenek, mit sem veszítettek.» A hit azonban a szív dolga: «a szív fogja föl Istent és nem az ész», mely épen úgy tévedéseknek rabja, mint akár érzékeink. Igaz ugyan, hogy Pascal nem veti meg oly föltétlenül az észet, mint Montaigne tette, sőt Descartestól egyezően benne találja meg az ember nagy-

ságának bizonyítékát: «Az ember csak nád, a legtörekenyebb az egész természetben; de gondolkozó nád», mely eltiportatva is öntudatával nemesebb az őt öntudatlan eltipró természeti erőknél; «egész méltóságunk tehát a gondolatban foglaltatik». Mégis a *Raymond Sebond apológiájának* érvei folyton visszhangoznak lelkében ítélőtehetségünk megbizhatlan voltáról, mint a mely körülményeink szerint annyira változik, hogy «a mi innen a Pyrenæken igazság, túl már tévedés». Csakhogy ő nem nyugszik meg aztán a Montaigne-féle humoros scepticismusban: gyöttrődő pessimismus jalkiáltásait hallatja. Kétségbeejti földi létünk, mely az akadályok legyőzésével ugyan nyugalomra törekszik, de aztán elviselhetlenné találja a nyugalmat és elszóródásokért eseng; kétségbeejti főleg e lét befejezése, a halál: «Az utolsó fölönás véres, bármily szép is a darab többi része. Egy kis földet dobnak végül fejünkre s azzal örökre kész.» Miért is jöttünk tehát e világra? «Az ember vakságát és nyomorát látva, — látva, mily némaságba burkolozik az egész világegyetem («E végtelen térségek örökös hallgatása elrémit!» — olvassuk másutt) és mennyire hijával áll az ember a világosságnak, magára hagyatva, úgyszólván eltévelyedve a világ e zúgába, a nélkül, hogy tudná, ki tette őt oda, miért jött ő oda, s mi lesz belőle, ha meghal: oly rémület fog el, mint a kit alva egy rettentő pusztaszigetre tettek ki s fölébredve, nem tudja, hol van, miként szabadulhat onnan.» «Ha tekintem rövid tartamát életemnek, melyet magába nyel a megelőző és követő öröklét, — ha tekintem csekélységét a tölem betöltött térnek, melyet megmérhetlen terek végtelenségébe látok elmerülni, sem ezeket nem ismerve, sem tőlök nem ismertette: megrémülten csodálkozom, miért vagyok inkább itt, mint amott, — inkább most, mint máskor, — kinek intézkedéséből rendeltetett számomra ez a hely és az idő?» Ily «nyögve» keresi Urát ez a rettegésektől, gyötrelmekből átjárt szív, végül a keresztyén katolikus hitben találva megnyugvást, mint a mely az eredendő bűn dogmájával annak is magyarázatát adja, miért oly nagy és oly nyomorult, — miért «a világegyetem dicsősége és salakja» egyszerre az ember. — Bámulatos mély elmével és szívvel irt remekmű ez így, szétszórt töredékeiben is. A *Vidéki levelek* művészi kiválóságai még magasabb fokon ismétlődnek itt: az író, midőn szilaj hévvel vitáz, keserű

ironiával támad, extatikus ájtatos hevületben ömleng, Bossuetnek méltó versenytársa mint nagy szónok, sőt nagy subjektív lyrikus, hatalmasan csapongó képzeletével, megragadón plastikus és színes stíljével, melynek közvetlen természetességét nem korlátozza a klasszikus stílnak választékosságra törekvése.

III. Retz.

Mlle de Montpensier és La Rochefoucauld a Frondenak tulajdonképen csak eszközei voltak: ellenben főintézője Retz bibornok (1614—1679), kinek domináló és talányszerű egyénisége oly sajátos varázst gyakorolt a kortársakra, még magára Bossuetre is. (V. ö. gyászbeszédét Le Tellier felett.) Retz egy ideig párisi érsek volt, ki Richelieu örökébe kívánva lépni, Mazarin megbuktatása végett cselszövön szította a lázadást, de aztán a játékot elvesztette és külföldre menekült. XIV. Lajossal kibékülve s tőle három ízben is pápaválasztásra Rómába küldve, a külügyminiszterség reményével álltatta magát. Ez időtájt, midőn szalonjába Boileau és Moliere járatosak s műveiket ott felolvassák, Sévigné né sürgetésére s tán éppen hozzá is intézve, megírja mémoiresját, melyet aztán hirtelen félbehagy, midőn utolsó reményének hasztalanságáról meggyőződik: most már a jansenistákkal szorosabban érintkezve, ájtatosan fejezi be egykor legkevesébbé sem példás életét.

Retz mémoiresja, melyet 1717-ben «fedeztek föl» s adtak ki, oly föltűnést keltve, hogy a regenség jónak látta apokryphnak jelenteni ki, 1655-ig terjed. A szerző általa a maga államférfiúi genialitásáról kívánt tanubizonyságot szolgáltatni, ellenfeleinek, kivált Mazarinnak minél erősebb megbélyegezésével egyetemben. Hihetetlenül ferdít, rágalmaz és légből kapott történeteket eszel ki, regényes korrajzfélévé szállítva alá művét. Mind kifelé fordítja a kulissza-titkokat, melyeket senki úgy nem ismerhetett. De e gyűlölködő világlátásban s a hazugságok mellett is kitünően tükrözteti vissza a korszellemet, miközben mély elméjű államférfinak bizonyul. Hogy minél inkább hasonlítson eszményképéhez, Machiavellihez, nem átallja magát is megrágalmazni költött történetekkel, sőt nyíltan vallja, hogy az érsekség átvétele előtt a

trappistáknál tartott lelki gyakorlatai alatt a rossznak szándékos tevését tűzte ki vezérelvül; mindazonáltal nem annyira ily elveivel vagy sokszor kicsinyes képmutató cselszövényeivel, mintsem mind a saját, mind a mások tetteire vonatkozó elmélkedéseivel, adja jelét valóban rendkívüli politikai bölcseségnek, sőt egy Bossuet történetírói magaslatára is fölemelkedik. Tény azonban, hogy gyakrabban időz e fenkölt légkör helyett alacsonyabb légkörökben: az eseményeket rendszeren La Rochefoucauldhoz méltó embermegvető pessimismussal nézi, melybe nála cynikus humor vegyül. Ez írónak, ki mint halálos ellene, Mazarin, olasz származású volt s családi nevén Paul Gondinak hívták, az emberiség csak rászedett bambák tömege, melyen Pathelinek s Tartufe-ök uralkodnak; az egész élet tragikomikus, sőt bohózatos komédiázás nagyban és kicsinyben, — oly pikáns, meglepő fordulatokkal csattanó jelenetek sorozata, melyek — úgymond — «túlzás nélkül szólva a Molière komikumához méltók». Retz, a mint a Palais de Justice terméből kinéz az ajtón, a künt álló La Rochefoucauld hirtelen fejére szoritja az ajtót s biztatja a körülállókat, vágják le; másnap, egyházi körmenetben szembe találkozik a herceggel, a mint ez Condéval arra halad; leszállnak kocsijokból, térdre ereszkednek s Retz áldást oszt rájuk. — Érseki minőségében egy apáczárdába kellvén ellátogatnia, ez alacsony termetű és rút emberke erényét féltve készül oda, mert ez apáczák szépek és kaczer hírben állnak: de sikeresen állja ki a tűzpróbát, mert — úgymond — nem nézett szemökbe s mert főleg a megelőző estéken rendes szeretőjénél, egy férjes nőnél kellően elkészült a próbára. — A királyné kivánságára egy alkalommal Mazarinhez megy, a ki «kimondhatlan gyöngédséggel öleli meg.» «Egész Franciaországban nincs más derék ember rajtam kívül, — ezután mit sem akar tenni az én tanácsom nélkül, — szóval annyi sületlenséget hadart össze, hogy még a jámbor Broussel is, minden bárgyúsága mellett, kimenet elnevette magát s fülembé súgta: Csupa bohóc!»

Ezzel az erős humoristával ekként társult kiváló diplomata-ban finom psychologus lakozik. A zavargásoknak első kitörésekor a királyné szobáját így állítja elénk: «Az igazság az, hogy a hányan e szobában jelen voltak, mind komédiát játsztak: én adtam az ártatlant, noha nem voltam az, legalább nem ebben

a dologban; a bibornok nyugodtnak mutatkozott, noha koránt sem volt annyira az, mint a minőnek látszott; a királyné pár percz óta nyájasnak tette magát, noha sohasem volt fanyarabb; Longueville herczeg szomorúságot tanusított, pedig élénken örvendett; Orléans herczeg a királyné körül sürgött-forgott szenvedélyeskedve és sohasem láttam őt közönyösebben füttyölni, mint most egy félóráig; — Bantru és Nogent bohóczkodtak (*az iménti események szereplőit parodisálva*), noha mind a ketten nagyon jól tudták, hogy a tragédia aligha áll messze a bohózatától.» És más alkalommal: «E perczben a rendőrfőnök-helyettes lépett a szobába, halálos sápadtsággal arcán, és én sohasem láttam az olasz vig szinpadon oly naivúl s oly nevetségesen ábrázolt félelmet, mint a milyennel ő beszélt el bizonyos lényegtelen kalandokat . . . És bámulja ön, kérem, a félénk lelkek sympathiáját! . . . A rendőrfőnök-helyettes rettegése ragadós betegség gyanánt lopódzott át képzeletökbe, elméjökbe, szívökbe; egyszerre átalakulva látszottak lenni; már nem tekintettek többé nevetségesnek engem . . .» (t. i. aggodalmiért). — Mint látni, ez az ember környezetének folyton ütőerén tartja kezét, arcukat és veséjüket vizsgálja. Remekül tudja egy-egy oda vetett szóval elénk tárni mindenkinek legjellemzőbb tulajdonságát. Mikor lecsillapította az első utczai zavargást, késő este arról értesül, hogy hálából a királyné vacsoráján mind rajta gúnyolódtak, mint a ki csillapítás ürügye alatt lázítani akart, de kudarcot vallott: két óráig volt ő így kitéve, úgymond, a «Bantru finom ironiájának, Nogent bohóczkodásának, La Rivière vidám kedvének, a bibornok tettetett sajnálkozásának s a királyné hangos kacajának.» Arczképeiből rendszeren hiányzik a külsőnek festőisége, de annál virtuozabbul tükröződik bennök a lélek, melynek fölindulásait árnyalatokban gazdag nyelvvel elemzi, de sohasem téveszti szem elől a minden többin uralkodó fővonást. A velünk itt mintegy azonos színvonalra alászálló nagy alakok közül, a mint teljes gyarló emberi mivoltukban tárulnak elénk, Anne d'Autriche különösen tyikus példa, ki mindig fanyar, nyers hangon rikácsol, pulykaméregre lobbanva gögösen, hogy a következő perczben, Mazarin egy-egy titkos intésére, rögtön alább hagyjon. Legremekebb mégis az önarczkép, mely e mémoire-okból oly mesterien domborodik ki. Retz, noha tévedéseit is főlemlíti, bizonyos kaczerkodással

birálgatva azokat, átlag véve a nagy önuralommal társult s a vétekben is érvényesülő akaratnak oly erőfeszítéseit rajzolja saját személyében, melyekért méltán tekinthetni emlékiratát a Corneille tragédiaköltészetének commentárja és illusztrálása gyanánt.

Vegyük a mondottakhoz még, hogy kitünőbbben senki sem tud elbeszélni; a személyeit folyton látó s halló regényíró módjára alakjainak szavait, tetteit, s mozdulatait aprólékos gonddal közli. Leírásai, ha nem is az életnek festőiségével színesek, de annak drámaiságával elevenek; olykor lázasan lüktetők, mint pl. az utczai torlasz-harcok elbeszélésénél, hol modernül szaggatott, ziháló lesz stílje, mely más-különbén méltóságos periodusaival arra emlékeztet, hogy Retz korának egyik kiváló egyházi szónoka is volt. Ez a stíl egyébiránt, mely nem riad vissza a népiességektől sem, iratása idejéhez képest már avultas némileg: nem hódol a XIV. Lajos korában divatos csiszolgotó művészkedésnek, mert Retz, ki különben sem hivatásos író, a XIII. Lajos korának embere, írásmodorának pongyolaságával is, a mi azonban nem gátolja, hogy a XVII. század classikus remekírói közt ne foglaljon helyet.

IV. Sévigné.

A levél a XVII. századnak egyik legkedveltebb irodalmi műfaja. A regényírók is föl-földiszítik vele műveiket, mint a kedélyállapotok festésére, a lélektani elemzésre annyira alkalmas eszközzel, hogy a következő század majd megteremti a tisztán levélalakú regényt. A Balzacok és Voiture-ök viszont részben antik, részben olasz minták nyomán műleveleket tesznek divatosakká, melyek ha missilisek is, t. i. tényleg bizonyos egyénhez vannak intézve és küldve, alapjokban véve vagy értekezések, vagy prózában fölhyított bókversek. A művelek komoly csoportjához sorolhatók Bossuet és Fénelon lelki tanácsadásokkal telt, ájtatosan oktató levelei, — valamint a Saint-Évremond európai tekintélyű irodalmi kritikái, vagy a Cyrano de Bergerac philosophiai elmélkedései; viszont az enyelgő fajtájúak közé tartoznak azok, melyekben az útirajz öltözik levélformába, verssel tarkítva

a prózát, mint La Fontainenél vagy a Molière barátjánál, Chapellenél. — A valódi, természetes levelek íróinak csoportja azonban sokkal érdekesebb. Retztől Racine-on át Lafayettenéig majd minden kiválóbb írótól maradtak fent ilyenek. A legjelesebbek közé tartoznak a Bussy-Rubutinéi: szellemes nők-höz (részben unokatestvéréhez, Sévignénéhez) és férfiakhoz (pl. Labruyèrehez) intézve, könnyed, világos stílusban, a vidékről finom ironiával, sokszor kesernyésen ítélik meg az udvari eseményeket, tárgyalnak erkölcsi s érzelmi, társadalmi és irodalmi kérdéseket, tehát a magánlevelek köréből még áthajlanak az értekezés-szerű művelekhez. Ellenben tisztán *természetes* levelek, a francia és egyáltalán a világirodalom legremekebbjei közé tartoznak azok, melyeket Sévigné né írt.

Mme de Sévigné (1626—1696), leánynevén Marie de Rabutin-Chantal, Chapelainnek és a Molièretől, a *Tudós Nők* Vadiusában kigúnyolt jeles humanista Ménagenak kiváló képzettségű tanítványa volt. Midőn 24-ik évében elvesztette tékozló és csapodár férjét, Sévigné marquist, kit imádott, szép és fiatal özvegy letére, e könnyelmű korban ritka feddhetlen női erényt tanúsítva vidékre vonúlt és zilált vagyoni viszonyait rendezte, gyermekeit nevelte. Leánya, kit szertelenül imádott, de ki helyett e szeretetet inkább az ezen imádás miatt kissé fölázdozott fiú viszonozta, 1669-ben Grignan grófhoz, Provence kormányzójához ment nőül; Sévigné né ettől fogva azonkívül, hogy nélkülözések árán küldözgetett neki «fölsőleget tékozlásukhoz,» 26 éven át (1669—1696) szakadatlanul levelet levélre írt hozzá hol Párisból, hol Bretagne-i birtokáról, miközben ráért még másokat is föl-fölkeresni fáradhatatlan tollával. Himlőben halt meg Grignanban, mikor leányát meglátogatta.

E levelekben mindenekelőtt az anya áll előttünk, a mint saját életének folyásáról, főként pedig az udvar és a főváros eseményeiről értesíti leányát, le az érdekesebb pletykáig semmit sem feledve. A kor élete napról napra lejegyezve éled itt újra előttünk oly közvetlenséggel, mint tán sehol a mémoire-okban, melyeknek így e levelek kitünő kiegészítői. Elvonulnak előttünk La Rochefoucauld és hű társa, Lafayettené, ki éppen Sévigné nééről írta egyik legsikerültebb arczképét, s kinek látjuk, mint sebzi szívét halálra a herceg halála; a «jó» Retz bibornok, kinek végelgyöngülését, a mint látja, könnyekre fakad

a marquisnő, s rendkívül «fájdalmas» búcsút vesz tőle; Mlle de Montpensier és Lauzun herceg, XIV. Lajostól gátolt, majd megengedett, majd újra tiltott eljegyzésök történetével; a kegyvesztett Fouquet, ki mellett a jó barátné oly nemesen tart ki ragaszkodásával; Condé herceg főszakácsa, Vatel, a mint öngyilkossá lesz, midőn a királyt s az udvart a herceg vendégül fogadván Chantillyben, elfogy a sültnek való, sőt a hal megérkezése is késik; Boileau vitája egy jezsuitával Pascal felett; Esther előadása Saint-Cyrben, hol a még Scarronné korából ismerőse, Mme de Maintenon és főleg XIV. Lajos oly kitüntetésben részesíti irónónket. Értesülünk Turenneknek, kit hadiszemle alkalmával ágyúgolyó szakít ketté, majd Condé hercegnek és Louvoisnak haláláról; tanui leszünk a gyász-szertartásoknak, Bossuet és Bourdaloue gyászbeszédeinek. Csaták, ünnepélyek, szívügyek, irodalmi események, egy-egy kis politika, a divat dolgai, társadalmi ügyek, szóval a kor egész élete tárulnak itt elénk le egy-egy palota égéseig, melyet e kor tűzoltói, a kapuczinusok sem bírnak megmenteni, vagy le annak a nyomorúlt párisi paszomántosnak esetéig, ki majdnem teljesen kiirtotta családját, midőn adója miatt mindenét elvették. Majd vidéki életéről, bretagne-i ismerőseiről, kertjéről, ültetvényeiről, fáiról és pedig ezekről sok szeretettel beszél Sévigné, nem feledkezve meg olvasmányairól sem, melyekkel magányát benépesíti s melyek közt kiváló helyet foglalnak el Montaigne és Rabelais, Corneille, kit hanyatlása korában is Racine fölé emel, — Bourdaloue, kit jobban szeret Bossuetnél, La Fontaine, kinek meséit elragadtatva siet megküldeni leányának.

Bármiről írjon azonban Sévigné, ő a legszellemesebb csevegő az egész francia irodalomban. Pompásan beszél el történetkéit, melyek némelyike molière-i jelenet-töredék; a hallottakat vagy látottakat drámai elevésséggel tolmácsolja, s az alakokat kitünően állítja elénk. Midőn XIV. Lajos váratlanul maga elé hivatja Mlle de Montpensiert Lauzun herceggel s tudokra adja, hogy egybekelésöket nem engedi meg, így ír Sévigné: «Lauzun e parancsot mindazzal a tisztelettel, hódolattal, és mindazzal a szilárdsággal és mindazzal a kétségbeeséssel fogadta, melyet ekkora mély bukás megérdemelt. Mademoiselle viszont, temperamentumának megfelelően, sirva fakadt, kiáltozott heves fájdalmaiban, rendkívüli panaszokban

tört ki; egész nap ágyban maradt s nem vett magához egyebet levesnél; de másnap már megjelent az udvari fogadáson.» E pár sornál mi sem jellemezheti jobban a versaillesi erkölcsök ildomosságát, mely előtt a szenvedély szilajsága ha olykor tragikus pathoszszal hatott is, még többször tetszett csak nevetséges különzködésnek. Sévignéé itt-ott ékesen szólóvá is emelkedik. Fouquetról vagy a Turenne s főleg Louvois haláláról szólóban: «Mennyi ügy, mennyi szándék, terv, titok, elintézendő érdek, mennyi megkezdett háború, mennyi sok szép sakkhuzás, melyet tenni s intézni kell! «Ah Istenem, engedj még egy kis időt: nagyon szeretnék sakkot adni a savoyai herczegnek s mattot az orange-i herczegnek.» «Nem! nem, nem kapsz többé egyetlen perczet sem!»

Lépten-nyomon meglátszik a sokat olvasott és sokat gondolkozott fej, kinek van életbölcselete s az eseményekből le tud vonni bizonyos reflexiókat, sőt annyira okos és józan elme, hogy az ő anyósi tanácsainak veje rendkívül hasznát veszi Provence kormányzásában. Mégis távolról sem mély moralista, távolról sem kíván ítélőbirája lenni korának, melynek eseményeit őszinte krónikásként egyszerűen visszhangozza, s melynek osztozik elfogultságaiban, vallási türelmetlenségében és keményszivűségében, úgy hogy tréfálkozva beszél kerékbetötetésről s azokról az akasztott emberekről, kiket útjában a kor szokása szerint az erdő fáin talál. Mindenek felett egyéniségének varázsával köt le, mely a most mondottak mellett is végtelenül rokonszenves, kedves, szeretetreméltón nőies, csupa szívjóság; tiszta lelkével senkit be nem feketít, inkább optimista módon ítél; gyöngéd jó barát, ki a balsorstól sújtottak szenvedéseiben mélyen részt vesz. Mély érzései különben nincsenek, kivéve leányához való szeretetét, mely a bálványozásig fokozódik, elképzelhetlen panaszok s örömök, valóságos szerelmi vallomások sorozatát sugallja tollába mindegyre. Kedélye könnyen jön hullámszámba s ez érzelmeinek kiöntésére használja leveleit, melyek így prózába foglalt subjectiv, lyrai ömlegések. Szókincse gazdag és stílje elég színes; folyton üde, természetes, mindenütt a benyomások közvetlensége érzik rajta; a társalgás fesztelen hangja szólal meg benne. Önként árad tollából, rögtönözve és olykor némi pongyolán, a mi még több bájtt kölcsönöz e leveleknek.

HARASZTI GYULA.

HUSVÉT ASSISIBAN.

Az ember lelke néha szomjúhozza az áhitatot és az elmerülést. Pihenni vágyik teste-lelke, visszakívánja gyermekkorát, legkedvesebb olvasmánya a Kempis könyve lesz. Félig-meddig természetes, félig mesterséges állapota ez a mi idegéletünknek; de a kit elfog e hangulat — becsüljük meg: hosszú időkben nagy ritkán felvillanó érzés ez — fogadja meg a jó szót: ne a nagy városok művészetében keresen rá orvosságot; oda menjen le, a hol ezt megőrizheti, a hol rátalálhat a múltra, a sok század előtti életre, önmagára; járja be az apró olasz városokat, melyeket bájosakká tesz a természet, szentté a múlt, s azután siessen megpihenni a legszentebbe, Assisiba.

Hideg husvétünk volt. Az olasz ég alatt a hideg tavasz még zordonabb, mint erre mifelénk: a szegény olasznak még kályhája sincs, mivel fűtöznie. A tenger folyton szürke, vihart sejtetően hullámtarajos; szele csípős, éles; a partra vont halászbárkák hetek óta várnak jobb időkre; a hegyek tetején még mindenütt ragyogó hó. De azért a didergő hideg mellett is mindenben meglátszik a tavasz. A fák friss kikeleti erőben újra neki látnak az életnek; egy-egy mosolygó fiatal menyasszony, rózsaszín meg fehér virágfelhő mindegyik; a kaczagó virágáradatból sötéten válik ki egy-egy gyász-cyprus, egy-egy borostyántól befutott csupasz nyárfa. De már madárdal mindenfelé. A mezőkön is javában folyik, ezer esztendő óta egy-azon kezdetleges módon, a tavaszi munka; a *Georgicon* képei jutnak az eszünkbe; szántanak, vetnek, vagdalják, kötözik a szőlőt, nyesegetik a fákat.

A merre az ember csak ellát: kicsiny, egyetlen tekintettel belátható szépséges völgykatlanok, melyeken félóra alatt átfut a kis olasz vicinalis, hogy egy másikba siessen; vala-

mennyi egyformán szép, de a legszebb mindig az, a melyiken épen átrobogunk. Szépséges hegykoszorúk; a legtávolibbak az olasz ég kékes fátyolában; a közeliken tisztán kivehető még minden sápadt olajfa, minden sötét cyprus is. A hegytetőkön zöld ligetek között a tavaszi napfény tűzében ragyog egy-egy kis falu; mindegyikre ráillenek a homerosi jelzők: erős bástyás, sok kapujú, hatalmas tornyú mindegyik.

Ezek a kis umbriai városok nagyjában ma is olyanok, mint Szent Ferencz és Dante idejében. A ki a XIV. és XV. századi frescók, oltárképek városait, decoratióit vizsgálja, érzi, mily keveset változtatott az idő rajtok. Ha rombolt is, kiméletes kézzel, óvást tette; hatalmas bástyái kövét le-le-töredezte, frescóit meghasogatta ugyan, de nagyjából mindent meghagyott olyannak, a milyen hét-nyolcz századdal ennek előtte volt. Firenzétől Folignóig minden toscanai s umbriai város többé-kevésbbé így élt át hosszú századokat; mindegyikben van egy-egy városrész vagy legalább egy utcza, mely maga a teljes középkor; Fabriano, Borgo San Sepolcro, Arezzo, Citta di Castello mind ilyenek, de különösen kettő olyan ma is, mint volt valaha: Gubbio és Fossato.

Gubbio hercegi város volt; az urbinói herceg rompalotája büszkén hirdeti fényes renaissance-át; Fossato: félreeső apró municipium; annyira kis város, hogy róla még a részletező útikönyvek (még a nagy-*Here* sem) sem tudnak, de talán épen ezért tipikusabb, jellegzetesebb, érdekesebb.

Hegyek között, félórára van a vasúttól. A város fölött a középkori erős fellegvár magas tornyával már félig rom, barna kőbástyái azonban még mindig állanak. Kapuja fölött ott az ősi czimer: kettős bástyán a szárnyas griffmadár. Utczája egyetlen egy van; közepén a hagyományos kis tér, rajta a chablonos középületek: a chiesa, a palazzo municipale, az elemi iskola, a patika; mind azon a helyen, a hol öt-hat százada. Temploma kettő van: a chiesa nuova tizenhetedik századi építés; a régibb templom, a félig romba dőlt, elhagyott S. Cristophoro, bazilikaszerű, csak apsisa gotikus. S ez a stíl itt a legújabb; ebbe a kis fészekbe a renaissance már nem jutott el. Egyik sziklára épített kis gotikus palotáján a czimer alatt ott a datum is: 1453; itt még ekkor is a gotika járta; azóta talán nem is építkeztek. A szűk utcza minden czimeres kapuja, ablaka gotikus; a tornáczos sötét

kis zugban, a scuola elementarében, ki tudja, hány százada suhog a mester vesszeje; patikája maga egy kis középkori boszorkánykonyha, maga a patikárius is valóságos Merlin, s medicinái közt, azt hiszem, még mindig járja a kigyófog és az oroszlánköröm. S hogy az elmaradottság, a jelentől való teljes elszakadás legmeggyőzőbb jegyeit említsem: nincs vendéglője, nincs kávéháza, sőt nincs — hihetetlen — képes-levelezőlapja sem.

S mégis leírhatatlan ez apró városok bűbája, s közvetlenségében szinte elemezhetlen szívet-lelket megkapó varázsa. Szűk utcáin mély csend, s bennök a félig elfeledett gyermekmesék titokzatossága. Hatalmas bástyák. Megvasalt óriás tölgyfa-kapuk, rengeteg lakatokkal, reteszekkel; alacsony földalatti folyosók, lő-résekkel, ágyúnyílásokkal, sötét sottonporticók, hosszú árkádok, homályos kazamaták mindenfelé.

E középkori városokban maga az élet is megmaradt középkorinak. A hétköznapiak mindennapos munkája s emberei változhattak talán; vasárnapra az egész város újra a középkoré. Ugyanazokból a templomokból, századok óta ugyanazokon az utcákon, ugyanazon zászlók alatt, tulajdon abban a szőrcsuhában, azt a szent zsoltókat énekelve s azzal a buzgó áhitattal hordozzák most is Krisztus és a Szűzanya szobrát a confraterok, mint valaha rég porladó őseik. A falak, a templomok, szobrok, frescók jobban megőrzik itt a hagyományokat, mint a papság s a szentbeszéd. Ez a nép máig is az, a mi a középkorban volt; nemcsak áhitatuk, még arcuk is az: a körmenetek szőrcsuhás confrateri közt vonásról vonásra ráismerünk a frescók ősz apostolaira, fiatal vértanúira, gloriás szentjeire. A középkort ezekben az apró, régesrégi városokban érthetjük csak meg, hol még most is él; a mi másutt hallva, különös, érthetetlen és hihetetlen volt benne, itt elmélkedve rólok, igazzá és természetessé válik; e földön a legenda csodás világa lesz a valóság s a mindennapos élet sivatag prózája csodálatos és érthetetlen. A mi szentet és szépet a középkor rajongó világa megálmodott: itt kell újra meg újra átolvasni; jobban megértjük, jobban átérezzük, jobban hiszünk bennök varázsuk alatt. Kempis és a Ferencz-legenda valók ide olvasmányok.

Csodás legendák! Igazában alig van valami történet bennök; a szentek élete nem földi élet, csak előkészület a másvilágira. Életökben nincsenek események, csak csodák vannak. Történetök nem epikum; sokkal inkább Isten dicsőítésének hymnusa. Szent Ferencz élete is az. Egész lelkét egyetlen érzés tölti be: a Krisztus követése. Mint valami templomi dallam folyton változó, folyton felújuló motivuma: minden cselekedete ezt fejezi ki. Igazában alig van életrajza; a mi adatszerű van ebben, az pár sorban elmondható; gazdag kereskedő gyermeke, a ki könnyelműn vidám ifjúsága után, élete nagy fordulóján magát egészen Krisztusnak szenteli, és szerzetet alapítva, a szeretet s az irgalom munkájában emészti fel életét. Élete valójában ott kezdődik, a mikor «világi állapotából» megtérve «Krisztusnak hív szolgája s tökéletes követője» leszen. E perctől fogva elszakadt a világtól, családjától, rokonaitól; ezentúl minden gondolata a Krisztusé, minden cselekedete a könyörületességé. Teste sanyargatásáért, vágyai megfékezéséért, élete vértanúságáért jutalma: a mennyei boldogság halála után, s megdicsőülése még földi életében; halandó testben látja a menny szentjeit, látja a Szűzanyát, Krisztust, az Urat; lelke megtelik ez «isteni édességnek nézésével», hallja a mennyei hymnuszok harmoniáját, s élete utolsó éveiben legnagyobb jutalmául elnyeri Krisztusa sebeit. Halandó teste még el sem porladott, s az egyház már szentjei közé avatta.

Ez Szent Ferencz igazi élettörténete. A mi más ember életében nagy esemény lenne: messze keleti útja, mikor a «babyloniai szultán» előtt hirdeti az ígét, szentbeszéde a pápa s a cardinalisok előtt, szerzet-alapításának viszontagságai: Ferencz életében mind csak mellékes, külső dolgok; igazi élettörténete: mennybe vágyó lelkének szárnybontogatása, mely Krisztusa és szentjei társaságában már földi életben is mennyei életet él, s a kit a földhöz csak a jócselekedetek kötnek.

Bejárja Umbria hegyeit, városait, de legkedvesebb helye szülővárosa, Assisi. Eleinte nincs, a hová tizenkét szegény szerzetestársával megtelepedhetnék; hajléka a belpoklosok ispotálya, a kiket elhagyottságukban társaival együtt ápolgatott. Alamizsnát koldulva járnak be a városokat; az apostol tanítása szerint «gyógyítják a betegeket, tisztítják a belpok-

losokat, halottakat támasztanak, ördögöket üznek s ingyen vették, ingyen adják; és nem szereznek sem aranyat, sem ezüstöt, sem pénzt az ő erszényökbe, se útravaló táskát, se két ruhát, se sarut, se pálczát.» (Mát. 9. 10.) A három szerzetesi főerény: a tiszta, szüzi élet, az engedelmesség s a szegénység egybeolvad a legfőbbben: a krisztusi szeretetben.

Olykor el-el vonúlnak a világtól; a Mons Subasio rengetegeiben, roskadozó kunyhókban, sötét barlangokban elmélkedés közt s visiókban telik életök; látomásaik vannak napról-napra; s mindegyikkel történik valami «szép csoda», egy «bello miracolo», a mint a szépségesen naiv legenda, a *Fioretti di San Francesco* mondja. Frater Illésnek és Bernáldnak «hős képében» megjelenik Isten angyala, sőt maga Krisztus is; Szent Ferencz kenyere meggyógyítja a halálra váltat, a szőlő, melyből egy szemet ő is evett, egészséget ad a halálos betegnek; az exaltatio perczeiben teste fölemelkedik a földről, s a légben lebeg, fa-magasságnyira. Íme pár sor a legenda csodáiból, az *Ehrenfeld-codex* tizenötödik századi ódon nyelvén:

«Mikoron Parusia földjében (a mai Perugia) volna egy tó mellett (a trazimenesi tó), egy néminemű ájtatos embernél hushagyó napba (hushagyó kedd) vendégül hivatott. Kit Szent Ferencz istennek kedvéért kére, hogy ötöt vinné által az tónak néminemű szigetébe, kiben méglen egy ember sem lakott vala. Ez vala bőjtű szerdára (hamvazó szerda) virradóra. Az gazda felkele, egy csólnakot csinála s Szent Ferenczet az mondott szigetbe általvivé, de Szent Ferencz semmi eledelt nem vőn, hanem csak két kis kenyeret. S hogy ott egy lakás sem vala, holott fejét lehajtaná, néminemű sűrű sövényben és töviskben csinál vala olyant, mint egy hajlok, s bele méne és ott lakozék mind az negyven napot, semmit sem evén, sem iván. De az felülmondott gazda Boldog Ferenczet szent husvét napján megkeresé és meglelé, és a felülmondott két kenyérből egyiknek még fele megvala, és semmi többet nem illetett vala.»

A magábaszállás, az Isten szentségébe való elmerülés óráiban maga Krisztus jelenik meg neki: «Az felülmondott negyven napokban, azon Alverna hegyében megjelenik neki Krisztus tüzes seraph-arkangyalnak személyében, nagy szent keresztnek ünnepe fele, és miképen feszültetett: nyoma vas-

szegeket és sebeknek jegyét oldaláról Szent Ferencznek. És oly fényességgel jelenik meg neki, hogy völgyeket és környülálló hegyeket inkább világosít vala meg, hogy nem napnak fénye, kinél voltak tanúk mind az pásztorok, kik az földben csordával vigyáznak vala . . .» Legbensőbb híve s barátja, Frater Leo, — kit «leginkább tudósít minden ő titkairól és csodáiról» — «gyakorta látta ötet égbe felemelten, és gyakorta hallotta szólni Istennel és Boldogasszonynyal és angyalokkal, és annak felette láta tüzes világosságot őrája szállani a mennyből, és halla szózatot ez világosságból ő vele szállani, s némi napon, mikoron egybe mennek vala, láta Szent Ferencznek arczája előtt egy szépséges keresztet elől menni, és az kereszt oly fényességes vala, hogy nemcsak Szent Ferencznek arczáját, de megékesíti és megvilágosítja vala az felülvaló eget is . . . Boldog Szent Ferencz áldott lelke gyakorta felemeltetett égbe nemcsak elméje szerint, de test szerint is; némikoron látta az mondott Frater Leo Szent Ferenczet az földről csak annyira felemeltetni, hogy nem illetheti vala ő lábait, némikoron látta ötet fölemeltetni fának tetejire, némikoron pedig oly magasságra fönt lenni, hogy alig láthatja vala ötet. De mikoron boldog Szent Ferencznek illetheti vala lábát, megöleli vala és megcsókolja vala, ájtatost imádja vala, mondván neki: Isten, légy kegyelmes nékem bűnösnek ez szentséges jámbornak érdeimeiért . . .»

Az elragadtatás fenséges visióit naiv, szinte idyllikus képek váltják fel: az «agg és igen erőtelen Frater» csodája, kit Ferencz titokban kihív a szőlőbe, «kiben valának jó enni-való szőlők», s a szőlővel, melyből maga is evett, kigyógyítja halálos bajából; a három gonosz tolvaj megtérése, kiknek ő hoz alamizsnát s a kik szavára bűnbánatot tartanak; a galambokról, melyeket a sienai fiúktól vett meg s a kiknek fészket csinál; de a maga naivságában talán a legbájosabb: ime a gubbiói farkasról szóló csoda:

«Történék némi csodálatosság és tisztos emlékezetre méltó Eugubia városában, mikoron méglen él vala Szent Ferencz atya. Mert vala Eugubia városában egy szörnyű farkas, ki nemcsak baromi lelkeket veszt vala el, de embe-reket és asszonyokat is megmar vala . . . Magok az fegyverek sem árthatnak vala az mondott farkasnak fogai ellen,

ki gonosz szerencséje miatt mind előli vala őket, s nem menekedhetik vala senki fene gyűlölségétől. Megkönyörüle Szent Ferencz rajtok, s szerzé magát a mondott farkasnak eleibe menni. Azt az polgárok megértvén, mondák: Atyámfia, Ferencz, az kapun kül ne menj, mert az farkas mindenestől fogván tégedet megöl. De Szent Ferencz hívén Úr Jézus Krisztusban, nem paizszsal fegyverkezett avagy lándzsával, de szent keresztnek jegyével jegyezvén magát, kiméne az kapun, minden bizodalmát vetvén az Úr Istenben. És ime sokaknak látására az szörnyű farkas mindenestől fogván szája felnyitván, Szent Ferencz ellen fut vala, ki ellen Szent Ferencz veté keresztnek jegyét. És annak utána hozzá híván őt, monda neki: Jőj ide, atyámfia farkas, én Krisztus nevében parancsolom neked, hogy senki egyébnék valakinek ne árts. Csoda: legottan kereszt jegyére bérekeszté ő szörnyű száját s a parancsolatra legottan fejeajtván, jöve Szent Ferencz lábaihoz. Farkasból lőn bárány.» S a szörnyű farkas Szent Ferencz szavára ígéretet tesz, hogy soha többé senkit nem fog bántani: «és mikoron kiterjesztette vala Szent Ferencz kezét hitvétele, az farkas fölemelé első jobb lábát és szépen veté Szent Ferencznek kezébe»: parolát ad rá. És ez időtől kezdve «Szent Ferencz lakozék vala az farkassal, és az farkas két esztendeig él vala, s az város-szerte ajtóról ajtóra mégyen vala koldolni, senkit meg nem sért vala, tisztelen élvén, és csoda: egy eb sem ugat vala ő ellene. S mikoron Szent Ferencz utczáján jár vala, Szent Ferencz jószágát és csodálatos szentségét elméjükbe hívják vala, Jézus Krisztusnak dicséretére, amen.»

S egész élete ily csodák sorozata. A róla szóló legendák (hogy csak a legnevezetesebbeket említsem: az *Actus Beati Francisci*, a *Speculum Perfectionis*, a Celano-féle *Vita*, s a legbájosabb: a *Fioretti di San Francesco*) minden lapja egy-egy ily csodatétele emlékét őrizi; közvetlenségében, ódon bájában egyik megragadóbb a másiknál; a sok közül találmokra még csak az utolsók egyikét, a szent sebekről való csodát: «Vala az gyülekezetben néminemű predikáló frater, ki boldog Ferenczet annyira gyűlöli vala, hogy szívében nem hiheti vala szent sebeknek helyével ékesöltnek lennie. Azért mikoron az mondott conventben, kinek ebédlőházában lefektették vala Szent Ferenczet szent sebeknek jeleivel, hitet-

lenséggel és gyűlöléssel az frater titkon az szent atyának szent sebe helyét késével elvakará. De másod napon, mikoron az frater ülne az asztalnál, néze Szent Ferencznek képére, és láta ott az helyeken, holott elvakarta vala, újabb sebeket, mint az elébb voltak. És megharagudván, gondolá, hogy előbb tökéletest nem vakarta volna ki. És idejét várván, mikoron senki jelen nem volna, — mert ki gonoszt mivel, világosságot útál —, másodszor elméne, és Szent Ferencznek sebe helyét annyira elvakará, hogy az képnek alatta való meszet is elrontá. De harmadnapon, mikoron a frater az asztalnál üle, tekintte Szent Ferencznek képére, és íme látá az szent sebeknek helyét oly szépen és újjan, mint soha. Tehát az frater álnokságnak miatta megsötétüle, és ő bűnéhez tön harmad bünt: hirtelen haraggal vevé késit és kivájá az képről sebeknek jegyit, festéket és meszet is kivájá. De legottan, mikoron vájni kezdé, kezdé az vájásokból eleven vér kiszármazni, és az vér hirtelen kibuzdulván, megvéresejté az mondott fraternek köntösét, kezét és arczáját.»

Ámde nincs is szükség ily külső csodákra, hogy csodálat és szeretet töltjön el a szent iránt, a ki maga a tisztaság, alázat és szeretet. Az ő emléke felekezet-különbség nélkül szent mindenkinek, a ki meghódol a magát feláldozó lélek nagysága előtt. Nem is véletlen, hogy legkitűnőbb életrajz-írója protestáns ember: a hugenotta Sabatier Pál. Krisztusban édes testvére ő is, és minden teremtett élő lény; nemcsak embertársai, hanem minden állat, minden növény, az egész mindenség közös életet élő világa; a farkas: atyjafia, a galambok és pacsirták s az ég minden madarai: húgocskái, «kikhez Bevenga völgyében ekképen prédikál vala: «Sokkal tartoztok Istennek, én húgaim, madaracskák, tartoztok mindenkoron dicsérni őt a szabadságért, kit mindenüvé repülvést ti vallotok, kettős ruhátokért, Noe bárkájában ti megtartástokért, az égnek élete néktek-adásáért, ti, kik nem vettek, sem arattok és ti Istenetek titeket eléltet, és ad folyóvizet és kútforrásokat innotok, hegyet és halmot, fészekre és hajlokul, és bár sem fonní, sem szöni nem tudtok, ad tinektek és tifajtátoknak kellemes öltözést. Azért igen szeret titeket az Teremtő, ki néktek ennyi jót adott, azért ójátok magatokat, én húgaim, madaracskák, hogy hálátlanok ne legyetek, hanem mindenkoron kellemetést dicsérjétek Istent. És az boldogsá-

gos atyának beszédére mind az madarak kezdék megnyitni torkukat, kiterjeszteni szárnyukat, és éneklésekkel csodálatost dicsérik vala a Teremtőt.»

A mint Szent Ferencz vallja: magok a természeti elemek is Isten dicsőítésére rendelt gondolkozó lények; a tűz, a víz, a szelek: testvérei, kik véle együtt — más módon, de egy értelemben — dicsérik az Örökkévalót. Hymnusában, melyet kevéssel halála előtt írt — *Laudes de creaturis* — az egész középkor egyik legfenségesebb hymnusában az egész természet dicsőíti az Urat: «Oh én uram, dicsőít téged minden teremtményed, de főkép testvérem, a Nap, ki nagy fény-nyel megvilágítja a nappalt s oh fenséges atyám, rólad teszen tanúbizonyságot. Dicsőít téged, én Uram, húgom a Hold, s a csillagok, a ragyogó, drága, szépséges csillagok; dicsőít téged, Uram, én bátyám, a Szél, s a Levegő, a Felhő, a Jó-s a Rosszidő; dicsőít téged, Uram, testvérem a Tűz, mely megvilágosítja az éjtszakát, és vidám, és erős és hatalmas. Dicsőít téged, Uram, a mi Földanyánk is, ő sok gyümölcse-vel, színes virágával, füveivel. S dicsőít téged, Uram, maga nénénk, a Halál is. Boldogok, a kik megtalálják a te szent-séges akaratodat, s a kik testi haláluk után nem hálnak meg mindörökre. Oh dicsérjétek és áldjátok az Urat, és szolgáljátok nagy alázatossággal.» Halála perczében megáldotta szülővárosát: «Légy áldott, te város, mivel általad sok lélek üdvözlül még, és benned az Ūrnak sok szent-séges szolgálója fog lakozni, és belőled hívatnak el a méltók az örök üdvös-ségre.» Egyenként búcsúzott mindentől, mi életében oly kedves volt neki: «Mennem kell, Isten véletek mindnyájatokkal; Isten veled, te szent hegy, Averka hegye; Isten veled Monte d'Angeli, Isten veled, én hív testvérem, édes sólymom; Isten veled Sasso Spico, többé nem láthatlak; Isten veled, angyalok szent temploma, néked ajánlom az én fiaimat, néked, leánya az örökkévaló igének.»

Szent Ferencz áldása most is ott lebeg a város fölött: szentté vált, a keresztyénség második Jeruzsálemévé. S a város is híven őrzi szentje emlékezetét. Templom emeltetett sirja fölé (a S. Francesco), fenséges, hatalmas templom a szegényes kápolna fölé, melyben halálát lelte (a Portiuncula: a S. Maria degli Angeli); dicsőségét mindenütt márvány, fresco és érez hirdeti. Ma templom minden hely, a hol éle-

tének bármi kis ideje letelt: szülei régi háza (most a chiesa nouva); az istálló, melyben, mint Krisztus, a jászolban született; zarándokhely kis barát-czellája, melyben az elmélkedés s a látomások óráit élte; szentté vált érette egész szülővárosa, Assisi.

Szellemét azonban nem a pompázó templomokban találhatjuk fel. Bármily megragadó is az assisi-i altemplom a maga visiószerű kékes félhomályában, bármi megindító is a felső templom Giotto-képei: lelke — bár a szent teste szerint ide van eltemetve — nem ezekben él.

A várostól egy jó órányira, a sivár Mons Subasio egy mély völgyszakadékában, komor sziklák, százados tölgyek, lombos pineák árnyékában rejtezkedik az ősi ferenczrendi kolostor, a Carceri. Körötte már minden erdő ki van irtva; egy félóránnyira a hegytető havától, vakító fehérségű sziklamezők közt babér-erdőben huzódik meg a csaknem nyolcszázados kis kolostor. Templomába tíz ember ha befér, capitularéjában tán ennyi sem tanácskozhatnak, füstös refectóriumában is alig van többre hely. A képzelhető legnagyobb szegénység mindenütt. Díszes oltárról, faragott padokról, ércgyertyatartókról szó sincs itt; padjaik századok óta megbarnult s elkopott fenyőpadok; oltárképek mosolyra keltő tizenharmadik századi próbálkozás; czellájok három lépés hosszú, két lépés széles, s egyetlen bútora a durva fa-ágy. De nagy és szent emlékek mindenütt. Az oltár előtt maga Szent Ferencz imádkozott; tulajdon ezen a padon ült, ezeket a könyveket olvasta, itt a szeges öv, melylyel testét sanyargatta, itt a barlang, melyben elmélkedett, a szikla-ágy s a fa-vánkos, melyen nyugodott, a fa, melynek madarai szentbeszédét hallgatták. A kolostor két régi oltárképe maga is «miracolo»: rajtok — a máig élő legenda szerint — Jézus és a Szűzanya megszólaltak s vigasztalták a segítségért esedezőt. Itt, ez örökzöld fák alatt, egy félóránnyira magabamélyedés többet megértet a franciscanizmus szelleméből, mint Giotto egész képsorozata és Sabatier vaskos kötetei. S e hely ránk magyarokra még különösebben érdekes: a renaissance törökverő nagy prédikátora, Capistran János két évig e kolostorban volt prior.

Bejártuk a kis kolostort s a meredek hegyoldal árnyas nagy parkját; egy ősz ferenczrendi barát s ürge vén sza-

kácsuk voltak a vezetők. A kanyargós úton egy kőpadon megpihenve, elgyönyörködhattunk a szépséges panorámában, s elgondolkodhattunk a remete-életen, a mit öt-hat öreg szent ferenczrendi-atyá még most is él e rengetegben. Hozzájuk nem jut el a világ zaja; néha nap, ha vendégek akad; a ki idejő, az vigasztalást keres; a touristát sem a Bedecker, hanem a szíve vezérel ide. És itt megnyugodhatik. A kik itt élnek, hisznek, azzal a kételkedést nem tűrő buzgósággal, a melylyel Szent Ferencz hitt. Nevét ha kiejtik: áhitat ül arczukra; tetteit ha beszélik: mintha imádkoznának. Megértjük az öreg mezítlábos pater mondását: «Sok csoda történik, uram, itt mostan is.»

Ezt a hangulatot ennyire és így sehol másutt át nem érezhetni, mint itt. A portiunculabéli kis kápolna a hatalmas Vignola-kupola alatt — az 1822-es nagy földrengéskor az egész templom romjai közt csak e kupola maradt meg teljes épségében a Szent Ferencz kápolnája fölött — Overbeck minden díszes frescója ellenére a fényes környezetben szinte színpadiasan hat, s a többi hatalmas székesegyház, a S. Rufino s a Szent Ferencz nevét viselő alsó meg felső templom, a Sta Chiara, sőt az igénytelenebb S. Pietro is: diszesek, pompázók a szent emlékezetéhez képest, a ki szalmafedeles kunyhókápolnában imádta istenét, s mikor az assisiak neki s társainak fényes templomot s kolostort akartak emelni, a maga kezével hányta szét a köveket. Az ősi ferenczrendi szellem a Carcerin kívül talán csak a kezdetleges San Damianóban van még meg. A franciscanizmus kizárja a fényűzést, puritanizmus is szinte kizárja a művészetet is.

Mégis, ha van egyáltalán művészet, mely a franciscanizmust kifejezheti, bizonyára a Giotto művészete az, ma talán még inkább, mint volt a festő korában. Akkor az ő művészete: merész újítás, hatalmas előretörés volt a byzantinizmus holt-merev formái után; ma, ha laikus lélekkel képeit sorra nézzük, első benyomásunk nem ez; sokkal inkább: a félénk próbálkozásé, az új utakat kereső gyakorlatlan kéz bátortalanságáé, a kezdő és kezdetlegesé. S mégis, e kezdetleges technika mily csodálatosan illik tárgyához, félénksége mennyire Szent Ferencz alázatához! Az érzésekhez, miket kifejez: a gyermeki tisztasághoz, alázathoz, szeretet-hez ez a művészet való, mely még nem tud, nem mer, nem

is akar hivalkodni, melyben szintén minden tiszta, gyermeteg, egyszerű. Hatása mégis mily elementaris! Járva az altemplom mély perspectivájú alacsony boltíveit, a színes ablakokon beszűrődő gyér napvilágban, egy-egy képet félig látva, félig sejtve: nincs lélek, kit meg ne kapjon titokzatos varázsuk. Hatalmas kék felületek; háttere a legtöbbször az égboltozat; alaptonusuk: a sötét indigó, mit az ide temetett cyprusi királynő, Hecuba (+ 1240) oly bőségesen ajándékozott a templomnak; rajtok, inkább decoratív hatású, kezdetleges elrendezésben, világos ruhájú — fehér, rózsaszín, zöld leples — karesú, merev alakok, aranyos gloriájú szentek, allegoriák. Csak az apsis s az oldalkápolnák frescói lehet a legjobb világítású kora-délutáni órákban jól látni; a főhajó frescói inkább sejti, mint látja az ember. Husvét vasárnapján, míg az énekar Pergola egy régi miséjét énekelte — a félhomályban gomolygó tömjénfüst s reszkető gyertyafény — az egész altemplom olyan volt, mint egy látomás; álomszerű, sejtelmes, leirhatatlan.

Az alsó templomban Cimabue nagy Mária-képén kívül a leghíresebbek a Giotto-féle allegoriák: a szegénység, a szüzesség, az engedelmesség, e három szerzetesi főerény, s Szent Ferencz megdicsőülése; a felső templom kép-cyclusa: teljesen a Ferencz legendáé. Ezeket a képeket nem Bedeckerekkel kezünkben kell végignézni, hanem a szépségesen naiv legendát, a *Fioretti di S. Francescót* olvasgatva. A mily naiv, közvetlen, s hitében, egyszerűségében a mily megkapó e szépséges legenda minden sora: mintha egyenesen illusztrációjául készült volna, oly hozzásimuló Giotto kép-cyclusa is. Rajtok minden vonás: Szent Ferencz dicsőítése. Főcéljok nem művészi, hanem vallásos; nem festői bravour, hanem az, hogy a szent történetnek minél igazabb elbeszélője lehessen. A festés eszközeiből csak annyit használ fel, a mennyi elbeszélésében okvetlenül szükséges, s ezt is oly egyszerűen, oly kevés vonással, a mennyivel csak lehet. Mindent, a mi az epikum szempontjából felesleges, elhagy; nem érdeklődik más, csak maga az esemény. A hely, a hol ez történik, bármily festői legyen is, közönyös neki; csak jelzi őket: pár oszlop s egy félig nyitott fal: palota; pár ház, kőfallal körítve: város; egy-két nagy kő: sziklásvadon; pár fa: erdő, rengeteg. Embert is csak annyit rajzol, a mennyi épen

megérteti a történetet; képein csoportok, tömeg, mint tömeg nincsenek. Színei is állandók: a vörösnek, sárgának, kéknek s a zöldnek pár folyton visszatérő árnyalata, s egyszerűségökben ezek is inkább csak decoratív hatásra számítottak.

Minden oly egyszerű, oly kezdetleges ezeken a képeken. Sehol pompázó tömegek, elragadó háttér, ragyogó színek, eleven, hatalmas mozdulatok. Alig pár alak, az is egymás mellett, egy síkban; alig pár szín, az is szinte árnyékolás nélkül; alig pár mozdulat, az is oly félenk. Testök is tökéletlen, minden tagjok csúfolja az anatómiát; a mi élet van bennök: az csak az arcukban él. De ez az élet: eleven, hívó és szent élet; a mi érzés van bennök, az átjárja őket; indulatuk, szenvedélyök arcukra ül, s átszármaszik a nézőre is. Tárgyuk maga is a képzelhető legsablonosabb: az alsó templomé a Ferencz-legenda pár jelenetén s a már említett négy allegórián (a három szerzetesi erény s Szent Ferencz megdicsőülésén) kívül: Krisztus élete, a szokásos sorrendben, az angyali üdvözleten kezdve, a visitatio, a nativitas, a három királyok, Krisztus a doctorok közt, az egyiptomi futás stb., egész a keresztre feszítésig; a felső templomé pedig: a Ferencz-legenda huszonnyolcz jelenete, az assisi-i jámbor ember hódolatán kezdve, végig élete sok csodája, jócselekedetei, látomásai, temetéséig s a halála után lett csodáig.

Hányan dolgozták fel már azóta e Giotto-thémákat nagyobb tudással, fényesebb technikával, s mégis hány van közöttök, mely felragad azokhoz az érzésekhez, a hová Giotto együgyű szent képei visznek? Gondolom, a portiunculabéli kápolna falán van egy jó modern olasz festő, Paolo Bartolini képe: *Szent Ferencz temetése*. Szent Klára apáczái élén fogadja a Portiunculában a szent tetemét. Ferencz árván hagyott testvérei, a szőrcsuhás fraterok nagy tömegben, kezökben égő gyertyát tartva, sírva hozzák, és zokogva borulnak a halottra. A lovagok s a nép sírva állják körül; a háttérben a Tescio síkja, s a Subasio alján az utolsó napsugár fényében Assisi. Együtt van e képen minden: pompás decoratív háttér, kitűnő compositio, nagy tömegek, bravouros színhatás, — s mi messze-messze mégis Giotto kezdetleges *Szent Ferencz síratásától*! A Giotto képe: maga a gyász, maga a szívettepő fájdalom; ez a kép: pompás színpadi

elrendezés; egy színre alkalmazott Ferencz-legenda végjele-
netéhez való scenikai vázlat.

Ha van egyáltalán modern festő, a kinek a szellemét e hely szelleme megtűrné, talán egyedül a præraffaelisták lehetnének azok; ők mégis legközelebb állnak e külsőségekben annyira kezdetleges, lélekben oly mély festői irányhoz: talán a Puvis de Chavanne vagy a Burne Jones iskolája tudna szólni az ő nyelvökön. Bizonyos viszont, hogy képzelni is alig lehet helyet, mely az ő képzeletökre annyira tudna hatni, mint épen Assisi. Merő középkor, csupa sejtelem az egész város. Utczáin alig van ház, nem hét-nyolcz százados. Kopott kőfalak, komor boltívek mindenfelé. A város felett romokban a fellegrvár, a La Rocca; köröskörül hatalmas bástyafalak, most is épen álló magas tornyok, vasas tölgyfakapuk.

Husvét hétfője, kora délután. A S. Francesco egyik homályos kápolnájában a Capella del Crocifissóban temetnek. A földön fekete bársony takaró alatt az egyszerű, gyalulatlan deszka-koporsó. A papok, a fehérruhás ministránsok, a szőrcsuhás confraternitások chorusban körülállják. Mindenik kezében libegő lángú gyertyaszál. Az olasz szertartás sietős recitativójában harsan fel a halottas-ének, csak a sorok utolsó szótagját nyújtják meg szenvedőn, panaszosan s ezt tompán búgják vissza a visszhangos boltívek. Négy ember vállára veszi a koporsót, s a confraterok hosszú menetben sietnek utána. Elöl mennek a lilába öltözött iskolásfiúk, utánok a felnőttek, egy csoport vörös csuhában, a másik szürkében, fekete vagy barna szörköntösben. A mint egy kanyarodónál a sokszázados házak között befordul ez a temetési menet, úgy a mint van, valóságos Dante-korabeli kép.

Lent, a templom sötét kriptájában, erős rács között, márványkoporsóban nyugszik a szent. Mély csend körülé; a mindent befedező sötétségben reszketve fénylik az örökmécs. Egy sötét sarokban, ősz fejét a hideg márványfalhoz támasztva, órákat elimádkozik egy öreg szerzetes. Remeg egész teste, mikor térdre hull, s mikor imádságában két kezét kitarja: arczán s mozdulatán a mennyei extasis jele. Az orgona elhaló pár accordja ha eljut ide, különben áhitatgerjesztő némaság: csend, «mely ült vala a vizek felett». Hirtelen éles csengetyűszó, s azután zavaros, kaczagó gye-
rekzsivaj: iskolásfiúk futottak ki lapdázni a kolostor udva-

rára, a melynek egy részét az olasz kormány gazdasági iskolává alakította át. A kriptába behallik az olasz gyerekek víg kiabálása, a labdák puffanása, harsogó kaczagás: a suhanczkor boldog lármája. E víg zaj — olasz iskolásfiúk lármája mi a miénkhez képest — dehogyan zavarja a szent álmát. Ha hallja: örömmel hallja; az ő gyermekei ezek is, s ő, a ki a szomorú, bánatos szerzeteseket folyton korholta, s örült a boldog, vidám arcznak, e víg lármát is örömmel hallaná: fiatal szívök nagy vidámságával hadd örüljenek; az ő kaczagásuk is a boldogságot adó Istent dicséri.

Hogy ott voltunk, az utolsó nap délutánján még egyszer kisértünk a legszebb assisi-i sétahelyre, az új kis temetőbe. A Porta S. Giacomótól tán tíz percnyire van; oleander s cyprus-soros szép kis út vezet ide. A kilátás talán innen a legszebb: lent az olajligetek közt a kanyargó Tescio, köröskörül babérerdős hegyek, itt-ott elszórt apró majorságok; a hegyoldalon legelésző kecskenyáj, a Subasio ormán a tegnapi hó. Az áprilisi napmelegben az olajerdők s a vadvirágok illatát hozza minden szellőlebbenés. A csendben olykor megszólal egy madár, ide hallik egy messzi kolompszó. S elgondoltuk, ide kellett volna, nem sötét kriptába, a szentet eltemetni; ide, a hol teste porrá válva, beolvadhatna a természetbe, melyről senki sem érezte annyira, hogy minden porszeme Isten dicsőségét hirdeti, mint épen ő.

TÓTH REZSŐ.

ZSUZSÁNNA KISASSZONY.

— Elbeszélés. —

Második és utolsó közlemény.*

IX.

A társalgás nem mindjárt folytatódott.

Mamorin kissé elgondolkozott, még pedig azon, hogy milyen nehezére eshetik egy ilyen leánynak, mint Zsuzsánna, a sorssal kibékülnie. Zsuzsánnát pedig meglepte Mamorinnak az az elhatározása, hogy innen «elkerüljön»; tudta, hogy elődje, ugyanaz, a kinél Zsuzsánna még mint kis leány a nyugdíj ügyében eljár, hűsz esztendőt ült itt. De tüstént megoldotta a kérdést azzal, hogy Mamorin és a közt a pöffeszkedő mérnök közt egyetlen közös vonás sem volt: amaz egyszerű alkalmazott volt, a ki nem is vágyódott sehová. Mamorinnak pedig, a ki gyorsan haladt előre, alkalmasint Pétervárott is voltak összeköttetései és egészben véve más ivású, sokkal kiválóbb ember volt.

— Talán nem szándékozik sokáig mostani helyén megmaradni? — kérdezte Zsuzsánna, egy pillanatnyi hallgatás után.

— Minden törekvésem oda irányul — felelt Mamorin. — Már ígértek is egy állást Pétervárott, s a mostanit csak addigra vállaltam el, míg ott beáll az üresedés.

Zsuzsánna erre hallgatott. A boszús, szinte keserű érzés megint megszólalt benne. S nem pusztán a más ember szabad-

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1904. évi 331. számában.

ságára és szerencséjére irányult irigység szólalt meg ebben az érzésben: úgy tetszett neki, hogy Mamorin távoztával itt még jobban homályba borúl, még jobban elsötétül minden...

Mily okosan cselekedett, hogy Mamorinnal való ismeretségének már a kezdete óta iparkodott lehetősen távortartani magát tőle! Most még óvatosabb lesz és mindenképen kényszeríteni fogja magát arra, hogy rá se gondoljon többé.

— Na most már kipihenhetjük magunkat, ideje, hogy menjünk — mondotta fölállva.

Egymás mellett mentek a fiatal fenyves és lombos erdő még nyirkos árnyékában. Mamorin közben rövid kérdésekkel fordult hozzá, a melyekre ő épen oly kurtán és szórakozottan felelt.

Egyszerre bekövetkezett az, a mitől Zsuzsánna mindenél jobban tartott: az ösvény egyik kanyarulatánál valósággal a föld alól egyszerre előtök termett Koszobrátov vállas alakja. Ő maga is majd kővé meredt ettől a váratlan találkozástól, de csakhamar kétértelmű és gonosz mosoly jelent meg arcán. Túlzott előzékenységgel levette kalapját, melyet csak ünnepnapokon szokott viselni.

— Legalázatosabb szolgáljok, Valerjanovics Pávely! Vasziljevna Zsuzsánna kisasszony! — üdvözölte őket kezét nyújtva.

Zsuzsánnát a faluban mindenki kisasszonynak hívta, de Koszobrátov gúnyos hangsúlyozással ejtette ki ezt a szót.

— Sétálgatni méltóztatnak ebben a szép időben? — folytatta.

— Kisérem haza Vasziljevna Zsuzsánnát a zárdából — felelte Mamorin. — Az isteni tiszteleten találkoztunk.

— No természetesen. Együtt persze sokkal kellemesebb — szolt Koszobrátov és sárgás apró szemeivel mérgesen nézett Zsuzsánnára. — Én meg, képzeljék csak, még az isteni tiszteletre sem jutottam el ma. Már megint egy kis irtás volt az erdőben, annak kellett utána nézennem. Sok kárt okoznak a falubeliek, de még inkább az ön vasuti munkásai, Valerjanovics Pávely. Nem is ártana, ha kissé megfenyegetné őket.

— Ugyan ki az a vasutiak közül? Talán tetten ért valakit? — kérdezte Mamorin.

— Ugyan már hogy érhetném tetten őket! De azért

nyilvánvaló, hogy ők; a parasztok is reájok vallanak — magyarázgatta Koszobrátov.

— Csak nem fognak a parasztok önmagokra vallani — felelt Mamorin. — Egyébiránt majd beszélek azzal, a kit illet. Ön meg iparkodjék kisütni a tetteseket, akkor azután egészen világos lesz a dolog.

— Hiszen ha ki lehet sütni, akkor azután minden szó fölösleges — kapaszkodott bele Koszobrátov. — De ni, itt az én portám — szólt egyszerre izgatottan és oda mutatott egy a fák közül előbukkanó nagy sárga házra. — Nem tisztel-
nének-e meg azzal, hogy betérnek hozzám egy kis harapni-
valóra vagy egy csésze theára?

Mamorin hirtelen pillantást vetett Zsuzsánára és le-
olvasván arczáról a választ, tüstént elutasította a meghívást.

— Nem merem erőltetni. Talán majd más alkalommal. Ön alkalmasint gyakrabban megfordul ezen a vidéken: pompás egy hely is ez, nincsen talán párja sehol — mondotta Koszobrátov gúnyosan mosolyogva a szemével meg az ajkával. — Addig is minden jót! — tette hozzá, megérintve a kalapját. — Minden jót!

Ezzel elment, nagyokat lépve izmos, egészséges lábaival. Mamorin utána nézett és határozatlanul vonogatta vállát.

— Szerelmes önbe? — kérdezte teljesen váratlanul.

— Miből gondolja? — szólt Zsuzsánna.

— Nagyon is föltűnő. Talán nem vette észre, milyen mérgesen nézett önre?

— Nem, nem vettem észre.

Mamorin szóttalanul ment pár lépést és hátra nézett kocsija után, mely lépésben ment a mezőn átvezető úton.

— Én egyébiránt nem csodálkozom rajta — mondotta hirtelen, a nélkül, hogy Zsuzsánára nézett volna. — Ön itt az egyetlen nő, a kibe egyáltalában bele lehet szeretni.

Zsuzsánna fölpattant, de tüstént elmosolyodott.

— Nem köszönöm meg ezt a bókot, mert nem épen valami nagy — felelte. — Ön ugyanis olyasféleképen fejezte ki magát, hogy belém is csak jobb hiányában lehet szeretni.

— Eszemben sem volt, önnek egyébiránt nem is mondanék bókot soha — felelt Mamorin, különösen hangsúlyozva az «önnek» szót.

Zsuzsánna kérdő pillantást vetett rá.

— Mert ön nagyon is komoly kisasszony — magyarázta a fiatal ember — önnel nem igen lehet tréfálni.

X.

Zsuzsánna kissé megint föllobbant, de ezúttal a benső megalégedéstől.

Nem változtatta meg azt az elhatározását, hogy lehetően minél távolabb tartsa magát Mamorintól; de ezt az utolsó megjegyzést lehetetlen volt felelet nélkül hagynia, mert ez sértette a női kaczérság veleszületett ösztönét.

— Önnek nyilván igaza van: tüzzel nem szoktak játszani — mondotta. — Én meg — vadócz vagyok.

Mamorin mosolyogva nézett rá.

— Képzelve csak, én önben eddig valami egészen mást csodáltam — mondta. — Engem bámulatba ejtett az, hogy tudott ön magából a nélkül, hogy ebből az oduból, ebből a környezetből csak egy kis időre is távozott volna, valóságos kisasszonyt nevelni.

— Igaz, hogy engem itt nem is hívnak másként, mint «Zsuzsánna kisasszony»-nak; csakhogy én azt hiszem, hogy ezt kissé gúnyosan értik, czélzással arra, hogy tulajdonképen nem vagyok más, mint egy polgári származású tanítónő — mondotta Zsuzsánna.

— Az én nagyapám meg jobbágy volt — felelt erre Mamorin, s szinte büszkeség érzett ki szavaiból.

Zsuzsánnának tetszett ez a felelet: «Egyszerű ember, bárha külseje és modora nagyúri is» — gondolta magában a fiatal mérnökről. S úgy tetszett neki, mintha ettől a perctől kezdve közelebb állana hozzá és könnyebben társaloghatna vele.

— A férfi, az egészen más — mondotta. — A férfiak magok törnek magoknak utat az életben. Ha valaki művelt, okos és tekintélyes állású ember, ugyan kinek jut eszébe kutatni, vajon ki volt a nagyapja?

— Hát ön, . . . ön talán nem az erélyével és személyes érdemeivel vívott ki magának mindent? — jegyezte meg Mamorin.

— Ugyan hát mit értem el, Valerjanovics Pávely? Tanítónői állást egy népiskolában. — felelt Zsuzsánna.

Mamorin hallgatott, majd komoly hangon így szólt:

— Azt ön is jól tudja, hogy ön épenséggel nem olyan, mint a többi tanítónők. Ön valóban «Zsuzsánna kisasszony» s ebből a meghatározásból ki kell zárni mindazt, a mi a közönséges világi kisasszonyokban ellenszenves.

— Ön úgy látszik, eltér a fogadásától — hogy tudniillik tartózkodik a bókoktól — szólt Zsuzsánna mosolyogva.

— Nekem azt mondták — folytatta Mamorin az előbbi megjegyzést mellőzve, — hogy az ön nevelésére befolyása volt Taiszia főnöknének is. Igaz ez?

— Nagyon sokat köszönhetek neki — felelt Zsuzsánna. — De ezenkívül magam is mindig szenvedélyesen szerettem olvasni . . .

— De hát hol tett szert könyvekre? Hiszen itt híre sincs a könyvnek senkinél.

— Taiszia főnöknő adott, de meg a gymnasiumban is lehetett kapni. Most pedig KoszobrátoV halmoz el könyvekkel.

— KoszobrátoV? — csodálkozott Mamorin. — Talán bizony csupa fontoskodásból még könyvtárt is szerzett be magának?

— Nem, ezzel ő éppen nem fontoskodik — felelt Zsuzsánna — de rengeteg könyvtárt vett át elődjétől a birtokkal együtt.

— De hiszen ott talán semmi újabb dolog sincsen . . . Most már értem: ez a könyvtár tette neki lehetővé, hogy önnel gyakran találkozzék és . . . önbe szeressen — tette hozzá Mamorin gyorsan és elevebb hangon, a melyből nem annyira gúny, mind inkább elégedetlenség volt kiérezhető.

— Úgy van, a mi ismeretségünk azon alapszik, hogy én könyveket kapok tőle — felelt Zsuzsánna.

— Nagyon közönséges kezdete egy-egy regénynek — mondotta Mamorin kissé a fogai közt.

— Regényről szó sincs, Valerjanovics Pávely — felelt Zsuzsánna nyugodtan.

— Ugyan mi lehet ebben a könyvtárban? Molière és Racine, Golykov és Derzsarin — folytatta Mamorin. — Önnek az újabb írókkal, a mostani élet irodalmi termékeivel kellene megismerkednie. Engedje meg, hogy fölajánljam az

én szerény szolgálataimat. Én az én kóbor életem mellett nem gyűjtöttem ugyan könyvtárt, de azért vannak olyan könyveim, a melyek önt nagyon érdekelni fogják s ezenkívül sok lapot is kapok.

— Merci, nagyon fogok örülni, ha élhetek szeretetreméltóságával — felelt Zsuzsánna. — Ön, úgy-e bár, minden mellékgondolat, minden «regény» nélkül tette nekem ezt az ajánlatot? — tette hozzá egy kis kaczérság önkéntelen rohamában.

Mamorin ránézett, elmosolyodott és hallgatott.

Elérkeztek az iskolához. Zsuzsánna még egyszer köszönetet mondott neki, kezet nyújtott és besurrant a kapun.

XI.

Mamorin nagyapja csakugyan jobbagy volt, de öregségére tisztos polgárjogot nyert és a fiait már jó nevelésben részesítette. A fiatalabbik, Valerian elérte a méltóságos címet, megszerezte a nemességet s már idősebb korában nőül vett egy elszegényedett hercegi családból való szép és kitűnően nevelt leányt.

Valerjanovics Pávely az apjától örökölte a gyakorlati élethez való hajlandóságot és tehetséget, anyjától pedig az érdekes külsőt és a jó modort. Ez utóbbi tulajdonságaival vonta magára a figyelmet már az iskolai padokon a gymnasiumban, később pedig a közlekedési utak intézetében, a hol mint a legelső egyike végezte a tanfolyamot. Társai kissé ficsúrnak tartották, de tévedtek. Egy kis kényeztetettség, egy kis nagyúri modor ellenére is Mamorin nagyon komoly ember volt. A komolyság kissé nagyon is korán nyilatkozott meg benne: Pétervárrott alig vett részt a fiatalság mulatságaiban, s ha jelen is volt egy-egy dorbézoláson, olyan ember benyomását keltette, a kinek gondolatai nagyon messze kalandoznak onnan. Mindamellett igen nagybecsülte Pétervárt és nemcsak azért, mert súlyt helyezett az élet culturalis környezetére, hanem mert a fővárosban becsvágya számára is teret látott. Becsvágy pedig elég nagy volt benne. Ismerte a maga értékét, volt önbizalma és előre akart menni minden-

áron. Most huszonnyolcz éves volt s kortársaiéhoz képest nagyon előnyös volt a helyzete.

Mostani állásához véletlenül jutott hozzá s csak azért vállalta el, hogy ne legyen foglalkozás nélkül, és hozzá szok-jék a hivatallal járó felelősséghez. De a kínálkozó munka itt nagyon is a közönséges gyakorlottság keretében mozgott és vajmi kevésbé érdekelte őt; sőt a falusi élet a maga nyárs-polgári korlátoltságával és minden szellemi és társadalmi érdek hiányával, nyomasztó hatással volt reá. Itt időzését úgy fogta föl, mint valami ideiglenes száműzetést, a melyet bár a fiatalság elszánt önbizalmával tűrt, de azért nyakra-főre irogatta a leveleket Pétervárra, állandóan sürgetve a szabadulás pillanatát.

Zsuzsánnával csak azért ismerkedett meg, mert a faluban mindenki összekerült egymással és ismerte egymást. De Zsuzsánna külseje, modora és egész lénye egyszeriben föl-keltették érdeklődését. A maga pétervári elkényeztetettsé-gével eleinte kissé könnyelműen örült ennek az ismeretség-nek, mint valami kellemes és váratlan szórakozásnak itt a falusi unalom közepett, de Zsuzsánna nagyon ügyesen és hamarosan megváltoztatta egész viselkedését. Ez még inkább föl-keltette érdeklődését; kezdett adatokat gyűjteni róla és az a kép, a melyet róla így a multból összealkotott, már igen komoly benyomást tett rá. Mindaz tetszett neki, a mi magán viselte a függetlenség és az egyéni sajátságosság bé-lyegét, a miben a személyes szívós és fáradhatatlan erély jutott kifejezésre. Ő maga is némileg ilyesfajta ember volt; ő maga is hitt a maga legsajátabb erejében és minden össze-köttetés, minden alkalmazkodás és talpnyalás nélkül akarta magát keresztültörni az életen. És «Zsuzsánna kisasszony»-ról az egész faluban mindenki úgy beszélt, mint nagy akarat-erejű és olyan leányról, a ki képes lesz a homályból és a semmiségből a maga erejével kiemelkedni. De míg a falu-béliek gúnyos kárörömmel szóltak erről, addig Mamorinnak tetszett az ilyen jellem.

Továbbra is találkozott olykor-olykor Zsuzsánnával, de ezek a találkozások valósággal fölzigatták. Érezte, hogy ezek a találkozások vagy czéltalanok, vagy veszedelmesek. Néhány hónapot szánni arra, hogy elbolondítson egy leányt, a kit nem akart megrontani s a kit nem készült feleségül venni,

ugyan mi értelme lett volna ennek? De Mamorin kissé alatomoskodott saját magával, a mikor így okoskodott. Őt tulajdonképen saját veszedelmének tudata bántotta. Attól tartott, hogy Zsuzsánna varázsa a közeledés mértékében gyarapodni fog s hogy egy szép reggel majd arra ébred, hogy egy olyan érzésnek hatalmába került, a melylyel sem okossága, sem akarátának és jellemének iskolázott ereje nem lesz képes megküzdeni.

XII.

Zsuzsánna estefelé megint ott ült az ablakban. Előtte kis asztalkán nyitott könyv hevert. De ez már nem Rousseau volt, hanem egy pétervári ujság. Ujjait sűrű, fekete hajába mélyesztve, iparkodott teljes figyelmét arra az érdekes czikkre összpontosítani, melyet olvasott. De a szerző okos gondolatai sehogyan sem fértek össze az ő saját gondolataival: minduntalan üldözték, keresztettkék egymást, s csak fárasztották idegeit. Zsuzsánna az utóbbi időben egyáltalában könnyebben kimerült, s mindig valósággal összetörve került haza az iskolából. Már nagyon türelmetlenül várta a kánikulát.

Ismerős hang szólt hozzá. Oda nézett az ablakra.

— Ön az, Dmitrics Iván — szólt gyöngéden. — Nos, talán megint kertészkedéssel fogunk foglalatoskodni?

— Elhoztam a palántákat, most már véglegesen elláthatjuk a virágágyakat — felelt a tanító fiatalos tenor-hangján. — De bocsásson meg, a palánták bizony csak a legközönségesebbek: viola, rezeda, heliotrop, geranium; vannak fioxok is, csak azt nem tudom, milyenek lesznek.

Zsuzsánnának nagy megeröltetésébe került, hogy mindez iránt érdeklődést mutasson. Tulajdonképen ez a virágágyakkal való törődés, valamint mindaz, a mi arra emlékeztette, hogy itt kell maradnia ebben a faluban és ebben az iskolaépületben, most csak izgatta. De eszébe jutott, hogy legutóbb az udvariatlanságig figyelmetlen volt mindig oly kedves és szolgálatra kész kartársa iránt. Fölkelt és kiment hozzá a zsendülő virágok közé.

— Csináljuk együtt a dolgot, majd én is segíték — mondotta, miközben a csuklóján kigombolta ruháját, hogy

ujjait fölgűrje. — Van ásója is? No ez derék; majd ön adogatja nekem, én meg ültetek.

— Magam is elvégezhetném; hiszen nem sokból áll az egész. Bepiszkitja magát, Vasziljevna Zsuzsánna — jegyezte meg Berednikov.

— De milyen fehérek is a kezeim! — felelt Zsuzsánna. — Adja csak mindenekelőtt a floxokat, ezek magasak, odaültem őket a georginák köré. De mennyi mindenfélét hozott!

Hozzá látott a munkához. Vele született az a tulajdonság, hogy soha sem veszítette el hatalmát maga fölött, s így most is már erőt vett idegességén s igazi lelkesedéssel kapálta a langyos és nyirkos földet, miközben mosolyogva beszélgetett Berednikovval és csupa csintalanságból néhányszor megveregette az arcát földes kezeivel. Amaz pedig teljesen boldog volt: az utóbbi időben csak nagyon ritkán látta Zsuzsánnát ilyen jókedvűnek.

Attól az estétől fogva, a mikor világos lett előtte, hogy Zsuzsánna szenved ebben az «odu»-ban és szabadulni igyekszik belőle, teljesen elveszítettnek érezte magát. Szerelmes érzésében olyan nagyra tartotta Zsuzsánnát, hogy úgy tetszett neki, hogy ha Zsuzsánna akarná, minden óhajtása szerint menne. Ezzel egyidejűleg annak is tudatára ébredt, hogy az ő távozásával életének minden öröme elröppen tőle, s hogy az színtel ehetetlenség, hogy ő nélküle itt maradjon . . .

Zsuzsánna szokatlan vidámsága váratlan. és bolondos bátorságot öntött belé. Leült a virágágy mellé és kezeivel a földet simogatva, a nélkül, hogy fölnézett volna, így szólt:

— Vasziljevna Zsuzsánna, én szeretnék öntől valamit kérdezni . . .

— Kérdezzen — felelt a leány derült hangon.

— Ön akkor, egy héttel ezelőtt azt mondotta, hogy itt minden izgatja önt, ebben a mi falunkban — folytatta Berednikov. — «Odu»-nak nevezte . . .

— Emlékszem. Hát talán nem «odu»? — szólt Zsuzsánna.

— Mit mondjak erre! Persze hogy «odu». De végre is emberek élnek benne . . .

— Ám hadd éljenek.

— Nem azért mondom. Nekem akkor úgy tetszett . . .

Ön olyasféleképen beszélt, mintha a szíven feküdnék, innen véglegesen elmenni.

— Nos és mit akar ezzel?

— Hát épen azt akartam öntől kérdezni... Csakugyan szándéka van elmenni innen?

Zsuzsánna szomorúan elmosolyodott.

— Ezt én nem tudhatom, Dmitrics Iván — mondotta — ha módomban lesz, elmegyek, ha nem, maradok.

Berednikov még mélyebbre lehorgasztotta fejét.

— No persze, hiszen magam is úgy gondolom, mit is csinálna ön itten? — mondotta hirtelen átfutó remegéssel a hangjában. — Itt teljes sötétség és néptelenség van. Az igaz, hogy még a legapróbb embernek is van lelke, de hát mit ér az?

— Bizony mit ér az? — ismételte Zsuzsánna ugyanazzal a szomorú mosolylyal.

Már régóta hallott valami különöset Berednikov hangjában és női ösztöne rávezette, hogy mi az, a mi izgatja. Iparkodott mielőbb véget vetni ennek a beszélgetésnek, s a vallomást megelőzni.

— Tudja, Dmitrics Iván, nem fizeti ki magát apró embernek lenni — folytatta, miközben oda lépett a vizes dézsához és merített belőle, hogy megmossa kezeit. — Lássá én ezt magamon tapasztalom. Én is apró vagyok és épen azért, valahányszor ránézek valakire, mindig azt kérdezem magamban: vajon fölemelhet-e engem magához, vagy nem?

Berednikov elsápadt, fölállott és vizet merítve a dézsából, mohón elkezdett inni a kis vödörből.

XIII.

Ekkor az úton gyorsan közeledett egy laptika Koszobratov hatalmas földi porhüvelyével. Zsuzsánna, a mint észrevette, be akart futni a házba, de aztán eszébe jutott, hogy Berednikov jelenlétében talán meg fogja kurtítani itt időzését.

— Ne menjen el, Dmitrics Iván, — mondotta, mikor a laptika oda ért.

— Talán bizony kertészkednek? — kérdezte Koszobratov, a virágagyakat nézve. — Kár, hogy nem szólt nekem, küld-

tem volna az én melegágyaimból annyi palántát, a mennyi csak kell. Kertészem mindjárt el is ültette volna.

— Kár, hogy nem jött rá előbb, mert én nem szeretek ám senkitől semmit kérni, — felelt Zsuzsánna. — Lássá, Dmitrics Iván nem várta be, hogy kérjem, hanem fogta magát és ide hozta ezt a sok gyönyörűséget.

— Vannak ám nálam is első rangú ilyen gyönyörűségek, Moszkvából hozattam őket; vannak valódi hollandi hagymáim, majd egy-egy rúbelba került darabja.

Zsuzsánna nyugodt, szinte mosolygó szemével egyenesen az arczába nézett. Mindíg ilyen volt a kifejezése, a mikor valamivel kérkedett, s ez csillapító hatással volt rá. Koszobrátov hintázta magát lábain és oda pillantott az ablakpárkányra, a melyen az az újság-kötet hevert.

— Könyvekért is már régóta nem küldött senkit, — szólalt meg újra. — Talán valami mást olvasgatott?

— Igen, mást.

— Talán új szállitmány érkezett az iskolába?

— Az iskola nem járat újságokat.

— Talán véletlenül akadt rájok valahol?

— Igen. Az ön könyveit haza is fogom küldeni mielőbb.

— És eljön másokat válogatni.

— Köszönöm, egyelőre van mit olvasnom.

Koszobrátov egy pillantást vetett Berednikovra, és elkezdte a saját lábait veregetni az ostorral, melyet kezében tartott.

— Akkor talán Mamorin úr látja el könyvekkel? — mondotta gúnyolódó hangon.

— Ahhoz már aztán semmi köze, — felelt Zsuzsánna.

— Úgy. Teljesen értem. Mamorin úr alkalmasabb erre, vele beszélgetni is egészen másként lehet.

— Igaza van.

— Hogy ne volna. Előbb olvas valamit, s azután az erdőben sétálgatva lehet ugyanarról beszélgetni.

Koszobrátov fölkaczagott és megint rápislantott Berednikovra. Ennek kedve lett volna valami gorombasággal felelni, de eszébe jutott, hogy ennek a helyi nagyságnak a keze a zemsztróban, meg a kormányzósági városban is benne van, s hogy csak akarnia kell, és a kis tanítócskát tüstént áthelyezik valami más faluba, sőt talán el is bocsátják. Épen

azért nem is szólt semmit, csak zavartan elfordította róla tekintetét.

Zsuzsánna nyugodtnak látszott. Ott állt az ablak alatt és rákönyökölt a párkányra, miközben egykedvű, kissé megvető mosoly suhant át összeszorított ajkain. Csak napbarnított arcának sáppadtsága és gyorsabb lélekezése árulta el izgatottságát.

— Nem szeretem, Terentyics Alexej, ha szemtől szembe csúfot üznek belőlem, — mondatta, könnyedén' összehúzva szemöldökeit. — Jobb lesz, ha inkább nem járogat ide, ha nem tudja magát tartóztatni. De meg ismerhet engem és tudhatja, hogy velem nem igen lehet paczkázni.

Koszobrátov ránézett és egyszerre valami egészen más, izzó és szenvedélyes kifejezés futott át arcán. Gyorsan oda lépett hozzá és izgatott suttogással így szólt:

— Ugyan mit akar hát, hagyja el. Talán bizony akarom én magát sérteni? Hát még most sem tudja, hogy egész lelkemmel mennyire... Lássa, önön kívül nincs énnekem az egész világon senkim se. Mondjon csak egy szót, és én a sírig az öné vagyok...

Zsuzsánna helyéről el nem mozdulva mosolygó szemekkel nézett rá. Nyugodt állása, s arcának csintalan, de azért önérzetes kifejezése is mutatta, hogy épenséggel nem fél tőle, s hogy semmire se becsüli a vallomását.

— Megfeledezett az ön observatoriumáról, — mondotta nevetve.

Koszobrátov egy pillantást vetett portája felé, és megcsóválta a fejét.

— Badarság, nyoma sincs már azóta annak az observatoriumnak, — mondotta. — A látcsövet elkoboztam és elküldtem Moszkvába egy ismerősömnek, a ki el fogja adni.

Megint közelebb férközött Zsuzsánnához és suttogva így szólt:

— Mindez már csak a múltra tartozik. De én úgy határoztam, Vasziljevna Zsuzsánna, hogy ha lesz valami, akkor feleségemet minden czók-mókjával együtt elküldöm a néni-kéjéhez. Akkor azután mindkettőnknek meglesz a magunk szabadsága... Élhetjük világunkat.

Zsuzsánna most már komolyan zavarba jött.

— Ugyan kérem, ne csináljon semmi ilyesfélét, Te-

rentyics Alexej, — mondotta. — Nincs ám ennek semmi célja.

— Semmi célja? mondotta utána Koszobráto.

— Határozottan. Mindez csak sért engem, ennyi az egész, — erősítette Zsuzsánna.

Koszobráto eldobta az ostort, elővette zsebkendőjét és letörölte verejtékező arcát.

— Semmi célja? — ismételte még egyszer és elhallgatott, mintha feleletet várt volna.

Zsuzsánna csak tagadóan rázta fejét. De most már nem mosolygott. Koszobráto sanda pillantást vetett Berednikovra, a ki kissé félre állott.

— Mást mondok én önnek, Vasziljevna Zsuzsánna, — szólalt meg újra, közel hajolva hozzá: — mit gondol, az én pénzem mellett nem szerezhethém én vissza teljes törvényes szabadságomat, s nem léphetnék másodsor is házasságra?

Zsuzsánna egy pillanatra megint zavarba jött: a beszélgetés nagyon is váratlan fordulatot vett. Koszobráto türelmetlen és szenvedélyes mohósággal nézett egyenest a szemei közé. De ezek a szemek csakhamar fölvtették előbbi gúnyosan egykedvű kifejezéseket.

— Uram Istenem, mennyi badarságot összehadart ön ma! — mondotta Zsuzsánna, mikor teljesen visszanyerte szokott önuralmát. — Nagyon is elkalandozott a képzelete, miért nem foglalkozik inkább a saját ügyeivel!

— Talán nem hisz nekem? — szólalt meg Koszobráto.

— Lehet, hogy talán hinnék is, csak hogy nem fogom ezen a fejemet törni, — felelt Zsuzsánna. — A viszontlátásra, be kell mennem a szobába.

Mindkettőjüket fejbólintással üdvözölve, eltünt az ajtóban.

— De hiszen hát nekem! — kiáltott utána Koszobráto hangosan.

Zsuzsánna nem fordult meg.

XIV.

Filippovna Mária vagy egy félórával azelőtt ébredt föl, és látva, hogy Koszobráto a leányával beszélget, oda ült az ablakhoz a függöny mögé. Kedve szottyant hallgatózni...

S mikor Zsuzsánna a szobába lépett, tüstént leolvasta édesanyja arczáról, hogy mindent hallott. Az öreg egyébiránt nem is igen iparkodott ezt titkolni.

— No tessék! — mondotta, örömteljes rémülettel járta-
tatva végig szemét leányán. — Épen a legelső nábobnak
csavartad el a fejét.

Zsuzsánna vállat vont s elkezdett theához teríteni.

— Hiszen mindent hallottam, — újságolta anyja.

— Beh sok badarság is megfordul a Koszobráto-
v fejében, — mondotta Zsuzsánna.

Jó előre tisztában volt vele, hogy milyen állást fog el-
foglalni anyja a lopva kihallgatott vallomással szemben, s
így legkevesébbé sem volt kedve vele a dolgról tárgyalni.
Életében most esett meg vele legelőször, hogy zörgött az
edényekkel és csörömpölt a kanalakkal.

— Nincsen abban semmi badarság, s nyilvánvaló, hogy
a legkomolyabb szándékai vannak, — felelt anyja. — Ugyan
mi van abban, hogy beléd szeretett? Az meg az ő termé-
szete és a gazdagsága mellett csak érthető, hogy ragasz-
kodik föltett szándékához. Most csak bánni kell tudni vele és
nem szabad nagy-bölcsen bakot löni, s egész jövődet meg-
alapíthatod. Hallod, Zsuzsánna, én csak azt mondom néked,
bánj vele csinján, és ne bolondozzál. Ilyen szerencsével nem
kinál ám meg az Isten kétszer. . .

— No mama, már látom, hogy ön is csak olyan ábrán-
dozó, mint ő, — szólt Zsuzsánna kitérően.

— De hiszen csak hallottad, mikor a végén még egyszer
utánad kiáltott: «Ugyan higyen hát már nekem! — felelt
Filippovna Mária. — S meglátod, hogy úgy is lesz. Csak
kérek, ne menj a falnak a nagy bölcseségtől.

Zsuzsánna szótlanul kitöltött egy nagy pohár theát és
oda tolta édesanyja elé.

Másnap Filippovna Mária, összetalálkozva az özvegy
papnéval, a kinél valamikor lakott, nagy titokban közölte vele
a családi újságot. A papné természetesen megint tovább adta
a hírt valakinek, s alig két hétre rá már az egész faluban
makacsul járt szájról szájra az a hír, hogy Koszobráto-
v válik a feleségétől, és megkérte «Zsuzsánna kisasszony»-t. Ezek a
kissé eltorzított hírek rendkívül nagy izgatottságot keltettek.
A helybeli közvélemény teljesen fölzavarta a küszöbön álló

botrány s az emberek Koszobráto­vot és Zsuzsánnát egyfor­mán elítélték. De különösen az utóbbit épenséggel nem ki­mélték: elneveztek cselszövőnek, házasság­bontónak, s azt a hírt is világgá bocsátották, hogy már régóta csábítgatta a dúsgazdag földbirtokos-kereskedőt, és hogy bűnös viszonyuk már nagyon is előrehaladt.

Zsuzsánnának ugyan, mikor úgy valaki mellett elment, feltűntek a furcsa pillantások, a kétértelmű mosolyok és a nyilván ő róla való suttogások, de az egészre nem valami sokat hederített. Egyizben azonban nagyon elcsodálkozott, a mikor egy öreg asszony, a kit úgyszólván nem is ismert, a zárda felé vezető úton találko­zván vele, megállott, a man­kójával elkezdte csapkodni a földet és dühösen kiabált rá:

— Arczátlan! Gyalázatos! El akarja választani az asz­szonyt az urától! Menj, menj csak a zárdába, ott majd rád olvassa a főnöknő a sententiát!

Az öreg asszony szavai, valamint a belőlök kisugárzó kegyetlen düh zavarba hozták Zsuzsánnát. Vajon mért gyanú­sitják őt azzal, hogy elakarja választani Koszobráto­vot a fele­ségétől? Honnan eredhettek ezek a hírek? Aztán meg egy badar gyanú már elegendő arra, hogy ilyen elkeseredett düht ébreszsen? Mért tudják őt olyan nagy kedvvel gyűlölni? Talán bizony annyira alávalók az emberek?

Gyorsította lépteit. Találkozni akart Taiszia főnöknő­vel, hátha tőle megtudhat valamit.

A főnöknő szokott szívélyességével fogadta, meghívta theára és elbeszélgetett vele arról a nagy aranyhímzés-meg­rendelésről, a melyet Pétervárról legutóbb kapott. Zsuzsánná beszédközben elmondta neki annak az öregasszonynak a ki­fakadását. Kiderült, hogy a faluban szállongó hírek és plety­kák már a zárdába is eljutottak.

— Én magam, kedves Zsuzsánnám, már annyira ismerem önt, hogy egy pillanatig sem kételkedtem önben, — mon­dotta a főnöknő. — De az emberek könnyen hívők és nem gondolják meg, hogy mennyi szenvedést okoz egy-egy ilyen pletyka. Ne törődjék az egészszel, de azért legyen óvatos: lássa ön egészen egyedül áll, mert édesanyja bizony nem valami nagy védelmére van.

Zsuzsánná szemeiben könnyek csillogtak.

— De hiszen annak, hogy én nem adtam ki Koszobrá-

toznak tüstént az útat, a mint udvarlási szándékát észrevettem, annak egyetlen oka az, hogy nekem, az én helyzetemben, iparkodnom kell lehetőleg mindenkivel jó lábon állani, — mondotta.

Taiszia főnöknő gyöngéd és bátorító tekintettel nézett rá.

— Csak ne essék kétségbe, lássa mi nem engedjük magát bántani, — mondotta. — Aztán talán majd csak akad egy magának való ember is . . .

Zsuzsánna orczái egyszeriben kipirultak; érezte ezt, és még jobban megzavarodott. Hirtelen mosoly jelent meg a főnöknő komoly arcán.

— Vagy talán már van is valaki kiszemelve? Mért jött annyira zavarba? — kérdezte.

Zsuzsánna eltakarta arcát kezeivel, azután gyorsan lehajolt és forró ajkait oda szoritotta a főnöknő kezéhez . . .

XV.

Zsuzsánna és Mamorin az utóbbi időben épen oly ritkán találkoztak, mint azelőtt.

Egyízben ő maga hozott neki könyveket, vagy kétszer a zárdában találkoztak, a hol Mamorint, mint ő maga vallotta, a gyönyörű ének és a régi festmények érdekelték. De egészben véve szinte kerülték egymást, és beszélgetéseikből állandóan ki volt érezhető a kölcsönös feszélyezettség. E mellett azonban mind a ketten sokat gondolkodtak, és nem is sejtették, hogy ez sokkalta veszedelmesebb, mintha találkoztak és beszélgettek volna.

Az iskolában véget értek az előadások. Zsuzsánnának most egész napjai szabadok voltak. Remek volt az időjárás. A Berednikovtól beültetett virágágyak elkezdtek tarkulni. A réten is már javában tarkállott a sisakvirág, a kutyatej, a pipitér és a harangvirág. De nagy forróság borult rájuk, s a fűvel félig benőtt út homokja szinte égette a lábat. Az árnyékba, az erdőbe kivánczozott mindenki. Zsuzsánna átlátta, hogy bolondság volna attól való féltében, hogy Koszobrátoval találkozhatik, az erdei sétákról lemondani. De megtudott az erdőben olyan magányos zúgokat, a hova még soha be nem tette lábát senki. Így hát minden reggel, könyvvel

vagy valami kézimunkával kijárogatott oda, és órák hosszat elüldögélt, olvasva vagy ábrándozva . . .

Egyizben, mikor legkevésbé várta, egyszerre ott állott előtte Mamorin. Fáradt, apró lépésekkel ballagott s folyton igazgatta a hátán lötyögő puskát. Lehorgasztott fejjel egy tarka pointer bandukolt utána; nyilván vadászatról jöttek és mind a ketten alaposan ki voltak fáradva.

Zsuzsánna, mindent látó asszonyi szemeivel, a nélkül, hogy fejét fölemelte volna, észrevette, a mint Mamorin arcza egyszerre megélenkült. Örömmel üdvözölte őt, ledobta magáról a puskát meg a tarisznyát s leült egy vastag tuskóra.

— Vadászni volt? — kérdezte Zsuzsánna.

— Orvvadászkodtam, mert most tilos a vadászat, — felelt Mamorin. — Tudom, hogy ez nem szép dolog, de már olyan türhetetlen volt az unalom, hogy nem állhattam ki tovább.

Levette sipkáját és legyezte magát vele, hogy kissé fölfrissítse leperzselt és verejtékes arczát.

— Gyönyörű itt az erdőben; szórakozás ugyan itt sincs, de az ember azért még sem unatkozik, — mondotta Zsuzsánna.

— Igen, itt gyönyörű, — ismételte Mamorin, körüljártatva szemeit és fölnézve, a hol az ágak sűrű szövedékén keresztül alig-alig hogy kékellett a messze, az izzó égbolt. — Gyakran szokott ide járogatni? — kérdezte azután tőle.

Első pillanatban Zsuzsánna azt akarta felelni: «nem, nagyon ritkán;» — de aztán, szinte önkéntelenül így szólt:

— Gyakran, csaknem mindennap. Az a kellemes itt, hogy ezt a zugot senki sem ismeri, és nem zavarja az embert.

Mamorin elmosolyodott.

— Köszönöm alázatossággal; igazán lehetetlen volna világosabban a tudomra adni, hogy a jelenlétem teljesen fölösleges, — mondotta.

— No ön, az egészen más, — felelt Zsuzsánna könnyedén elpirulva, és elhallgatott, mert nem tudott többet szólni.

Mamorin fogta a szivartárczáját, kivett egy szivarkát és rágyújtott.

— Én azt hiszem, hogy Koszobráto, mint afféle jó gazda, kell, hogy ismerje erdeinek minden zegét-zugát, —

mondotta kevés vártatva, lopva egy pillantást vetve Zsuzsannára.

— Nem tudom; itt még sohasem találkoztam vele, — felelt Zsuzsanna.

— Hát nem tudja talán, hogy ön itt szokott sétálgatni az erdejében? — kérdezte Mamorin bizalmatlan hangon.

— Alkalmasint nem; én mindössze is csak egyetlenegyszer találkoztam vele az erdőben, akkor, a mikor önnel a zárdából jöttem, — mondotta Zsuzsanna egyszerű közvetlenséggel.

— De hiszen ön ismeri a feleségét is? Meg szokott néha fordulni a házukban? — folytatta Mamorin ugyanolyan hangon.

— Ugyan mit kérdezősködik folyton Koszobrátov felől? — gondolta magában Zsuzsanna zavartan: — alkalmasint az ő fülébe is eljutottak azok az alávaló pletykák?

Rá sem pillantva így felelt:

— Igen, ismerem a feleségét is, és jártam nálok néhányszor könyvekért; de most már régen nem voltam ott.

Mamorin fürkésző pillantást vetett rá, aztán megsimogatta kutyáját, mely ott hevert lábainál.

— Azt hiszem, most nem is lehet valami kellemes nálok: hallottam, hogy valami pörpatvar van közöttök, sőt már szinte el is akarnak egymástól válni, — mondotta rövid hallgatás után.

— Persze hogy ismeri mind a pletykákat, s ez a beszélgetés is határozottan szándékos — villant meg Zsuzsanna fejében. Barnás orczái megint kipirultak és szemei neki tüzesedtek. Megfordította fejét és bátran szeme közé nézett Mamorinnak.

— Ha ön ezt tudja, akkor alkalmasint elmondták önnek a férj és a feleség közt dúló pörpatvar okát is, sőt a ravasz házasságbontót is megnevezték? — mondotta csengő és szinte kihívó hangon.

Mamorin ránézett s az ő szemeiben is megvillant valami szikra, olyan lelkes és komoly kifejezést öltött az arca, a minőnek Zsuzsanna még sohasem látta.

— Igen, elmondották, megnevezték — ismételte épen olyan kihívó hangon.

— S ugyan mi a maga véleménye az egész dologról, Valerjanovics Pávely? — tette föl előtte a kérdést Zsuzsanna.

XVI.

Mamorin késlekedett a válaszszal, akaratlanul is gyönyörűséggel bámulva Zsuzsánára. Arczának izgatott kifejezésével, tűzben égő szemeivel és barna orczáinak sűrű pirosságával csodálatosan szép volt.

— Én mindenekelőtt épenséggel nem csodálkoztam azon, hogy Koszobrátov szint' egy catastrophá erejéig belebolondult önbe, — mondotta végre, le nem véve róla gyönyörködő szemeit.

— Nagyon le vagyok kötelezve; a mennyire én tudom, a pletykák nekem ebben az esetben a cselszövő, a házasság-bontó szerepét osztották ki, — folytatta Zsuzsánna ugyanolyan emelkedett hangon. — Ez a szerep az én részemről mindenekelőtt azt a föltevést engedi meg, hogy a lehető legerősebb vágy éljen bennem Koszobrátovnak és vagyonának birhatása után. Szeretném már most tudni, milyen állást foglalt el ön ezekkel a hírekkel szemben?

— Engem ezek a hírek nagyon elszomorítottak, — felelt Mamorin. — S alkalmasint önre nézve is nagyon kellemtelenek voltak.

— Mit tesz az, hogy: «alkalmasint»? — kérdezte Zsuzsánna s finom orrczimpái elkezdtek remegni. — Esetleg úgy is lehetne érteni önt, mintha nem zárná ki a másik eshetőséget sem?

Mamorin hallotta, milyen mereven rezgett a hangja, mint a túlfeszített húr. Az ő izgatottsága is nőttön nőtt.

— Hát semmiképen sem akar fölmenteni engem attól, hogy feleljek kérdésére? — kérdezte szinte kérő hangon.

— Nem, azt akarom, hogy feleljen, — követelte Zsuzsánna szívós kitarással. — Ön itt az egyetlen ember, a kinek véleményét valamire tartom. Tudni akarom hát, bárminő legyen is az.

Mamorin elhajította a szivarkája csutkáját, s a térdein összekulcsolta kezeit.

— Jó; egyúttal szavamat adom önnek, hogy nem fogok hazudni, — mondotta. — A mi az ön cselszövő és házasság-bontó szerepét illeti, ebben egy pillanatig se hittem. Nincs

önnek ahhoz való természete, aztán meg túlságosan tisztességes is az ilyesmihez.

Zsuzsánna türelmetlenül bólított fejével.

— Nagyon köszönöm, de tovább, tovább... — sietette őt.

— Azután, — folytatta Mamorin kissé elpirulva: — nem tettem föl, hogy Koszobrátov úr személyes, physikai, úgy mint erkölcsi tulajdonságai alkalmasak volnának arra, hogy önt rabúl ejtsék. Ez nem állott volna összhangban az ön eszével és műveltségével. De én bizonyos tekintetben józan üzletember vagyok, s mint ilyenek, tekintetbe kellett vennem az ön körülményeit is. Ha tehát Koszobrátov csakugyan megkérte önt, — a mi, tekintve, hogy nős ember, kissé időelőtti lépés volt (ezeknél a szavaknál kényszeredett mosolyra nyílt ajka) — úgy önnek, az én nézetem szerint, ilyenformán kellett okoskodnia: ez az ember nekem sem az eszére, sem a nevelésére, sem a korára nézve — azt hiszem, úgy-e, elmúlt negyvenéves? — nem felel meg; de ha férjhez megyek hozzá, akkor egyszer s mindenkorra megszabadulok a nélkülözéstől, a függéstől, s falusi tanítónőből dúsgazdag asszony lesz belőlem. Épen azért...

Mamorin félbeszakította mondókáját, mert észrevette, hogy a leány arczáról egymásután tova libbentek a színek, s a szemeiben a lelkesedés fénye helyett a sértődöttség szemrehányó kifejezése villant meg.

— Épen azért, — ismételte Zsuzsánna — azt gondolta, hogy én gyakorlatilag és józanul fogtam föl a kínálkozó alkalmat, és kész örömmel beleegyeztem, hogy a feleségévé legyek a kerület leggazdagabb nábobjának, még ha ez a nábob... Koszobrátov is?

Újra erőt vett rajta az izgatottság, ajkának szögletei idegesen rángatóztak.

— Csakhogy tévedett ám, mert bennem még csak kérdés tárgyát sem tette az egész, — folytatta. — Nyilván nem vagyok tehát olyan gyakorlati és annyira józan, a mint ön gondolja. Elhíheti nekem, hogy legkisebb gondom is nagyobb volt annál, hogy magamra irányítsam Koszobrátov hizelgő figyelmét. Kitartó udvarlása csak terhemre volt, no meg egy kissé mulattatott is. Őt magát pedig végtelenül meglepte, hogy nem sietek elfogadni ajánlatait. Eleinte

ezek az ajánlatok sértők voltak; azután megpróbálta valamivel komolyabb mezbe öltöztetni őket, készült feleségét valahova a rokonaihoz elküldeni, végül pedig kijelentette, hogy kész akár el is válni tőle. Garasonként ígért többet, alkudozott, mint tapasztalt kufár, nehogy esetleg túlfizesse az árút. Én beszélhetek erről, mert utolsó beszélgetésünk tanúk előtt folyt le; ott volt Berednikov, a ki mindent hallhatott, meg anyám is hallott mindent. S erre én alig egy mosolylyal feleltem, s csak azért nem adtam ki útját azonnal, mert egyszerű tanítónő vagyok, a kit könnyű eltiporni. És mégis, a mint látja, inkább megmaradok egyszerű tanítónőnek, mintsem hogy Koszobrátov felesége legyen belőlem.

Zsuzsánna sebesen, izgatottan és sápadtan beszélt; kiérezett hangjából a sértődöttség keserősége. Mamorin arca nem árulta el izgatottságát; de hiszen nem is volt izgatott, valósággal szinte agyonnyomta az az érzés, mely már régóta érlelődött benne, de csak most, hirtelen keritette őt egész erejével és ellenállhatatlanul hatalmába.

Hallgatott, mintha még mindig a Zsuzsánna szavait hallgatta volna. Azután habozva oda fordult hozzá.

— Kérem, bocsásson meg nekem, — mondotta hal-
kan. — Én engedelmeskedtem önnek és elmondottam min-
dent, a mit csak gondoltam, de nekem úgy tetszik, hogy
ez egyáltalában nem volt az én véleményem, hanem csak
az én haragom . . .

— A haragja? — kérdezte Zsuzsánna és csudálkozva
félhúzta szemöldökeit. — Miféle harag? Miért?

— Hát boszúság, szeszély, csúnya, önző érzés. Szóval
nem voltam szabad önnel szemben, — magyarázta Ma-
morin, s ezeknél a szavaknál hangja még halkabbra vált.

Zsuzsánna egyenesen ránézett fürkésző, komoly és csil-
logó szemeivel; arca mind szigorúbb kifejezést öltött.

— Mikor ezek az aljas pletykák kezdtek eljutni hoz-
zám, — folytatta Mamorin elsápadva — én nagyon jól
tudtam, hogy mennyire távol vannak öntől ezek az alá-
valóságok, de iparkodtam rosszat hinni magáról, s ez nekem
örömet okozott. Tetszett nekem, hogy gyötörjem magamat.
Valami olyas volt ez, mint mikor a fogfájásnál kívánja az
ember, hogy bárcsak a másik oldalon is megfájdulna egy

foga. Most teljesen tisztán áll előttem minden, de akkor nem értettem. Nem tudtam, hogy akkor már szerettem önt . . .

XVII.

Mamorin hirtelen fölkel, vállára kapta puskáját és megigazította sapkáját. Arczán zavarral vegyes boszúság kifejezése ült. És csakugyan boszankodott magára, erre az egész beszélgetésre, és arra a szóra, mely mindkettőjüket megzavarta és szinte megperzselte.

Szemei barátságtalanul, de izzó csillogással néztek Zsuzsánára, a ki sápadtan, komolyan, térdeire eresztett kezekkel és mozdulatlanul ült ott, és valahova Mamorin mellé bámult. Szemöldökei szinte összeértek és közöttök egy ráncz képződött.

— Bocsásson meg, — mondotta Mamorin zavartan. — Lehet, hogy nem lett volna szabad azt kimondanom, a mi önkéntelenül kitört belőlem. De ezen most már nem lehet segíteni.

Ezzel vállára vetette vadásztarisznyáját is. Kuttyája, mely minden mozdulatát figyelte, most lassan föltápáskodott.

Zsuzsánna komoly, szinte szomorú szemekkel nézett rá és lassan nyújtotta felé a kezét.

— Bizony a Valerjanovics Pávely, jobb lett volna, ha nem szól . . . — mondotta határozottnak látszani akaró hangon.

Mamorin bámuló pillantást vetett rá, akart valamit mondani, de a helyett hirtelen megérintette sapkáját, megfordult s nagy és gyors léptekkel elindult a falu felé. Valósággal, mintha csak menekült volna valami elől . . .

Zsuzsánna nem nézett utána. Pár pillanatig mozdulatlanul, egész testével előrehajolva ült ott, s összetörtnek, lesújtottnak érezte magát. Azután kezébe temette arczát, s váratlan, önkéntelen és forró könnyek áradtak ki lezárt pillái alól.

— Ettől félttem, ettől akartam őrizkedni, de — nem tudtam . . . Nem, nem tudtam, . . . nem tudok . . . Szeretem! — ismételte számtalanszor magában. S valami elrémitő, de egyúttal ujjongó fájdalomt érzett a szíve táján.

Mamorin ezalatt gyors léptekkel sietett előre az erdő-

ben, szintén összetörve, lesújtva és fölzigatva. Arcza továbbra is megőrizte boszús és szinte komor kifejezését. Esze nem működött, csak idegei kívánták meg a physikai mozgást. Folyton gyorsította lépteit. De közvetlenül Koszobrátov udvarháza előtt egyszerre elfordult s az útról letérve, neki-vágott az erdő mélyének. Magas, szálás és erőteljes fenyők vették körül minden oldalról; minden pillanatban megbottlott a talpai alól kisikló gyökerekben. Végre megállt, körül-nézett s a teljes, a föltétlen magány mély nyugalma szállott rá. Ledobta a puskát meg a tarisznyát s leheveredett a sűrű gyepen.

Elmúlt vagy két óra s még mindig ott feküdt, tágra nyitott szemekkel bámulva a fenyvek sudarát. Ott a sudarak fölött messze kékllett az ég, s lassan úszkáltak a napsugárban foszladozó felhők, a physikai boldogság érzése küzdött benne a lelki kimerüléssel. Szeretett volna nem gondolkozni, de meg-rögzött gondolatainak nehézkes mozdulatlansága még nyomasztóbban nehezedett rá. Felkönyökölt és öklével verdeste a langyos földet.

— Gyávaság az egész, semmi egyéb, — mondotta hangosan. — Szánalmas és önző gyávaság, a melynek szégyen, gyalázat, ha az ember átengedi magát. Lám én tudom, hogy soha egyetlen leányban sem fogom föltalálni azt, a miből Zsuzsánna össze van alkotva. Azt is tudom, hogyha ő nem «Zsuzsánna kisasszony», hanem[?] valami közönséges kisasszony volna, ki ott tánczol a rendes pétervári vagy moszkvai bálókban, s ha beleszeretnék, egy pillanatig se haboznám a sorsomat eldönteni. S ez még ostobább dolog volna, mert ott csalatkozhatnám, míg Zsuzsánna...

Behúnyta szemeit és Zsuzsánna alakja valósággal sírva vonúlt el előtte sápadtan és szomorúan, komoly mosolyával, s reámeresztett, szinte álmétkodó tekintetével, s egyszerre érezni kezdte elméje és szíve egyszerűségének, őszinteségének és el nem fecsérelt üdeségének egész varázsát.

— Következésképen miről van hát szó? — gondolta s tovább vitázott saját magával. — Arról, hogy ez a házasság a közfelfogás szerint egyenlőtlen volna? S hogy ezért nekem ilyen fontos kérdésben el kell térnem a magam felfogásától?

— Annyi bizonyos, hogy végre el kell dönteni a dolgot. El kell dönteni! — ismételte magában és talpra állott.

A hosszabb pihenés kissé lecsillapította idegeit, lassan elindult hát, kerülőt csinált, nehogy nagyon közel jusson Koszobrátov udvarházához, és elment haza.

Otthon távirat várta Pétervárról. Arról értesítették, hogy új állását elfoglalhatja, s hogy hivatalát helyettesének átadva azonnal jöhet.

A távirat megremegett Mamorin kezében. A türelmetlenül várt öröm mintha nem is okozott volna örömet neki, hanem inkább zavarba hozta. Jelentették, hogy tálalva van. Gépiesen asztalhoz ült, gépiesen lenyelt néhány falatot, azután fölkelt, s az ablakhoz lépve hosszú ideig állt ott és kinézett a vasuti kert poros zöldjére s hallgatta a fűvel benőtt homokon játszó gyermekek lármáját. Azután fogta a sapkáját és elindult a falu másik végére a leányiskolához.

XVIII.

Zsuzsánna szokott helyén ült az ablaknál, mikor váratlanul fölbukkant előtte Mamorin alakja. Összerezzent, s a mint rápillantott, izgatott, s még a szokottnál is komolyabb arczára, szinte megdermedt benne a lélek.

— Mennyire örülök, hogy láthatom, — mondotta gyorsan. — Okvetetlenül beszélnem kell önnel.

— Rendelkezésére állok . . . — szólt Zsuzsánna.

— Nem jönne ki egy pillanatra a szobából? Nem szeretném, ha bárki is hallana, — folytatta Mamorin.

Zsuzsánna némán fölkelt. A következő pillanatban már ott mentek egymás mellett a mező szélén.

— Nagy újságot mondok, — kezdte Mamorin. — Megkaptam azt az állást, a melyre vártam és két nap múlva utazom Pétervárra.

— Gratulálok, — mondotta Zsuzsánna hidegen. — Bizonyára örül neki.

— Az majd öntől függ, — felelt Mamorin.

— Hogy-hogy?

Mamorin megállt és körülnézett. Teljesen egyedül voltak, és a nyári alkonyat első, áttetsző árnyai épen csakhogy elkezdték beburkolni őket.

— Vasziljevna Zsuzsánna, ön ismer és ért engem —

mondotta Mamorin. — Alig pár órával ezelőtt tört ki belőlem egy vallomás. Ez megmagyaráz mindent. Én nem hazudtam, a mikor azt mondtam, hogy szeretem önt. Most minden az ön kezében van. Ha beleegyezik abba, hogy a feleségem legyen, akkor egy hét múlva visszajövök, egybekelünk és együtt megyünk el innét, hogy soha többé vissza ne térjünk és egymástól többé soha el ne váljunk.

A mint beszélt, Zsuzsánna arcza lassan kipirúlt, és fölpirkadt rajta a boldogság szerteáradó csillogása. Mamorin ezt megértette, s feléje nyujtotta mind a két kezét.

— Tehát igen? — mondotta boldog hangon, s mikor kezét a kezében érezte, oda vont a magához.

Zsuzsánna semmit se felelt, csak mosolyra nyílt az ajka, melyekhez Mamorin forrón tapadt hozzá.

A következő pillanatban magához térve, az izgatottságtól és a boldogságtól remegő hangon megkérdezte tőle:

— De jól megfontolta-e ezt a lépést, Valerjanovics Pávely? Tisztában van-e magával teljesen? Láss a ön úgynevezett fényes partihoz is juthatna, és nagy vagyont is vehetne feleségül...

Mamorin türelmetlenül rázta a fejét.

— Ennél fényesebb partihoz sohasem juthatnék, mert önnek nincsen párja az egész világon! — kiáltott föl, újra magához ölelve őt.

Azután csintalanul és fiatalosan föl kaczagott.

— Lám, hiszen önt sem ejtették meg egy fényes parti és KoszobrátoV úr milliói? Mért tart hát engem olyan anyagi embernek? — mondotta derülten.

Zsuzsánna körül nézett, — mintha kocsizörgést hallott volna. És csakugyan, nem messze fölbukkant azon bizonyos laptika, és gyorsan közeledett feléjük.

— Nem jó az ördögöt a falra festeni, — mondotta némi boszúsággal.

KoszobrátoV leugrott a kocsiról és mindkettőjüket túlzott szivélyességgel üdvözölte. Zsuzsánna tüstént észrevette, hogy valami különös, ünnepies kifejezés ült az arczán.

— Remek este lett; ilyenkor kellemes sétálni, — jelentette ki, ott ballagván mellettök, miközben szokása szerint ostorával a lábát veregette. — De, Vasziljevna Zsuzsánna, ön elvesztette a fogadást. Bárha nem is állapodtunk meg

a fogadás tárgyában, mégis minden úgy ment, a mint én mondtam.

— Miféle fogadást? Nem értem önt, — szólta Zsuzsánna csodálkozva.

— Hát az, a miről legutóbb ott az ablak alatt beszélgettünk, az a családi ügy... ön az egészet badarságnak vette. Most pedig mindaz bekövetkezett, — magyarázta KoszobrátoV.

— A felesége elutazott! — kiáltott föl Zsuzsánna.

— Megtörtént! — erősítette KoszobrátoV. — Hire-hamva sincs! A napokban pedig magam is bemegyek a városba, hogy annak rendje és módja szerint a törvény útjára tereljem a dolgot. Bocsásson meg, hogy mindezt ő előtte (fejével Mamorin felé intett) mondom el, de hiszen nincs már okom titkolózni. Úgyis kibujik a szeg a zsákból.

Zsuzsánna hirtelen pillantást váltott Mamorinnal.

— Pedig hát mindezt hasztalanul eszelte ki, Terentyics Alexej, — mondotta. — A városba mennie teljesen fölösleges, feleségének pedig írja meg, hogyha kimulatta magát a rokonainál, csak jöjön szépen vissza önhöz.

— Dehogy is, ugyan már hova gondol, — felelt KoszobrátoV — mi most egészen másképen fogjuk majd meg a dolgot.

Mamorin egy pillantást vetett Zsuzsánnára, mintha csak elhatározását kérdezte volna, s a pillantását megértve, vidáman így szólta:

— No hát akkor minékünk sincs okunk titkolózni. Gratuláljon nekünk, mert mi vőlegény és menyasszony vagyunk. KoszobrátoV iromba testével szinte megtántorodott.

— Menyasszony? Vasziljevna Zsuzsánna? — mondotta tompa hangon. — Hát csakugyan igazat beszélnek?

— Igazat no, Terentyics Alexej, — erősítette Zsuzsánna. — No ha nem akar nekünk gratulálni, úgy is jó... — tette hozzá pajkosan.

Kezét nyújtva Mamorinnak, gyors léptekkel bement vele a házak kapuján.

KoszobrátoV szinte kővé dermedten állt ott egy helyben, s bambán bámult utánok.

Tíz napra rá a falu kis templomában «Zsuzsánna kisasszony» és Mamorin egybekeltek. A szertartásra jóformán senki sem volt hivatalos, de sűrű tömeg lepte el a templom környékét. Ez az esküvő olyan esemény volt, mely izgalomba hozta az egész falut.

Az új házasok a templomból egyenest a pétervári vonat-hoz mentek. Filippovna Mária is elkísérte őket, de azt a meghívást már nem fogadta el, hogy velök együtt Pétervárra költözzék.

Zsuzsánna arca ragyogott a boldogságtól.

Most érezte először, hogy a megpróbáltatások hosszú időszaka véget ért, s hogy kiküzdte magának az életet... S mikor a vonat, menetét gyorsítva a falu utolsó házait és kertjeit is elhagyta, hálás és büszke örömmel telt meg a szíve.

AVSZJEJENKO G. V. után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

GÖRGEI ARTHUR.

1818—1904.

Életkorát e két szám magyarázza,
— Sokáig éljen az ősz pátriárka! —
Közbül legendák, egy csoda-történet,
Szabadság harcza Árpád nemzetének.
Vihara, vésze, nagyszerű tusája,
Majd az elvérzés, a hősnek bukása,
És végül egy rút, gyászos babona,
S egy hosszú élet, a mely Golgota.

«Hős népet el csak árulás veszíthet»
Kimondták s ő fölvette a keresztet.
És hordja, hordja, ötven éven által,
Nyugodt lélekkel, néma megadással.
Mig egy babérfán lesz levélnyi zöld,
Megtermi mindig hőseit e föld,
De oh, a gyász, az átkok viselője,
E tiprott hős a hősök hőse.

Itt jár közöttünk, s még panasza sincsen,
Mért bujna el, mikor, lám, jó az Isten:
Télre tavasz jó, s édes enyhülés —
Elnézni, hogyan zsendül a vetés,
Hogy zöldel ki a magyarok buzája,
A mult vetésin a jövő kalásza,
Melynek alá ő jó vasával szántott, —
És ez a föld, az ő véréből ázott.

Eközben hallja azt a szörnyű szót,
 Melyet már ki sem ejtenek a jók
 S nyugodt marad. — Méltatlan az, hogy fájjon,
 Csak az a mély seb ott a homloktájon
 Pirul föl, mintha újra vérzenék,
 Ám tova üzni a bú fellegét
 Emlékek szállnak fel a messze multból,
 Sarlóra, Vácra, Isaszegre gondol.

S míg más rohamban tart a sir felé,
 E sujtottnak az Úr megengedé,
 Hogy messze nyújtva terhes vándorlását,
 Közelgni lássa a feltámadását,
 Mely eljövend; s csupán a perczre vár,
 Hogy ragyogóbban mint phœnix-madár
 Kiszállva kezdjen dicsőbb életet
 Ha idelent már elvégeztetett.

Mint szabadult sas, úgy száll majd a lelke,
 Nagy lendülettel föl a fellegekbe.
 Onnan tekint el még egyszer honán,
 Az édesen, a mostohán;
 Hol enyhe szellő búsan lengeti
 Dicső csatákban tépett lobogóját,
 Hol im egy ország sirva temeti
 A hősök hősét, a nagy árulóját.

BÁRD MIKLÓS.

AZ ELSŐ VALPURGA-ÉJJEL.★)

EGY DRUID.

Tavasza virúl,
 Olvad, lehúll
 A dér, a jég a fákról.
 Elmúlt a tél;
 Életre kél
 A föld vidám danáktól.
 Hegy és fenyér
 Hótól fehér;
 De fölmegeünk a hegyre,
 Vodánnak szent szokás szerint
 Hozsánnát énekelve.
 A láng lobogjon égre mind!
 Szívünk' Hozzá emelje!

A DRUIDOK.

A láng lobogjon égre mind!
 Fel, ősi szent szokás szerint,
 Hozsánnát énekelve!
 Fel, fel tehát, a hegyre!

*) Valpurga éjtszakája, ez a titokzatos pogány-ünnep, nevét egy keresztyén szenttől vevé. A pogány germánok egyik legnevezetesebb ünnepe, melyen tánczszal és dalokkal köszöntötték a rügyek fakadását, épen arra az éjtszakára esett, mely Valpurga szentté nyilvánításának napjára, május elsejére virradott. Goethe e híres költeményével, mely Mendelssohn zenéje révén kétszeres halhatatlanság forrása lett, a régi néphitnek a keresztyénséggel való első összeütközését rajzolja meg. Megjegyzendő, hogy a fordító fordítását a mult évben szövegkönyv gyanánt átengedte a győri ének- és zene-egylet hangversenye számára, hol említésre érdemes sikerrel adták elő Mendelssohn cantatáját. B. M.

EGY FÉRFI A NÉPBŐL.

Oh, ne oly nagyon merészen!
 Mert halálos vége lészen!
 A kegyetlen győzteseknek
 Zord, kemény a rendszabása.
 Csalfa kézzel tört kivetnek
 A bűnösre, a pogányra.
 Oh, a sánczon öldösik már
 Nőnket, gyermekünk' rakásra
 És reánk már
 Biztos és közel bukás vár.

ASSZONYOK KARA.

Táborukban öldösik már
 Gyermekünket mind rakásra.
 Ez a győzők rendszabása!
 És reánk már
 Biztos és közel bukás vár.

EGY DRUID.

Ki így beszél
 S áldozni fél,
 Lánczát megérdemelte.
 A tér szabad!
 Hasábokat!
 Föl, és rakjátok egybe!
 Míg alkonyúl,
 Mi szótlanúl
 Lenn a pagonyba' várunk
 És őrizőket állatunk
 Megóvni nőt s családunk',
 De aztán végrehajtanunk
 Hagyjátok áldozásunk'!

ŐRIZŐK KARA.

Előttetek pagony, berek,
 Oszoljátok, széledjetek

S vigyázatok reájuk,
A míg tart áldozásuk !

EGY ŐRIZŐ.

Hej, papos nép, krisztianok,
Nékik én csak fittyet hányok !
Melybe' hisznek : rémületbe
Ejti őket majd a sátán.
Vasvillát ragadj kezedbe
És az éjnek éjtszakáján
Lángbotokkal zúgva, zörgve,
Csapjunk zajt a hegyek hátán.
Körbe, körbe,
Kuvik, bagoly, szólj üvöltve !

ŐRIZŐK KARA.

Vasvillát ragadj kezedbe,
Ejtsük őket rémületbe.
Lángbotokkal, mint a sátán,
Csapjunk zajt a hegyek hátán.
Körbe, körbe,
Kuvik, bagoly, szólj üvöltve !

EGY DRUID.

Addig jutánk,
Hogy jó Atyánk'
Csak éjjel ünnepeljük !
De nappal int,
Hol sziveink
Hozzád tisztán emeljük.
Az meglehet,
Hogy ellenek
Hatalmát ránk bocsátod.
S tisztulni fog hitünk, a mint
Elhagyja füst a lángot !
S vegyék el ős szokásaink' :
Ki venné el világod' !

EGY KERESZTYÉN ŐRIZŐ.

Jaj, segítség, jaj, irgalmat!
 Nyakunkon az ördögfajzat!
 Boszorkanép, pokolbéli,
 Izzó, égő, rémes szörnyek!
 Sárkány-asszony, ordas-férfi,
 Itt suhannak, ott repülnek!
 Rettentő zaj, rémes látvány!
 Merre fussak, meneküljek?
 Fenn üvölt, czikáz a sátán;
 Zúgva, forrva
 Gőzölög a pokol torka.

KERESZTYÉN ŐRIZŐK KARA.

Iszonyú boszorkanépek,
 Sárkány-nők és ordas-férjek!
 Rettentő zaj, rémes látvány!
 Nézd, ott száll, czikáz a sátán!
 Zúgva, forrva
 Gőzölög a pokol torka.

A DRUIDOK KARA.

Tisztulni fog hitünk, a mint
 Elhagyja füst a lángot!
 S vegyék el ős szokásaink:
 Ki venné el világod'!

GOETHE után, németből

BALLA MIHÁLY.

A KÖZÉPKORI MUNKABÉREK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON.*)

Mindeddig a gazdasági tudományszakokat művelő magyar tudósoknak egyik legnagyobb hibája az volt, hogy a magyar gazdasági élet fejlődésére vonatkozó beható részletkutatásoktól idegenkedtek; pedig világos, hogy a magyarországi gazdaságtörténeti kútfők földolgozása első sorban a magyar tudósok föladata. És ha a magyar tudomány nem vállalkozik hazánk gazdaságtörténeti képének a megrajzolására, akkor kitől várjuk azt? Pedig kétségtelen, hogy egy ország gazdasági életének a jelenét nem lehet alaposan megérteni, ha fejlődésével nem vagyunk tisztában, mert hiszen a gazdasági intézmények és jelenségek szerves fejlődés eredményei. Mégis eddig úgyszólván csak a *Gazdaságtörténeti Szemle* és *Századok* lapjain találoztunk Magyarország gazdasági fejlődését tárgyaló kutatásokkal, melyek azonban az említett folyóiratok szűk kereténél fogva is inkább csak egyes apróbb részletkérdésekkel foglalkoznak és arra csak ritkán vállalkoznak, hogy egyes korszakok gazdasági fejlődéséről nagyobb anyagot felölve összefoglaló, rendszeres áttekintést nyújtsanak. Nagyobb gazdaságtörténeti művekben mindeddig igen szegény a magyar tudomány. Épen ezért örömmel üdvözölhető a Mandelló Gyulától megindított vállalkozás, mely társadalmi és gazdaságtörténeti kutatások kiadását tűzte ki célul és a mint eddig megjelent két kötetéből kitetszik, első sorban a hazai anyag földolgozására helyezi a súlyt.

*) Mandelló Gyula: *Adalék a középkori munkabérek történetéhez.* (Társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások, szerkeszti Mandelló Gyula II. kötet. Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1903. — 340 oldal.)

Eddig gazdaságtörténeti részletkutatások hiányát főképen azzal szoktuk menteni, hogy a sok viszontagság következtében, melyen hazánk az elmúlt századokban keresztülment, Magyarország kevés anyaggal rendelkezik, melyből a gazdasági élet fejlődésére következtetést lehetne vonni. Ha tényleg el is kell ismernünk, hogy Magyarország az elmúlt idők mostohasága miatt gazdaságtörténeti emlékekben általában véve valóban szegényebb, mint a külföld, mégsem szabad ezt tudományos tétlenségünk köpönyegéül használni és ez alatt az ürügy alatt gazdaságtörténeti kutatásainkat elhanyagolni.

Mandelló előttünk levő műve mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy hazánk levéltárai is rendelkeznek igen értékes gazdaságtörténeti anyaggal, csak föl kell azt kutatni és nem szabad a földolgozás fáradságos voltától visszariadnunk. A középkori munkabérekre vonatkozóan a szerző kijelenti, hogy a külföldi szakirodalom átkutatása után és külföldi szaktekintélyek személyes útbaigazítása alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy e tárgyra nézve a külföldön sem maradt meg oly bő és részletes anyag, milyent a pozsonyi számadáskönyvek tartalmaznak. A szerzőtől földolgozott 1439—40-es és 1447—48-as évekre terjedő számadáskönyvek körülbelül 16,000, illetve 25 munkanapról szólnak és a szerzőnek magánúton végzett, de a műben nem közölt számítása szerint az egy-egy időszakban alkalmazott munkások számát legalább is 400-ra kell tennünk, úgy hogy e számadáskönyvek Pozsony városának ez időben 4000 lélek körül levő lakossága egy tizedének életviszonyairól nyújtanak fölvilágosítást.

Mielőtt a szerző magának az anyagnak a földolgozásához és az eredmények vizsgálatához fog, a történeti bér-statistika céljának és módszerének általános érdekű kérdéseit fejtegeti. Mind a vizsgálatok célját, mind pedig azoknak módszerét illetőleg sok mondani valója van, mert meggyőződése az, hogy eddig nagyrészt téves irányban mozogtak az ide vágó kutatások. Azok ugyanis a főszűlyt a pénz vásárló-erejének a különböző korszakokban bekövetkezett változásaira és ingadozásaira vetik és nagyrészt abból a téves nézetből indulnak ki, hogy a pénz vásárló-erejének változásából és a munkabérek ingadozásából az egyes korszakok jólétének fokára és az egyes társadalmi osztályok helyzetére biztos és határozott következtetéseket lehet vonni. Mennél nagyobb béreket kapnak a munkások és mennél többet vásárolhatnak keresetökből, rendszerint annál boldogabbaknak tekintik azokat. A szerző ezt

a fölfogást és az erre alapított kutatásokat a leghatározottabban helyteleníti, mindenekelőtt azért, mert a különböző korszakok ár- és bérvizonyai összehasonlításának olyan jelentékeny akadályai vannak, hogy a nyert eredmények tudományos értéke legalább is nagyon kérdéses és a jogosulatlan általánosítások ezek alapján igen gyakoriak. A szerző mint a subjectiv érték-elmélet híve, arra figyelmeztet bennünket, hogy a különböző korok áraiban és munkabéreibben beállott változások még akkor sem tehetnék megbízható összehasonlítások tárgyát, ha az árú- és munkaminőségeknek a fejlődés folyamán végbement változásaiból, a mértékek különböző voltából, a valuta-rendszer ingadozásából és egyéb körülményekből származó nehézségeket sikerülne is kiküszöbölnünk, mert hiszen még ekkor is figyelmen kívül maradna az érték-képződés és a jólét egyik legfontosabb tényezőjének, a szükségleteknek a változása. Az ember boldogságát és jólétének fokát a szükségletek száma és ereje és az ezeknek kielégítésére rendelkezésre álló javak mennyisége határozzák meg. Abból, hogy az utóbbiak, tudniillik a bérekre és ezeknek vásárló-képességére nézve adatokkal bírunk, a boldogság és jólét mértékének csak egyik épen oly fontos tényezőjéről, a szükségletek számáról és erejéről még mit sem tudunk meg.

A szerző a pénz vásárló-képességére vonatkozó vizsgálatoknál követett módszerrel sem ért egyet. Az ár- és bér-képződés ugyanis rendkívül összetett és sok tényező befolyása alatt álló jelenség. Egy-egy változást a különböző okok egész sorozata hoz létre. Épen ezért alig lehetséges az ár- és bér-változások helyes megítélése, ha nem vesszük tekintetbe az összes ható-okokat, hiszen az egyes ár- és bér-változásoknál hol az egyik, hol pedig a másik ok hatása domborodik ki jobban.

Mindezeknek következtében szerzőnk arra az eredményre jut, hogy a történeti ár- és bér-statistikai kutatások főcélját ne a pénz vásárló-erejének meghatározásában lássuk és a középkor és a jelenkor közti összehasonlításokat mellőzzük; óvatosnak kell lenni egyáltalában a földolgozandó anyag kiválasztásában és a vizsgálatok alapját és menetét az által az olvasó közönségnek is hozzáférhetővé kell tenni, hogy az anyagot egész terjedelmében rendelkezésére bocsátjuk; csakis ezen a módon juthatunk abba a helyzetbe, hogy a kutatásokat kellő mértékben ellenőrizhessük.

Miután a szerző tisztázta azt, hogy véleménye szerint mitől

kell tartózkodnia a történeti bér-statistikának, annak a megállapításához fog, hogy mire kell tehát az ide vágó kutatásoknál súlyt vetni. Igen helyesen emeli ki a bértörténeti kutatások főadataként azt, hogy az egyes korszakokon belül egy-egy helyen fönnálló társadalmi szervezetet és gazdasági életet részletesen kifejtse. Eddig, sajnos, gazdaságtörténeti korrajzok iránt igen kevés volt az érzék; pedig azt, hogy mikép alakul ki az egyik korszak a másikból, csakis akkor lehet alaposan megérteni, ha az egyes korszakok gazdasági életét már behatóan földerítettük. Említenem sem kell, hogy a gazdaságtörténeti korrajzok az összes társadalmi tudományok szempontjából milyen nagy jelentőségűek.

De a szerző még tovább megy a történeti bér-statistika főadatának kitűzésében. Ámbár, a mint láttuk, nagy ellensége annak, hogy első sorban a bérek és árak korszakonkénti változásának összehasonlítása legyen a bértörténeti kutatások főadata, mégis megengedhetőnek és hasznosnak tartja az összehasonlításokat akkor, ha azok nem a munkabérek abszolút magasságára vonatkoznak, hanem a munkabérek megoszlását (dispersióját) bírják tárgyul. Abból ugyanis, hogy milyen a munkabérek, illetőleg az összes jövedelmek megoszlása, mily arányban vannak az egyes bér-, illetőleg jövedelemfokok az egyes korszakokban képviselve, már egész határozott következtetéseket vonhatunk az illető korszakban uralkodó jólétre. Kétségtelen ugyanis, hogy minél nagyobb eltérések vannak egy-egy korszakban a bérek között, annál nagyobbak a gazdasági és társadalmi ellentétek; az a korszak, melyben inségbérek mellett néhány kiváltságolt munka igen magas béreket élvez, mindenesetre kisebb anyagi jólétet képvisel, mint az, melyben a bérek különbségei nem olyan nagyok, de a túlnyomó többség az emberhez méltó megélhetéshez elegendő bért kap.

A szerző idevágó okoskodása teljesen indokolt; mindamellett abban a nézetben vagyunk, hogy a munkabérek megoszlásának az összehasonlítása mellett egy bizonyos fokig szükség van a korszakonkénti bérek abszolút magasságának összevetésére is. A megoszlás ugyanis az anyagi jólét relativ mértékét foglalja magában; inkább az egyes alanyok jólétének egymáshoz való viszonyát fejezi ki; e mellett azonban, úgy hiszszük, az illető korszakban uralkodó jólét fokának megítélhetése végett szükség van a rendelkezésre álló javak mennyiségét mérő abszolút mértékre is. Azt

természetesen készségesen megengedjük, hogy a bérek absolut magasságának összehasonlítása tekintetében a szerzőtől fölhozott akadályok valóban főnforognak és hogy ezek az összehasonlítások gyökeres hibák elkövetésének veszélye nélkül csakis akkor vihetők keresztül, ha az összes tényezőket, melyek a bérek alakulására befolyással vannak, igyekszünk fölkatatni és figyelembe venni.

A szerző a történeti bér-statistika földadatát kellőképen megvilágítván, áttér az anyag földolgozásában követett módszer fejtegetésére. E tekintetben egész elméletet dolgozott ki, melyből azonban saját kijelentése szerint az előttünk levő műben csupán a legszükségesebbet, tudniillik azt adja elő, a mit a középkori munkabérek földolgozásában tényleg alkalmazott. E módszerek matematikai fogalmak és képletek segítségével dolgozzák föl a statistikai számsorokat, melyeken a szerző statistikai megfigyelésekből eredő táblázatszerűen rendezett összeállításokat ért, ha a megfigyelés valamely határozott mennyiségileg vagy intenzitásilag fokozható jelenségre vonatkozik, és a megszámlált egységeket a jelenség fokai szerint föltüntetjük és e fokokat a hozzájuk tartozó számokkal együtt a fokok nagysága szerint növekedőn rendezzük. Az egyszerű átlag-számításokkal, melyeknél az előforduló számok összegét osztjuk a fokok számával, a szerző szerint, ha használható és következtetésekre följosító eredményt akarunk elérni, nem szabad beérnünk, mert hiszen e számításnál nem vagyunk tekintettel arra, hogy az egyes fokokat képviselő számok a számsorban hányszor fordulnak elő. Épen ezért a szerző az átlagszámítások több tökéletesebb alappal bíró módját és egyéb matematikai úton nyert kifejező számokat használt a tőle vizsgált anyag földolgozásában, mely módszerek közelebbi megjelölése azonban tekintettel arra, hogy azok magasabb matematikai képzettséget tesznek föl, itt nem volna helyén.

Külön fejezetet szentel a szerző a külföldi középkori történeti bér-statistika bírálatának; egyenként vizsgálja a fontosabb írók, D'Avenel, Hanauer, Rogers, Beissel, Lamprecht, Wiebe és Schmoller idevágó kutatásait, közölvén mindig a tőle vizsgált korszakra vonatkozóan az említett íróktól megállapított eredményeket és értéköket.

Csak miután a vizsgálataival kapcsolatos kérdéseket alaposan megvitatta és számos oldalról megvilágította, fog hozzá a szerző

ahhoz, hogy Pozsony városának a XV. századbeli munkás-társadalmi szervezetét ismertesse. Az akkor főnnállott foglalkozási csoportok sokban különböznek a maiaktól. Az egyes foglalkozási csoportok között az egész középkoron át éles válaszfal van a szorosabb értelemben vett munka és a szolgáltatás között, különösen ott, a hol, mint a XV. századbeli Pozsonyban, a czéhszervezet még nem volt egészen kifejlődve és még nem forrott annyira össze a városi igazgatással, hogy bizonyos városi szolgálatok ellátása a czéheknek hivatásbeli föladatává lett volna.

Az egyes munkanemek és az azokat végző munkások között főként abban a tekintetben kell különbséget tenni, a mint képesített munkáról, képesített munkában való segédkezésről, nem képesített azaz közönséges munkáról és végül rendkívüli vagy alkalmi munkáról van szó. A képesített munka fogalma a középkorban nem szorítkozik csupán azokra a munka-nemekre, melyek technikai ügyességet és ehhez mért hosszabb tanulási időt kívánnak, hanem ide kell számítanunk azokat a munkákat is, melyeket olyanok végeztek, kiknek bizonyos foglalkozásra kiváltságuk volt. Ily kiváltságos foglalkozást űztek a középkorban Pozsonyban a hajóslegények és a városi szőlőben alkalmazott hegylegények. A nagyobb ügyességet és előkészültséget kívánó, tehát technikai értelemben vett képesített munka főbb fajait a pozsonyi számadáskönyvek szerint az ácsmunka, a szénéégetés, a hajó-építés, a kőműves-, kőfejtő- és kőfaragó-munka és a kőverés tették. A képesített munka bére általában véve, a szerzőtől vizsgálat tárgyává tett időben, tetemesen meghaladta az egyéb munkák béreit; a téli időszakban, midőn a bérek általában jelentékenyen alacsonyabbak, mégsem súlyednek a képesített munkáért fizetett bérek annyira, hogy az egyéb munkacsoportok nyári, tehát magasabb béreivel egy színvonalra jutnának. A második csoport, melybe az ágyúöntés és a főt említett képesített munkáknál való segédkezés tartozik, tehát az első csoportnál tetemesen alacsonyabb béreket mutat föl. Föltünő ennél, valamint a harmadik csoportnál, mely a közönséges munkákat, a földmunkát, lőporkészítést, kocsira rakást és szállítást, az útkészítést, továbbá jégmunkát stb. foglalja magában, a téli és nyári munkabérek között a különbség sokkal jelentékenyebb, mint az első csoportban. A különbség a második és harmadik csoport bérei között sokkal kisebb, mint az első és második csoportbeli munkák bérei között. Ha az 1439—40. és az 1447—48-ki idő-

szakokat összehasonlítjuk, arra az eredményre jutunk, hogy a képesített munka bére az egyéb munka-nemek bérének rovására emelkedett.

A városi szolgálatokat a szerző két csoportra osztja; az elsőbe a katonai szolgálatot sorozza, a másodikba a polgári szolgálatok, a rendkívüli vagy alkalmi őrzés, a városi szolgálak, pinczerek, hóhér, küldöncz, harminczados, kocsis és kocsigény szolgálatai tartoznak. A katonai szolgálat jelentékenyen magasabb bérben részesült, mint egyéb szolgáltatások; háborús időben a katonai szolgálat bérnagysága tekintetében megelőzi még a legjobban fizetett képesített munkát is, míg békés időben a képesített munkát fizették jobban. A polgári szolgálatok között legmagasabb bérben a pénzügyi szolgálat részesült.

Az egyes bércsoportok megoszlási viszonyainak (dispersziójának) kiszámításával szerző abba a helyzetbe jut, hogy nem kell az egyes csoportoktól élvezett bérek különbségeinek föltüntetésével beérnie, hanem az egyes csoportokon belül uralkodó különbségek iránt is tájékozást nyújthat, mi által amaz a gazdasági helyzet megítélése szempontjából épenséggel nem közönyös tény nyer világlítást, hogy az egyes csoportokon belül a magasabb vagy alacsonyabb bérek vannak-e túlsúlyban és milyen a bér-egyenlőtlenségek aránya az egyes csoportokban. Az egyenlőtlenségek az 1439—40-ki időszakban a katonai szolgálatnál a legkisebbek; a katonai szolgálat után következik a képesített munka, míg az egyéb munkacsoportokban a megoszlás sokkal jelentékenyebb. 1447—48-iki időszakban a megoszlás képe jelentékenyen megváltozott. A képesített munka bérei közti különbségek növekedtek, miből, ha tekintetbe vesszük, hogy a képesített munka bérének átlaga jelentékenyen emelkedett ebben a korszakban, arra kell következtetnünk, hogy a béremelkedés e csoportban épenséggel nem történt egyöntetűen. Egyéb csoportokban a különbségek e korszakban csökkentek, a mi azt jelenti, hogy ez osztályokban a munkabérek csökkenése akkép ment végbe, hogy a jobban fizetett munkások bére a kevésbbé jól fizetett munkások bérének színvonalára süllyedt.

A munkások XV. századbéli helyzetének jelen helyzetökkel való összehasonlítása tekintetében a szerző igen óvatos, a mint azt azok után az elvek után, melyeket a gazdaságtörténeti összehasonlításokra vonatkozóan vall, nem is csodálhatjuk. Általános következtetésektől tartózkodik. Csak annyit állapít meg,

hogy egyrészt a munkabérek, másrészt a buza relativ árának összevetése alapján itélve, a munkások helyzete a XV. században Pozsonyban határozottan jobb volt, mint ma, mert akkor például az ács $2\frac{1}{2}$, a kőműves 2 nap alatt kereshetett meg 50 kilogramm buzát, míg a XIX. század végén $2\frac{2}{3}$ és $4\frac{1}{2}$ napra van szükségök a kézműveseknek az említett mennyiség megkeresésére. Igen helyesen teszi azonban a szerző, hogy messzebb menő következtetésekre nem ragadtatja magát, mert az csak kutatásai exactságának rovására volna.

Általában véve a XV. század utolsó negyede Pozsony számára virágzási korszakot jelent. A harminczad-jövedelem, az igen nagy mértékben űzött szőlőgazdaság jövedelme és az általános gazdasági föllendülés e korszakban Pozsonyban pénzbőséget teremtettek. A városi élet ekkor még nagyon szoros kapcsolatban volt az őstermeléssel; a szőlőművelésen kívül a város jelentékeny földbirtokai, legelői és erdei tették a fő jövedelemforrást. A városi élet még kifejezetten mezőgazdasági jellegű volt; a mi annak városi jelleget adott, az nem az ipar, hanem a fejlett kereskedelem volt, mely főkép a Duna mentén fejlődött ki. Az ipari termelés ez időben még főként a saját szükséglet fedezésére szorítkozott Pozsonyban. A németországi városokhoz képest Pozsonyban a czéh-szervezet a XV. század végén még nagyon fejletlen; a czéhszervezet virágzásának legfőbb jelei, a nyilvánossági jelleg, a város kormányzásában való testületi képviselő, a szabályalkotó és büntető hatalom még hiányoznak az akkori pozsonyi czéheknél. De a czéhbeli magánkereseti forrás s a városi hivatalviselés kapcsolata sem észlelhető Pozsony akkori czéheinél, a mi ugyancsak fejletlenségöknek egyik legnagyobb bizonyítéka.

A XV. századbeli gazdasági élet jellemzésére érdekes adatokat tartalmaz Mandelló munkája a bér-leszámolás, a munkások elbocsátása, bér-emelések, vasárnapi munkaszünet, éjjeli munka, valamint a női és gyermek-munka tekintetében is. A szerző csakugyan hű marad ahhoz a fölfogásához, hogy a bér-történeti tanulmányoknak első föladata az illető korbéli munkás-társadalmi és gazdasági viszonyok alapos megismertetése, mert művéből Pozsony városának XV. századbeli munkásviszonyairól és gazdasági életéről igen élénk képet nyerünk.

Mandelló egyik főelve az, hogy a történeti bér-statistika kutatásainak csak akkor van kellő értéke, ha az író nemcsak

számításai eredményét, vagy épen csak a belőlök vonható következtetéseket bocsátja olvasói rendelkezésére, nézete szerint az olvasó számára az anyag minőségének a megítélését, a számítási eljárás helyességének és így általában a kutatás módszerének és menetének ellenőrzését lehetővé kell tenni, hogy az eredmények további fölhasználása előtt azoknak valódi értékéről saját szempontjaiból is tájékozást szerezhessen magának. Ebből az elvből kifolyólag a szerző a számításai alapjául szolgáló anyagot, valamint számításai eredményeit egész terjedelmökben közzéteszi művében. Ha ez anyagon végigtekintünk, meggyőződést szerezhethetünk magunknak arról, hogy földolgozása milyen rendkívüli szorgalmat és fáradságot kívánt, melyet azonban csak akkor érthetünk meg egészen, ha meggondoljuk, hogy ez anyag föl kutatása már magában is igen fáradságos föladat volt.

HELLER FARKAS.

ÉRTESÍTŐ.

A vámpolitika az utolsó száz évben. Írta Láng Lajos. Budapest. Politzer Zsigmond és fia kiadása. 1904. XI.+538+111 oldal, 8°.

A Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági bizottsága, mely a Földes Béla szerkesztésében megjelenő *Magyar Közgazdasági Könyvtár* első kötete gyanánt 1902-ben Berzeviczy Gergely munkáit tette közzé Gaal Jenőnek Berzeviczyről írt tanulmányával egyetemben, most Láng Lajos *Vámpolitikájával* ajándékozta meg a magyar közgazdasági irodalmat. Erről a könyvről ohajtunk az olvasónak egyet-mást elmondani.

A kiváló szerző neve, közéletünkben elfoglalt előkelő állása, épen közgazdaságunk terén még csak nemrég játszott kormányzó szerepe, a mely minden közgazdasági jelenséget, mely Láng nevéhez fűződik, érdekessé tesz, nemkülönben a soraink fölé írt munka tárgyának actualis fontossága fölöslegessé teszik, hogy az olvasó figyelmét erre a műre mi hívjuk föl. Megtették ezt a napilapok, de főleg a munka maga. A *Budapesti Szemle* csak irodalmunk iránt érzett kötelességét teljesíti, a mikor örömmel vesz e munkáról tudomást s a mikor megemlíti azokat a benyomásokat, melyeket e könyv részleteiben is keltett bennünk.

Valóban e sorok írója kevés olyan magyar közgazdaságtani munkát tudna hamarosan említeni, a melyet megjelenésekor akkora érdeklődéssel fogadtak volna, mint ezt a könyvet. Kevéssel utóbb, hogy a könyvkereskedések kirakataiban láthatóvá lett, a szakemberek mindenütt erről a munkáról beszéltek, sokan olvasták is már. Politikai és tudományos körökben, a hol a könyv megjelenése után megfordultunk, ezt a könyvet magyarázgatták, bírálgatták. A ki tudja, hogy a mi közönségünk, — és itt főleg a szakközönséget értjük, — miként szokott könyvet olvasni, s az így elolvasott könyvről bírálatot mondani, az igazat fog nekünk

adni, ha e könyv ritka dicsérete gyanánt jegyezzük föl, hogy e beszélgetésekből azt állapíthattuk meg, hogy azok, kik a könyvhöz hozzá szóltak, abba nemcsak belenéztek, hanem azt alaposan el is olvasták.

Úgy halljuk, hogy a könyvet már régebben várta is a hazai közönség. Állítólag jó része már nyomtatásra készen volt akkor, mikor szerzőjét az ország kormányához szólították. Ezt a föltevésünket a könyvnek egyes szemmel láthatólag régebben írt részei (például 35. oldal) is megerősítik. Csak miután a munka szerzője egy rövid, de igen nehéz politikai körülmények között viselt miniszterség után ismét visszatért nyugodalmasabb egyetemi tanszékére, fejeződött be a már régebben megkezdett munka. A késedelem nem ártott a műnek, sőt időszerűségét növelte is. A közönség érdeklődését pedig csak fokozta a könyv iránt írójának az utóbbi időben viselt előkelő politikai hivatala. Mindenki kíváncsi volt tudni, hogy miként itél a nagy nemzetek vámpolitikájának utolsó száz esztendejéről az az író, a ki még csak nem is oly rég a magyar vámpolitika (ha ugyan ilyenről Ausztriával való viszonyunk miatt beszélhetünk) intézését kezében tartotta, az a miniszter, a ki már mint tudós, de mint előadó is már oly régen s oly behatóan foglalkozott külkereskedelmi kérdésekkel s a ki ez ügyekre vonatkozó programbeszédét az országgyűlésen is már jóval kormányra jutása előtt elmondotta.

S a kik ily nagy reményekkel néztek Láng könyvének megjelenése elé, azok várakozásukban nem is csalatkoztak. Nem csalatkoztak különösen azok, a kik a könyvtől nem az államok vámpolitikájának egyoldalú pártszempontból való bírálatát, hanem annak történelmi magyarázatát várták. Mert e munka megírásakor — s ezt megint a könyv előnyös jó tulajdonsága gyanánt említjük meg — legyőzte az íróban a politikust a gazdaságtörténetíró és a statisztikus.

Jellemző sajátága közéletünknek az a nagy ellentét, mely elmélet és gyakorlat között fönnáll. Különösen arra a széthúzásra gondolunk itt, a mely az elmélet és gyakorlat emberei között tapasztalható. Még az olyan gyakorlati tudomány terén is látható ez, mint a közgazdaságtan. A magába vonuló tudós kevés rokonszenvvel viseltetik a gyakorlati politikus törekvései iránt, akárminő cél irányítsa is azokat. A politikus nem ő tőle kérte a maga fegyvereit, a tudós tehát nem bízik azoknak megfelelő voltában. A politikus pedig mérhetetlen megvetéssel néz az elmé-

letek fakó emberére, a ki szerinte legtöbbször nemcsak az élet, hanem az iskola kívánalmainak sem felel meg. Szóval a politika és a tudomány között nálunk igen nagy úr tátong, a melyet pedig kitölteni, különösen hazánkban, hol tennivaló is több van, mint másutt, csak arra való ember van kevesebb, nem volna fölösleges.

A közgazdaságtannal foglalkozó elméleti szakemberek közül is kevésnek sikerült ezt az úrt úgy áthidalnia, mint Láng Lajosnak. A mit egész pályájának kettős színtere, a politikai és a tanári mutat, s a mi mint nem megvetendő eredmény tükröződik vissza előadásaiban, politikai szónoklataiban egyaránt, azt íme mostani munkája is mutatja. Az elmélet világitó erejével magyaráz s ezért tudjuk követni könyve szövevényesebb lapjain is, a nélkül, hogy eltévednénk a vámpolitika történetének egyébként rendesen számadatokkal terhelt tömkelegeiben. Politikai nagy készütsége adta meg viszont e könyv írójának azt a széles látkört, a mely egyfelől fogékonyrá tette a külkereskedelmi kérdések iránt s a mely másfelől igaz értékek szerint mérlegelteti vele az eseményeket.

Minket, bevalljuk, a munkában nyilvánuló elméleti erő jobban érdekelt; a könyv olvasása közben inkább kutattunk ez után. A politikai, a gyakorlati szempontoknak a tárgy természeténél fogva e munkában úgyszólván jobban szembe kell tűnniök. Vámpolitikáról lévén szó, persze az elmélet is kétféle világításban varázsolhatja elének a maga tárgyát. A szerző, mindjárt az előszó szerint «oly elméleti fölfogás híve, mely ma nem tartozik a divatosak közé». Ezt nagyon természetesen találjuk. A hatvanas évek végén uralkodott szabadkereskedelmi irányzat növendéke hű marad már akkor alkotott eszményéhez. Sokszor tapasztalt tény, a melylyel épen a közgazdaságtan irodalmában is lépten-nyomon találkozunk, hogy az első szó, melyet, bármennyire önálló gondolkozó legyen is valaki, először hall valamely kérdés eldöntése körül igaz gyanánt említeni, oly mélyen bevésődik saját gondolatkörébe, hogy attól szabadúlni később sem tud, sőt a mi fontosabb, nem is akar. Kétszeresen megmagyarázható ez a free-trade elvénél, a mely annyival szebb, tisztább elmélet, mint a védvámé. Annál kevésbbé sajnálhatja bárki is, hogy Láng e doctrinaire elmélet világánál mutatja be a külkereskedelem utolsó száz esztendejének történetét, mert hiszen e szép fölfogáshoz való ragaszkodás a mellett, hogy rokonszenvesebbé teszi az olvasó előtt az író alakját, nem zavarja meg azt a képet, a melyet a

tényekről magunknak egy tárgyilagos gazdaságtörténeti munka olvasása közben alkotni akarunk. Nem találtunk a nagy munkában olyan helyet, a hol az író szabadkereskedelmi fölfogása a viszonyok egyoldalú bírálataira csábítaná. A szabadkereskedelmi fölfogás csak mintegy háttér gyanánt szerepel az író számára, a ki történeti képeket fest. Ez a háttér csak ott válik színesebbé, a hol a szabadkereskedelemnek egy elért diadala, nagyobb sikere a logika mellett az író szívét is megszólaltatja, a mint ezt például azok a részek mutatják, melyek az angol szabadkereskedelem megteremtéséről szólnak.

Három nagy történelmi folyamat köré csoportosúl az a gazdag anyag, a melyet Láng könyve fejezetekre osztva elénk ad. Három nagy gazdaságtörténeti és politikai tanulmány ez, a melyeknek mindegyike más és más szempontok miatt bilincselhettle figyelmeinket. Az elsőt, a mely az angol szabadkereskedelemről szól, bár jól ismert dolgokról beszél, előadásmódja miatt nem tudtuk letenni addig kezünkől, míg végig nem olvastuk; a másik, a Zollverein története a tárgy érdekességénél fogva kapja meg az olvasót a harmadikrólunk beszél, a mi ebben van, azt sehol eddig még így összefoglalva nem olvashattuk.

Az első essay Anglia külkereskedelmi politikájáról szól. Széleskeretű, roppant tömör történeti vázlat az, mely Anglia kereskedelmének első idején kezdve a XIX. század legérdekesebb jelenségein, az ipart sújtó gabonavámok elleni harcokon, a közönségesen ipari forradalomnak nevezett nagy átalakuláson (mi az «industrial» szót e kifejezésben, bár nálunk országszerte így használják, inkább «gazdasági»-nak fordítanók), a szabadkereskedelmi irányzat döntő uralomra jutásán keresztül a mai napig válaszolja Anglia vámpolitikájának fejlődését. Ezt az oknyomozó gazdaságtörténeti tanulmányt teljessé teszi a Chamberlainról szóló fejezet, melyet Láng a Közgazdasági Társaságban már könyvének megjelenése előtt fölolvastott. Ez az utolsó fejezet megszólaltatja már a politikust, de nem a dolog kárára. Ma a Chamberlain mellett és ellen napról napra növekvő nagy angol irodalom, a melynek Matlekovits csak egy részét ismertette a *Közgazdasági Szemle* ez idei márciusi számában, az imperialis politikáról éppen olyan kevésbé tud végérvényesen itélni, mint mi, a kik bár a küzdelem mezejétől távolabb, de egyúttal hátrább is vagyunk. Az Angliáról szóló rész különben nemcsak az angol külkereskedelmi politikának, hanem Anglia egész gazdasági életének tör-

ténetét adja. Rövidsége ellenére mindent elmond, a mi Anglia gazdasági életének történeti kifejlődésére jellemző. Ez a rész nekünk sokkal jobban tetszett, mint azok az angol munkák, a melyeknek fölhasználásával készült.

Anglia kereskedelmi politikájáról szóló fejezetekhez fűzöm azt a kettőt, a mely az észak-amerikai Egyesült-Államok és Franciaország vámpolitikájának történetét nyújtja. Az Egyesült-Államok külkereskedelmi politikájának történetét nemcsak azért hozom kapcsolatba egykori anya-államának vámpolitikájával, mert az Államok vámpolitikája hosszú időn át egyenesen épen Anglia ellen irányult, de azért is, mert az angol gazdasági viszonyok és természeti körülményektől indokolt szabadkereskedelmi politikának legérdekesebb kiegészítő képét épen az Államok védelmi politikája nyújtja. Franciaország vámpolitikáját pedig azért sorolom szintén Angliáé mellé, mert ez az ország egykor, a mikor pedig döntőn nyúlt bele a népek külpolitikájának és kereskedelmi politikájának irányításába, ugyancsak a szabadkereskedelemnek Angliában tanult elvét igyekezett megvalósítani, hogy később szinte a védvamos irányzat karjaiba vesse magát.

A másik tanulmány a német Zollvereinről szól s ehhez a részhez, mint kiegészítők csatlakoznak azok a fejezetek, a melyek a régi Ausztria kereskedelmi politikáját 1867-ig ismertetik. Ez a rész a tárgy nagy érdekességénél fogva bővebb tárgyalást kívánt. Fölöttébb becses képet ad a könyvnek ez a része arról a gazdasági folyamatról, a mely a német birodalom egységes kialakulását annyira elősegítette, hogy annak megvalósulását egy szerencsés kimenetelű nagy háború létrehozhatta. A régi Ausztriáról szóló fejezeteket is a Zollverein történetéhez számítva, ez a rész maga egy érdekes könyvet adna, a melynek ez lehetne a címe: *Gazdasági harc a német hegemoniáért*. Friedjung ismert könyvét Láng munkájának e részei kiegészítik. A kettőt együtt olvasni valódi élvezet és igen tanulságos.

Minket a munkából leginkább az anyagnak az a csoportja érdekel, a melyet mint harmadik részt említettem s a mely az osztrák-magyar külkereskedelmi politikát ismerteti a hatvanas évek vége óta. E mellett azonban a könyvnek ide sorolt anyaga azon államok ez idő óta folytatott vámpolitikájának méltatását is tartalmazza, a melyeknek külkereskedelmi politikája monarchiánkat első sorban érdekelte és viszont. Ilyen államok Olaszország, de főként a német birodalom. Az activ politikus itt

állhatott a legerősebb kísértés előtt, hogy ne hagyja kritika nélkül elődei kereskedelmi politikáját. De talán érezvén a nagy kísértést, itt uralkodott a politikus legjobban magán, sőt legyőzte ott, a hol hazai viszonyokról volt szó, a magában föl-föltörő oknyomozó és bíráló történetíró is. A munkának e része inkább gyakorlati szempontból is nagyon fontos összefoglalás, újabb külkereskedelmünk és szerződéses politikánk magyarázatos ismertetése. Ennek a résznek gyakorlati becsét fölöttébb fokozzák azok a statisztikai összeállítások, a melyek 100-nál több lapon a közös vámterület külkereskedelmi forgalmáról nagyon bő, igen czélszerűen és áttekinthetően összeállított adatokat közölnek. Ezt a tervszerű kész összeállítást nagyon jól használhatják mindazok, a kik vámpolitikai kérdésekkel foglalkoznak. Az egyes minisztériumok külkereskedelmi kérdésekkel foglalkozó osztályainak különösen figyelmökbe ajánljuk ezt a statisztikát, a melyet a nagyobb államok főbb áru-forgalmi adatainak hosszú időre visszamenőn közzölt egybeállítása egészít ki.

Nem utolsó érdeme e nagy munkának sok helyt élvezetes, szép stílusa, a mit közgazdasági szakkönyveknél, sajnos, vajmi ritkán tapasztalunk. A stílus és a gondolatfűzés elevensége, a mely még a szárazabb tárgyú részeket is élvezetes olvasmányná teszi, rávall arra az íróra, a ki ifjú éveiben a szépírói tollat is forgatta és pedig nem avatatlanul.

Ha az olvasó végiglapozza ezt a jeles munkát, indokoltnak fogja találni és helyeselni fogja, hogy a könyvről megemlékezvén, azokat a kellemes benyomásokat idéztük föl a papíron, melyeket a munka olvasása bennünk keltett és hogy fölöslegesnek tartottuk az olvasó figyelmét fölhívni azokra a fölfogásbeli különbségekre, a melyekkel a szerzőtől fölvetett kérdések egyikében-másikában az övétől eltérő nézetet vallunk. —l.

Jegyenék alatt. Elbeszélések. Irta Tömörkény István. Szeged, Engel Lajos kiadása. 1898. 200 lap. Ára 1 frt 50 kr. — Vizen járók és két-kézi munkások. Irta Tömörkény István. Szeged, kiadja Engel Lajos könyvnyomdája. 1902. 203 l. Ára 2 K 40 fillér.

Politikai hírlapjainknak mind jelentékenyebb részét alkotják újabb időkben a szépirodalom termékei. Elég sivarak levén önmagokban, könnyű, mulattató olvasmányokkal igyekeznek von-

zani az olvasó közönség részvétét. Némi csemegével fűszerezni a sovány ebédet. A tárcza-rovat, úgyszólván, külön tárcza-irodalmat teremtett hasábjaikon. Helyet találnak ott hosszabb, rövidebb elbeszélések, rajzok, elmélkedések, költemények. S mindezek nagy része gyakran az illető hirlap politikai pártszolgálatában áll. A sürgős napi használat s a vele járó előny aztán gyors és könnyű dolgozásra csábítja az írókat. Mélyebb gondolkozással belbecsűvé s értékesé érlelni a művet, rá nem érnek. A beszélyből csak fölszínes beszélyke lesz, a költeményből csak laptöltelék, melylyel az igazi költő ereje is elzibbad s elforgácsolódik. Ennek a tárcza-irodalomnak még stíl és nyelv tekintetében sincs mit örülnünk. Kevés kivétellel bizony nem különb, mint a tárcza-vonal fölött áradó tárgyalások stílje és nyelvezete.

Tömörkény István is e rovat egyik előkelő gyakorlója. Évek óta mai napig találkozunk itt könnyű, apró rajzaival, melyeket aztán a szerző egybegyűjtve, testes kötetekben szokott az olvasó közönség elé terjeszteni. Így tesz a többi tárcza-írók nagy része is. Előttünk jelenleg két régebbi kötete van. Az egyiknek czíme *Jegenyék alatt*, a másiké *Vizen járók és kétkézi munkások*. Ez utóbbi kötet tartalmát helyesen jelzi a czím; az előbbinek czíme azonban semmi vonatkozásban sincs a tartalommal. Tömörkény István ez apró rajzokban, melyek nem érdemlik meg az «elbeszélések» nevezetet, a szeged és szegedkörnyéki népelet ismertetését tűzte ki célul. Félig-meddig költői keretbe igyekszik foglalni azokat az adatokat, melyeket főként a nép foglalkozásának és nyelvének megfigyelése nyújt neki. Meg kell adni, nála ez a megfigyelés eléggé gondos, sokszor jelentéktelen aprólékosságra is kiterjedő. Sőt mondhatni, ily aprólékokból fűzőgeti össze darabjait. Nem töri magát valamely érdekes mese találásaért, melyben indulatok, szenvedélyek küzdése s abból fejlődő jellemek tükröznék a való életet. Neki elég egy parányi esemény, egy ötlet, egy adoma-szerű történetecske, melynek népies, sőt parasztos kiszínezéséből aztán nem is lesz elbeszélés, csak épen — adoma. Nyelvében előadásában leereszkedik a néphez, sokszor annak alakját ölti magára s úgy szól, oly hangon, oly nyelven, mint a természetnek azok a faragatlan, együgyű fiai, kiket művében beszéltet. De ez a játék nagy mérvű affectatióval jár s gyakori ismétlése unalmas. Érezzük, hogy a szerző az olvasó mulattatására mintegy kifordult saját mivoltából s teszi, móríkalja magát. Néha azonban kiesik ebből

a szerepből s itt-ott nem a röghöz tapadt pór, hanem a világlátott ember és művelt író áll előttünk, a ki a Homoki búcsút rajzolván «a Rue Rivoli hosszú ház-sorairól» is emlékezik.

A nép életével kevésbé ismerős olvasó előtt mulattató újdonság vagy épen eredetiség gyanánt tűnhetnek föl azok a különös vonások, szavak és kifejezések, melyeket a szerző néha körmönfont mesterkéeltséggel használ. Ezek alatt azonban nem fekszik valami mélyebb tartalom. Fölszínes jelei a nép lelkének, gondolkodásának. A költészetnek is kevés része van abban. Több hasznát veszi talán az *Ethnographia* s némileg a szótárszerkesztés.

Tartalmi érték és földolgozás tekintetében mind a két kötet egyforma színvonalon áll. Elsőbbsége egyiknek sincs a másik fölött, habár keletkezési idejük meglehetősen távol esik egymástól. Valamivel rövidebb keretekbe foglalvák a *Vizen járók*, hosszabbacskák a *Két-kézi munkások*, de sem azok, sem ezek nem tarthatnak számot a szoros értelemben vett elbeszélés mint műfaj rangjára. Amabban a hajós nép, főleg a tiszai hajósok életével és sajátságos körülményeivel foglalkozik, emebben azokéval, a kik a szárazon két-kézi munkájokkal keresik kenyerüket. Ez utóbbiak a *Jegenyék alatt* rajzolt képekkel egy tárgyúak s egy színűek.

Közelebről vizsgálva a gyűjtemény részleteit, meg kell vallanunk, hogy két testes kötetten át foglalkozni e póriás köntösbe öltöztetett parányképekkel, kissé unalmas. Nem a tárgyak miatt, mert azok eléggé változatosak, hanem az előadás vagy színezés egyhangúsága miatt. Sokszor mód fölött terjengős. Jelentéktelen részletekkel bibelődik, melyek a fölvelt tárgy megrajzolásához vagy megrajzolása teljességéhez nem tartoznak. Néha oly száraz közönnyel rakja egymás mellé a részleteket, mintha raktározni akarná vagy karácsonyfára aggatna tarka csilingelőket. *Vándorföldek* cím alatt a legapróbb részletességgel leírja a tanyai gazdának házi körülményeit, csirkéit, kacsáit, ludjait, gyermekeit. Hogy mindez mi kapcsolatban van a viharral, nem tudjuk. Mert itt a fő a vihar, melyet igazán költői élénk színekkel rajzol, mely a homokföldet földülja s egy helyről más helyre sodorja. Ez a *vándorföld*, de természetesen, annak csak a fölszíne. Azt is sejtethni, hogy szorgalmasan írni akarván, tárgyválasztás dolgában olykor megszorúl s a nép életének s talán nyelvének, beszédmódjának megfigyelése előrántat vele bármi jelentéktelen apróságot, a mi épen keze ügyébe akad. Így kapjuk részletes leírását a kocsinak, mintha azt akarná mutatni a szerző, hogy

ő annak minden csinját-binját jól ismerni s nevén nevezni tudja és mintha megismertetni akarna bennünket azzal a móddal, melyen a szegény paraszt ember egy kocsit vásárolni szokott. Sőt kapjuk a kasza leírását is, a mint azt a paraszt ember a vásárban nézegeti, próbálgatja, pengeti, míg végre kiválasztja és megveszi. Nemde az efféle forgácsok — pedig elég számosak — csak töltelékeül szolgálnak a tárczának?

Oda a juhász. Ez a cím. Azaz megöltek egy juhászt. De maga ez az esemény csak mellékes a szerző előtt s arra szolgál alkalmúl, hogy a szikes földű pusztát s azon a juhász-életét kénye-kedve szerint leírhasa. — Egy másik cím: *Elveszett.* Azaz rövid, de czikornyás elmondása annak, hogy a szalma-csész szép leánya megszökött a pusztaságon játszó színészekkel. Semmi előzmény, semmi közbevetés, semmi további valami. — A gazda *az úszót föltekinteni* megy a gulyára, de szerzőnk csak azért vezeti őt oda, hogy előttünk a pusztán legelésző gulyát, annak őrzését körülményesen föltüntesse. A gazda «föltekinésének» kevés része van a dologban. — *Etel a dobban.* Ez azt jelenti, hogy egy Etel nevű leány a cséplőgép etetése közben vigyázatlanságból a gép dobjába esett s az mind a két lábát elvágta. Itt is csak incidens az eset arra, hogy szerzőnk a «cséplőmasinát», s az a körül való foglalkozást megismertesse azokkal, a kik még nem ismerik. Az oly sok hiábavalóság, a minőket a *Vásár leírásában* összehalmoz, vagy az a komédia (*Csata a katonával*), mely szerint a tanyai paraszt a vásárból hozott, talpra ugró bábú katonával komolyan «ügygyőlődik», vagy a *Csempésről* elmondott furcsa mese inkább naptárban foglalhatna helyet, gyermekek mulattatására. A mit a *Nazarénusokról* és a *Tanyai iskolázásról* külön cím alatt irogat, nem annyira életkép, mint száraz ismertetés.

A rajzok ily különféleségében olykor túlságra is téved ecsetje, dagályra vagy keresettségre előadása. Imre juhász a mezőben azt kiáltja Sándor kondásnak: «Esső lesz!» Sándor kondás szinte félóra mulva kiáltja vissza: «Vagy hó!» Nemde egy kis torzítás ez? . . . A «Szárnyék» vénember «barna karjain úgy ülnek kint az erek, mint az úri népség tavi asszonyladikjain a vékony vitorlazsineg.» Nemde keresettség és dagály az ilyes? Egyik sem tükrözi a tárgy igaz mivoltát. Mint mondani szokták, túllő a czélon. Élénk színekkel, sokszor valóban költői ecsettel tudja festeni a természet képeit és jeleneteit, me-

lyeket gyakran tüntet föl szeme előtt a végtelen puszta. Keresi és meg is találja az alkalmat tehetségének ily ragyogtatására számos darabjában. Valószínű, hogy midőn az apró tükördarabokban a nép életét láttatni törekszik, tükrözni akarja néha a nyomort is, melyben a szegény nép a természet erőivel és a társadalom nyomasztó terheivel küzd s a melyek kétszeres súlylyal nehezedenek a városoktól és falvaktól távol élő tanyai emberre. Így megható vonásokkal rajzolja szerzőnk, hogy egyiket két forintra bírságolják azért, mert földi putrijában elhalt kis gyermekéhez orvost nem hívatott. A másiktól bonczolás végett kórházba szállítják szélütésben rögtön elhalt fiatal feleségét.

Mikszáthra emlékeztető vonása az, hogy mint említettük, rövid adomaszerű parányi eseményt, szinte csak egy ötletet vesz mesének, csakhogy Mikszáth ki bírja az ilyet nyújtani beszélylyé, regénynyé, de Tömörkény megmarad az adománál. Mint Mikszáth a maga Filcsikjét több darabjában föltünteti és szerepelteti: úgy Tömörkény is különböző helyen névszerint élénk állítja ugyanazon alakot, ez által mintegy azzal való közösségét s kapcsolatosságát akarván elhitetni velünk a valószínűség emelésére. Semmikép sem helyeselhetjük azonban, mint már föntebb is érintettük, azt a pórias köntöst, melyet szerzőnk mindkét kötetben magára vett. A különleges táj-szavak, a Szeged-vidéki ő-zó kiejtés, a nép legalsó rétegeinek beszédmódja méltók az írói megfigyelésre: de nem elég arra, hogy két kötetben át hajszolásával különösebb irodalmi értékre tegyünk szert. Elriasztó példa erre a *Legényavatás* című darab. Valóban, mit sem gyarapodik az ilyesekkel az irodalmi ízlés és nyelv. Sőt az ilyesek útján terjed holmi apró burján az irodalom mezején: *gyün* — jön helyett; *máma* — már ma helyett; a többes-számra egyes relativum, nem is említve az ikes igékkel űzött összevisszaságot. Igazán nem látjuk, mi jó gyümölcsöket termett hajdan a vas-gerebeni póriaskodás, vagy újabban a Gárdonyi-féle Göre Gáborkodás. De Tömörkény István, úgy látszik, szerelmes ebbe a formába. Mai nap is folytatja ezt a hirlapok tárczáiban. Így legközelebb azt beszélgette egyik tárczájában, mint forgatja el a nép ajka az idegen neveket: Wambachból hogy csinál Vadbakot, Halbróhrból Halbört stb. Továbbá, mint gondolkozik és jósolgat a nép a jelenlegi száraz tavaszcól. Az effélék bizony csak maradék-kóroi a már kihasznált mezőnek s a tárgyakban való szorúltságról tanúskodnak.

Új magyar könyvek.

Bálint-Illés, Gabril (de Szentkatolna). Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum. Kolozsvár, 1904. Stein J. (8-r. XXIII, 611 l.) 20 K.

Bródy Sándor. Egy rossz asszony természetrajza. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 138 l.) 2 K.

Castelnuovo Enrico. Küzdelmek. Olasz regény két kötetben. Fordította M. Hrabovszky Julia. (Családi regénytár 35. 36. köt.) Budapest, 1904 Szt.-István-Társ. (8-r.174, 181 l.) 2 K.

Dr. Csizmadia Alajos. A bűnözés világa. Tanulmányok a bűnről, a bűnözésről és a criminalitas terén kifejtendő állami és társadalmi reakción. Pécs, 1904. Budapest, Szilágyi B. (8-r. LXXXV., 599 l.) 12 K.

Ferke Ágost. Ész és erő. Az akadémia 1902 3. évi Gr. Karátsonyi-pályázatán dícséretet nyert drámai költemény. Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 141 l.) 2 K.

Fischer Károly Antal. A magyar őstörténetírás hanyatlása. Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 52 l.) 1 K 20 f.

Földes Imre. A király arája. A M. Tud. Akadémia 1901. évi Kóczán-pályázatán 100 arannyal jutalmazott verses vígjáték 2 felvonásban. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 196 l.) 3 K 50 f.

Jókay Károly. Letört virágok. Elbeszélések. Békés, 1904. Véner O. (8-r. 111 l.) 2 K 50 f.

- Jókai Mór* újabb művei. Budapest, 1904. Révai Testv. R. t. (8-r.)
- 6. kötet. Megtörtént regék. Beszélyek. (400 l.) 4 K.
 - 7—8. " A kik kétszer halnak meg. Regény. (396, 278 l.) 8 K.
 - 9. " Görög tűz. Elbeszélések mindenféle igazhívó népek történetéből. (264 l.) 4 K.
 - 10. " Egy hirhedett kalandor a tizenkettedik századból. (290 l.) 4 K.
 - 11. " Szabadság a hó alatt, vagy a zöld könyv. Történelmi regény. (484 l.) 4 K.
 - 12—13. kötet. Szeretve mind a vérpadig. Történelmi regény a Rákóczy-korból. 2 kötet. (347, 239 l.) 8 K.
 - 14. " Még egy csokrot. Beszélyek. (223 l.) 4 K.
 - 15. " Egy játékos, a ki nyer. Regény. (220 l.) 4 K.

AZ EMBERIESÍTÉS ÉS EGYÜTTÉRZÉS TANA A MAI ÆSTHETIKÁBAN. *)

Első közlemény.

Az újabb, lélektani æsthetika kiváló figyelemmel fordul az æsthetikai tetszés magyarázata felé. Tisztába akarja hozni, melyek azok az elemek, mikre az egységesnek látszó jelleme mellett is nyilvánvalólag összetett folyamat szétbontható.

Ilyen vizsgálódásoknak a mult század hetvenes éveiben Fechner Gusztáv Tivadar mutatott irányt, midõn a szépnek hatásában egy közvetlen s egy közvetett (associativ) elemet különböztetett meg, melyek rendesen együtt járnak és csak gondos elemzéssel választhatók el egymástól. A közvetlen oldal a tárgy érzéki benyomását foglalja magában, a közvetett pedig mindazt, a mit ehhez régebbi tapasztalatainkból mi magunk csatolunk. Annak hatása elsõ sorban testi, mely a szervezetben bizonyos pillanatnyi, múló változás, mozgás, idegrezgés alakjában jelentkezik, hogy ebbõl az élettani körbõl a tudatos, lelki élet terére is átterjeszkedjék, emez ellenben lelki mûködés, mely a képzetek társulásának törvényei alatt áll.

Bár a mai elmélet egészében ezekhez a kétségtelenül helyes megkülönböztetésekhez ragaszkodik, mégis találunk kísérleteket, melyeknek céljok, hogy a kettõs elvbõl folyó esetleges hátrányok kikerülése végett az æsthetikai tetszést egyetlen hatalmas gyökérbõl származtassák. Efféle törekvések

*) A Magyar Tudományos Akadémiában *Az æsthetikai hatás tényezõi* cím alatt tartott székfoglalóból.

nyomai mutatkoznak a direct tényező felé való egyoldalú közeledésben épen úgy, mint az associativ tényező jelentőségének túlbecsülésében.

Ott a gyönyört teljesen a testben végbemenő physiologiai változással, itt kizárón a lelki életben, a tudatban támadó folyamatokkal hozzák kapcsolatba. Ott lehetőleg háttérbe szorúl, vagy az idegműködések mechanismusába olvad a hatás lelki oldala, itt az érzéki benyomás tűnik fel az æsthetika hatás körén kívül álló, alacsonyabb értékű, idegen elemnek.

Erről a minduntalan megújuló, sok tekintetben érdekes küzdelemről a maga egészében másutt akarunk részletes képet adni. Ez alkalommal csak egy tan fejlődését kísérjük figyelemmel, mely az associatio-elmélettel többé-kevésbé bevallott közösségben, az æsthetikai hatás titkát bizonyos bonyolult, homályos és rejtélyes lelki működésekben, az érzékeink előtt álló tárgygyal való együttérzésünkben, állapotába való belehelyezkedésünkben, magunknak vele azonosításában, az élettelennek élettel felruházásában, a mozdulatlannak erőnyilvánulás gyanánt való felfogásában látja. A lelki tevékenységnek mindezeket a formáit — az értekezésünk czimében levő műszavakkal — az emberiesítésben (anthropomorphisatio) és az együttérzésben, vagy a németeknél újabban elfogadott elnevezést használva, a beleérzésben (Einfühlung) foglalhatjuk össze.

Ezekkel a fogalmakkal nemcsak Fechner óta találkozunk az æsthetika történetében. Már a skót bölcsekedők, a lélektani æsthetika úttörői a XVIII. században figyeltek rájuk. Hutcheson Ferencz például említi az emberi léleknek örökös összehasonlítgatásra késztető hajlamát, melyből kifolyólag az élettelen dolgokban is, ha az emberi test bizonyos kifejezéseihez hasonlóságot mutatnak, saját érzelmeinket és szenvedélyeinket keressük.*) A finom érzékű Home Henrik pedig észrevette azt a törekvést, hogy egy szemeink előtt lefolyó

*) Hutcheson, *An inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue*. 3. kiad. London, 1729. 42. l. — A szépségnek ez a faja az «absolute beauty»-tól megkülönböztetve, a «relative or comparative beauty» körébe tartozik. Az ügyetlen elnevezésekben nem nehéz ráismerni Fechner direct és associativ tényezőjére.

mozgásba beleéljük magunkat. Esünk az eső testtel, aláfolunk a folyammal, fölfelé szállunk a lánggal és füsttel,¹⁾ a nehézkes, lassú mozgás bágyadt hatású, egyformán folyó mérsékelt mozgás nyugodt érzést kelt, friss, élénk mozgás pedig elevenségre hangol s felizgatja az életszellemeket. A sziklákról aláhulló vizesés zavaros nyugtalanságot okoz a lélekben, mely a létrehozó okhoz hasonló. Erőkifejtést látva, a szemlélő is ezt érez, nagy tárgy megpillantásakor szívünk dagad, magasat szemlélve önkéntelenül kiegyenesedünk.²⁾ Ezeket a még csak oda vetett gondolatokat jóval később a romantikusok az érdeklődés központjába vonták s a sympathikus természetérzést azt aesthetika egyik főfogalmává emelték.

Bizonyára nem ok nélkül történt, hogy Hutcheson és Home az anthropomorphismus és együttérzés jelentőségére figyelni kezdett s a romantikusok érdeklődése sem véletlen. A XVIII. század első felében és épen angol költőknél, így Thomson *Évszaka*iban nyilatkozik meg a természet iránt való melegebb érdeklődés,³⁾ hogy a XIX. század elején mély, rajongó szeretetté erősödve, uralkodjék a lelkeken. Rousseau-nál, Goethénél, Shelleynél, Byronnál (nálunk Kármánál, Vajda Péternél s a század közepe táján irodalmunk nagy alakjainál) különböző erővel, színezettel és változatban ugyanazok a hangok csendülnek meg, egyes töredékei egy mély értelmű hymnusnak a nagy, élő, kiapadhatlan erő-

1) H. Home, *Elements of criticisme*. 5. kiad. Edinburgh. 1774. I. k. 23., 26. l.

2) U. o. 178. l. A large object swells the heart. An elevated object makes the spectater stand erect.

3) Taine (*Az angol irodalom története*. Magyar fordítás IV. k. 116. l.) találóan állítja egymással szembe a francia és angol jellemet, XIV. és XV. Lajos udvari életét az angol nemesek falusi tartózkodásával és vadászati kedvteléseivel. «A szenvedélyes, komor, természeténél fogva önmagába vonuló ember a tárgyakkal társalog; a szürke ég, hol az őszi párák szunnyadnak, a nap hirtelen kitörő sugara, mely megvilágítja a nyirkos rétet, leveri vagy fölemeli; a lelketlen tárgyakat élőknek látja és a gyöngye fény, mely reggel pirosra festi az ég szegélyét, épen úgy megindítja, mint az ifjú leány mosolygása első bálján». — Keates és Shelley «hallják dobogni a természet nagy szívét». U. o. 207. l. — Az angolok, valamint Brockesék, Hallerék természetfestéséről l. Herdert (*Briefe zur Beförderung der Humanität*. 45. drb.)

források végtelen mennyiségét reánk nézve beláthatlan, rejtélyes módon foglalkoztató természetről, mely nem áll tőlünk távol, hanem rokonunk, velünk egy s az érző lelkek számára végtelen gyönyör forrása. Schiller szép szavai szerint a művelt és finomodott ember az értelem nélkül való természetben szerencsésebb hűgát látja, ki ott maradt az anyai házban, a hová ő is, az elbizakodottságában egykor az idegenbe szakadt, fájó szívvel vágyik vissza.¹⁾ Az elmelkedők és költők lelkét az animismus és pantheismus tartja fogva. «Minden él itt, lehel és eped.» Faust a csendes bokrot, a levegőt, a vizet testvéreinek nevezi és ugyanazon, mindent átfogó erő nyilvánulásának tartja, mint magát. Nem él-e a hegy, a csillag? Nincs-e lelke a hullámoknak? A hegyek, hullámok, felhők nem magamnak és lelkemnek részei-e, nem vagyok-e én is egy rész belőlök? — kérdi Byron.²⁾ Hasonló felfogás jellemzi a keleti irodalmakat, melyeknek kiváló alkotásai most válnak szélesebb körökben ismeretessé. Kivált a szemlélődésre hajló, mély érzésű hinduknak, «az álmodozó mystikusok e nemzetének» érzelemtől áthatott, álomszerű, mesés, phantastikus, a természethez meleg vonzalmat eláruló, pantheista jellemű költészete: az ő *Rig Véda* természetfestéseivel és symbolumaival s az a szerkezetre szétfolyó, de pompás leírásokban, költői képekben gazdag, gyöngéden érzelmes és ragyogó képzeletről tanuskodó irodalom, mely később a Ganges partjain virult, mint egy rokon lélek szózata ragadta meg a mélyebb lelkeket. A bájos Szakuntala érzékeny szívének meleg rokonszenve a természet iránt annyi század után visszhangra talált a távol Nyugot nemzeteinél. Kalidásza mintha saját érzéseket tolmácsolta volna. Hiszen neki is «a természet, mint álomvilág kedves, hol fák, hegyek szintűgy eszményítvék, mint a többi. Osztoznak a hős sorsában, ha sír, vele sírnak, ha örül, vele örülnek, mintha a természet csupán a szellem árnyéka volna s ettől nyerné minden körvonalát.»³⁾

¹⁾ *Über naive und sentimentale Dichtung.*

²⁾ Faust monologja (*I. Wald und Höhle*) és szavai (*Marthens Garten*.) Mindezeket l. Biese művében: *Die Entwicklung des Naturgefühls, im Mittelalter und in der Neuzeit.* Leipzig, 1892. 389., 417. l.

³⁾ Monier W., *A hindu dráma.* Arany János (az *Edinburg Re-*

Ezt a benső egybeolvadást és rejtélyes összhangot, mely a fogékony lélek s az őt környező természet közt fennáll, igyekszik a romanticismus művészet-elmélete megmagyarázni. A természet, mondja Jean Paul,*) előttünk folyton emberiesül. Körülöttünk minden az ember hasonlatosságára alakul. Búbajos szigeten élünk, hol semmi sem élettelen. A mindenségben csak a halál látszatos, de nem az élet. Novalis a szemlélő és a természeti tárgy benső viszonyának jelölésére megtalálja a «beleérzés» szót. «A természetet — így hangzanak szavai — senki sem értheti meg, a ki veleszületett teremtő erővel, az összes testekkel való benső rokonságban, az érzés mediuma által valamennyi természeti létezővel nem vegyül össze (sich nicht vermischt) s mintegy beléjük nem érzi magát (sich nicht in sie hinein fühlte).**)

Novalis szerint tehát phantasia és érzés nyitja meg előttünk a mindenség rejtélyeit és vezet sejtés, meg ösztön-szerű lelki megindulás által annak a mystikus benső kapcsolatnak derengő tudatához, mely köztünk és a külső világ közt fennáll. Ebben a költői és egyébként termékeny gondolatban sok a homály. Miért nem láthatjuk át ezt a kapcsolatot értelmünkkel? Minő szerepe van az észrevételben a teremtésnek? Nem hamisítjuk-e meg ilyen öntevékenységgel a viszony objectiv képét? Hogy értsük a külvilággal való összevegyülést?

A romanticismust Jouffroy szerint az jellemzi, hogy az

view után.) *Hátrahagyott prózai dolgozatai.* Budapest. 1889. 180. l. — A *Szakuntalán*nak első, W. Jones-féle angol fordítása 1789-ben, a német (Herder előszavával) két év múlva jelent meg. A keleti bölcsezet megismertetésében nagy érdeme van a német romantikusok egyik fejének, Schlegel Frigyesnek. Műve: *Sprache und Weisheit der Indier* (1808.) Goethe magasztaló epigrammot írt a *Szakuntaláról*, «melynek csodálásába évekig el volt merülve». (1821. *Indische Dichtung*.)

*) «Die Natur ist dem Menschen in ewiger Menschwendung begriffen.» Es giebt im Universum nur Scheinleichen, nicht Scheinleben. Ezeket s más hasonló nyilatkozatokat l. Stern P. művében: *Einführung und Association in der neueren Aesthetik.* Hamburg u. Leipzig, 1898. (Lipp's és Werner *Beiträge zur Aesthetik* című gyűjteményes vállalatának 5. füzeté.) 78. l.

***) U. o. 3. l.

anyagot átszellemíteni törekszik.¹⁾ Novalis tana ennek a törekvésnek irányában feküdt. A valóságnak a közvetlenül adott érzéki behatáson felülálló, a szem előtt elrejtett, csak a képzelet előtt s a szívre való hatásban megnyilatkozó symbolikus magyarázatát keresik most s erre alapítják a külső természettel való együttérzés tényét. A symbolum különben óriás jelentőségű fogalomná lett Fichte, Schelling és Hegel rendszerében is. Maga Jouffroy, a francia spiritualismus neves képviselője 1816 körül a sympathia erejéről beszél, mely oda von, a hol az anyagi elvvel, a tehetetlenséggel, a halállal szemben, erőt, szellemet, életet látunk.²⁾ Későbbi előadásaiban olvassuk, hogy bizonyos fokig minden tárgy symbolum, mert valami láthatatlannak, anyagtalannak, élőnek, tevékenynek, erkölcsinek, intelligensnek, léleknek jele.³⁾ Ebből az éltető szellemi erőből egyik létezőben többet, a másokban kevesebbet találunk, de azért a kő sincs symbolikus jelentés nélkül, bár ez gyenge és homályosabb.

Jouffroy figyelmen kívül hagyja, hogy nem minden erőnyilvánulás gyönyörködtet s a gyönyör, vagy visszatetszés nagy mértékben függ az erőmegnyilatkozás módjától, a támadó képzettársítástól s egyéb körülményektől. A symbolikus háttér mélységet adhat a benyomásoknak, de mindig ezen a kerülő úton kell-e aesthetikai élvezethez jutnunk? Írónknál különben a symbolum és sympathia fogalma erőszakosan ki van bővítve s e szavak elvesztették szokásos jelentésöket. Az első mindent magában foglal, a mire valaminek láttára gondolunk, tehát körülbelül Fechner associatív tényezőjével esik össze, az utóbbi egyszerűen a tetszéssel vált rokonértelművé.

De meg kell állanunk. Ezzel a néhány adattal inkább csak a «modern» tan megfogalmazásának viszonyos régiségére akartunk rámutatni, egyúttal megjelölve a főeredményeket, melyeket az újabban — bizonyos ingadozásokkal és visszaesésekkel — a természettudományi vizsgáldás alapjára

¹⁾ «Le romantique tend à spiritualiser la nature matérielle». Jouffroy, *Cours d'esthétique*. 2. kiad. Paris, 1863. 183. l. (Az 1. kiad. 1843-ban jelent meg.)

²⁾ U. o. 460. l.

³⁾ U. o. 178., 185., 194., 200., 214. l.

helyezkedő æsthetika maga előtt talált. Mennyivel járult ez hozzá a szóban lévő lelki állapot, vagy tevékenység megismeréséhez? Erre felelünk a következőkben.

I.

Fechner a képzettársításról beszélve, megemlítette az emberire való emlékeztetés szerepét a természet jelenségeinek æsthetikai felfogásában. Természetesnek találta, hogy azt a formát, mozgást, állást, hangot, mely valamiféle emberi hangulat, szenvedély, szellemi, erkölcsi tulajdonság, vagy állapot jellemző kifejezése, állatoknál, növényeknél, sőt élettelen tárgyakon is az illető állapot, minőség és törekvés jelének tekintjük. Kifejtette, hogy az ilyen személyesítés milyen élénkké teszi a felfogást és előadást. Mennyivel szemléletesebb és kifejezőbb, ha a felhőt nem szélből hajtott gőztömegnek, hanem siető vándornak, hajósnek, úszónak képzeljük, ha a hold nem «látszik» a felhők közt, hanem «kitekint» közülök, a hullám nem «zajt okoz», hanem «suttog». a fekete mélység nem tétlenül «tátong», hanem felénk «ásít». Mindamellettt írónk a dolgot különösebb figyelmére nem méltatja. A tárggyal való együttérzés és egybeolvadás lélektani elemző leírását nem nála, hanem Lotze és Vischer Róbert, Cherbuliez és Souriau műveiben kell keresnünk.

Lotze Henrik nyilatkozatai az anthropomorphismus fontosságára utalnak. Valóban úgy látszik, hogy «az ember mértéke minden dolognak». A körülöttünk levő dolgok megértésében saját magunkon tett tapasztalatainknak, élményeinknek óriás jelentőségök van. Az érzelmi színezetet s a jelentést, mely egykor bizonyos érzéleteinkhez, mozgásainkhoz, testi vagy lelki állapotainkhoz hozzáfűződött, emlékezetünk megőrzi s ezek a minden hasonló benyomásnál felújuló képzetek és érzések magyarázzák meg és színezik az érzekeink előtt feltáruló világ egyes jelenségeit.

«A ki egyszer — így hangzanak szavai — saját hangját fájdalomtól megtörten hallotta, vagy visszafojtott harag alkalmával tagjainak reszkető feszülését érezte, arra nézve az

*) Fechner J. Th., *Vorschule der Aesthetik*. Leipzig, 1876. I. 108.

érzékileg szemlélhető jelentőssé vált. Az ilyen ember minden hasonló idegen képből azt fogja sejteni, a mit maga átélt. Annál, a ki egyszer egy drága alakot a bánat súlya alatt fájdalmas lankadtságban görnyedni és roskadozni látott, ez a tapasztalat a téralakokon bárhol előforduló ilyen hajlás és görnyedés értelmezésére elhatározó befolyással lesz. Épen így valamely épületnél az uralkodó erők egyensúlyát sem értenők meg, ha nem volna erre saját mozgató erőink nyilvánulásában a terhek s az ellenállás viszonyaira nézve egyéni mértékünk.*) Az összes téralakok mozgásokra emlékeztetnek, melyeket bizonyos ható erők valamely ellenállással küzdve hajtanak végre. A symmetria sem pusztán forma-arány, hanem erők egymáshoz mért működésének, egyforma hatásának, egyensúlyának jele.***) Ekként a testi élet vezet át a külső létezők megértéséhez és első sorban érzéseink, erő kifejezéseink, akaratösztöneink és mozgástörekvéseink folyamatának emléke adja az alapot, melyen a rajtunk kívül levőket értelmezzük és méltatjuk. Épen azért az ilyen módon alakult, látszólag objectív felfogásban sok a subjectív, fictív, anthropomorph vonás.

A megértés és interpretálás azonban még nem elég az aesthetikai felfogáshoz. Lotze kijelenti, hogy a mozgás és egyensúly statikai és mechanikai fogalmai, melyeket látáskor a téralakokba helyezünk (hineinschauen), csak akkor kelthetnek tetszést, vagy visszatetszést, ha nem csupán elméleti meghatározásuk érdekel, hanem ha abba a sajátságos örömből és fájdalomba is, melyet mozgó tárgyaknál épen ez a mozgás, egyensúlyhelyzetben levőknél a nyugvás okoz, bele tudunk helyezkedni, bele tudjuk magunkat érezni (hineinfühlen). Ugyanis nemcsak látjuk, hanem öntevékenységből magunk is létrehozzuk a mozgást, épen a végzett mozgásokból visszamaradt emlékek fölújulása és közreműködése által. Akaratunk nincs közvetlen működésben, mint a mikor magunk hajtunk végre valamit, de tudatunkban pillanatról pillanatra fölmerül azoknak a változásoknak érzete, melyeket az akarat munkáló ereje tagjaink állapotában létrehozott és mivel ezek

*) Lotze, *Mikrokosmos*. Leipzig, 1856—1864. II. k. 192. és köv. l.

***) Lotze: *Geschichte der Aesthetik in Deutschland*. München, 1868. 75., 77., 78. l.

az érzetváltozások a feszülés, vagy ernyedés legkisebb gyarapodását, illetőleg fogyását könnyű mozgékonyssággal követik, azt hisszük, hogy az előidézett eredmény tükörképében akaratumk közvetlenül tevékeny és mi munkájában valóban kísérjük. A tevékenységnek és szenvedésnek ilyen saját érzéki átélésénél fogva tudjuk a fölfelé törekvő vonal merészebb, vagy lanyhább lendületét élvezni és ütközünk meg egyenletes futásának hirtelen akadályoztatásán; a tömegeloszlás egyensúlyát vagy egyenlőtlenségét is azért kísérjük érzésünkkel, mert a testi egyensúly örömét s a részek kedvezőtlen eltolódásából származó aggasztó és bizonytalan érzést magunkon tapasztaltuk.

Ebből látható, hogy a belézés nemcsak élőkkel és hozzánk hasonlókkal szemben jut érvényre. Nemcsak a madár vidám röptébe, a gazella ékes mozgékonyságába, vagy akár a kagyló létének szűk korlátaiba, megnyílásainak és bezáródásainak egyhangú élvezetébe éljük bele magunkat és nemcsak a fa karcsú formáival terjeszkedünk szét, hanem magyarázatunk sejtelmes erejével saját testalkatunkra vonatkozó minden határozott emlékezést elvetve, egy ív, egy szabályos sokszög alakját vagy pontok symmetrikus elosztását is valami szervezetnek, vagy szintérnek foghatjuk föl, melyen névtelen erőkkkel ide-oda mozogni jellemző és érezhető boldogságnak tünik föl.★)

A beleézés első tudományos fejtegetője tehát az emlékezés-elméletben talált látszólag biztos és egységes alapot a magyarázatra. Egységest, mert a mozgás- és erő-fölfogás, valamint az érzéki átélés tana nem újabb elv vagy alap. Akár képzetek, akár mozgás- és izomérzetek támadásáról van szó, mindenütt régi benyomások újúlnak föl s az egykori összetartozás és kapcsolat marad érvényben. Azzal, a mi így hozzáfűződik, válik-e vonal, a forma, a szép általában symbolikussá: épen az erőnyilvánulást kísérő boldogság vagy fájdalom symbolumává. Lotze a hasonlóságon alapuló képzettársulásnak s az érzéki átélésnek kiemelésével kétségtelenül a helyes útra lépett, de fejtegetései még sok kívánni valót hagynak hátra. Az a csalódás, mintha mozgó tárgy látásakor saját akaratumk volna tevékeny, behatóbb tárgya-

★) U. o. 78—80. l.

lást követel, mint a milyent kaptunk, nyugvó tárgyakkal erőnyilvánulásként fölfogása pedig a szemizmoknak vagy a phantasiának közrehatását teszi föl, melyről keveset halunk. Az emlékezésnek előtérbe állítását s az átélés értelmezését is kifogásolhatjuk. Arra gondolni sem lehet, hogy minden benyomásnál egy hozzá hasonló régre vissza tudjunk emlékezni. Ez legfeljebb nagyon emlékezetes, jellemző és ritka mozdulatnál vagy helyzetnél történhetik meg. A folyamatnak tehát legnagyobb részben tudattalanul kell végbemennie, mikor emlékezésről nem szólhatunk többé. Aztán Lotze igen helyesen mondja, hogy nem vagyunk tiszta szellemek és így testünktől æsthetikai élvezés alkalmával sem szabadulhatunk, de ezt a tényt a direct tényező javára nem aknázza ki. Pedig miért köszönjük mindent csak régi tapasztalataink följúlásának s miért ne nyerhetnénk valamit a tárgynak minden emlékezéstől független közvetlen hatásától?

A kérdésnek némelyik homályos részét csakhamar mások igyekeztek megvilágítani. Így Vischer Róbert, a nagy æsthetikusnak, Frigyesnek fia, Lotzétól függetlenül vizsgálva a beleérzést, az érzéki átélésre fordítja figyelmét. Visszamegy az érzettel föllépő hangulatig, mely kellemes, ha az inger az ideghez alkalmazott és megszokott, egyszerű mozgás megindítója, ellenben kellemetlen, ha szokatlan, nehéz mozgásra erőtlet. Már itt szembevetendő különbségeket talál a szerint, a mint a complexumban az érző vagy mozgató idegműködés az uralkodó *) s az fontos eltérés alapjául szolgál később is, mikor az érzéki fölfogás mellé a phantasia és az érzéshangulat helyébe az érzés kerül. Térbeli alakoknál ugyanis a mozgásérzetek, színeknél, fénynél a sensitiv érzetek lépnek elő. Ott tekintetem a tárgyak vonalain végig halad s a vonalak ettől mozgást, életet nyernek, itt a szem nyugszik és nyugodt a tárgy is, melyet szemlélek. Vischer Róbert külön szókat alkot az együttérzés kétféle fájának megjelölésére a mozgásnál (*Nachfühlung*) s a színeknél (*Zufühlung*). Szerinte az előbbinél a tárgy határvonalait saját sikerült mozgásom élvezetével követem, az utóbbinál — ha hideg, meleg szín-

*) Vischer Róbert, *Über das optische Formgefühl. Ein Beitrag zur Aesthetik*. Leipzig, 1873. 2., 11. l.

ről, bánatos, epedő holdfényről, vad, haragos villámfényről beszélek, — az érzettől keltett hangulatot az objectiv jelenségnek tulajdonítom. Még azonban egyikkel sem emelkedtünk a legfelső fokra. Az érzékileg fölfogott itt is szellemi szint, tartalmat nyert, de igazi beleérzés (Einfühlung)*, mégis csak akkor áll elő, mikor nem a tárgy külső tulajdonságai lesznek szellemiekké, hanem a tárgy közepébe hatolok, ezt belülről kifelé szellemítem át, egyéni szervezetnek fogom föl, alakjába mint egy ruhába beletakarózom, a kicsiny virággal összehúzódok, a nagy épülettel, a végtelen tengerrel kiterjeszkedem, haragosan felhővé tömörülök, a fenyőben büszkélkedem, újjongva torlódom a hullámokban. Én magam vagyok az az ezeralakú hullámtörés, mely a szirtet verdesi, de a szirt is, mely vele daczol; a himbálózó virágban én integetek és bólintgatok a forrásnak, mely ismét csak én magam vagyok. E csodálatos képességgel saját magunkat rejtjük, csúsztatjuk az objectiv formákba, mint a hogyan a vadász mocsaras vidéken sétaernyő alá búvik, hogy észrevétlenül juthasson a szárnyas vad közelébe.**)

Az együttérzés fajainak Vischernél talált megkülönböztetése bír alappal, csak nem szabad a nyilvánulásokat valami lényegesen eltérő lelki működéseknek tekinteni. Már a tiszta sensitiv és motorikus jelleg elválasztása sem tartható megegyezően fönt. Azt sem fogadhatjuk el, hogy a képzelet, mely arra segít, hogy magunkat a tárggyal azonosítsuk és egész személyiségünkkel mintegy behelyezkedjünk, csak a harmadik fajnál lép föl. Az étellel, szellemmel való fölruházás előbb is a képzeletnek, az elevenítő képzettársulásnak műve lehetett. A külön névvel jelölt fajokat inkább csak bizonyos, mindenütt előforduló tulajdonságoknak más más erővel és fokban való érvényesülése hozza létre. Írónk magyarázatában az izommozgás-elmélet s az érzéshangulatokra utalás kiváló figyelmet érdemel. Kár, hogy a másik oldal, az associatio jelentőségének kérdése teljesen kifejtetlen. Abban épen nincs köszönet, a mit erre vonatkozóan mégis hallunk. Nem szerencsés föltevés, midőn például bizonyos formáknál a tetszés okát az emberi testrészek alakjával kimutatható egye-

*) U. o. 24—27. l.

**) U. o. 15—21. l.

zésben véli föltalálni s így a kerek és gömbölyű alakot tányérnál, abroncsnál, labdánál azért tartja kellemesnek, mert a szem gömbölyűségére, vagy kerektségére emlékeztet. *)

Kevesebb az elméleti fejtegetés Cherbuliez Viktornál, ki ezért a természettel való benső együttérzésnek költője, meleg, színes leírásával kárpótol. Szépen festi a tárgyba elmerülést, melynél saját létezésünk szünetelni látszik; **) melyben a lét helyett a levés érdekel; hol a dolgok élete a mi emberi életünk színében tűnik föl s az ember érzést, indulatot, szenvedélyt, erkölcsi jellemet keres a virágban, állatban, természeti erőben, zivatarban, tajtékzó tengerben; vallásos mythosokat teremt, a világot törpékkel, manókkal, éji, vízi rémekkel népesíti be; midőn ábrándozva, merengve játszunk a világgal, csak félig tudunk magunkról, létünket csak bizonytalanul érezzük, a dolgokat egymással s önmagunkat is a rólok alkotott képekkel összezavarjuk. Ilyenkor csak árnyai vagyunk önünknek, de ez a finom árnyék mindenbe belevegyül. Sík, domb, fa, virág, szikla minden csak velünk van eltelve. Szellő, madár tudja titkunkat s elbeszéli oly nyelven, melyet egyedül mi értünk. A dolgok nem dolgok; figyelmes tanúi megmagyarázhatatlan örömünknek és titkos rokonszenvünk részesei. Mindenben beszédes jeleket látunk, jelképeit annak, a mi bennünk megy végbe.

Ez az állapot irónk előtt bizonyos részleges alvásnak tűnik föl, melyben a lelki működések egyik csoportja szünetel, hogy a másik annál élénkebbé váljék. Nevezetesen elhomályosul az öntudat, elnémul a szenvedély, megszűnik az okoskodás, ellenben bizonyos határozatlan érzés nyomul előtérbe, a képzettársulás szabadabbá válik s a képzelet általában uralkodóvá lesz. «Szenvedélyeinknek, eszünknek is megvan az elalvása s olykor érző tehetségünk marad egyedül ébren. Nem ismerjük már önmagunkat, csak érezzük; nem ismerjük a tárgyakat, csak érezzük, hogy vannak s hogy nem vagyunk egyedül a világon; csupán érzelmeinkben élünk, érezzük, hogy érzünk és élvezzük az érzés gyönyörét. Ben-

*) L. Vockelt czáfolatát hátrább idézendő művében. 61. l.

**) Cherbuliez Viktor, *Művészet és természet*. Ford. Geöcze Sarolta. (A M. Tud. Akad. könyvk. váll.) Budapest. 1893. 107—109., 120—123. l.

nünk, körülünk minden bizonytalan: életünk úgy tűnik föl, mint egybeolvadt színű tájképek, félig elmosódva, búbájosan, bizonytalan körrajzzal; egők sápadt, aranyporos fényben fürödve. Vágyainknak, reményeinknek nincs már határozott tárgyak; mit remélünk? mire vágyunk? Mindenre, semmire. Határozatlan, egybefolyó örömet érzünk, mely nyilván csak a lét gyönyöre... Fájdalmaink, gyötrelmeink elvesztették élességüket... Szomorkodunk, de viláért oda nem adnók szomorúságunkat...» A mindenfelől korlátolt, inkább passiv állapotnak cselekvő jellemét a képzelet adja meg azzal, hogy «ez örömöknek, e bánatoknak, e bizonytalan érzeteknek, melyeket némán élvezünk», alakot kölcsönöz.

Cherbuliez szerint az érzés, úgy látszik, egész lelkünkön uralkodóvá lesz, suggestiv erejével a phantasia működését fokozza, irányítja, az átéltek képeinek följújtására, a képzetek társulására is kihat s a külső benyomásokból nyert és tulajdon tevékenységünkkel rendkívül gazdagodott és átalakult képzettartalmat megtölti, át meg áthatja finom, illó valójával, úgyhogy érthető illúzióval az érzés vagy hangulat, lelkünknek ez a legsajátabb és legsubjectivebb terméke, ott kint a valóságban levőnek s onnan belénk áradónak tűnik föl. De honnan van az érzésnek ez a kivételes ereje s mi okozza akarati tevékenységünk, értelmünk zsibbadtságát? Az álommal való párhuzam sem hozza meg a kívánt világosságot. Bár kétségtelen analogia mutatkozik a két állapot közt például abban, hogy a képek alakulása itt is, ott is a valóság kijózanító ellenőrzésétől s az értelem logikai követelményeitől függetlenül történő synthesis eredménye, mégis a különbségek, az eltérő élettani és lélektani föltételek távol tartanak attól, hogy egyszerűen azonosításra gondoljunk. Még nagyobb nehézségekre találunk, ha a természetérzésről mondottakat a művészeti alkotások határára akarjuk alkalmazni. Itt az álomnak szeszélyes, szabadnak föltűnő szövődésével ellentétben képzeletünket többé-kevésbé irányítva, megkötvé érezzük és tevékenységünk inkább elfogadó, mint alkotó.

Írónk imént az érzéki fölfogás folyamatának határozatlanságát emelte ki, melynél (olyanformán, mint mikor félhomályban a látottak körvonalai elmosódnak s a bizonytalanság illúzióknak lesz termő talajává), énünknek a dolgok-

kal való összeelegyedése könnyen és észrevétlenül történhetik. Ezt a gondolatot veszi alapul Souriau Pál, midőn a művészetek s a természet által keltett összes csalódásokat, a suggestióra vezeti vissza. Ez érvényesül akkor, mikor a gyermek a lélekvandorlás egy nemével más létezőkbe képzeli magát bele és külön világba ragadtatva, a holdfényben sűrű lombzat közt Andersen fülemüléjével énekel, vagy Daudet gidájával a hegységben kóborol és egész éjjel harczol a farkassal.¹⁾ De nemcsak a gyermek van ilyen állapotban. A hány-szor fönt a léghajóban ülő parányi emberi alak láttára szé-
dülés fog el, vagy sebészeti műtét előkészületeinél aggodal-
mat, az orvosnak a betegen végzett minden vágásánál saját
tagjainkban fájdalmat érzünk, összeolvadunk szemlélésünk
tárgyával és nemcsak vele, hanem benne érzünk.²⁾ A mozgó,
érző állat, a tó partján szomorkodó fűzfa, a harmatos virág,
mely a friss reggeli levegőben könnyű borzongással ébredsz
s minden, a mi bármi módon élni látszik, ilyen belső érdek-
lődésünk tárgya. Vannak órák — így szól George Sand —
midőn elszakadok magamtól, a növényben élek, fűnek, madár-
nak, fa-tetőnek, felhőnek, folyóvíznek, láthatárnak, színnek,
formának és változó, mozgó, határozatlan sensatióknak érzem
magamat; midőn futok, repülök, úszom, harmatot iszom, föl-
tárulok a napfény előtt, alszom a levelek alatt, föntlebegek
a pacsirtával, tova surranok a gyikkal, ragyogok a csillagok-
ban és szentjánosbogárkában, élek mindenben, a mi a mint-
egy lényem kiterjesztéséhez hasonló fejlődésnek eszköze.³⁾

Souriau szerint ennek az állapotnak fő ismertető jele,
hogy testi létezésünk érzését elveszítjük, a tárgyakba vegyü-
lünk, bennök elveszünk, énünk kiterjeszkedik, szétszóró-
dik⁴⁾ vagy megfordítva, a természet kerít hatalmába, a tár-
gyak nyomólnak énkbe, ránk hatnak, minket áthatnak

¹⁾ Souriau, *La suggestion dans l'art*. Paris, 1893. 298. l. «*Changements de personnalité*».

²⁾ «*Nous ne souffrons pas seulement avec lui, nous souffrons en lui*». U. o. 300. l. — Mint látjuk, a suggestio és együttérzés nemcsak aesthetikai élvezetnél fordul elő. Mi különbözteti meg az utóbbit a mindennapi élet hasonló jelenségeitől?

³⁾ U. o. 305. l.

⁴⁾ «*Dilatation du moi, dispersion dans les choses, expansion de notre être*». U. o. 307. l.

mint az illat, melyet beszívunk. Ez valóságos physikai impregnatio lehet: a dolgoknak átömlése, diffusiója belénk, mely teljesen tudattalanul mehet végbe. Midőn a kék égre tekintek, de egyébire gondolok, mondhatjuk, hogy az eget nem látom s a szín bája mégis áthat, mint egy illat. A két különböző folyamat: a befogadó s a kihelyező, a passiv s az activ, úgy látszik, kölcsönösen kiegészíti egymást. Így jön létre az ének s a külvilágnak (Moi et Non-Moi) rejtelve, összekeveredése. Álmodozáskor nemcsak saját személyiségünk világos tudata gyengül, hanem a külső tárgyak képe is elveszti határozottságát; az elmosódó én s a bizonytalanná vált tárgyak közt könnyű aztán az elcserélődés.*) Ezért például az édes, harmonikus, határozatlan hangok, melyek jelen érzéseimmel összhangzanak, elvesztik «külső» jellegüket és belső szózatnak, lényem visszhangjának, tűnnek föl.**)

Souriaut az aesthetikai szemlélődés sajátosságainak vizsgálata a hypnosis rokon tüneményéhez vezette. Sok tekintetben meglepő hasonlóságot talált a kettő közt s az analogia keresésében talán kissé tovább is ment kelleténél. Igaz, hogy az álmodozás bizonyos tekintetben szintén középen áll az ébrenlét s az alvás közt, mint a hypnotikus állapot, a kettőnek létrejövésére kedvező föltételek is sokban megegyeznek, a képzelet élénksége s a suggestibilitas is mind a kettőben nagy jelentőségű; de már a külvilágtól való elszakadás más természetű, a logikai gondolkozás elnyomása sem olyan erőszakos, a tudat homálya is rövidebb ideig tartó és kevésbé mély, az úgynevezett rapport (a hypnotisálttal való társalkodás az álom zavarása nélkül) ki van zárva s az amnesia hiányzik. Itt is óvatosaknak kell tehát lennünk s a hasonlóságra figyelve nem szabad megfeledkezni a különbségekről.

Tudvalevőn Lombroso és utána Nordau kimutatni igyekszik, hogy a fokozott, de egyoldalú ingerlékenység, a sugalmazhatóság, a mély magábamerültség, a képzelet alkotásainak a valósággal összezavarása, az álmodozásra való hajlam, a figyelem és akarat befolyása alól fölszabaduló képzettársítás, a külvilág képeinek elmosódottsága, mind pathologiai tünetek, melyeknek korunk irodalmi és művészi

*) U. o. 312. l.

***) U. o. 308. l.

vezető embereinél való sűrű előfordulása az általános elfajulás jele. Nem tagadható, hogy a mai kor művészeiben és művészetében van akárhány beteges jelenség. Csakhogy azért általában a művészet finomságai iránt való nagyobb fokú érzékenységet, az æsthetikai contemplációra való kiváló hajlamot, az izlés rendkívüli fejlettségét és kényességét épen olyan hiba az idegrendszer bántalmaiból eredtetni, mint a lángelmét. Az æsthetikai fogékonyság élénkségében nem látunk egyebet, mint egy normális képességnek kifejlődését és tökéletesedését.

Ennek ellenkezőjét Souriau sem állítja. Ő a hypnotikus suggestio példájából csak fölvilágosítást akart nyerni az éber állapotban támadó illusiók természetéről, de egyébként a két lelki tevékenység azonosításától távol áll. Kétség sem fér ahhoz, hogy a keresett analogia csakugyan fönnáll. Csak az szükséges, hogy mind a hypnotikus, mind az æsthetikai suggestio mibenléte, előfordulása és föltételei beható pontos megfigyelések és kísérletek által tisztába hozassanak.*) Erre törekvő munkáknak még nem vagyunk bővében. Érdekes adalékok a kérdéshez azok a vizsgálódások, melyeket a zenének s költészetnek a hypnotikus álomban levőkre való hatására nézve mostanában mind sűrűbben folytatnak.**)

*) A hypnosis magyarázatára felhozott, (de a mindennapi élet esetleges állapotára is kiterjeszkeszhető) kettős tudat vagy kettős személyiség (la double personnalité) elméletét, melyet Janeték, Taine, Dessoir hirdetnek, lásd Nordaunál: *Entartung*. Berlin, 1896. I. 200.; Wundtnál: *Hypnotismus u. Suggestion*. Leipzig, 1892. 35. l.; Störriingnél: *Vorles. üb. Psychopathologie*. Leipzig, 1900. 203. és köv. l. — V. ö. Binet: *Les altérations de la personnalité*. Paris, 1892. 312. és köv. l. (*La pluralité de conscience chez un individu.*) — Újabban kísérleti tanulmányok szaporodnak, melyeken a hypnotikus állapoton kívüli suggestibilitás kérdését minden oldalról tisztázzák. Ilyeneket Scriptura mellett Binetnek köszönhetünk. (*La suggestibilité*. Paris, 1900.) — Thomas Félix inkább csak mellékesen érinti az æsthetikai és hypnotikus suggestiók különbségét. *La suggestion. Son rôle dans l'éducation*. Paris, 1895. 50. és 69. l.

***) Ilyenek Warthin A. S. kísérletei. (*Some Physiologic Effects of Music in Hypnotized Subjects*. (*Medic. News. Philadelphia*, 1894.)) Ismertetésöket l. *Zeitschr. f. Psych. u. Physiol.* IX. 1896. 317. l. Továbbá: Alb. de Rochas, *Les sentiments, la musique et le geste*. Grenoble, 1900. — Épen napjainkban Münchenben nagy port vernek fel Schrenck-Notzing ilyen hypnotikus mutatványai.

azonban még nem elég számosak s nem is mindig eléggé megbizhatók.

Egy régebbi művében Souriau a térfölfogásnál általán érvényesülő mozgás- és erőképzeteknek jelentőségére is rámutatott.*) A mozgás erőnyilvánulás, életjel. Az erő mintegy lelke a mozgó anyagnak, az anyag, ha mozog, mintegy életet nyer s ha a beléje lelket varázsoló erő megszűntével visszaesik tétlenségébe, meghalni látszik. Az erők összeütkezésében mintegy személyesített ellentétes törekvések harczát látjuk. A physikai erők küzdelme a lelketlen természetben lefolyó drámának tűnik föl előttünk. Valóságos költés ez, melyben a dolgoknak saját érzéseinket kölcsönözzük. Az összes erők közül a nehézségi erő a legellenzenvesebb ránk nézve s azért mindig rokonszenvezünk azzal, a mi a nehézség s az esés fatalitása ellen tör. A leesés örökre elveszett erő képzetét kelti, ezért a lefelé haladó mozgás kevésbé (?), vagy legalább is más okoknál fogva tetszik, mint a fölemelkedő. Az épület sem egyszerűen vonalak összesége, hanem bizonyos erőhatások: a nyomás és ellenállás kiegyenlítődé-sének képe. A gothikus templomot sem vonalaina ktisztasága, iveinek bája teszi csodálatossá, hanem a szövetkezett erők győzelme a nehézségen.

E tan a térbeliség aesthetikai fölfogását a térszemlélet élénkségével, dinamikai jellegével hozza kapcsolatba és Jouffroy gondolatát speculativ magjától elválasztva, Lotze módjára a megfigyelés és tapasztalás adataival indokolja. Írónk óvakodik minden egyoldalúságtól s a mozgás szépségét koránt sem keresi csupán az erő kifejezésben, nem is valami erkölcsi érzések vagy gondolatok symbolikus jelzésében, hanem a mozgás czélszerűségét és kellő végrehajtását épen úgy figyelembe veszi, mint közvetlen érzéki hatását. Nem kapott egységes, egyetemes alapelvet, de nem is volt kénytelen sehoh megtagadni a tapasztalás adatait és elveit.

JÁNOSI BÉLA.

*) P. Souriau, *L'esthétique du mouvement*. Paris, 1889. 200—209. l. *Esthétique de la Force*. — Teljesen Souriau fölfogását teszi magáévá Mantegazza. Epikur. Jena. 1891. 56. és köv. l.

A FELEKEZETI OKTATÁS ÉS AZ ÁLLAM RÉSZVÉTE A NÉPISKOLA SZERVEZÉSÉBEN.

Második közlemény.*)

VI. Nagy-Britannia és Irland.

1. *Anglia.* Az angol népoktatás szervezkedése kiválóan tanúlságos fokozatos, fejlődésszerű alakulásánál fogva, a mint a nemzeti élet haladásával, a politikai jogok terjesztésével lépést tartva válik országos közügyvé. Magános, társadalmi buzgóság kelti életre; majd midőn a kormány figyelme reá irányúl és gyámolításában részesül, külön iskolai hatóságok alakúlnak gondozására; végre általános elismerésre jutván a népnevelésnek jelentősége, gazdasági tekintetből is, ugyanazon közhatóságok ügykörébe jut, a melyekre egyéb közügyeknek is bízva van intézésök és igazgatásuk. Mindvégig vonul azonban kezdettől fogva egész fejlődésén a vallásoktatás kérdésének nehézsége, a mint nem lehetett másként oly nemzetnél, melynek elismert államegyháza van, de a mely történetének forrongásain okulva, féltékenyen őrzi a lelkiismeret szabadságát.

A felfogás különbsége egész határozottságában nyilatkozik mindjárt elején, midőn a XIX. század fordulójá nazon pædagogiai mozgalmak hatása alatt, melyek a kölcsönös tanítás rendszerével nagyobb tömegek együttes, olcsó oktatását kilátásba helyezték, megalakult a két vallásos egyesület, melyek mind mai napig, előbb egyedül, majd a közhatóságokkal vetélkedve, a legnagyobb eredménynyel szolgálták

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1904. évi 332. számában.

a népnevelés ügyét. Az első társulat (alakult 1808 mint Royal Lancastarian Society, 1814 óta azonban British and Foreign School Society a neve) súlyt helyezvén a vallásos oktatásra, iskoláiban helyet adott a biblia olvasásának, de kizárt minden felekezeti, ágazatos hittant. Vele és eredményes munkásságával szemben az államegyház hívei állást foglalva, mivel szerintök a felekezet nélküli vallástanítás nemcsak a fennálló egyházi rendnek meg nem felel, hanem fel-forgatással fenyegeti a keresztyénséget is, új egyesületet alakítottak (1811. ill. 1817.), igen sajátos önérzettel «nemzeti» társulat néven (National Society for the Education of the Poor in the principles of the Established Church), mely az ágazatos hittan mellett csupán a legszükségesebb elemeknek, írás-, olvasás- és számoláson kívül még leginkább testi, kézi ügyességek szerzésének adott tért az iskoláiban. Két teljes évtizeden át e két társulat hatása alatt állott az angol népoktatás, s bár kiváló államférfiak is sürgették országos, nemzeti szervezését, a kormány még a nagy választási reform után egy évvel is (1832.) csak a két fennálló iskolai szervezet gyámolítására határozhatta el magát, bizonyos összeget (20000 £) véve a költségvetésbe iskoláik segítésére, a nélkül azonban, hogy felelősséget vállalt volna az oktatás eredményességét illetőleg.*) Csak hat évvel később (1739.), a segélyösszeg folytonos növekedésével alakult az államtanács kebelében egy nevelésügyi bizottság (Committee of the Privy Council on Education) a segély pontosabb kezelésére a végből, hogy — a beiktató irat szavait idézve — «a felség kívánsága szerint királyságának ifjusága vallásos nevelésben részesüljön és a lelkiismeret jogai is tiszteletben tartassanak.»**)

*) Ez időtájt mindennapos iskola volt alapítványokból fentartott 3470; évi járulékokból 2632; tandíjakkból 26,791; évi járulékokból és tandíjakkból 2487.

***) A beiktató irat különben a bizottság feladatairól még így emlékszik meg: «Sok marad még tenni való; a fő hiányok közé számítandó a képesített iskolamesterek elégtelen száma; a tanítás tökéletlen módja, mely talán a legtöbb iskolában dívik; a kellő felügyelet hiánya és a tanítás eredményének megvizsgálása; egy minta-iskola szüksége, mely például szolgálhatna azoknak a társulatoknak és bizottságoknak, melyek a tanítás módszerét javítani óhajtanák; s végre e fontos ügy elhanyagolása — egyebekben oly terjedelmes — törvényhozásunk okirataiban.»

Ez a központi hatóság intézte ezentúl majdnem négy évtizeden át az angol népoktatás ügyeit sok körültekintéssel. Hosszú ideig csupán a nevezett társulatokra szorított gondja, még pedig első sorban iskolaépítkezésre nyújtva segílyt, de később egyéb hasonló alapon alakult egyházi társulatok (1847. a Wesleyi Methodisták és a Római Katholikusok Egyesületei, 1851. a zsidó iskolák) is részesedtek a kormánysegélyben, melynek országos tekintetből legfontosabb föltétele az volt, hogy minden segélyezett iskola a kormány felügyeletének legyen alávetve. E felügyeletnek mennél hatóságosabb érvényesítésén felül azonban kiterjesztette a kormány gondját a tanítók képzésére és képesítésére is. A kísérlet ugyan, állami képzőintézet felállításával pótolni a hiányt (1846.), meghiusult az egyház ellenállásán, úgyhogy ez ügyet is az iskolafentartó testületekre kellett bízni, magának a gyámolításért csupán a felügyeletet tartva fenn; de a tanítás irányzására befolyást biztosított a kormány oly módon, hogy külön segílyt juttatott azoknak a tanítóknak, a kik az iskolafelügyelők előtt vizsgálatlalt szereznek képesítést, továbbá ösztöndíjakat (scholarships) nyújtott szintén vizsgálat alapján a képző intézetekbe lépőknek és azonfelül szabályozta és gyámolította a kölcsönös tanítás rendszeréből kifejelett inas-tanítók (pupil-teacher) nevelése rendjét.

A kormánysegély ilyen kiterjesztése és folytonos emelkedése szükségképen elvezetett végre (1860.) az iskolaszervezetnek némi szabályszerű megállapításához, külön szabálykönyvbe (*Code of Regulations*) foglalva az iskolatartásnak és a kormánysegélynek föltételeit. A legnagyobb hatással volt ez utóbbi irányban annak a megállapítása (1861.), hogy ezentúl a kormánysegély arányosan osztassék be az egyes gyermekek vizsgálati eredménye szerint. Fentartva továbbra is az építkezésre nyújtott segílyt az iskolába járó gyermekek száma arányában, de megszüntette minden egyéb segílyt tanszerekre és a tanítódíjak gyarapítására, a kormány a gyámolítást egyrészt a gyermekek rendes iskolába járásához mérte, másrészt pedig a felügyelői által eszközölt vizsgálatokhoz az olvasás, írás és számolás ügyességében. «Nem szándékunk — így hangzott az indokolás — elfogadni semmiféle iskolarendszert, csak azt mondjuk, hogy segílyt egyedül ott nyújtunk, a hol az iskolafentartók bizonyos eredményt

mutatnak fel. Így ha kivánalmaink nem teljesülnek, a nemzet eljárásunkat gazdaságosnak fogja találni. Ha azonban eljárásunk nem bizonyul gazdaságosnak, igen eredményes lesz, mert a tanítás megéri majd az érte járó fizetést.» Ez az eredmények szerinti díjazás (payment upon results), bár később sok támadásnak volt kitéve, főképp mert az iskolai nevelést rideg vizsgálatra való előkészítéssé zsugorította, — a mit tervezője aligha sejtthetett előre, — mégis két évtizeden változatlanul fennállott.*)

Közel negyven éven át ekként az angol kormány a felekezeti korrólai közt tartotta a népoktatást, a mennyiben minden segélyezett iskolának vagy kapcsolatban kellett állani valamely elismert vallásfelekezettel, vagy a világi oktatáson felül mindennap legalább a szentírást kellett olvasatnia az elfogadott fordításban (csak katolikus és zsidó tanulók voltak ez alól felmenthetők). Több törvényjavaslat, vagy tíz, került ugyan a huszonhét évi időszakban (1843—70) a parlament elé, részint a kormányoktól benyújtva, részint egyes képviselők indítványaképen; de mindegyik reménye meg hiúsult a felekezeti féltékenység nyomása alatt, mivelhogy a kormány szándékaiban többnyire kelletlen kedvezést láttak az államegyház irányában, míg a tisztán világi nevelés (secular education) pártolói, a kik a szülőkre és az egyházakra vélték bizhatni az ágazatos hittanítást, nem találtak még kellő támogatást a közvéleményben. A kormánysegélynek folytonos, tetemes növekedése **) azonban mindinkább

*) Az 1882-iki code módosította első ízben nagyobb hatással a rendszert. Megtartva ugyan az elemi tárgyakban az egyesek vizsgálatát, s bőséges díjat ajánlva magasabb tárgyak eredményes tanításáért is, fontos intézkedése abban állott, hogy külön érdemdíjat (merit grant) adott az iskolai rendtartás és oktatásmód helyes alkalmazásáért, a szerint, a mint a felügyelő az iskola állapotát jelesnek, jónak vagy megfelelőnek ítélte.

**) 1845-ben már 75,000 £ volt, azontúl 5—5 évet véve ekként emelkedett az államsegély, a kezelésével járó közigazgatási költséget nem számítva, 1850. 16,097 £; 1855. 325,591 £; 1860. 659,197 £. Majd a módosított code alapján egyelőre leszállt az összeg, 1865. 561,862 £ volt, de újra növekedett és 1870. 804,311 £ lett. Az 1839—1870. adott segélyből az államegyház iskoláinak jutott 7.367,583 £; a British and Foreign Society iskoláinak 1.175,622 £; a wesleyi iskoláknak 582,932 £; katolikus iskoláknak 482,910 £; közigazgatási költség 1.314,051 £ volt.

nyilvánvalóvá tette, hogy a társadalmi szervezeteken alapuló «önkéntes iskolák» (voluntary school, ez lett összefoglaló nevök) rendszere nem felelhet meg a köznevelés szükségleteinek oly korban, midőn a szavazatjog kiterjesztése és a gazdasági élet átalakulása együttesen növelik a tudatlanság veszedelmét. Így közvetlenül a második nagy választási reform (1867.) érvényesülése után nagyobb izgatás indult meg a népoktatás országos szervezésére, s a nép lelkiismerete fölébredvén, a kormányra jutott szabadelvűpárt megvalósíthatta azt, a mit a megelőző indítványaival el nem érhetett: az első szerves törvény (1870. Education Act) megvetette alapját a nemzeti oktatásügynek oly határozottsággal és tervszerűséggel, hogy az egész későbbi fejlődés csak már előre kitűzött célok megvalósításának tekinthető. A kormány elvállalta a felelősséget, hogy gondja lesz biztosítani minden gyermeknek iskolázását 5—14 éves korában. Gondos óvatossággal azonban nem törekedett mellőzni vagy helyettesíteni a magános, társadalmi úton alakult iskola-szervezeteket, hanem csupán a fennálló hiány sikeres pótlását vette célba.*) A törvény mindenütt, a hol önkéntes vállalkozás nem juttatott elég alkalmat a gyermekek iskolázására, külön hatóság, iskolaszék (school board) szervezését rendelte el, fölhatalmazva a kormányt, hogy oly kerületekben, a hol a helyi hatóság elmulasztaná a megfelelő intézkedéseket, szükség esetén külön kényszerítő rendelkezéssel lépjen közbe.**)

Az iskolaszéket az adózók választották, nemi különbség nélkül, úgyhogy a nevelésügy körében megvalósult a nemek egyenlősége, a mennyiben nők is választók és választhatók. Minden iskolaszéknek kötelessége volt első sorban megfelelő iskolák állítását és fentartását biztosítani és szabadságában

*) A javaslat benyújtásakor világosan ráutalt a hiányra: «a munkás-osztályok 6—10 éves gyermekei közül vagy $\frac{2}{5}$ -rész, a 10—12 évesek közül csak $\frac{1}{3}$ -rész járt iskolába: így amazok száma 700,000 lévén, még vagy 1,000,000, ezeké pedig 250,000, tehát még 500,000, összesen másfél millió gyermek szűkölködik mindennemű oktatás nélkül». Segélyben részesülő önkéntes iskola mindössze 8798 volt.

***) Érdekes, hogy az 1900. évi törvényhatósági városokban alakult 198 iskolaszék közül 57, s az egyéb városi és falusi községekben alakult 2347 iskolaszék közül 1298 kényszer útján alakult meg, még pedig az utóbbiak közül 205 magániskolák bezárása alkalmából.

állott külön szabályzattal (byelaw) kötelezővé tenni az iskolába járást. A költségek fedezésére pótdót vethetett, s az iskolák építésére a kormány közbenjárásával kölcsönt vehetett fel, megszűnván ezentúl az építkezési kormánysegély teljesen. Az ekként fentartott iskolaszéki intézetek tanításának szigorúan felekezetnélkülinek kell lenni, külön «lelkiismereti szakasz» (conscience clause) nyújtván biztosítékot, hogy bennök semmiféle felekezeti tanítás nem adható. A világi tárgyak tanítását a törvény különben egyetemesen, minden más iskolára nézve is, elválasztotta a hittanítástól, a mennyiben államsegélyt csupán azokért juttatott és az önkéntes iskolákat is eltiltotta attól, hogy a szülők akarata ellenére tanítványaikat vallástanításra kényszerítsék, s azért ezek tanrendjében általán a hittant az iskolaórák elejére vagy végére kellett elhelyezni. Egyébként a fennállott felekezeti iskolákat is közintézeteknek ismerte el, és kormánysegély tekintetében ugyancsak oly bánásmódban részesítette, mint az iskolaszékek intézeteit; egyedül a helyi pótdóban nem lehetett részök.

A kormány a következő évben (1871.) az újonnan át-dolgozott szabálykönyvben részletesen megállapította a föltételeket, melyekhez az országos segélyt fűzte; kiterjeszkedett benne az iskolai építkezés és felszerelés kérdésein kezdve az iskolai élet egész körére: rendtartást szabott, irányt adott a tantárgyak terjedelmére és tanmenetére nézve; meghatározta az évi iskolázás köteles idejét, a szükséges tanszemélyzet számát, képesítésök fokát, a felügyeletnek és a vele járó vizsgálatoknak módját. Ez a szabálykönyv — mely azzal, hogy évenként a parlament elé terjesztették, törvény erejére tett szert leghatásosabb eszköze lett ezentúl az angol népoktatás fejlesztésének. Minden egyes év meghozta a tapasztalat követelte javításokat, s a könyv ekként haladva a köztudatban emelkedő pædagogiai belátással, a felügyelőknek adott utasításokat is egybefoglalva, a népoktatás szervezetének oly világos, rendszeres képét adja minden időben, a milyennel gyakorlatiasság tekintetében semmi más nemzet népiskolája nem rendelkezik, s vele elméleti szempontból is más kormányok utasításai aligha vetélkedhetnek. Időnkénti módosításai — melyek közül legfontosabb az volt, hogy vagy harmicz évi fennállás után (1890.) végre teljesen megszűn-

tette az egyéni vizsgálati eredmény szerinti gyámolitást és rendes felügyelői, évenként legalább két látogatással helyettesítette, — így fokról fokra emelték a népiskola nevelő hatását.*)

A benső javulás e fokozatossága mellett, melyet közgazgatási úton létesített, a törvényhozás sem szünetelt abban, hogy az alsóbb néposztályok egész körében meghonosítsa az iskolába járást. Hat évvel később (1876.) első ízben kötelezte a szülőket és gyámokat arra, hogy gyermekeiket a kellő elemi tanításban részesítsék; megszorította a 14 éven aluli gyermekek alkalmazását a gazdasági élet különböző ágaiban; és a rendes iskolázás gondozását azokban a helységekben, a hol iskolaszékek nem léteztek, külön alkotandó hatóságokra, iskolázási bizottságra (*attendance committee*) bízta. Majd újra negyedévre (1886) még általánosabbá vált a tankötelezettség, a mennyiben a törvény rászorított minden helyi köznevelési hatóságot arra, hogy külön szabályzatban állapítsa meg az iskolába járás módozatait és ellenőrzését, egyúttal fölhatalmazva a kormányt, hogy maga rendelkezék, e hol záros határidő alatt valamely hatóság nem teljesítené ebbeli köteleességét. Nagyban megkönnyítette végre az iskolázást a törvény (1891.), midőn az iskolafentartóknak külön segélyt biztosított arra az esetre, ha a tandíjszedést egészen megszüntetik vagy részben alább szállítják, előkészítvén így nagy terjedelemben a népoktatás teljes ingyenességét.

A negyedszázad alatt, a melyben az okos megalkuvás kettős rendszere, az önkéntes iskolák és az iskolaszéki intézetek egymás mellett a kormány egyarányú segélye mellett fejlődhetek, az angol népoktatás várakozáson felül föllendült.**) Tagadhatatlan azonban, hogy a pótható kivetésének

*) A felügyelet szempontjából Anglia és Wales 10 részre (*division*) oszlott, és 99 járásra (*district*). Minden rész élén egy főfelügyelő állott, kik közt a londoni a senior; minden járásban pedig egy népoktatási felügyelő mellett több másodfelügyelő és segédfelügyelő végezte az állami felügyelet munkáját.

**) Néhány adat eléggé megvilágíthatja: 1871-ben a kormány felügyelete alatt állott 8798 iskola, mind felekezeti jellegű; 1895-ben 19,739 lett az iskolák száma, köztük 14,479 önkéntes (felekezeti) iskola. 1871. a népességnek 9.19 %-a számára volt hely az iskolákban; tény-

joga felette megkönnyítette az iskolaszéki szervezetnek működését, s érthető, hogy a felekezetiség képviselői, főképen az anglikán és a római egyház tagjai, kelletlenül nézték a felekezetnélküli oktatás versengését.*) Abban a nagy politikai mozgalomban pedig, mely (1895.) a conservatív pártot hozta mai napig majdnem tíz éves háborítlan uralomra, nagy erősödést nyert a felekezetiség szelleme, úgyhogy itt-ott még iskolaszékekben is, különösen a fővárosiban, történtek kísérletek, a tanítószag nyílt tiltakozása ellenére, némi hitvallási kényszer alkalmazásával. A kormány, miután törvényjavaslata (1896.), melylyel az iskolai közigazgatást teljesen átalakítva, egyszersmind biztosítékot akart nyújtani a szülőknek, nemcsak mint eddig, hogy felmenthetik gyermekeiket a nem kívánt vallástanítás alól, hanem arra is, hogy gyermekeiknek megadhassák a kívánatos vallásoktatást, nem talált a parlamentben, főként tökéletlen előkészülete miatt, kellő támogatást, míg az országban a vallásos szabadság hívei közt nagy visszatetszést keltett, a következő évben (1876.) hála

leg beiratkozott 7·91 %, és átlag járt 6·31 %; a beírt gyermekek közül pedig járt átlag 68·32 %; — 1895. viszont hely volt a népesség 19·53 %-a számára, beiratkozott 17·43 %, átlag járt 14·23 %, és a beírt gyermekek közül átlag járt 81·61 %. — A népiskolai kormánysegély volt 1841-ben 919,132 £, — 1895-ben 6.794,614 £. A felekezeti iskolák jövedelme volt 1871-ben: önkéntes adakozásból 437,401 £, alapítványból 50,516 £; — 1895-ben adakozásból 836,428 £, alapítványból 154,242 £. — Az iskolaszékek pótdójjövedelme 1871-ben 71,184 £; — 1895-ben 3.987,790 £. — Az önkéntes iskolákban egy gyermek átlagos tandíja volt 1871-ben 8 sh. 4 ³/₄ d.; s lett 1891-ben 11 sh. 3 ¹/₂ d.; iskolaszéki intézetben 1872-ben volt 7 sh. 5 ¹/₂ d., — s lett 1891-ben 9 sh. 1 ¹/₄ d.; az ingyenességi törvény hatása alatt pedig leszállott, s volt 1895-ben önkéntes iskolában 1 sh. 11 ¹/₄ d., iskolaszékiben pedig 3 ³/₄ d.

*) 1894-ig, a mint a lordok házával egy jelentés tudatta, 2392 iskolaszéki intézet létesült; közöttök Angliában 9 volt olyan, a hol semminemű vallástanítást nem adtak, Walesban 48; — 8 iskolában azonban tanították az egyház kátéját egész terjedelmében, s csak a kormány közbelépésére hagyták abban; a többi iskolában folyt a biblia olvastatása magyarázattal vagy a nélkül, s legtöbb helyt ismerettek imákat és himnusokat. Az idő, melyet ezen vallástanításra szántak, 20—50 perc közt váltakozott. A walesi iskolák nagy száma, ahol vallástanítás éppen nem volt, onnan eredt, hogy e tartományban a vasárnapi iskolák nagy sikerrel működtek, s a nép inkább a saját nyelvét óhajtotta alkalmaztatni a vallástanításban.

fejében a választások alkalmával tett szolgálatokért, az önkéntes iskolák számára törvény útján külön kormánysegélyt szavaztatott meg; s azonfelül szabad tért nyitott a felekezeti iskoláknak, hogy szövetkezve nagyobb szervezeteket alakítsanak, a melyek a kormánysegély összegét saját belátásuk szerint kezelhetik és külön szükségleteik értelmében oszthatják szét iskoláik között.*) Főként ez utóbbi intézkedés által állott be — egy időre — némi szakadás az angol népiskolai szervezet egységében, a mennyiben a központi kormányval szemben többé nem az egyes iskolai hatóságok, hanem felekezeti szervezetek állottak, mellőzve azt a körülményt, hogy megszűnt az egyarányú elbánás, melylyel a kormánysegély tekintetében eddig önkéntes és iskolaszéki intézetek részesültek, még pedig hogy az elsőbbség javára módosult, s hogy nyilván sérelmet szenvedett az az elv is, mely eddig elvezette a törvényhozást és mely szerint közsegély egyenesen felekezeti oktatásra nem fordítható. Hiába iparkodott a kormány viszont más törvényjavaslattal, mely a szegényebb vidékek iskolaszékeinek támogatását célozta, megnyugtatni a fölébredt ellenkezést; nyilvánvalóan csak a köznevelés elvszerű rendjének és egyöntetű közigazgatásának megállapításával lehetett a politikai okokból származott, káros eltérést helyre ütni. Ez meg is történt öt év múlva (1902.) a nép-oktatás szervezetének a közigazgatás keretébe történt bevonásával.

De időközben jelentős változás állott be a nevelésügy országos igazgatásában. Fontosságára még a szabadelvű kormányzat alatt, a másodfokú oktatás állapotának tanulmányozására kiküldött parlamenti bizottság utalt jelentésében; javaslatait most a conservatív kormány valósította meg. A titkos tanács nevelésügyi bizottságából — a melynek vezetője a tanács alelnöke volt, a kinek nem kellett egyúttal a felelős kormány tagjának lennie, — a század végén (1900. ápr. 1.) külön kormányzék (Board of Education) lett, melyre

*) A törvény alapján 75 ily felekezeti szövetkezet alakult; közülök 10 tisztán államegyházi volt, 36 az államegyháziak mellett más önkéntes iskolát is befogadott (mind ezek főképen az államegyház megyéi szerint csoportosultak); — 11 szövetkezet a brit társaság iskola-rendszerét követte, ugyancsak 11 római katolikus, 6 wesleyi methodista, 1 zsidó szövetkezet volt.

az alsóbb és középoktatás egész körének vezetése van bízva, úgyhogy minden addig különálló oktatásügyi hatóságot egyesít magában.¹⁾ Élén most külön elnök áll, mint a felelős kormány tagja; azonfelül, a mit előbbi hatáskörében gyakorolt, a népoktatás felügyeletén kívül, főképen a közoktatás különböző ágainak egyirányú fejlődése érdekében, felügyeleti joga kiterjed, akár saját tisztviselői útján érvényesíti, vagy az egyetemek, vagy más nevelési testületek által, mindazon másodfokú intézetekre is, a melyek kívánatosnak tartják.²⁾ Mellette mint kormánytanács egy tanácsadó bizottság (Consultative Committee) áll; tagjai két harmadrészben az egyetemek és egyéb nevelésügyi testületek képviselői; feladata megállapítani a kormány beleegyezésével a tanítók lajstromba iktatásának (register of teachers) föltételeit és egyáltalán javaslatot tenni a kormány által elébe terjesztett minden ügyben. Megbízása hat évre szól oly módon, hogy minden második évben egy harmada, hat tag, kiválik és új kinevezés alá kerül. A tanítói lajstrom vezetésére azóta megalakult a külön tanács (Teachers' Registration Council), tizenkét tag, fele részben a kormány kinevezettei, felében pedig a fennálló nagy tanítói testületek képviselői; két lajstromot vezet: egyet az okleveles tanítókról,³⁾ másikat azok-

¹⁾ Ilyenek voltak pl. a Science and Art Department, mely külön a természettudományi és a rajzoktatást ápolta nép- és felsőbb iskolákban; a Charity Commission nevelésügyi bizottsága, mely főkép a másodfokú alapítványi iskolaügyet gondozta; a földművelésügyi kormánysszék (Board of Agriculture) iskolaügyi hatósága, mely a gazdasági oktatást vezette és gyámolította.

²⁾ A népoktatás felügyeletére a kormány rendelkezésére áll jelenleg 12 főfelügyelő, 107 felügyelő, 45 másodfelügyelő és 152 felügyelősegéd. A kísérlet, nőket is alkalmazni mint másodfelügyelőket (1896 óta), teljesen bevált. Az idén fogott hozzá a kormány a másodfokú oktatási felügyelet szervezéséhez külön főfelügyelők kinevezésével.

³⁾ A tanítók képzését a kormány, a mint egyáltalán semmiféle iskolát nem tart fenn, csak gyámolít, mind mai napig az iskola-fentartó testületekre bizza. Hatvanöt tanítóképző van a kormány felügyelete alatt és részesül segítségben, 20 férfiak, 32 nők és 13 mindkét nem számára; 46 közülök régi rendszerű benlakó intézet, még pedig 32 kapcsolatban van az állami egyházzal, 6 brit társasági, 3 róm. kath., 2 wesleyi, 3 felekezet nélküli; a többi oly bejáró collegium, mely valamely egyetemhez tartozik. — A képesítést azonban csak az állam adja, felügyelőinek vezetése alatt történő vizsgálatok alapján.

ról, a kik egyetemi tanulmány után egy évig még pædagogiai képzést nyerve a tanítás elméletéből vizsgálatot tettek, azontúl egy évig nyilvános magasabb fokú, nem elemi iskolában tanítottak.*)

Az új kormányzéknek jutott tehát első nagy feladataúl az alsó és a másodfokú oktatás ügyének oly szervezése, hogy azt beleilleszsze a nemzeti közigazgatás állandó kereteibe. Fennállásának már második évében megoldotta oly módon, hogy megszüntetve mind az eddigi, egymással versengő oktatási hatóságokat, az összes iskolák fentartásának és gondozásának köteleességét a megyei törvényhatóságoknak, törvényhatósági joggal bíró városoknak és a népesebb járásoknak tanácsaira rötta, mint helyi nevelési hatóságokra. Mindegyik ily hatóság a maga jogkörében külön pótható vagy kormánykölsön útján gondoskodik a szükséges közművelődési intézmények fentartásáról, s így költség tekintetéből a tulajdonképi intéző és ellenőrző hatóság. Oktatásügyi tekintetből pedig mindegyik, területének nagysága szerint, egy vagy több nevelésügyi bizottságot alakít, a kormány jóváhagyása mellett, megállapított saját szabályzata alapján; e bizottságba a hatóság megfelelő számú tagjain felül főként szakértő, nevelésügyben járatos oly személyek választandók, a kik a területén létező, különböző iskolák szükségleteit ismerik és különösen nők is. Az egyes iskolák közvetlen gondozása ismét külön gondnokságokra van bízva; ezekbe a nyilvános iskolákra nézve, a melyeket ugyanis a köztörvényhatóság állított fel, hat tagjok közül négyet ezen hatóság rendel ki, kettőt a szűkebb helyi hatóság; azokra az iskolákra nézve pedig, a melyeket nem maga állított fel, ezeken a régibb önkéntes iskolákat értve, fordítva kettőt a helyi hatóság és négyet az illetékes alapítók rendelnek ki, ezt az arányt megtartva akkor is, ha netalán több tagból kellene alakítani a gondnokságokat. Ekként a helyi közhatóság ellenőrző joga ép úgy, mint fentartó köteleossége kiterjed területének mindennemű iskolájára; de viszont a nem-hatósági iskolák gondnokai kötelesek a világi oktatás körében követni a helyi hatóság minden

*) A legújabb értesítések szerint vagy 80,000 név áll az első lajstromban, és körülbelül 5,900 a másodikban; érdekes, hogy ez utóbbiban majdnem egyenlő számban vannak férfiak és nők.

rendelkezését, az alkalmazandó tanítók képezésére és számára illetőleg ép úgy, mint esetleges elbocsátásukra nézve valaminemű nevelésügyi tekintetből, úgy hogy a helyi hatóság mindenkor beleegyezése szükséges a tanító személyzetnek mind alkalmazásakor, mind elbocsájtásakor. Az ily iskolák gondnokai saját alapjokból tartoznak az iskola-épületeket teljes jó karban tartani és iskolacélokra ingyen átengedni.

A vallástanítás kérdésében az új törvény fentartotta azon eredeti rendelkezést, hogy közhatósági iskolákban, elemiekben ép úgy, mint felsőbbekben, semmiféle felekezeti tanítás nem adható, semmiféle hitvallási kényszer nem alkalmazható; a régibb felekezeti, alapítványi intézetekben ugyan a megfelelő vallástanítás tovább is foly, de a világi tanítás óráin kívül, s nemcsak a tanítványok, hanem még a segédtanítók és inastanítók alkalmazásánál sem jöhet tekintetbe felekezeti tanítás.

A kormánysegély ezen az alapon újra egyarányú lett tehát mindennemű iskolára nézve és a közhatóságok útján jut az iskolai gondnokságok kezébe; minden egyéb alapítványok jövedelme is a közhatóságok rendelkezésének és ellenőrzésének vannak alávetve. Egyébként minden vitás kérdésben, mely a helyi hatóságok és a nem-hatósági iskolák gondnokságai vagy alapítványi testületei közt fölmerülhet, az országos kormányzék dönt. Ugyancsak ezen legfelsőbb hatóságnak megadja a törvény a jogot, hogy minden esetben, hol valamely helyi hatóság elmulasztaná a fennálló iskolatörvények végrehajtását, nyilvános vizsgálat után, parancsszóval (mandamus) kényszeríthesse kötelességének teljesítésére.

A törvény életbelépése óta lefolyt egy év alatt Anglia közhatóságai, ha nem is ellenkezés nélkül, majdnem valamennyien megfeleltek a rájuk szabott feladatnak, s egyetemesen foly a szervezkedés, a szükséges tanítószámának és fizetésének is kellő megállapítása. De Wales tartományának hatóságai nagyobb ellenállásra szánták el magokat és megtagadták az engedelmességet, mindaddig, míg a törvény oly irányban nem módosul, hogy a helyi hatóságoknak minden iskola fölött, melynek fentartásához járul, az oktatás teljes körében megadják az ellenőrzés jogát, úgyhogy közpénzen fennálló intézetekben a tanítók semmiféle feleke-

zeti kényszernek ne lehessenek alávetve. Többféle kísérlet történt máris a nehézség elhárítására, de mindegyik hiában volt; a kormány pedig ily kiterjedt ellenzéssel szemben tartózkodott eddig parancs-szavával közbelépni, és úgy látszik, alighanem csak oly új törvényhozási intézkedéssel lehet orvosolni a bajt, mely Wales sajátos viszonyait figyelemre méltatja, föltéve, hogy nem érvényesül talán előbb az angol szabadabb egyházak és politikai pártok azon törekvése, mely általában csak egyféle népiskolai rendszer megalakítására irányul, olyanra, a melyben mindennemű intézetet csupán köznevelési hatóság tart fenn és ellenőriz, s a mely szerint a tanítók képzéséből ép úgy, mint a köztanításból ki legyen zárva minden felekezetiiség.★)

2. *Skócia.* A skót nép szabadabb vallásos gondolkodása, mely elszánt határozottsággal nemcsak visszautasított minden kísérletet államegyház alakítására, hanem idegenkedéssel viselkedett minden világi hatóság gyámkodásával szemben is, közművelődésének sohasem állott útjában; ennek egyetemesebb terjedését pedig megkönnyítette az a körülmény, hogy az ország lakosságának tetemesebb része egy felekezetnek, a presbyteri egyháznak a híve. Iskolai szervezetének alapjait még a vallásos reform éveiben vetették meg (már 1696-ban törvény követeli, hogy minden parochiában egy-egy iskolát állítsanak; 1803-ban a törvény a tanítói lakást és díjazást is kötelezővé tette); s nem szünő gondoskodás mellett, az ország műveltsége, habár felekezeti alapon állva, nemcsak

*) Az elemi oktatásnak költségeit és fődözésük módjait az új törvény életbelépése előtt (1902.) a következő számadatok világíthatják meg:

Iskola-fajok	Helyi források	Kormánysegély
államegyházi	962,205 £	3.409,945 £
brit és egyéb szabad	153,023 „	394,987 „
római katolikus	99,385 „	464,163 „
wesleyi	55,857 „	233,628 „
iskolaszéki	3.558,143 „	3.558,495 „
együttesen	4.828,613 £	8.061.218 £

Ugyancsak még a régi törvény szerint alakult 3348 helyi iskolai hatóság volt az 1901.2. iskolai évben, még pedig 2560 iskolaszék és 788 iskolázási bizottság. A 20,211 iskola közül pedig önkéntes (felekezeti) volt 14,268 — még pedig államegyházi 11,711; brit és egyéb 1043; római katolikus 1056; wesleyi 458; — és végre iskolaszéki 5943.

magas fokot ért el, hanem a népség minden rendje ismerte és méltatta az oktatás értékét.*) Midőn tehát két évvel az angol népiskola országos szervezése után (1872) az egyesült királyságok törvényhozása Skóciára nézve is külön osztályt alakított a királyi tanács kebelében (Scotch Education Department) külön másodelnökséggel, és hozzáfogott a skót oktatásügynek is országos rendezéséhez, itt egy teljesen kifejlett iskolaszervezettel állt szemben, a melyben olyan szoros kapcsolatban működött egymással az oktatás különböző ága, a falusi iskolától kezdve az egyetemekig, hogy minden gyermek, még a parasztfiú is, ha csak lelki ereje segítette és kedvező szerencse, könnyű szerrel emelkedhetett a műveltség bármely magasabb fokára.***) Az új törvény ily előzmény után, tehát harmincz évvel előbb, mint Angliában, az elemi iskolán kívül a másodfokú oktatást is alárendelhetette mind a központi kormányhatóságnak, mind az újonnan alakítandó helyi hatóságoknak, az iskolaszékeknek. Ezek föllállítását kötelezőnek is rendelhetette el, az angol iskolaszékek szabad alakulásával szemben, mert számíthatott a nép értelmességére, és a tankötelezettséget is megállapíthatta (a gyermek 5. évétől eleinte 13., majd 1883 óta 14. éveig), megfelelő büntető szentesítéssel gondoskodva is végrehajtásáról. Az iskolaszékek feladata lett, hogy gondoskodjék területén a szükséges elemi és felsőbb fokú oktatásról; e végből a költségek előteremtésére bizonyos pótdadó kivető jogot gyakorolhatott, s ellenőrző hatósága alá jutott minden eddig fönnállott iskola. A kormánysegély azonban ezentúl is csupán a népnevelési intézetekre szorítkozott; de egyaránt juttatván

*) Egyedül a nagy egyházalkotmányi válság, mely a XIX. század első felében (1833—1843.) a Szabad Egyház kiválásához vezetett, okozott némi szakadást az iskola-szervezetben, és csökkentette az érdekek ellentétességével az intézmények együttes üdvös hatását. 1845-ben 280 iskola vált ki; 1869-ben 598 iskolája és két külön képzője volt a Szabad Egyháznak; később a törvény alapján népiskolái mind iskolaszéki intézetek lettek.

**) Kormánysegélyt ez ideig is nyerhetett már épen úgy, mint Angliában minden népiskola, mely az országos fölügyeletet elfogadta (ezeket parlamenti iskoláknak nevezték); 1839—1870. Skóciában a kormánysegély 1.531,999 £ volt; fokozatos emelkedéséről tanuskodnak ez adatok: 1840-ben 2837 £ volt a segély, 1850. 13,109 £, 1860. 87,666 £ és 1870. 107,079 £.

azt iskolaszéki meg önkéntes iskoláknak, csakhamar országos felügyelet és irányzás lépett a megosztolt egyházi helyébe. *) Évenként javított szabálykönyv, épen úgy, mint Angliában, a kormánysegély föltételeinek megszabásával, czélszerű gondozásban részesíti az iskolai tanítást és nevelést, s a későbbi törvényhozás, még egy évvel előbb, mint Angliában (1889.), külön segélyt szavazva meg a tandijelengedés fejében, az ingyenes népoktatással általánossá tette a tanulást. **)

Vallásos nehézség nem akadályozta skót területen a haladást. A törvény csupán azt a szokást foglalta szabályba, a melyet a felekezetek szabad fölfogása már előbb meghonosított volt, és a helyi hatóságokra bízta, hogy folytatva nyújthatnak hittanítást mindazoknak a tanulóknak, a kiknek szülei azt nem ellenzik, míg viszont gondoskodni tartoznak arról, hogy oly gyermekekre nézve, a kiket szüleik öhajtására fölmentenek a vallásos oktatás és gyakorlat alól, e miatt semmiben se csorbulhasson az iskola nevelő hatása. A hittanítást ez értelemben az iskolai órák elejére vagy végére kellett tehát berendezni. A kormánysegély különben is egyedül a világi tárgyak tanítására szól.

A törvény megkövetelte továbbá, hogy minden iskolát országos képesítéssel bíró főtanítók lássanak el; a szabálykönyv pedig a gyermekek számától tette függővé az alkalmazandó képesített tanítók számát. Magát a tanítóképzést ugyan ezentúl is mind maig a felekezeti képzők végézik, azonban országos a képesítés, s csakis a tanfelügyelőség előtt tett két rendbeli vizsgálat és megfelelő, legalább egy évi gyakorlati szolgálat után nyerhető. Csupán valamely egyetemi fokozat menthet föl az elméleti vizsgálat alól; de azonfelül megkívántatik legalább hat havi gyakorlati képzés valamely nyilvános, felügyelet alatt álló iskolában és az oktatás és nevelés elméletének ismerete. A felekezeti tanítóképzők különben mindnyájan kormánysegélyben részesednek és meg-

*) Három főfelügyelő alatt, a kiknek működése az ország különböző részeire terjed, 27 felügyelő végzi a tisztelet.

l. **) Az iskolai alkalmatosság 1872. a népesség 8.3 %-ának felelt meg, 1897-ben már 20.22 %-nak. Az iskolába járók száma 1884 5-ben a lakosság 12.08 %-át tette, 1900-ban 14.48 %-át.

felelően alá vannak vetve az országos felügyeletnek, tanítványaik jó része is külön vizsgálat alapján ösztöndíjt élvez.¹⁾

Igy háborítatlanul, minden felekezeti versengéstől menten fejlődhetett a skót népoktatás ügye az egyszer vetett alapon mind a mai napig.²⁾ S az iránynak, melyet követ, fényes elégtételt adott a törvényjavaslat, a mely épen most van tárgyalás alatt, s a melyben ugyanaz a kormány, mely két évvel előbb elvi álláspontból követelte Angliában, hogy a népoktatás gondozása a közigazgatási hatóságok körébe utaltassék és megszüntette a különkülön, szabadon választott iskolaszékeket, most Skóciára nézve föntartja a külön iskolaszéki hatóságokat, pusztán területeiket igazítja a törvényhatóságokra való tekintetből, és jogkörüket bővíti, a helyi adó gyámolításában az összes elemi és másodfokú iskolákat részesítvén. A törvényhozás szabadelvű pártja és a közvélekedés e lépésben nyilván saját törekvéseinek látja elismerését és fönnen hirdeti, hogy a mi skót földön jogosult, az angol határban sem ütközhetik elvekbe és annak tulajdonítja az eltérést, hogy Skóciában a világi iskolaszékek és a felekezeti hatóságok közt eleitől fogva nem nyilvánult oly ellentét, mint Angliában, a mely kiegyenlítést csak úgy találhatott, hogy mindkettejök helyébe a köztörvényhatóságokat juttatta.³⁾

1) Tanítóképző 8 van: 3 skót egyházi, 3 szabad egyházi, 1 püspöki egyházi és 1 római katolikus. A hat elsőben férfiak és nők együttesen nyernek képzést, a püspöki nőtanító s a kath. férfitanítóképző. Amazok egyszersmind egyetemi városokban vannak, s tanítványaik nagyobb része a képzők intézkedésénél fogva több tárgyban egyetemi tanfolyamot végez.

2) Fejlődését a következő számadatok igazolják:

Évek:	1872	1880	1890	1900
Iskolák száma:	1979	3064	3076	3135
Képesített tanítók:	2560	5330	7745	10845
Segédtanítók:	—	484	1320	2419
Inastanítók:	3642	4582	3883	3926
Ösztöndíjas jelöltek:	729	892	861	1250

Az 1901. évben a 3141 iskola közül 2788 volt iskolaszéki, 24 skót, 4 szabad-, 67 püspöki egyházi, 189 róm. kath. és 69 egyéb önkéntes iskola.

3) A skót népiskolák költségeinek fedezésére nézve felvilágosítással szolgálhat, hogy 1897-ben helyi skót adók fedezték 25 %-át, más helyi források, főképp felekezeti járulékok 5 %-át, a kormánysegély 70 %-át. A tanítóképzők jövedelmének 79 %-át teszi a kormánysegély.

3. *Irland.* Az ír föld meghódított ország; politikai viszonytagóságainál azonban kétségkívül végzetesebb volt közműveltségének kifejlésére a vallásos és a nemzeti ellentét, mely lakosságát az angol hódítótól lelkileg elkülönítette.¹⁾ Nyilvánvaló bizonyossága a tény, hogy még ugyanabban az évben (1537), midőn az írekkel elfogadtatták királyuk egyházi föntségét (Supremacy Act), az ország törvényhozása a parochiai iskoláknak köteleességökké tette oda hatni, hogy «minden ember ezentúl, az ír nyelv és szokás teljes megszüntetésével, az angol nyelvet használja és angol rend és mód szerint éljen». A következő két században is ily irányt követtek, bármennyire különböztek is talán szigorúság tekintetében a törvényhozás és a kormányok intézkedései. Nem is szólva a politikai üldözés eszközeiről, melyeket katolikusok ellen az egész birodalom területén alkalmaztak, ír határok közt az iskolai intézmények czélja mindenképen az maradt, «hogy a királyság pápista és egyéb szegény lakossága megtanulja az angol nyelvet és minden nemzedéke oktatást nyerjen az igaz hit és törvényesség elveiben». ²⁾ Csak a XIX. századdal, miután (1801.) megtörtént a brit és ír törvényhozás egyesítése, érvényesül türelmesebb fölfogás. Nemesak a katolikus tanítás nyer szabad tért — 1802. alakulnak a Keresztén Testvérek, Order of Irish Christian Brothers, intézményei — hanem csakhamar egyetemesebb czélzattal külön, nagyhatású magántársulat (The Kildory Place Society) egyaránt részesít támogatásban katolikus és protestáns iskolákat, csupán a biblia mindennapi olvasását követelve, de minden megjegyzés és magyarázat nélkül.³⁾ Két külön

¹⁾ Irland lakossága az utolsó népszámlálások szerint felekezeti-
leg így oszlik meg:

Évek:	1891	1901
római kath.	75·4 %	74·3 %
püspöki prot.	12·7 %	13·0 %
presbyteri	9·5 %	10·0 %
wesleyi	1·2 %	1·4 %
egyéb	1·2 %	1·3 %

²⁾ Így szól az 1733. alapított *Protestant Charter Schools* hitlevele; ez iskolák 1800-ig csakis katolikus tanulókat fogadtak be. 1828-ig 1.105,869 £ kormánysegélyben volt részök.

³⁾ A társulat 1814. óta évi segélyt is kapott a kormánytól; az eleinte adott 6980 £ lassanként 30.000 £ lett, s 1828-ig 170,508 volt

királyi bizottság foglalkozott behatóan az ir köznevelés kérdésével,*) és megérlelte végre a meggyőződést, hogy az ir közállapotok között «semmiféle társadalmi vállalkozás, mely bármily csekély mértékben rászorúl a magánadakozásra s csupán közvetítője a törvényhozás bőkezűségének, meg nem oldhatja megfelelő, kielégítő módon a köznevelés föladatait». Egy kormányzéknek kellett e czélból közbelépnie és teljes ellentétben mindazzal, a mit angol és skót környezetben helyes eljárásnak tartottak, helyi hatóságok és társadalmi tényezők mellőzésével önmagának szervezni a «nemzeti nevelést» — e nevet angol körben az ir intézkedésekben használták először hivatalosan — oly irányban, hogy «különbéle felekezetű tanulók együttesen részesülhessenek erkölcsi és irodalmi oktatásban, míg egyébként elkülönítve nyerjék a hittanítást, a mennyiben a vallásos eltérések az együttes nevelést abban meg nem engedik».**)

Az ir nevelési rendszer így az állam alkotása s mind mai napig egyedül a kormányzések gondozásának köszöni fejlettségét. Két külön föladdal kellett megküzdenie, politikai és nevelési nehézségekkel. Számos eljárás, mely nevelő te-

a segély összege. A gyámolítást azonban 1833. megvonták a társulattól, mert a római katolikusok nem engedték többé gyermekeiket iskoláiba járni.

*) Az első hat éven át működött (1806—12) és 14 jelentést tett, kifejtve véleményét, hogy ir földön «bármilyen böles és egyébként kiváló köznevelési intézkedés nem valósítható meg, ha nyíltan és határozott világossággal nem fogadja alapelvül, hogy semmikép sem szabad megzavarni vagy bármiként befolyásolni egy keresztyén vallásfelekezetnek sem vallásos magatartását». A második (1824—27) pontosabban kereste a módokat, miként alakúlhatna oly iskolarend, «mely minden gyanút lehetőn megszüntetve, a bizalmatlanság és féltékenység minden okát elhárítva, módot nyújtson rá, hogy a tanulók gondolkodásában és szokásaikban oly hasonlóság és együttérzés honosdjék meg, mely mind inkább csökkentheti és nem növeli az uralkodó visszavonást». Jelentését épen abban az évben adta (1828), a melyben megszűnt a közhivatalokra nézve a felekezeti kényszer (Test Act) s hosszas, heves viták után előkészült a következő évre a katolikusok egyenjogusítása. Megfontolt részletes javaslatai szolgáltak főbb pontjaikban alapúl a kormányzat további intézkedéseinek.

**) Minden ily czélzattal alakult iskolának ir földön «nemzeti iskola» eleitől fogva a neve és gondoskodás történt, hogy a név minden iskolaépületen látható föliratban meglegyen.

kintetből kívánatosnak látszott, lehetetlen volt politikailag; sok más sikerrel kecsegtető politikai vállalkozás viszont nevelés szempontjából mutatkozott helytelennek. Mindamellett egészében az eredmény, bár elmaradt a megett, a mit egyebütt kormány és társadalom egyetértő működése elérhetett, nagybecsű; az ír közművelődésnek folytonos gyarapodása volt a nem szünetelő gondozás jutalma.*)

A XIX. század harmadik tizedében (1831.) szervezték a nemzeti nevelés kormányzékét (Board of National Education) Irland fővárosában. Tagjait a lordhelytartó nevezi ki, kiváló férfiakat szemelve ki különös tekintettel az egyes felekezetekre, ha nem is népességök arányában.**)

Egyikök állandó tisztviselő és vezetője a végrehajtó hatóságnak.

A nevelésnek ezen nemzeti rendszere, a melyet a kormányzék megvalósítani törekszik, alapelvül fogadta, hogy semmiképen sem avatkozik a tanulók külön vallási életébe. A nemzeti iskola egy gyermek előtt sem zárható el hitfelekezeti vagy társadalmi okokból, s nemzeti iskolának nem tekinthető az, a mely csak bizonyos osztály gyermekei számára áll nyitva. A nemzeti nevelés biztosai ily értelemben számot vélték tarthatni minden felekezet papságának és világi hívének közreműködésére.

*) Tanusítják a következő egyszerű számok, melyek tíz évenként adják a nemzeti iskolák számát és kormánysegély évi összegét:

Év	iskola	kormánysegély	Év	iskola	kormánysegély
1833.	789	25,000 £	1870.	6806	394,209 £
1840.	1978	50,000 „	1880.	7590	722,366 „
1850.	4597	140,000 „	1891.	8346	866,539 „
1860.	5632	270,000 „	1900.	8684	1.387,503 „

Az iskolák e folytonos gyarapodása annál többet mondó, mennél nagyobb mértékben csökkent tudvalevőn gazdasági és politikai okokból Irland népessége; 1837-ben még 8 millió volt, ötven évvel később, 1887-ben kevesebb lett 5 milliónál és 1900-ban csak 4·5 millió.

**) Hivatalos nevek (az 1845. Charter szerint) Commissioners of National Education of Ireland. Eleinte hét tagból állott a kormányzék, még pedig három államegyházi (püspöki) protestáns, kettő római katolikus, egy-egy presbyteri és unitárius protestáns. Azonban 1861 óta a felekezeti féltékenység enyhítésére a tagok számát húszra emelték és fele részben katolikus, másik felében protestáns férfiakat neveznek ki a bizottságba. — Kívüle a középfokú oktatás számára egy külön kormányzék alakult (1878.): Intermediate Education Board.

A vallásoktatás kérdésének nehézségeit oly intézkedéssel gondolta megoldhatónak a megállapított rendtartás, hogy az iskolai foglalkozásnak az az ideje, a melyben minden gyermek köteles jelen lenni, s mely naponként meghatározott órákra esik, kizárón oly tantárgyakra vonatkozzék, melyek a nevelés közös erkölcsi és értelmi föladatát szolgálják. A valóságos érület ápolására azonban kellő súlyt vetve, a kormánybizottság azt kívánta, hogy a szent iratokból oly részletek, a minők kiszemeléséről maga intézkedett, a rendes tanítás körében foglaljanak helyet.*) Egy nap hetenként, a vasárnapon felül, azonban külön hittanításra szentelendő, s e végre a lelkészeknek vagy más alkalmas személyeknek nyitva állanak a tantermek. Azonfelül más napokon is a szülők kívánságára alkalom nyújtható a hittanításra a köteles iskolaórák előtt vagy után. De különös gondot kell fordítani arra, hogy a közös és külön tanítás ideje pontosan el legyen választva, s a tanító köteles mindenkor nyíltan figyelmeztetni minden egyes esetben, hogy mikor szűnik meg az egyik és kezdődik a másik. A közös tanítás alatt eltávolítandó is minden hittani könyv és más könyv nem alkalmazható, mint a minőt a hatóság szolgáltat vagy engedélyez. Ez mindjárt elejétől fogva rendes tervszerűséggel törekedett arra, hogy az iskolákat saját kiadásában olcsó áron vagy ingyen oly könyvekkel lássa el, a melyek fokozatosan haladnak a gyermekek fejlődő értelmességével és közfelfogás szerint semmit sem tartalmaznak, a mi sértené a keresztyén hit és jó erkölcs tisztaságát, de jótékonyan hatnak a nemzeti közösség ápolásában.

Csakhamar (1838) figyelmet fordított a nemzeti bizottság a tanítók képzésére is. Külön tanítóképzőt szervezett, nem felekezeti alapon; **) majd (1846.) minta-iskolákat, hogy

*) A kiszemelés főként a szent írás történeti és költői részeire esett, oly módon, hogy például a teremtés története után rávonatkozó zsolttárok voltak fölvéve. Minden féltékenység elhárítására egyik felekezet hiteles fordítását sem követték e fölvett részletekben, hanem az eredeti szöveg alapján új fordítást készítettek. Még a tíz parancsolat külön közlésében is mellőzték az egyes parancsolatok számjelzését a felekezeti eltérések miatt, hanem csak a szentírás vers-számlálását adták.

**) Eleinte csak nőtanítókat képeztek a dublini intézetében; de 1842. óta külön férfiosztályt rendeztek be. A felekezeti képzőket csak elég későn (1883.) ismerték el és részesítették gyámolításban.

gyakorló-iskolául szolgáljanak és azonfelül kerületekben példát nyujtsanak az iskolai élet rendjére és a tanítás módszerére. Külön szervező tanítókról (Organizing Teachers) is törten gondoskodás; ezek megbízás alapján a nagyobb és fontosabb iskolák szervezését intézik és ily intézetek tanítókarát előkészítik kötelességeik pontos teljesítésére.

A közművelődés haladásának eszközlésében ir földön is a legjelentősebb föladat volt azonban az országos fölügyeletnek és tanítóképesítésnek elvszerű rendezése. Magát a fölügyelő tisztséget előzetes vizsgálaton alapuló oly képesítéshez kötötték, mely biztosítja a szakszerű, tanügyi készsültséget. Az ország a felügyelet szempontjából hatvan járásra (district) oszlik, s közülök tiz-tiz alkot egy-egy kerületet (division), a melynek élén föfelügyelő áll. A járási felügyelők naponként legalább 4—5 órát kötelesek iskolalátogatásra fordítani, nem számítva az időt, mely az oda- s visszamenettel jár; minden iskolát legalább egyszer meg kell látogatniok bejelentés nélkül mindegyik évharmadban, a melyekre az iskolaév oszlik. Évenként nyilvános vizsgálatot kell tartani minden iskolában, idejét előre kitűzve. Mindegyik föfelügyelő maga is végez rendes iskolalátogatást, de kiváltképen a minta-iskolák vizsgálatait vezeti; folytonos ellenőrzést gyakorol különben a járási felügyelők működésén és jelentést tesz kerülete iskolaügyének állapotáról.

Legfontosabb föladata a föfelügyeletnek a tanítói vizsgálatok vezetése, képesítésöknek megállapítása és ezek alapján a járási felügyelők közreműködésével osztályozása. Három fizetési osztály áll fönn, két-két fokozattal s az alsóbbakból a felsőbbe való emelkedés külön vizsgálathoz vagy felügyelői jelentéshez van kötve. Minden tanító köteles idején a kerületében évenként tartott vizsgálaton jelentkezni, mert minden mulasztás fizetésének elvesztésével járhat.*)

*) Első izben minden tanító vizsgálat alapján a harmadik osztály második (alsó) fokára jut, csupán a királyi ösztöndijasokat lehet azonnal ez osztály első fokára helyezni, a mint ez első fokra egyébként is vizsgálat nélkül történik az emelkedés a felügyelők ajánlatára. A második osztályba jutás, valamint az alsó fokról az elsőre emelkedés mindenkoron csakis vizsgálat alapján történhetik. Ezentúl minden emelkedés az első osztály fokaiban viszont egy külön vizsgálat alapján, vagy vizsgálat nélkül két, illetőleg hét évi jeles szolgálat útján esik meg.

A helyi felügyelet vagy ellenőrzés sincs, mint más országokban, testületekre bízva, hanem az iskola minden ügyeinek közvetlen intézését egy személy — gondnok (manager) vagy patronus — végzi, a ki többnyire papi állású egyén, noha ilyen egyébként tanító állást nem nyerhet el a nemzeti iskolában. Ez alkalmazza vagy bocsátja el, a kormányzók jóváhagyásával, a tanítókat, és tartja szemügyben az iskola mindennapi életét; a kormányzókkal közvetlenül érintkezik. Könnyen érthető, hogy az ír tanítók gyakran érezhetik e kettős ellenőrzés bajait: közvetlenül a gondnoktól függ alkalmazásuk és rendes munkájoknak méltatása, de fizetésöknek tetemes része és minden haladásuk attól függ, miként teljesítik a kormányzó követeléseit. Általános is e miatt elégedetlenségök, de épen olyan általános elismerés szól az ír tanítóság magas készségéről és sikeres tevékenységéről.

A nemzeti iskolaszervezet ez átgondolt működésének minden hatása azonban végelemzésben attól volt föltéve, minő fogadtatásra számíthat és támogatásra az egyházak részéről. Sajátságos ellentétes magatartást tanúsítottak ebben a különböző felekezetek.

Heves ellenkezést támasztottak mindjárt megalakulásakor a protestánsok. A presbyteri egyház azonnal (1832 június 11.) külön zsinatban hozott elítélő határozatokat a kormányzó rendelkezései ellen; de okos megalkuvás végre még az évtized befejezése előtt (1840) legyőzte a zsinati ellenzéket és biztosította a felekezet közreműködését. Ez alku alapján a nemzeti iskolák két faja keletkezett, a melyek főként a vallástanítás eszközlésében térnek el egymástól. Azon iskolák, melyeknek fölállításához, nevezetesen építkezési költségek fedezéséhez a kormányzó is járul, rendszerint két harmadával, a nemzeti oktatás céljaira biztosított, szerződéssel lekötött intézetek (Vested Schools); teljesen a kormányzó rendelkezésére állva, bennök minden felekezet lelkésze vagy hittanítója nyújthat a szülők kívánalma szerint alkalmas, kijelölt időben hitoktatást és a szentírás olvasása is rendes módon folytathat. Másnemű iskolák azok, melyek nem épültek kormánysegélylyel, nincsenek tehát lekötve és biztosítva (Non-Vested Schools); ezek gondnokai vagy patronusai megtagadhatnak bizonyos felekezeti hittanítást, de kötelesek a gyermekeket szüleik kívánságára fölmenteni az iskolalátogatás alól, hogy

alkalmas időben máshelyt hittanításban részesülhessenek.*) Nagy gondot fordítanak különben minden iskolában arra, hogy sem protestáns tanuló ne legyen jelen katolikus hittanításnál, viszont katolikus se vegyen részt protestánsok oktatásában; s egyáltalán, hogy egy gyermek se legyen jelen oly vallástanításnál, a melyet szülei elleneznek, míg, hogy a szülők valamely vallás tanításában részesíttetni óhajtják gyermekeiket, azt tanítónak és felügyelőnek külön hiteles bizonyítással kell igazolnia.

A püspöki protestánsok ellenzéke nagyobb mérvet öltött; ugyanaz időtájt, míg az előbbi alku folyt (1839) ők egy külön társulatot alakítottak (Church Education Society), tisztán felekezeti iskolarendszer megvalósítására. Két évtized múlva (1859.) azonban a tíz püspök pénzügyi nehézségek miatt engedett merev ellenállásából és hajlott együttes működésre, ámbár a társulati iskolák fönmaradtak külön szervezetképen.

A katolikus egyház magatartása épen ellenkező irányt követett. Eleinte szívesen fogadták művelt és türelmes főpapjaik vezetése alatt az új rendszert, még a Keresztyén Testvérek rendje is megállapodott a kormánysszékkal a közsegélyre nézve. De ezek csakhamar (1836) «azt találták, hogy az elvállalt föltételek és megszorítások utoljára végzetessé válhatnak rendjök vallásos céljaira», s elhatározták, hogy iskoláikat kivonják a kormánysszéki kapcsolatból. Majd Róma is megszólalt**) és a megüresedett püspöki székekbe elszán-

*) Ha valamely járásban szerződéssel biztosított iskolát akarunk állítani, a helyi érdekeltség folyamodik koronasegélyért az iskola-építkezéshez. A kerületi felügyelő kedvező jelentésére, mely főképen a fölajánlott telek alkalmas voltát tekinti, a közmunkák kormánysszéke elkészíti az építkezés terveit és megállapítja költségeit. A nevelésügyi kormány ez alapon megadja a költségek két harmadát, míg egy harmadáról a helységnek kell gondoskodnia, a melyben az iskola épül.

**) A *De Propaganda Fide* congregatiója (1846 jan. 11.) veszedelmesnek ítélte a vallástanításnak nem-felekezeti módját az ifjuságra nézve. «Sokkal biztosabb — így szólt határozata — hogy pusztán az irodalmi tanítás történéjék közös iskolában, semhogy a keresztyén vallásnak, a mint mondani szokták, közös alaptanaira szorítkozva oktassák az ifjuságot, fentartva egyébként az egyes felekezeteknek a külön hittanítást. Így eljárni a gyermekekre nézve igen veszedelmesnek látszik.»

tabb harczos lelkek kerültek.¹⁾ A vizsály mindinkább elke-
seredett, különösen midőn megindult a küzdelem a katholi-
kusok részéről magasabb műveltségök érdekében külön fele-
kezeti egyetemért is; s csak kevéssé enyhült, midőn végre
hosszas harc után (1883) az ír királyi egyetem alapításával
sok sérelem orvosoltatott. Ha egyes katolikus rendi és mo-
nostori iskolák kapcsolatba is jutottak az ír kormánysszékkal,
a Keresztyén Testvérek iskolái mindmaig távol maradtak a
nemzeti oktatás rendjétől.²⁾

De semmiféle ellenzék nem lankaszthatta a kormány-
szék buzgalmát az ír nevelésügy ápolásában, nem csökkent-
hette óvatosságát és türelmességét a felekezeti féltékenység-
gel szemben. A törvényhozás és még inkább a közigazgatás
gondossága lépést iparkodott, némikép tudott is tartani a
hármass királyság többi országaiban szerencsésebben fejlődő
közoktatással.³⁾ Meghonosították (1892.) ír földön is az

¹⁾ A későbbi tuami érsek például így fejezte ki hitsorsosainak
meggyőződését: «Irland katolikus ország volt és így népe nagy
zömének joga van, hogy katolikus alapon nyugvó nevelési rend-
szere legyen . . . Katolikus és protestáns gyermekeket külön kell
oktatni vallásos hitök értelmében.» A katolikus és protestáns gyer-
mekek együttességének, — mond egy másik ír érsek, — ha ugyan-
abban az elemi iskolában tanítják őket az irodalmi és tudományos
tárgyakra, szükséges következménye, hogy az iskola rendszeres munká-
jából kivész minden megkülönböztető vallásos tanítás vagy befolyás.»

²⁾ Az ír testvérek mellé (1884 óta) az Abbé de la Salle hasonló
nevű idegen rendje is letelepedett Irlandban.

³⁾ A legújabb adatok a következő állapotot mutatják: 1902-ben
8712 iskola működött a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság oltalma alatt.
Az iskolabajárók közül 74·7 % volt római katolikus, 12 % püspöki,
11·3 % presbyteri, 1·2 % wesleyi protestáns, és egyéb felekezetű 0·8 %.
2077 iskolában kizárón római kath. tanító 74·9 % kath. és 5·1 %
protestáns gyermeket oktatott; 875 iskolában kizárón protestáns
tanító alatt 90·7 % protestáns és 9·3 % kath. gyermek tanult; s együt-
tesen római kath. és protestáns tanítók vezetése alatt van 68·6 %
kath. és 31·4 % protestáns gyermek. — 5722 iskolába csakis egy
felekezethez tartozó tanulók jártak, közülök 4199 kath., 1523 protes-
táns iskola. Conventi és monostori iskola volt 363; mintaiskola 30.
A kormánysszék közvetlen gondozására bízott iskolákon kívül 7644
nemzeti iskolának egyházi gondnoka van, s csak 873 áll világi gond-
nokság alatt. A 12,997 tanító közül főtanító 8253, segédtanító 3724;
nem számítva 297 egyházi rendű tanítót. Tanítóképzőben készült a
tanítók 55·2 %-a. Segélyben részesül 7 tanítóképző.

egyéni vizsgálatok eredményén alapuló segély rendszerét, pótlásul az addig kizárón uralkodó tanítói fizetés osztályrendszeréhez. Majd (1875.) lehetővé tette a törvény, hogy költsön útján is gondoskodhassanak az iskolai gondnokok megfelelő tanítólakásról és (1879.) a tanítók nyugdíjügye is némi szabályozást nyert. S miután (1890.) az összes tanítóképzők, bár annak az egynek kivételével, a melyet a kormányzék alapított és tart fenn, a többi mind felekezeti volt, egyenlő lábra állított kormánysegély tekintetéből, egy rendszeresebb, összefoglaló törvény (1892.) megindíthatta a tanítókötelezettség egyetemesebb érvényesítését, kezdetben ugyan némi megszorítással városi és nagyobb községekre, de lehetővé téve, hogy idővel egyéb hatóságok is szabadon alkalmazhatják. A kormányzék egyúttal bővebb fölhatalmazást nyert földszerzésre, iskolaépületek és tanítólakások számára s egyszerűsített külön segélyt szavaztatott meg, angol példa után, a tagdíj eltörlése fejében, a tanítói fizetések új járulékaképen. A század vége (1900.) meghozta a tanítói fizetésnek egyöntetűbb, czélszerűbb rendjét, mely az okból, hogy ez az alapja a tanítók helyi függetlenségének éppen úgy, mint a kormányzék befolyásának, ír földön nagyobb fontosságú, mint bárhol. A fokozatos állandó fizetések gyarapodását nem fűzte az új rend többé az egyéni vizsgálatok eredményéhez, hanem helyettesítette ezt a rendes és pontos iskolázás alapján nyújtott segélylyel, s megtoldotta pótfizetéssel is folytonos jó szolgálat fejében, mely háromévenként emelkedhetik. Más üdvös rendelkezések is történtek azóta a rendszer fő bajának orvoslására; növelték a helyi gondnok felelősségét az iskolai oktatás haladása terén és törekednek emelni a szülők érdeklődését gyermekeik jó nevelése és jövődő boldogulása iránt.

Nem tévesztették szem elől ugyan teljesen az ír nemzeti nevelés tervezői sem az elvet, mely az angol és skót iskolák rendjében oly üdvösnek bizonyult, s a mely szerint a kormánysegély csak a helyi költsékezés arányában emelkedhetik: azért követelték az építkezési költségnek fedezését legalább egy harmadáig a helyi hatóságoktól, kívántak továbbá a tanítói fizetéshez hozzájárulást bizonyos minimumig minden helységtől. De mivelhogy mindenképen csak a kormányzék és az egyes gondnok intézkedett, a felekezeti és nemzeti ellentétek nélkül sem lehetett oly fejlődő érdeklő-

dést várni ír környezetben, mint Anglia és Skócia népeinél. S az eredmények nyilvánvalóan igazolják azt az egyebütt is igaznak bizonyult tapasztalatot, hogy a központi kormány-
székek legodaadóbb buzgalma sem pótolhatja a közvetlenül
érdekelt népség részvétét. Míg ugyanis a nevelésügyi költsé-
gek tekintetében az állam járuléka Irlandban talán mérték-
ken felül is meghaladja a helyi járulékot, legalább a két brit
királysággal egybevetve, az iskolázás eredményét tekintve
szégyenletesen elmarad az ír lakosság az angol és a skót
mögött.*)

Igen jellemző végre, hogy a felekezeti nehézségek mel-
lett az ír közművelődés körében teljesen háttérbe szorult a
nemzeti érzület szava. Az ír nyelv mind mai napig csak
nem-köteles tárgy a nemzeti iskolák tantervében, s csak így
szerepel a latin és német nyelv mellett a vizsgálatokon, a
melyek alapján az iskolák segélyt nyernek. Mintegy har-
mincz év előtt (1877.) alakult ugyan az ír nyelv megőrzésére
egy külön társulat (Society for Preservation of the Irish
Language) és hatása alatt sikerült is egyes felsőbb fokú tan-
intézetekben, köztök egy katolikus tanítóképzőben is, helyet
szorítani az ír nyelv tanításának, de a népiskolákban csak
kisegítő tannyelv egyes ír kerületekben, a nélkül, hogy ren-
desen tanítanak; a kétnyelvű rendszer azonban, az iskola-
felügyelők tanúsága szerint, tetemesen emelte az iskolai tani-
tásnak a sikerét.**)

*) Az oktatásügyi költségek fedezésére (1903.)

	állami járulék	helyi járulék
Irlandban	95 %	5 %
Angliában iskolaszéki intézetekre	50 %	50 %
önkéntes iskolákra	78 %	22 %
Skóciában nyilvános iskolákra	62 %	38 %
önkéntes iskolákra	70 %	30 %

Az iskolázás adatai szerint pedig a beiratkozott gyermekek közül
Skóciában rendszeren jár 85 %, Angliában 84 % és Irlandban csak
65 %.

**) Különben az ír nyelv csökkenő használatára tanulságosak a
statisztikai kimutatások: 1881-ben Irlandban 64,167 volt még a csu-
pán ír nyelven beszélő és 885,765 az ír és angol nyelven értő; tíz
évvel később már csak 38,192 beszél csupán írül, és 642,053 az angol
és ír nyelven beszélők száma.

VII. Az északi germán államok.

A három északi germán országnak, az úgynevezett skandináv államoknak egybefoglalását nem annyira történeti kapcsolatuk igazolja, mely több mint öt századon át előbb (1397—1536.) mindhármuknak, majd kettő-kettőnek (1536—1814. Dánia és Norvégia, 1814-től fogva Svéd- és Norvégországok) sorsát ugyanazon fejedelmek uralkodásához fűzte, mint inkább népok lelkületének rokonsága és közművelődési törekvéseiknek megegyező iránya.*) Mind a három nép ugyanazon vallást követi, az ágostai evangélikus hitvallást; de az egyház mindhármoknál inkább nemzeti, mint államegyház, a mennyiben — bár a lakosság majdnem egészében hiveihez tartozik**) — a törvény teljes vallás-szabadságot biztosítva, az uralkodó egyház főpapjainak megszüntette minden politikai szabadalmát. Mély vallásos hajlam és komoly erkölcsi érzés e nemzetek jellemző vonása, s az állami kormányzat kétségkívül nagyott vétett volna, ha az egyház közreműködését mellőzte volna a népnevelés gondozása terén és megkísérli vala nem épen ellenére, hanem csak nélküle ápolni a nép értelmi haladását. A népoktatás ez államokban tehát mind mai napig erősen felekezeti maradhatott; de épen ezzel fényes tanúságot tettek a mellett, hogy a vallásos, sőt felekezeti fölfogás, ha türelmességgel és lelki szabadsággal párosul, épen nem akadály a közművelődésnek. Nemcsak hogy már évtizedek óta nincs ez országokban, minden nehézség mellett, melyet egyes vidékek elhagyott járhatatlansága támaszt, iskolázatlan gyermek, hanem épen e félreeső három állam iskolaügye sok tekintetben példát szolgáltat Európa többi népeinek az oktatás és

*) Nyilvánvaló bizonyossága az a tény, hogy 1870 óta mind a három ország tanítószága öt-öt évenként nagygyűlést tart fölváltva az egyes országok főhelyein. 1890-ben Kopenhágában 5400, 1895-ben Stockholmban közel 7000, 1900-ban Christianiában vagy 5000 volt az egybegyűlt tanítók és tanárok száma, melyek a köznevelés főbb közös kérdéseit megvitatás tárgyává tették.

**) Dániában a lakosságnak 98·44 % -a, Svédországban 99 % -a, Norvégiában 98·5 % -a ágost. ev. hitvallású; a többi kisebb ker. felekezet is nagyobbára protestáns. Katholikus volt (1901.) Dániában 5000, Svédországban (1890.) 1390, Norvégiában (1891.) 2065; izraelita pedig 3500, 3402 és 642.

nevelés számos kérdésére nézve. Mintaszerű, a mit például a testi nevelés terén itt megvalósítottak — torna és kézimunka, iskolaorvosi közreműködés, tanulók közétkezése és fürdőzése, alkoholelles kioktatás körül; de elüljárnak különösen azon intézményeik által, melyek mint a népi főiskolák (folkehøjskolen) azt veszik czélba, hogy minden népréteg, első sorban a földművelő parasztság is, lehető teljes mértékben részt vehessen a nemzeti műveltség minden áldásában.

Az iskolaügy szervezésében azonban a végső czélok azonossága mellett is, épen úgy, mint politikai fölfogásban, nagyon eltér egymástól a három nép eljárása. Dániában, hol főként a kormányzések czéltudatos rendelkezései fejlesztették a közoktatásügyet, minden fokozaton külön kifejlődve jelennek az iskolai hatóságok kettős ágban, külön a köznevelés meg a pénzügyi közigazgatás tekintetéből, és az irányadó mindenképi döntés a felsőbb hatóságok joga. Norvégiában, a hol a népies jogéret teljesen eltörölte még a nemesség intézményét is, sokkal előbb (1828.), semmint egyébütt megszűnt a jobbágság, szabad önállósággal és a szakkörök czélszerű bevonásával inkább a helyi hatóságokra van bízva a nevelésügy rendezése és közvetlen ápolása. Középen áll Svédország szervezete, a hol minden irányban kiegyező törekvéssel biztosítani iparkodtak állam és egyház, központi és helyi hatóságok közreműködését. A tárgyalás világozása megköveteli azért, hogy egyenként vegyük figyelembe és méltassuk az egyes államok szervező munkásságát.

1. *Dánia.* Még a XIX. század elején (1814.), a mikor Dánia norvég birtokától elesett, királyi rendelkezés vetette meg a dán népoktatás alapjait, külön-külön rendezve a főváros, a vidéki városok és a falusi községek iskoláit,*) akként, hogy egész a század végeig ugyanazokon fejlődhetett az ország iskolaügye. Első felében jelentékeny pædagogiai mozgalmak (a kölcsönös oktatás rendszere, majd a népi főiskolák körül) keltettek terjedtebb érdeklődést, de csak a szabadabb alkotmány elnyerésével (1849.) alakult vallás- és közoktatási mi-

*) Az újabb (1901.) népszámlálás szerint a városi lakosság 38·24 %, falusi 66·14 %. Kopenhága az egyetlen népesebb város (378,235 lakossal) a 73 város között (ezek közül 61-nek kevesebb a lakossága 10,000-nél).

nisztériumnak vezetése alatt állott be a népnevelés terén szembeötlő, folytonosabb haladás. Apróbb törvények (1856-ban a magántanításrendezése, 1856-ban a községek részvéte a tanítóválasztásban) csak némely sürgős szükséglet pótolta, minden fontosabb ügyet egyébként kormányrendelet szabályozott; közöttök minden esetre legjelentősebb volt a tanítószolgálat képzésének és állami képesítésének biztosítása (1857-ben közvizsgálatot rendeltek azok számára, a ki magánképzőben készült, 1859-ben ugyancsak tanítónők számára, végre 1867-ben közös vizsgálóbizottság elé utaltak minden tanító-jelöltet egyaránt, habár állami képzőben készült is hivatására). Több ízben (1873., 1877., 1880.) történt kísérlet szervező iskola-törvény alkotására, de minden kormányjavaslat megghiúsult a politikai pártok küzdelmén, mely dán földön épen nem az állam és egyház, hanem főként a helyi és a központi hatóság jogkörére vonatkozott. Csak a század végén sikerült mégis a pædagogiai fontosabb pontokra nézve megegyezésre jutni és oly összefoglaló törvényt elfogadtatni (1899 márczius 28 tv.; életbelépett 1901 január 1.), mely a népoktatásnak bizvást ismét hosszú időre állandó alapja lehet.

Jelentősebb pontja az egy osztályba sorolható gyermekek számának olyan megszorítása, hogy vele a teljesen osztatlan, illetőleg kétosztályú iskolák helyébe majdnem általában három-, négyosztályú iskolákat kell létesíteni. (A gyermekek számát az 1814-ben rendelet egy osztályban nyolcvanra szabta, 1850-ben ötvenre szorították, a törvény most harminczötre teszi.)

Nagy tért nyit azonfölül a törvény a helyi hatóságoknak annak az eldöntésében, minő iskolarenddel óhajtják a népnevelés föladatát szolgálni, hány és minő osztályokat akarnak föntartani, mily tárgyak tanítását és minő terjedelemben biztosítani.

Az oktatásügyi hatóságok kétféle rendben szolgálják és megfelelő fokozatokban a közügyet. Nevelésügyi hatóságok: a helyi iskola-bizottság (skolecommission); a kerületi, prépostsági iskola-igazgatóság (skoledirection) és harmadfokon az egyházmegyei püspök. Közigazgatási hatóságok az iskola-föntartásra szánt pénzügy, különösen az alapok kezelésére: alsófokon a községtanács és megyéenként a megyei iskola-igazgatóság (amtskoledirection) és megyei iskolatanács (amts-

koleraad).*) Mindnyájok fölött áll, mint a törvényt végrehajtó, rendelkező és főként vitás kérdésekben döntő kormánysszék a vallás- és közoktatási minisztérium, melynek egyik osztálya együttesen vezeti az egyházi és a népoktatási ügyeket.

A helyi iskola-bizottság elnöke a lelkész, két más tagja a helyi egyháztanács (sogneraad) megbizottja; az új törvény szerint a választott tagok száma négyre emelhető akként, hogy legalább két tagja ne legyen egyszersmind egyháztanácsos, és legalább kettő oly családapa vagy özvegyasszony legyen, a kiknek tanköteles gyermekei vannak. E bizottságnak teendői az iskolai élet legfontosabb pontjaira vonatkoznak: elkészíti a községtanács számára egyrészt az iskolarendet, megállapítva a községi iskolák számát és területét, a tanítók számát és járandóságát, másrészt az egyes iskolák tantervét, szabályba foglalva, vajon külön fiú és leány, vagy vegyes osztályokban történjék-e a tanítás, miként biztosítandó az iskolába-járás, mennyi osztályonként a heti órák száma, mik a tantárgyak s mi a czéljak és terjedelmök. Mindebben köteles a bizottság előzetesen kikérni városokban a főtanítóknak, falvakban a vezető vagy egyetlen tanítónak a véleményét, de magok a tanítók bizottsági tagok nem lehetnek. A megállapított iskolarend és tanterv azután a kerületi igazgatóság elé terjesztendő, s ennek határozatával együtt kerül a minisztérium elé végleges megerősítésre. Mind a két szabályzat szükség szerint minden időben módosítható, de mindenesetre átvizsgálendő tíz évenként; azonban minden változás csak a törvényes módon, a kijelölt közhatóságok beleegyezésével érvényesíthető.

A kerületi (prépostsági) iskolaigazgatóság elnöke a megyefő (amtsmand), tagja hivatalból a kerületi prépost és a harmadik tagját a megyei iskolatanács jelöli ki. Az iskolai szabályzatoknak említett átvizsgálásán fölül jogkörébe tartozik a tanítók kinevezése az illető községtanácsok hármaskijelölése alapján; csupán a vidéki városok főtanítóit (a mi igazgató-tanítóinknak megfelelő iskolafelügyelőket) nevezi ki

*) Egyházi tekintetben hét püspöki megye van, 72 prépostság és 928 lelkészségben 1721 parochia; ez alapja a nevelésügyi hatóságok rendjének. Közigazgatási tekintetből a hét tartomány megfelel a hét püspökségnek, s ezek feloszlanak 21 megyére (amte).

a király. Továbbá reá van bízva a tankönyvek kiszemelése, egyáltalán pedig az iskolaügy felügyelete, melyet a prépostal végeztet. Maga a püspök mintegy főigazgatója, főfelügyelője a tartományi (megyéjebeli) népoktatásnak, kötelessége az iskolák rendes látogatása és évenként a közoktatási kormány elé részletes jelentést terjeszt a megyéjebeli iskoláknak állapotáról és az oktatás eredményeiről. Külön állami főfelügyelő csupán az ének- és a tornatanításra van egy-egy, az egész királlyságra kiterjedő hatáskörrel.

Az iskolák közvetlen gondozása, szükségleteiről való intézkedés, épületek állítása és főtartása, fölszerelés és taneszközök szolgáltatása, sőt a tanítók fizetésének fedezése is első sorban községi föladat, de (1878. óta) meghatározott állami járulék jut a tanítói fizetések emelésére és némi segély szegényebb községeknek iskolaépítkezésre. A tanítók korpótlékait, a nyugdíjakat és egyéb segélyeket, továbbá a segédtanítók díjait a megyei iskola-alap szolgáltatja, melyet a rendes évi állami segélyen fölül főként iskolai pótdiók jövedelméből gyarapítanak. Kezelése a megyei iskolaigazgatóságra van bízva, azaz az illető kerületi igazgatóságoknak összeségére; ez állítja egybe az évi költségvetést, de megszavazását a megyei iskolatanács végzi, a melyben megyei bizottsági (amtsraad) tagok és a vidéki városok választott képviselői ülnek.

A tanítóképzés költségeit, a mennyiben állami intézetekben történik, teljesen az állam fedezi; azonfölül segítséget nyújt szabad, magán-képzőknek is.*)

A köziskolai oktatás, a mint jeleztük, Dániában teljesen a nemzeti egyház elvei alapján áll; a hozzátartozókat nem csupán iskolai tanításbeli, hanem egyházi confirmálási kötelezettség is köti. A lakosság azon csekély része, mely más felekezet tagja, gyermekeit vagy magánoktatásban neveli, vagy külön felekezeti iskolákba járattja (ilyenek főképp a fő-

*) Van 4 állami tanítóképző, — 13 magánképző, közöttök 4 kizárólag nők számára. A kormány tanítóképzőinek költsége volt 1900 1-ben 265,943 Krone és segély tanulók és tanítók számára 177,100 Krone. A magán-tanítóképzők segélye ez évre 12,745 Krone; és más jütlandi magánképzőké 9,500 Krone. Az 1901-iki állami képesítőn vizsgáltak közül állami intézetben készült 83 férfi, magánintézetben 108 férfi és 83 nő.

városban vannak: katolikus, német református, zsidó és irvingi), de nyilvános iskolákba is fölveszik, fölmentve őket a vallástanítás alól.

A népiskolai tanítás városokban és falvakban mai nap általában ingyenes; csupán a fővárosban van különbség ingyenes és fizető iskolák közt, tantervi tekintetben is, a mennyiben a fizető iskolák felsőbb osztályaiban más bővebb terv szerint tanítanak. Az ingyenes iskolába különben bárki járathatja gyermekét; itt nemcsak tandíj nincs, de taneszközöket és iskolai használatra tankönyveket is ingyen kapnak a tanulók.*)

A főváros iskolaügyét — mely minden irányban mintaszerűen fejlődhetett, már a múlt század negyvenes éveiben adott királyi rendeletek alapján — külön iskolaigazgatóság vezeti; tagjai a főpolgármester, egy városi tanácsos és egy a minisztertől kijelölt egyházi tisztviselő, tanácskozási joggal pedig még egy iskolafelügyelő minden iskolai nevelésügyben. A főváros minden kerületének van külön iskola-bizottsága, három-három tagja közül az egyházi személyt szintén a miniszter bizza meg, egy-egyét a községtanács és az iskolaigazgatóság rendel ki. Minden nagyobb iskolának vezetője az iskolafelügyelő, tulajdonképen igazgató-tanító, kevesebb tanítói kötelezettséggel a felügyelet fejében és magasabb fizetéssel.**)

*) A kopenhágai iskolákba járók viszonyára felvilágosítást adnak a következő adatok: Volt tanuló

1850-ben ingyenes	1,079	fizető	2,863
1860-ban „	2,543	„	3,313
1870-ben „	4,990	„	4,500
1880-ban „	8,215	„	5,623
1890-ben „	18,951	„	9,588
1891-ben „	20,257	„	9,862
1893-ban „	22,497	„	10,503
1898-ban „	24,734	„	12,467.

**) 1898-ban a 2940 dán iskolában (közülök 28 fővárosi, 132 vidéki városi és 2780 falusi iskola) 307,633 gyermek tanult. 1901-ben körülbelül 3500 nyilvános iskolában tanított vagy 4500 tanító és 1800 tanítónő. A hivatalos statisztikai kimutatások ez idő szerint csupán az iskolajáró tanulók számáról és az iskolák költségeiről adnak felvilágosítást. Ezek szerint a fővárosban volt 1902-ben 13,291 fizető és 24,753 ingyenes tanuló; az egyéb városi iskolákban tanult 56,714,

2. *Svédországban* is az állam alkotása az iskolai szervezet, de még a rendi alkotmány idejében (1842.) alakulván, szorosabb egyházi kapcsolatát jelzi, hogy mai napig a közoktatási kormányzéknek királyi egyházi ügyosztály (Kunzl. Ecklesiastik-departementet) a neve. Tényleg a közép- és alsó-fokon egyházi hatóságokra van bízva a népiskola gondozása, de újabb rendelkezések és törvényhozási intézkedések (újabb törvények az 1882 január 20., 1897 december 11.) megfelelő tért nyitottak a szakértő tanítóság közreműködésének is, és biztosították a külön állami felügyelet jogát.*)

Az iskolakerület rendszerint összeesik a falusi egy vagy több parochiával és a városi községgel; a népiskola közvetlen igazgatását az egyház ügyeivel együtt a parochia közgyűlése intézi, a melyben minden adófizető szavazó. Azonban végrehajtó közege az iskolatanács, melyben a lelkész elnöklete alatt négy évre választott négy tag ül, köztök egy iskolaorvos (1889 óta nők is választhatók a tanácsba). A kerület összes nyilvános iskoláinak vezetése, valamint a magánoktatásnak felügyelete, még a házitanításé is, e tanács tiszte. A hol az egyházközség megadja a módját, ott iskolafelügyelőt is alkalmazhat, vagy megfelelő számban bízhat meg főtanítókat a közvetetlen felügyelettel. Az utasításait a felsőbb hatóság helybenhagyásával maga az iskolatanács állapítja meg, s a felügyelők részt is vehetnek a tanács ülésein, de szavazó jog nélkül, csakhogy kívánságukra eltérő véleményök mindenkor fölveendő a jegyzőkönyvbe. Évenként

falusiakban 213,718 gyermek. — Kopenhága népiskolai költsége volt 1901-ben 2.616,484 Krone, 1900-ban 2.432,360 Krone. A vidéki városoké 1900-ban 2.630,805 Krone, 1899-ben 2.198,384 Krone. Három kereskedelmi helyé (Handelplads): 1900-ban 455,955, 1899-ben 424,984 Krone. A falusi községeké: 1900-ban 6.183,775 Krone, 1899-ben 4.374,862 Krone. A megyei iskolaalap kiadásai: 1900-ban 438,241 Krone, 1899-ben 444,199 Krone. A kormánysegély az új törvény alapján 1901.2-ben 2.772,381 Krone, (1900.1-ben még csak 390,402 Krone); ebben Kopenhága segélye 170,000, míg eddig a főváros nem részesült segélyben.

*) A svéd egyházi beosztás szerint van 12 püspökség, 186 prépostság, 1393 lelkészség és végre 2574 parochia. A közigazgatási beosztás szerint a fővárosi helytartóságon kívül van 24 län (kapitányság), a melyek főnökeit a király nevezi ki, 117 kronefogdar (kir. ispánság) és 261 herred (szolgabírótság).

azonfölül a tanács elnöke gyűlésbe hívja a kerület tanító-ságát. vagy ha számuk nem engedi, képviseletét, hogy a kerület népiskoláinak ügyeit és kérdéseit megvitassák. Az iskola-tanács javaslatai alapján állapítja meg az egyházközség a kerület iskolarendszerét, nevezetesen, hogy mely vidékeken rendezzenek be szükségből, egész évi állandó iskolázás (fasta folkskola) helyett vándortanítást (flyttande folkskola), a mely szerint a szétszórta lakó népség közt két, legföljebb három helyen foly, időszakonként fölváltva, a gyermekek oktatása, de oly módon, hogy időnkénti látogatással a szünetelés alatt is szemügyre veszi a vándortanító a gyermekek magános, házi foglalkozását. Igen értelmes gondosság mutatkozik továbbá a svéd népoktatás iskolarendjének azon intézkedésében, hogy mindenkép szem előtt tartva a közművelődés cél-jait, miként törekednek leküzdeni a helyi nehézségeket vagy a tanuláság kára nélkül megalkudni velök. Így a végből, hogy a hol csak lehet, a tulajdonképeni népiskola mennél inkább megoldhassa sajátos föladatát, elválasztották tőle (1858 óta), a kezdő tanítást, a hét-nyolcz éves kicsinyek iskoláját (småskola); a hol pedig majorságok, elszórt gazdaságok gyermekei csak nehezen látogathatják az iskolát, alsóbb fokú (mindre) oktatást rendeznek be, s viszont felső fokút (högre) minde-nütt, a hol megadhatja hozzá az egyházközség a szükséges eszközöket.*)

Mindez iskolanemek számára külön megállapítja, de csak nagy általánosságban, a törvény a tanítandó tárgyakat; az iskolatanácsok föladata, hogy a helyi viszonyok tekintetéből

*) A berendezés fokozatos haladásáról tanuskodnak a következő adatok:

Volt	1880.	1890.	1899.
1. felsőbb fokú — — — —	12	11	15
2. rendes iskola — — — —	3,994	4,497	4,872
a) állandó — — — —	3,083	3,713	4,184
b) vándorló — — — —	911	784	688
3. alsóbb fokú — — — —	813	1,272	1,585
a) állandó — — — —	501	717	915
b) vándorló — — — —	312	555	670
4. kised-iskola — — — —	4,573	4,791	5,176
a) állandó — — — —	2,359	3,042	3,763
b) vándorló — — — —	2,214	1,749	1,412
összesen — — — —	9,392	10,571	11,632.

részletesen határozzák meg a tantervet, az osztályok számát és a mindenikben elérendő czélokat. Minden egyes kerületnek van tehát külön ily részletes iskolai rendtartása, melyet a törvény irányadó utasításai szerint az iskola tanácsa készített elő, szükség szerint kikérve a tanítóóság véleményét és a főntartó község kívánalmait, s a kellő fölvilágosító fölterjesztések alapján a felsőbb iskolai hatóság jóváhagyott. Az iskolatanácsra van bízva végre a tanítóválasztások alkalmából, hogy a folyamodók arravalóságáról még külön próbatanítással is meggyőződve, indokolt javaslatot tegyen az egyház-községnek, mely a választást megejtji.

Az ellenőrzés és a fejlesztés gondja másod fokon minden egyházmegyében a püspököt és káptalanját illeti. Hozzájuk jut megerősítés véget minden iskolatanácsai munkálat, és az iskolák rendes évi jelentése; magának a püspöknek személyes tiszte figyelemmel kísérni egyházmegyéje népiskoláiban a munkásságot s évenként jelentést tenni a kormányzéknek a népoktatás állapotáról. Az állami felügyelet külön gyakorlatára azonban (1861 óta) még királyi népiskolai felügyelőket is neveztek ki öt évi megbizással; kötelességök az iskolák pontos látogatása és szakszerű irányzása; jelentéseiket időnként a káptalannak küldik, de megbizásuk ideje végén külön teljes összefoglaló jelentést kell fölterjeszteniök a kormányzékhez, a mely közzétételökkel az egyes iskolahatóságoknak nyújt irányító fölvilágosítást.

Ugyancsak a káptalanok közvetlen felügyelete alatt állanak az egyes megyékben alapított állami tanítóképzők,*) de a kormányzék népiskolai ügyosztályának vezetője személyesen is köteles figyelemmel kísérni a tanítóképzők munkásságát és bennök az állami felügyelet tisztét gyakorolni.

*) 1901-ben 13 ily tanítóképző volt, 7 férfiak, 6 nők számára. A férfi és nőtanítók számbeli viszonyára nézve érdekes, hogy a tanítók közül nőtanító volt

1868-ban	29·6 %
1876-ban	48·2 "
1880-ban	59·1 "
1890-ben	60·3 "
1899-ben	64·4 "

A nők leginkább alsóbb fokú és kisdud-iskolákban tanítanak; fizetők egyébként egyenlő a tanítókéval, a főváros kivételével, a hol a nők a férfiak fizetésének csak kétharmad részét kapják.

A népoktatás svéd földön ingyenes; az iskolák főtartása, különösen iskolaépítés, folytonos dologi kiadások fedezése első sorban az iskolakerületeket terheli; erre szükség szerint ugyanazon elvek alapján, melyek a községi háztartásra irányadók, pótagót vehetnek ki, de jogukban áll iskolai célokra külön fejadót is megállapítani, meghatározott mérsékelt összegben, a nők után csak felét szedve. Szegényebb községek állami segélyben részesülhetnek. A tanítók személyes járandóságainak azonban rendszerint két harmadát szolgáltatja az állam; azonfölül maga fedezi a tanítóképzésnek és a felügyeletnek teljes költségét. A nyugdíjalapot is az állam szolgáltatta; maga nyújt azonfölül évi járulékot és a községeket meghatározott évi díjra kötelezte, de magoktól a tanítóktól semmiféle nyugdíjilletéket nem követelnek.

3. *Norvégia.* A norvég szabadabb lelkű törvényhozásnak sikerült, bár ugyanazon alapokon indult, mint a rokon, szomszéd népeké, úgy szervezni oktatásügyét, hogy az egyházi kapcsolat megőrzésével is minden tekintetben érvényesülhessen a közművelődés érdeke. Fontos sajátossága e szervezetnek, hogy az ország közviszonyai közt, miután megszüntettek minden rendi különbséget és a gazdasági és erkölcsi ellentétek csökkentésére is törekednek, megvalósulhatott, a mi egyebütt a tanítóság közóhaja; a norvég népiskola a század végével alapvető intézetévé lett az egész nemzet műveltségének, a mennyiben szervesen hozzáfűződik munkásságához a középfokú, a mi polgári iskoláinknak megfelelő tanfolyam, és csak ennek befejezésekepen következik a tudós-pályákra előkészítő (gymnasiumi) oktatás. Egyébként a dán példát követte a norvég népiskolai szervezet, külön-külön szabályozván a városi és a falusi tanítást, és a svédet abban, hogy az állandó iskolázás mellett szükség szerint a szétszórt falusi helységekben tért ad a vándoriskola (omgangskola) intézményének.*) A nor-

*) Az 1848. tv. állapította meg először egész terjedelmében a városi népoktatást; az 1860. tv. a falusi népiskola szervezetét. Mindkét törvény szerint még az egyházi főtisztviselők (püspökök és prépostok) egyúttal a népiskolai főhatóságok; az újabb (1889., 1892., 1894., 1897.) törvények egyaránt egyöntetűbbé tették a kétrendbeli iskolázást, s egyúttal megszorították, pusztán a vallástanításra, az egyházférfiak hatáskörét. — Az 1900. évi adatok szerint a falvakban volt 653 iskolaközség (skole kommuner) s bennök 6011 iskolakör (skole kredse)

vég népoktatás megmaradt mind mai napig felekezetinek; a hittan (ev. keresztyénség tana) köteles tárgy a nyilvános iskolákban, s csupán a dissidensek, az államegyházhoz nem tartozók gyermekei menthetők fel alóla szüleik kívánságára. De az iskola közigazgatása, vezetése és felügyelete teljesen világi hatóságok kezében van s az egyháziak közreműködése pusztán a vallástanítás körére szorítkozik, de még ebben is csak oly könyvek használhatók, melyeket a király engedélyez.

Az iskolák egész életrendjére nézve főképen a helyi hatóságok fölfogása és belátása dönt; rájuk van bízva az országos törvény követeléseinek oly értelmű végrehajtása, hogy részletesen ők állapítják meg a szükséges intézkedéseket. Gazdasági ügyekben a helyi közhatalóság, városi vagy községi tanács jár el; a nevelésügy gondozása első sorban az iskola-elöljáróságok (skole styrelse) tiszte. Minden városban és falusi kerületben, illetve minden iskola-községnek van ily elöljárósága. Tagjai egy-egy lelkész minden parochia után, de legfőlebb három, kijelölésüket mindig két évi időtartamra az egyházmegyei püspök intézi; *) a községi elöljáróságnak egy tagja, kit minden év elején választanak meg; továbbá oly helyeken, a hol a tanítók száma eléri a harminczat, egy tanító és egy tanítónő, a hol pedig kevesebb a számuk, de legalább öt van, egy tanító vagy egy tanítónő, társaik által választva két évre; végre a helyi közhatalóságnak annyi tagja, a mennyit ez szükségesnek tart, de legalább negyedrészen iskolás gyermekek szülei közül választva. A törvény nem szorítja meg a tagok

azaz egy-egy iskolára eső terület. Az iskolák közül 4313 volt két vagy több osztályú (11,994 osztály), és 1689 (azaz 28 %) osztatlan; 212 vándoriskola. A tanulók közül 98·9 % járt állandó iskolába, 1·1 % részesült vándortanításban. — A városi iskolákban (59 város vagy kikötőhely) 2522 osztály állott fenn, még pedig 979 fiú. 945 leány és 598 vegyes osztály. — Falusi iskolákban volt 3925 tanító és 1225 tanítónő; a városiakban 745 tanító és 1388 tanítónő. — A férfi- és nő tanítók aránya így módosult az idővel:

1875 férfi	56 %	nő	44 %
1880 „	47	„	53
1890 „	38	„	62
1895 „	36	„	64
1900 „	34	„	66

*) Az egész ország közigazgatási tekintetben is 6 megyére oszlik, a hány a püspökség.

felekezetiességét, de a mely tagja nem tartozik az uralkodó egyházhoz, az nem vehet részt a hitoktatásra vonatkozó tárgyalásaiban. Ez a testület állapítja meg az iskolakerület nyilvános intézeteinek rendjét és tervezetét egész terjedelmében, tantárgyak czélját, tanmenetét, fegyelmi és vizsgálati eljárást is beleértve; ő készíti el a helyi közhatóság számára az iskolai költségvetését; őt illeti a közvetlen felügyelet minden népiskolára, még magánintézetekre, sőt az iskolán kívül magántanításban részesülő gyermekek haladására nézve is. A meny nyiben a szükséges költséggel rendelkezik, a hatósága alatt álló iskolák számára külön felügyelőt nevezhet ki, valamint fogadhat az egészségügyi ellenőrzés czéljából iskolaorvost. Réa bízta azonfelül újabban a törvény az összes tanítóknak választását is, míg addigél csak legfeljebb kijelölő joga volt s a felsőbb hatóság nevezte ki őket; maga a tanítótság azonban ezen módosítást nem vette szívesen, s minden helyi befolyás elkerülése végett általán kívánják a régi eljárás megújítását. A választás megerősítése különben ma is a felső hatóságnak van fentartva.

Minden tanügyi kérdésnek előzetes megvitatására hivatott minden helyiségben a vezető tanítók gyűlése, az úgynevezett iskolatanács (skoleraad); ott, a hol a tanítóknak száma több hatvannál, az iskolai elüljáróság elrendelheti, hogy a vezető tanítókon kívül még bizonyos számú képviselőt is válasszanak két évi időszakra, évenként fele részben megújítva a képviselőket. A hol külön iskolafelügyelő van, ez elnöke a tanácsnak, különben az elüljáróság nevezi ki elnökét. Ezen tanács véleményét köteles az elüljáróság kikérni és figyelembe venni minden tanügyi, főképen iskola-fegyelmet, tantervet és tankönyvet illető kérdésben.

Minden egyes iskolára vagy, ha jobbnak látja, összes iskolái számára külön felügyelő bizottságot is alakíthat az elüljáróság. Benne helyet foglal az elüljáróságnak egy képviselője, egy lelkész választás vagy püspöki kinevezés alapján, és a tanköteles gyermekek szülőinek három képviselője. A közvetlen felügyeleten felül a helyi közhatóság beleegyezésével az iskola-gazdasági gondnokság is e bizottságra ruházható.

Az iskola-elüljáróság évenként köteles megállapított alakban jelentést tenni a felsőbb iskolai hatóságnak. Ez jelenleg

az egyházmegyei iskolaigazgató; őt illeti az elüljáróságok határozatainak megerősítése, azonfelül bejárja rendes időszakban megyéje iskoláit és megadja a tanítóknak a szükséges tanácsot és útbaigazítást. Minden vallásos kérdésben azonban a püspök vagy prépost véleményét kell kikérnie intézkedés előtt. Püspök és iskolaigazgató különben részt vehetnek minden iskola-elüljáróság tanácskozásában, de a nélkül, hogy ez köteles volna őket üléseiről előre külön értesíteni. Az iskolaigazgató a vallás- és közoktatásügyi kormányshéknak évenként tesz jelentést és ötévenként részletesen számol be kerületének iskolai állapotáról; ez utolsó jelentését a kormány közzéteszi.

A tanítóképesítés ügye a kormány gondozása alatt áll; minden egyházmegyében van egy-egy állami tanítóképző, de egyes magánintézeteknek is megadható a törvényes követelések alapján a képzés joga.*)

A népiskolai tanítás ingyenes, szegény gyermekek, kik szükségét szenvedve ezért nem járhatnak iskolába, egyéb segélyben is részesülnek. Harmincz éven át (1861--91.) a városokban kísérletet tettek a fizető és ingyenes iskolák rendszerével; de társadalmi félszegségei miatt abban hagyták.

Az iskolák fenntartása norvég felfogás szerint főképen helyi ügy; első sorban tehát a városok és falu-kerületek fedezik adó alapján mind a dologi, mind a személyes kiadásokat. Az államkincstár és a megyei iskolapénztár csupán a törvénytől meghatározott segélyt nyújtanak, első sorban a tanítók díjazására; az állam adja a fizetések egy harmadát, a három első korpótléket a megyei pénztár, a két utolsót az államkincstár fedezi. A nyilvános tanítóképzőket is az állam tartja fenn és fedezi költségeiket; azonfelül segélyt ad a magánintézeteknek is.**)

*) Tizenegy tanítóképző áll fenn, hat nyilvános és öt magános. Az 1900 l. iskolaévben 346 tanuló járt nyilvános és 349 magánintézetbe; köztük 267 nő. Ösztöndíjas volt 242 tanuló, 127 nyilvános és 115 magánintézetben; 10 tanulót a finn pénztár látott el.

***) A falusi kerületek iskolái költségeinek fedezete 1900-ban volt községi és megyei pénztárból 3.862,438 krone (67 %) állami közpénztárból 1.912,582 krone (33 %). A városi iskolák költségeinek fedezete volt községi pénztárból 3.881,609 krone (82 %), állampénztárból 582,268 krone (18 %), (a tanítók fizetésének harmada: 830,696 krone).

Az északi germán államokban nemzetiségi, illetőleg nyelvi nehézségek kevéssé akadályozzák a közművelődés haladását, bár a svéd és norvég lakosság mellett lapp és finn népség is van (Svédországban körülbelül 20,000 finn, 6000 lapp; Norvégiában 15,000 lapp, 9000 finn). Számukra Svédországban egy-egy vidéki tanítóképzőt állítottak, a melyeken a kisdiskolák számára többnyire nőtanítókat nevelnek, hogy az idegenajkú gyermekeket a tulajdonképi népiskola svéd tanfolyamára előkészítsék. Norvégiában a törvény (1892) a norvég nyelvet teszi népiskolai tannyelvvé. De sajátságos nehézség ez országban, hogy a norvég irodalmi nyelv, dán hatás alatt fejlődvén, nagyban elüt a köznyelvtől; az egyes iskolai elüljáróságokat illeti tehát a döntés, hogy a tankönyvek és az iskolai dolgozatokban melyik norvég nyelv alkalmaztassék. Azonban a gyermekeket mindkét nyelven kell oktatni. A vegyesajkú helységekre nézve pedig megengedi a törvény, hogy az iskolai elüljáróság indítványára a felügyelő-bizottság meghallgatásával az iskolai főhatóság határozza meg, hogy a tankönyvekben a lapp és a finn szöveg mellett melyik norvég nyelv szerepeljen.

KÁRMÁN MÓR.

AZ EGY-KÉT GYERMEKRENDSZER.

A ki a mai magyar casinói politikán felülemelkedik s közdolgokkal szokott foglalkozni, szomorúan tapasztalja, hogy egyes nagy kérdések, a melyek hazánk sorsával szorosan egybeforrtak s égető voltak miatt sürgősen volnának megoldandók, igen lassan tudnak a köztudatban elhelyezkedni, vagy pedig — a ferde megítélés avagy a semmibevevés miatt arra vannak kárhóztatva, hogy egy-egy visszhang nélküli följajdulásban elnémuljanak.

Tekintsük csak a kivándorlás kérdését! Mennyi nemes fölbuzdulás, mennyi kérés, intés, figyelmeztetés hangzott évtizedeken át, s az óhajok meg nem hallgatva, a vágyak ki nem elégítve ócska portékákként hullottak vissza a feledés lomtárába! «A kivándorlást megakadályozni úgy is lehetetlen!» Ez volt az első hang, a mely az úgynevezett irányadó helyről jött, megérintvén a kivándorlás kérdését. Ámde a körülmények, az élet ezer bajos ügyei mégis megfelelőbbek valamely dolog helyes fölfogásának elvezetésére, mintsem a bureauból kiáradt nehéz levegő. Azok a körülmények az által, hogy a kivándorlás az évek számával hatványozódik, a tények logikájával mutattak rá arra, hogyha van okozat, szükségképen okának, vagy okainak is kell lennie. Az okok és okozatok mérlegelése vonta maga után a congressusokat s jó részben az okok földerítését is. S ma végre — ötven év múlva — a hivatalos köröknek is változott az álláspontja.

De hát mi szükség volt arra az ötven esztendőre? Nem tenném föl a kérdést, hiszen minden hazáját szerető magyarnak örülni kellene a miatt, minden utógondolat nélkül, hogy az a betegség végre orvosi műtét alá kerül. Csak az a kérdés aztán, hogy a magyar kormánynak szerződése az angol hajótársulattal, a mely az eddigiekhez viszonyítva, hihetetlen

olcsón szállítja a magyar honpolgárokat Amerikának, nevezhető-e oly orvoslásnak, a melyben megnyugodhatnánk, s a melyért a nem rég rendezett kivándorlási congressusok megismétlését szükségtelennek tartanánk. A kérdés föltevését mégis jogosultnak vélem, mert ez az ország számos egyéb sebből is vérzik, a melyeknek gyógyítása egyre késik, pedig egyik-másikánál már nem is elég a diagnosis, de még a recepte is kevés: itt-ott már metsző késre van szükség, mint a minő az egy-két gyermekrendszer s ennek rendszerint állandó kísérői: a munka nem szeretése, a fényűzés, az erkölcsi romlottság.

A kivándorlás és a gyermekrendszer viszonya.

A mai Magyarország két irányban sorvad a vérvészte-
ség miatt: az egyik a kivándorlás, a másik az egy-két gyer-
mekrendszer iránya. Amaz százezrével tépi le a nemzettest-
ről annak tagjait, emez gátoltatja a faj szaporodását. Ön-
magában bármelyik is untig elég arra, hogy Magyarországot
a lassan szaporodó nemzetek sorába juttassa, hátha még, a
mint jelen esetben tényleg van: mindkettő folyton erősbülő
módon ostromolja a faj jövőjét!

Van-e valami viszonyban a kivándorlás a gyermekrend-
szerrel? E tekintetben igen sok ferde nézettel találkozunk.
A kérdés tisztázása céljából meg kell határoznunk mind a
két fogalom körét s ha az oda nem tartozó, bár nem egyszer
látszólag oda illő jegyeket eltávolítjuk, látni fogjuk, hogy a
kivándorlás pusztán gazdasági kérdés, míg a gyermekrend-
szer megítélésénél egyéb tényezőket is figyelembe kell venni.
A kivándorlást tehát a megélhetés nehézségei s a megélni
nem tudás okozzák főképp, úgy hogy az egyéb okok miatti
kivándorlás nem is igen fogható össze ezzel, inkább csak
kóborlási jellegű. Most már csak az a kérdés: azért nehéz-e
e hazában a megélhetés, mert tényleg sokan vagyunk vagy
pedig azért, mert rosszul gazdálkodunk? Van egy áram-
lat és pedig elég erős arra nézve, hogy komolyan vétessék
tekintetbe, a mely azt tartja, hogy «nem tudunk élni, mert
sokan vagyunk», vagy a mi ezzel egyébként rokon jellegű:
azért van kivándorlás is és gyermekrendszer is, mert sokan
vagyunk. Legyünk tehát kevesebben s az élet azonnal köny-

nyűvé tétetik. Annyi bizonyos, hogyha igaz lenne az, hogy azért vándorolnak ki százezrek, mert sokan vagyunk, vagy a mi ezzel egy értékű, mert sokaságunk miatt nem tudunk élni, ez esetben teljesen felesleges volna minden kivándorlási congressus, így semmi szükség sem volna a kivándorlás gátolására: bizzuk csak a dolgot a száz s egynéhány évvel ezelőtt megindult fajgyilkosságra, az egy-két gyermekrendszerre s várjunk még türelmesen ötven évig s a fajgyilkosság maga fogja azt elvégezni, hogy nem lesz itt kivándorlás. Ti azért, a kik fájdalmas szívvel tekintetek minden induló hajó után, a mely véreiteket szállítja el az ismeretlen jövő kapujához, vigasztalódjatok: a szabad terjeszkedési jogot nyert gyermekrendszer pár évtized mulván letörli a gondokba merült homlokokról a kivándorlás okozta borús felhőket.

Hogy a fentebb említett áramlat mennyire hamis, mennyire hazug fegyverekkel terjeszkedik, nem szükséges bővebben bizonyítgatni, elég rámutatnunk Angliára, a melynek kisebb a területe, mint a magyar birodalomé s lakosainak a száma 40 millió s a gyermekrendszer mégis szűk térre korlátolt, a kivándorlás pedig beteges tüneteket nem mutat föl, mint van az a nagyobb területű s 19 millió lakosságú magyar birodalomban. Vagy tekintsük Európa bármely consolidált államát, a melyeknél évekkel, illetőleg évtizedekkel ezelőtt volt kivándorlás, csak úgy, mint nálunk, de ma a legcsekélyebbre reducáltatott az. Vajon mi okozta ott a kivándorlás természetes apadását, az a körülmény-e, hogy a fajgyilkosság miatt megfogyatkozott lakosság végre otthon is megtalálta a lét forrásait, avagy pedig az-e, hogy az az állam rendezte a maga viszonyait, a megélhetés új meg új eszközeinek föltárásával és terjesztésével nemcsak otthon maradásra, hanem szaporodásra is bírta az előbb még zilált erkölcsű népet? A megtartott vidéki congressusok jól mérlegelték a kivándorlás betegségének előzményeit, a mit legjobban bizonyít az, hogy azok útjai semmiben sem kereszteződtek s nem annyira a kivándorlással, mint sokkal inkább gazdasági életünk ezer bajával foglalkoztak.

Ha tehát azt keressük, hogy van-e s ha van, minő a viszonya a kivándorlásnak a gyermekrendszerrel, az mindenestre áll, hogy a gyermekrendszer általános elterjedtsége esetén a kivándorlásról már alig lehet szó, más szóval: a

mily mérvben nő a gyermekrendszer elterjedtsége a legközelebbi évtizedek alatt, annak arányában fog apadni a kivándorlás is. Tekintve pedig, hogy Magyarország ma még épen nem tartozik a sűrű népességű országok közé: mind a kivándorlás, mind a gyermekrendszer határozottan beteges jellegű. Képzeltető-e tehát józan észszel az, hogy valaki a kivándorlást, tehát egy betegséget egy másik betegséggel: a gyermekrendszerrel akarná orvosolni? különösen akkor, a mikor a gyermekrendszer végső következményeiben vészesebb magánál a kivándorlásnál is.

Ha a gyermekrendszert az emberi tett valamely betegségéhez akarnók hasonlítani, azt mondhatnók, hogy a mi je a szervezetnek a pusztító rák, épen oly sorvasztó a magyar nemzettestre a gyermekrendszer. Azért hangsúlyozom: a magyar nemzettestre, mert tagadhatatlan, hogy a gyermekrendszer hatásaiban ország szerint nagyon is eltérő eredmények mutatkoznak. Az egyik ország ereje talán századokon át is kibírja, előre ugyan az sem igen halad, de legalább megóvatik a tönk szélére való jutástól, míg más, kisebb nemzet lassú halálnak néz elébe úgy, mint a gyengébb palánta az azt rágó féreg következtében elsőbb csak a színét veszti, a növény teng-leng, aztán elsatnyul, kiszárad.

Talán egyetlen gyarlósága sem volt a magyar népnek, a mely következményeiben veszélyesb lett volna, mint lehet a gyermekrendszer; talán egyetlen veszedelmet sem ápolt annyira a közöny, mint a születések korlátozásának hatványozott mértékben való terjedését. Tapasztalati dolog, hogy e kérdés ma még a politikának nem része, egy-két elegiai hang a szunyadásából pillanatra fölriadt moral részéről, néhány papnak «érthetetlen» aggodalma, a kik észrevesznek és tudnak is valamit, jelentést is tesznek, s jóllehet ott a corpus delicti: akárhányszor maga a bíróság iparkodik elsimítani a bajt, vagy pedig büntet a törvénynek amúgy is enyhe szakaszai szerint, a mint X, vagy Y. a törvénytálat. A szemekre hályog ereszkedik, talán a strucz politikáját követvén, talán a bűn mindennapiságának hatása következtében, talán a fölfogás azon ereje miatt, a mely a gyermekrendszert a műveltség vívmányának minősíti, avagy az egyéni romlottság következtében. A bűn pedig tovább terjed, évenként ma már 30—35 község lesz áldozatává.

Csodálatos, hogy e körülmények aggasztó voltára nálunk tekintettel alig vannak s a hivatalos világ róla tudomást venni nem akar. De minek is?! «Hiszen a gyermekrendszert gyógyítani úgy sem lehet» — mondanák, ha mondanák.

Ma még van az országnak természetes szaporodása, az adóalany még nő is; a hadügyminiszter meg a honvédelmi miniszter is megkapják az engedélyezett emberanyagot; ma még csak 1000 községe van az országnak, a hol a népesség stagnál vagy visszafejlődik s csak 2000 olyan, a hol a fényűzés, a selyemszoknya levette a föld népét lábáról; de mi lesz akkor, ha nem lesz majd szaporodás, sem elég adófizető, sem katona, mi lesz akkor, ha a kikiáltott «könnyebben élés» végett az ország népe Kárpátoktól Adriáig az erkölcsi rothadás piszkos hullámaiban eviczkél, a mely szennyből undorral fordul el a jobb érzés, de a mely szennyért felelőssé a történelem mégsem a jövő jelent, hanem a jelen multat fogja okolni, a melynek divatos szójárása annyira hasonlít Pató Pál uraméhoz.

A gyermekrendszer terjedése 1800-tól 1901-ig.

Anyanyelv	Az inféziált községek nemzetiség szerint					
	1800-tól 1840-ig	1840-től 1860-ig	1860-től 1870-ig	1870-től 1880-ig	1880-től 1890-ig	1890-től 1901-ig
Magyar	6—8	12—14	20—30	80—100	150—200	340—360
Német (szász, sváb)	3—4	20—25	40—50	110—120	200—250	350—380
Szerb	2—3	12—15	25—30	80—120	120—150	200—220
Oláh	—	—	—	szórvá- nyok	10—15	30—40
Tót	—	—	szórvá- nyok	“	12—15	20—30
Horvát	—	—	—	—	szórvá- nyok	6—8
Egyéb	—	—	szórvá- nyok	szórvá- nyok	5—10	10—15

Hitfelekezet	Az inficiált községek hitfelekezet szerint					
	1800-tól 1840-ig	1840-től 1860-ig	1860-től 1870-ig	1870-től 1880-ig	1880-tól 1890-ig	1890-től 1901-ig
						140—160 (sváb)
róm. kath. —	szórvá- nyok az úri osztály- ban	4—5 (sváb)	10—15 (sváb)	50—60 (sváb) + 1—2 (magy.)	90—100 (sváb) 5—6 (magyar) 3—4 (tót)	15—20 (magyar) 6—8 (horvát) 10—12 (tót) 3—4 (egyéb)
evang. reform.	6—8	12—14	20—30	85—100	180—190	280—300
ág. evang. —	2—3 (szász)	15—20 (szász)	20—30 (szász)	80—90	100—110 (szász) 8—10 (magyar) 4—5 (tót)	110—120 (szász) 15—20 (magyar)
g. kel. — —	2—3	10—15	25—30 (szász)	80—100	120—130 (szerb) 10—15 (oláh)	160—180 (szerb) 30—40 (oláh)
g. kath. — —	—	—	—	—	szórvá- nyok az oláhok.	szórvá- nyok
unitárius —	—	—	—	—	szórv.	2—3
zsidó — — —	—	—	s z ó r v á n y o k			

Közel 1000 községből több, mint a fele, a nemzetiségek rovására irandó, de a magyarokra nézve szintén tekintélyes a veszteség. Mint láttuk, egyelőre főleg a református felekezetet kezdte ki a ragály a magyarok körül. A reformátusok veszteségei valósággal megdöbbentők s már a közel jövőben okvetlenül fokozódni is fognak. Újabb időben azonban a magyar katolikusok és evangélikusok között is erősen szaporodnak az inficiált községek.

Érdemes egyébként azt is tudnunk, hogy vármegyék szerint hogy oszlanak föl az egyes községek.

Dunántul vármegye	politikai község	Felvidék vármegye	politikai község	Nagy Alföld és Erdély	
				vármegye	politikai község
Somogy — — —	110	Bars — — —	12	Pest — — —	25—30
Baranya — — —	100	Gömör — — —	25	Bihar — — —	10—12
Tolna — — —	35—40	Abauj — — —	3	Békés — — —	2—3
Fejér — — —	25	Borsod — — —	3	Bács-Bodrog	65—70
Zala — — —	8	Hont — — —	10	Torontál — — —	120
Veszprém — — —	10	Nógrád — — —	szórvá- nyok	Temes — — —	50—60
Vas — — —	5	Zemplén — — —		Délkeleti felf.	180
Összesen	300—350		50—70		470—480

Ezek a rideg számok képviselik a jelent. A gyermekrendszernek már a természete hozza magával, hogy az a mai kereteken belül megmaradni nem fog, s annál kevésbé önmagától csökkenni. Főleg az által, hogy az érintkezési (fertőző) pontok nagyon megszorodtak, másrésről pedig, mivel korunk erősen halad a materialismus felé, sőt nagy részben már benne is vagyunk ez áramlatban: a születések korlátozása fokozódni fog és pedig nemcsak körületben, nem csupán egyik vidékről a másik felé, hanem lefelé is ugyanazon körben az igazi szegénység irányában is.

Könyvemben, a *Magyar faj védelmében* (I. r.: *Sötét pontok*), bőven foglalkoztam azzal a veszélyvel, a mely a már fertőzött területről az ugyanott lakó, de más nyelvű és felekezetű népeket állandóan fenyegeti. Bizonyos mérvű ellenállás ugyan majd mindenütt tapasztalható, így például a százok gyermekrendszere sokáig elszigetelve maradt; épen így ellentállt a sárközi református magyarság angyalcsinálásainak a szomszéd katolikus falvak népe; a bácskai s bánáti svábnak általában erős hajlamai vannak a gyermekrendszerre, de például Tolnamegyében, még akkor is, ha a más felekezetű magyarral lakik egy községben, a mely már fertőzve van: immunis marad; a reformátusok közt nagyon erősen terjed a születések korlátozására való törekvés, és az erősen inficiált Torontálban jó részt hatástalan az rájuk. Kimutattam, hogy a ragály főként ott s akkor pusztít, a hol és a mikor elkezdődik: azon a vidéken egyazon felekezetű vagy nemzetiségű községek vannak. Mig ha más ajkú vagy hitű nép veszi körül a fertőzött területet: hosszabb vagy rövidebb időre az válaszfalat képez.

E válaszfalaknak köszönhetjük, hogy a gyermekrendszer terjedése hazánkban nem oly rohamos, mint volt például Franciaországban. Ámde e válaszfalak erősségében bízunk immár nem szabad. A tapasztalat bebizonyította, hogy ezek a válaszfalak hol gyengébbek, hol erősebbek, de semmiesetre sem áthághatatlanok. A különbség inkább csak az, hogy az egyik hitvány sártorlasz, a mely a habok gyenge szárnyverdeséseinek is enged, a másik erősen áll ugyan kövekből építve, de a vihar ereje végre is kikezdi, s ha nem tatarozzák, végre is rés támad s a kezdetben gyenge vizsugár megdühödve rohan áldozatára s elönti nemcsak a he-

lyet, a hová ömlik, de a vidéket is, a következő bástya-falakig. Somogyban 76—92 közti időben az egy Igalt kivéve, a katolikusok a reformátusok gyermekpusztításainak ellentállottak mindenütt, 1893-ban Gölle (kaposvári járás) áttért a gyermekrendszerre s nyomban hat szomszédos falu (katolikus) követte példáját s ma már 3—4 különböző vidéken terjed a katolikus magyarok között. Ugyanezt látjuk megisméltödni Baranyában, Barsban a Délvidéken, Székelyföldön stb.

Azon útvonalak, a melyeken a ragály továbbterjedése a közel jövőben várható, a következők.

1. Az első nagyobb veszteség Somogy megyében éri a magyarságot, a hol 20—30 római katolikus magyar községnek a gyermekrendszerre való áttérése a jövő 1901—1911. folyamáig bekövetkezik, mert *a*) Somogyban más felekezetenél a magzatpusztítás harmincz éves; *b*) mert már eddig is öt különböző ponton (Gölle, Igal, Ságvár, Kiliti, Csököly) átment a baj a katolikusokra; *c*) mert már több katolikus községbe befurakodott a paraszt fényűzés, a mely rendesen követni, néha megelőzni szokta a gyermekrendszert, úgyhogy a kettő közti kapcsolat: ok és okozati viszony.

2. Baranyában minden tekintetben hasonlóak a viszonyok. Megkönnyíti itt a ragály gyors terjedését még az is, hogy majdnem külön laknak a katolikusok, külön a reformátusok és szerbek. S mivel a magyar katolikusok között pár éve hódít a gyermekrendszer pár községben, féltö, hogy a pusztulás a jövő tiz év alatt még sivárabb képet fog elénk tárni.

3. A dunántúli vármegyék közül talán még legnagyobb veszélynek van kitéve Fejérmegye középsö és déli része. E vidéket meg épen három oldalról fenyegeti a gyermekrendszer: Tolna északi, Somogy balatoni része s végül magából Fejérmegyébö, a melyben az északi s középsö vidéken számos község fertözve van.

4. Veszélyeztetve van Veszprémmegye, egyelőre csak a reformátusok között fog a pusztulás lábra kapni, a mint hogy 3—4 faluban (keleti rész) már is föllépett, példájokat követik majd a katolikusok.

5. A Duna völgye Eszéktöl föl a Csepel-szigetig, hol

jobbról, majd balról, néhol mindkét részről fertőzve van. Áll ez különösen a Duna jobb partjára Baranya délnyugati sarkán s Tolna sárközi részére. A másik parton Bajától Csepel déli részéig a református falvak legtöbbszörére. E vonal mentén a legveszélyeztetettebb rész Eszéktől Bajáig. Ide Bács-Bodrog közepéből fog legközelebb elhatni a gyermekrendszer. Ma is már több helyt csak pár órai út választja el a már fertőzött vidéktől. A fertőzött Sárközt Baranya déli részével az ugyanott lakó vegyes ajkú nép fogja összekötni. Vele egy időben eshetik el Pakstól északra eső vidék (ma már néhány fertőzött község itt is van) Csepel szigetig. A mondottak jó részt állanak az Al-Duna vidékére is Eszéktől Titelig.

6. A Tisza f. alsó szakasza, különösen T.-Földvártól Ó-, másfelől Török-Kanizsáig s illetőleg Martonosig, egy-két községet kivéve, (Zenta stb.) csaknem teljesen elveszett a népszaporulatra nézve és pedig nemcsak jobbról, hanem balról is. Ó-Kanizsa, Martonostól Szegedig, illetve Szentesig ma még a kezdet kezdetén állunk a ragályra nézve (már Szegeden is fedeztek föl egy angyalcsináló bandát). Szentesen sem felőlő még, de Szentestől északra Jász-Nagy-Kun-Szolnok-megye déli része ismét fertőzve van és pedig T.-Sasstól T.-Várkonyig mindkét parton összesen nyolcz-tíz község. Nevezett útvonal mentén is a most jövő tiz-tizenöt év alatt figyelemreméltó változásokra készülhetünk el, nevezetesen: T.-Földvártól délfelé Titelig, Ó- és Török-Kanizsától Szentesig s végül a jázságban a Tisza mentén északra fog húzódni a ragály, ez utóbbi részben már is nevezetes pont: Jász-Kis-Ér esett el kétharmadában.

7. A Marosnak ma még főként csak a balpartja fertőzött; a gátvonalat ugyan nem a folyó teszi, mint sokkal inkább azon körülmény, hogy az erősen ragályozott Torontállal szemben Csanádmegye van magyar lakóival. Hogy Temes felől még jelentékenyen nem csapott át Aradmegyébe, annak oka, hogy a gyermekrendszer Torontálból húzódott Temes felé s mivel ott nem nagyon régi, ma még inkább csak a Marosig hatolt. A Maros vonalán tehát, mivel újabban az oláhok is mind jobban megbarátkoznak a születések korlátozásával: a gyermekrendszer Krassó-Szörény és Aradmegyék felé irányul.

8. Ugyancsak újabban mind délebbre vonul a gyermek-

sikkasztások tana Temesben; ez mondható a sokkal erősebben fertőzött Torontálról, a melyben szintén délfelé irányulva már átlépte a vármegye középső részeit.

9. Veszni indult vidék még a Garam gyönyörű völgye is, ma még inkább csak Barsban, a lévai járásban katolikusok, protestánsok között csaknem egyformán pusztít. Tíz év alatt a fertőzött községek száma könnyen megkétszereződik.

10. A folyók közül még említést érdemel a Sajó és Rima völgye. A ragály már mindenfelé pusztít Gömörben, úgyhogy 10--15—20 év alatt könnyen befejezheti gyászos munkáját. Átcsapott már Abauj- és Borsodmegyékbe, itt délfelé fog húzódni, húsz év alatt összeér Jász-Nagy-Kún-Szolnokmegye fertőzött községeivel, míg Pest megyéből mind szélesb körben terjedve fertőzve lesz Békésmegye (a gyermekrendszernek itt is vannak számottevő nyomai) míg Csongrádon át találkozik Biharmegye ragályozott községeivel. Húsz év elég lesz rá, hogy Temesből is Biharba csapjon át a gyermekpusztítás és harmincz év arra, hogy a Nagy-Alföld: a magyarság legerősebb vára elvesz a magyar faj szaporodására nézve. Húsz-harmincz év elég lesz, hogy Vas megyétől Máramarosig, Zempléntől az Al-Dunáig elhúzódjék a ragály. Tizenöt-húsz év elég a reformátusoknak és nemzetiségeknek, húsz-harmincz-harminczöt év a katolikusoknak, a kik a tapasztalat szerint jobban ellentállnak.

Hasonló sors fogja érni a Székelyföldet, hazánk legelhagyottabb s elhanyagoltabb vidékét, (talán azért, mert magyar) azzal a különbséggel mégis, hogy nem kell neki harmincz-harminczöt év, elég lesz erre körülbelül húsz év is.

A gyermekrendszer gyors terjedését illetőleg van-e hát jogosultsága a magyar ember közönyösségének?

Mérlegeljük tehát a következmények értékét, állítsuk az egyik részre a hirdetett, sőt bizonyos körülmények közt bekövetkezhető előnyöket, s rakjuk a mérleg másik serpenyőjébe a veszteségeket, a melyek a gyermekrendszer miatt érik a fajt, a haza jövőjét, nemcsak, hanem magát az egyént is: vonjuk még le a veszteségekből az egyéni hiúságot, az emberi gyarlóság 50%-át, s úgy nézzük meg: merre billen a mérleg?

Az egyik veszteség sokkal inkább éri a fajt, mintsem az egyént. Ez a veszteség a születések megcsappanása. Az egyén

harczol a köz ereje, a jelen a jövő ellen. Jogosult-e ez a harc? A ki a jelenben él a jelenért, azt mondja: jogosult, a ki azonban úgy értelmezi a jövőt, hogy azért a jelen nemzedék felelős, az kénytelen a tagadás szempontjára helyezkedni. A fölfogások tehát különbözők, fogadjuk el azért azt az álláspontot, hogy azoknak helyes elbírálására nem mindig hivatott az egyén, de ha az nem is hivatott mindig, bizonyára jogosítva van a bírálatra a tapasztalás. Tapasztalattal pedig — a jelzett thema körül — sajnos, bőven rendelkezünk. Ma már annyira jutottunk, hogy (a szórványokat is számítva) közel $1\frac{1}{2}$ millió ember él abban a körben, a hol a gyermekrendszer divattá vált. Ez a tekintélyes szám volt az a tényező, a mi a még 1890 körüli 44‰ -es átlagos születési arányszámot 1901-re, tehát rövid 10 év alatt, képes volt leszállítani $37\cdot4\text{‰}$ -re. Ez az a szám, a melyre rendes körülmények mellett a 44‰ szerint kellett volna születni a $1\frac{1}{2}$ milliónál 66,000-nak, de mivel itt a születési arányszám csupán $15\text{—}24\text{‰}$ a 66,000 születés helyett 38,000 történt, a veszteség csupán egy évre 28,000, 10 évre tehát mintegy 280,000, vagyis ennyit veszítene a magyarság 1901—1911-ig. A számítás azonban még mindig nem teljes, mert az $1\frac{1}{2}$ milliónyi lakosság, a mely a fertőzött körön belül van, szintén nem állandó. A jelzett évi veszteség tehát évről évre fokozódik, úgyhogy bátran elmondhatjuk, hogy 1901—1911-ig a veszteség 320—350,000 lélekre tehető. A veszteségből körülbelül 100,000 esik a magyar fajra, a németekre ugyanennyi, míg a szerbekre 70—75,000, a többi megoszlanék a különböző nemzetiségek között, az egy ruthént kivéve.

Igaz, jegyezhetné meg valaki, hogy a kivándorlás miatt átlag több veszteség éri a nemzetet, mint a gyermekrendszer pusztításai következtében. Annyi mindenesetre áll, hogy a gyermekrendszernek további fokozott elterjedése miatt végre mégis csak kihullanak a kivándorlás méregfogai.

Hogy tehát mindkettő betegség, azt föntebb kimutattam, de míg az egyik pusztán azt jelenti, hogy a szervezet belsejében rendellenességek vannak, a másik ellenben azt, hogy a nemzettestben rothadó sebek vannak. Tegyük már most föl, hogy rendes körülmények között, értve azt az esetet, hogy a gyermekrendszer nálunk ismeretlen fogalom volna, 10 év alatt 320—350,000-rel több gyermek szü-

letnék, mint tényleg születik, a nagyobb születési arányszám mellett a mai szerencsétlen gazdasági állapotok közt még körülbelül 120—150,000-rel vándorolna több ki, mint tényleg kivándorol, még mindig 200,000 emberrel izmosodnék 10 év alatt a nemzettest. Ezt a veszteséget sokkal nagyobb népek is megérik, mint a magyar; hogy következményei nem egyszerre, hanem csak későbbben lesznek föltünők, az bizonyos. Azért sem akarnék erről a veszteségről ma még tudomást venni, mert ma még 720—750,000 lélek születik egy évben, a gyermekrendszer következtében évenként elmarad 32—35,000 s ez a szám ahhoz viszonyítva csekélynek látszik. De vajon az is elenyésző-e, hogy 1890—1901-ig 44‰ -ról $37\cdot4\text{‰}$ -ra szálltak alá a születések? Hát nem-e világos intőjel ez arra nézve, hogy szükséges a védekezés. Csupán 10 év alatt $6\cdot6\text{‰}$ -nyi minus. Hiszen ha ez így tart, 1911-ben $32\text{—}33\text{‰}$ -re, aztán még mélyebbre süllyed az arányszám, le egészen a hirhedt $22\cdot2\text{‰}$ -ig, a hol ma Franciaország van.

Megnyugtathat-e bennünket az a tudat, hogy csaknem egész Nyugat-Európában a születések terén bizonyos visszaesés mutatkozik? Némi megnyugvást talán, abban az esetben, ha Európa minden népe áttérne a születések korlátozására, megengedem, hogy nyújthatna. De az még föltételnek is absurdum, hogy egyszerre, ugyanazon időben minden faj, ugyanazzal a vérmérséklettel fogadná a gyermekrendszert. Ez egyenesen azt jelentené, hogy minden európai nép hallgaton bár, de lemondott jövő törekvéseiről, mivel a születések korlátozásával a jövő ellen fordult. Mivel mindez egyszerre, egy időben nem lehetséges, könnyen elgondolható, mily veszélyt jelent a gyermekrendszer főként a kisebb népekre nézve, különösen akkor, ha oly helyzetben, oly exponált helyen van, mint Magyarország. Nem igaz az, hogy a faj jövőjét veszély nem fenyegetné. Még oly hatalmas nép is, mint a francia, megéri, sőt megsínyli, ma még talán nem, de a jövőben. Még abban az esetben is, ha lakossága nem szaporodik, de nem is fogy, ha tehát a status-quo megmarad, mert ez esetben igen valószínű, hogy a művelődés terén is megmarad a status-quo. Ez pedig itt már határozott visszaesés, a miért ugyan vékony kárpótlás az aranyborjú cultusának terjedése.

Viszont az sem mutatna előrelátásra, ha valaki abból, hogy a nemzetiségeknél nem egyszer még komolyabb bajok vannak, semmiféle veszélyt sem olvasna ki a magyarságra nézve.

Mi által hódított ugyanis a magyar saját hazájában? Beolvasztó ereje alig jöhet számításba. A mit nyert a városokban, bőven ráfizette a vidéken. A magyar a legutóbbi időkig annyira nem törődött saját véérének az oláh, tót stb. tengerben való elmerülésével, mint máshol nem törődnek az ellenség pusztulásával. A tanulságok e téren tehát arra tanítanak bennünket, hogy a magyar fajnak beolvasztó képessége annyira a 0 körül van, ha ugyan nem alatta, hogy arról beszélni s azt a jövőre nézve a nemzet erősítésében tényezőül tekinteni — még sokáig nem lehet.

E kétségkívül szomorú igazság mellett szinte tündöklő fényében ragyog az, hogy a magyarok — ellenére a velök való nem törődésnek és sokáig tartó elnyomásuknak, mégis erősödtek, számban szaporodtak.

Mi történt volna, ha ezt az igazi, reánk magyarokra nézve legbecsesebb erőt csupán néhány évtized előtt is értékelni, erejét fölbecsülni szükségesnek, hasznosnak találták volna? És itt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Magyarországnak még ma is, a mikor pedig már elég érzékeny veszteségei vannak a népszaporulat tekintetében: magyar fajszaporodása még mindig a legerősebb e hazában. Ez az az erő, a mely számokban kifejezve azt jelenti, hogy a magyar fajnak 1800. év körüli más nemzetiségekhez viszonyított 34—36% -e az 1901. évre felszökött 51% -re; hatásaiban pedig azt jelenti, hogy — egyelőre legalább — messze tűnt annak még a gondolata is, hogy Magyarország Ausztriaképen formálódjék, a mely lehetlenné teszi, hogy ez ország nemzetiségei, értve azokat, a melyekben megvan az erre való hajlam: országdaraboló torzeszméknek áldozhassanak. Ez az erő a legbiztosabb alap, a mely által az ország ereje kidomborodik; a mely első rangu tényező a faj nagygyá tételéhez.

S viszont a mily fokban indul az veszni, oly mértékben követi azt a bomlás processusa; ez az az erő, a mely által a faj jövője áll vagy bukik; mert Magyarországot már többször kiirtották, földarabolták, rügyeit, virágjait letépték,

s mégis, a mint a tavasz első lehellete érzett, a belül egészséges fa kizöldült.

Íme, nincs jogosultsága a közönynek, a mely látni nem akar, mert még nem akkora a veszély, hogy pár év alatt hátrózna sorsunkról; nincs jogosultsága, a mikor a nemzetiségek gyermekpusztításaiban hiszi az aggodalmak eloszlátását. Hiszen épen az a körülmény, hogy nemzetiségeink még úgy sem szaporodnak, mint a magyar faj: kölcsönözhetne szárnyat a mi reményeinknek; ez mutat utat nekünk, ez gyújt világot, a mely fénynél a jelzett úton indulhatnánk hódító, békés hadjáratra ebben a hazában. Ne kicsinyeljük hát a veszélyeket, a melyeket a közöny ápol: ne kicsinyeljük azokat az utakat, a melyek a pusztuló nemzetiségek közé vezethetnék a felgyülemlett fajfölösleget; ne kicsinyeljük e belső, békés harcz értékét, a mely hódít, mert igazságos, győz, mert a harcz természetes.

Hogy a születések korlátozásának hívei a mindinkább erősbuló materialismus bajnokai, azt könyvemben kifejtettem. Most csak az a kérdés, hogy azt a veszteséget, a mi magát a fajt, annak a sorsát, jövőjét éri a gyermekrendszer elterjedése, illetve teljes meghonosodása esetén, helyre fogja-e ütni a materialisták és megtévelyedettek azon állítása, hogy ha nem is szaporodnék a faj számban, gyarapodnék anyagi javakban.

Az első és legfontosabb mindenekelőtt az, hogy a faj stagnálását, s még inkább annak a fogyását, a pusztulását helyre pótolni egyáltalában mi sem bírja.

A második, a mi hamarosan szembe ötlik, az, hogy a születések korlátozása sohasem alulról felfelé, hanem mindig lefelé irányul, a mikor az egy népnél kezdetét vette. Gyanus főként azért, hogy legelsőbb is azok szokták a vagyonosodás ilyképen való szükségességét hangoztatni, a kik társadalmi állásaik szerint amúgy is jólétben élnek.

Kétes ez az irányzat, mert egyenesen hazugság az, hogy a gyermekrendszer egymagában képes volna vagyonosodást eszközölni.

A hova tudniillik a gyermekrendszer betette a lábát, ott ritkán jár egyedül: társai vannak, czimborái közül egyik-másik meg is előzi, bár ritkábban, mert a talajt előkészíteni egyik sem tudja úgy, mint a mosolygó külszínben jelentkezett magzatpusztítás.

Hogy vagyonosodás tényleg lehetséges a gyermekrendszer mellett, az bizonyos, másrésről azonban tény, hogy a vagyonosodásban több része van a munkának és a takarékoságnak, mint a gyermekrendszernek; valamint az is, hogy a könnyelmű, pazarló élet nem mindig és mindenütt lép föl egyszerre, néha csak az új nemzedéknél, néha a második már ritkábban a harmadiknál, de okvetlenül föllépnek, mert ez már a gyermekrendszer természetéből folyik.

A magyar fajról lévén szó első sorban, azt hiszem, nem annyira az fontos, hogy mikor léphetnek föl a gyermekrendszer kísérői általánosságban, mint sokkal inkább az, hogy a magyarnál inkább lépnek föl. Reánk magyarokra nézve tehát korántsem az a körülmény lehet hatással, hogy például a szász nép, a mely — általánosságban — híve a gyermekrendszernek: vagyonosodik, nemcsak azért, mert a születések korlátozására törekszik, hanem sokkal inkább, mert nem pazarló, hanem az, hogy a magyar, ha híve a gyermekrendszernek, már ritkábban vagyonosodik — tekintélyes része pedig szegényedik, de nem kizáróan azért, mert egy-két gyermekes, hanem mert ennek nyomán föllép a fényűző élet.

A mondottakból következik, hogy a gyermekrendszer nem föltétlen előidézője a vagyonosodásnak; a kik azért a föltétlen vagyonosodást emlegetik, mint a gyermekrendszer következményét, alaposan tévednek, mert hiszen az igazság, ha absolut becsű, akkor igazság lesz az nemcsak Péterre, hanem Pálra is, nemcsak ma, hanem holnap is.

A dolog tényleg úgy áll, hogy a magyar, a kiben átöröklés következtében meglehetősen erős hajlandóság van a könnyelmű, pazarló, csillogó életre, kevés kivétellel, — értve tudniillik azokat, a kik hívei a gyermekrendszernek — egyuttal a könnyelmű, csillogó életnek is hívei.

Igaz, azt mondhatná valaki, hogy a magyar azelőtt is szerette a fényt, a pompát, mielőtt a gyermekrendszerrel szólni lehetett volna. Hogy tehát nem a gyermekrendszer fejlesztette ki a fényűzést, sem a könnyelmű életet. Csak-hogy az nem is volt tagadva a mondottakban, hogy fényűzés nem fordulna elő, főként egyeseknél s még egyes osztályoknál is, a hol még nincs gyermekrendszer; csupán arról volt szó, hogy a gyermekrendszer előbb vagy utóbb, de föltétle-

nül kifejleszti a fényűzést. Viszont ott, a hol a fényűző, könnyelmű élet megelőzte a gyermekrendszert, annak meg is veti az ágját.

Egyébként, ha el lehetett mondani a volt magyar nemesi osztályról, hogy nem a gyermekrendszer fejlesztette ki benne a fényűző életet, már korántsem lehet ugyanezt ráolvasni a magyar parasztságra. Ez osztályban a fényűzés korántsem régi, s csaknem lépésről-lépésre ki lehet mutatni, hogy a gyermekrendszernek mindig nyomában jár a paraszt fényűzése. Alig van Magyarországon magyar község, a hol, ha van gyermekrendszer, ne volna fényűzés is. Oly erősen meg lehet itt húzni a határvonalakat, hogy ha például egy fertőzött területre lépünk, ott 8—10 község híve a gyermekrendszernek: híve a fényűzésnek is; ha ezen 8—10 községen belül van egy még nem fertőzött község, a hol tehát elég gyermek születik, ott a fényűzés is a legritkább esetek közé tartozik. Még föltünőbb az például Baranyában (Szab.-Szent-Király) Somogyban (Gölle stb.) Barsban (Alsó-Felső-Várad) stb. stb., hogy ugyanazon községben, ha az egész telkes egy-két gyermekes, míg a $\frac{1}{2}$ telkes nem, ott az egész telkes leánya már selyembe, bársonyba stb. öltözik, a $\frac{1}{2}$ telkes leánya már nem. Viszont, a hol nemcsak az egész, hanem a $\frac{1}{2}$, vagy $\frac{1}{4}$ telkes is egy-két gyermekes: ott ezek mind fényűzők. Úgy hogy szinte a ritkaságok közé tartozik, ha a magyar paraszt nem azonnal, gyermekrendszerétől számítva lenne kisebb vagy nagyobb fokban fényűző. Hogy — ritkábban bár — a parasztosztályban is előfordul, hogy fényűző kezd lenni s az is már néhol, a hol nincs gyermekrendszer, azt kivételképen szükségesnek véltem fölemlíteni. Tény mindenesetre, hogy a parasztosztályban (értve a magyarokat), a fényűzés csaknem mindenütt nyomon kíséri a gyermekrendszert. Hogy itt tehát a vagyon nőne: az kivétel, a szabály az, hogy a hol gyermekrendszer van, ott a vagyon részben változatlanul adatik át az «egyetlen»-nek, részben fogyatékosan — a pazarlás és könnyelműség miatt.

Könyvemben községről községre menve mutattam ki azt az örült gazdálkodást, mely a gyermekrendszer nyomán a magyar fertőzött községek tekintélyes számánál már most is tapasztalható. A ki talán kételkednék a mondottakban, utazza be főleg déli Baranyát, Sárközt (Tolnamegye), Bars, Gömör

stb. fertőzött községeit és lépten-nyomon tapasztalnia kell a fényűzés miatt a nép adósodását. A külsőségek azonban meg ne tántorítsanak bennünket, mert a külső kép igen sokszor csak oly hamis, mint maga az alap, a melyen épült. A ki a csillogást, a czifrázkodást a jobb módnak tudja be, annak lehet talán igaza, de a ki a parasztleánynak 2—300 frtos öltözetében, (Sárköz) a parasztleánynek a kereskedőnél vásárolt keményített (vasalt) ingeiben, selyem nyakkendőjében (a házi szöttes Somogy-Baranya, Tolna, Bars, Gömör, Pest stb. stb. a fertőzött helyeken szinte mindenütt kimegy a divatból) a parasztember casinózásában (Teleki Somogy megye) a selyem, bársony ruhának, lakkezipő- és selyemernyőnek stb. a viselésében (majd minden fertőzött helyen), a melyeknél a legnagyobb szerepet játszsza a kereskedő rábeszélése és hitelezése, nem lát egyebet a jobb mód megnyilvánulásánál, annak már egyáltalában nincs igaza.

A paraszt fényűzése annál pusztitobb, minél régibb keltű a gyermekrendszer. Ez a következménye a gyermekrendszernek. Más népnél talán 50, ismét másnál 100 év mulva, a magyar paraszt, hogy oly hirtelen lesz fényűzővé a gyermekrendszer befogadása után, s nem élvezheti a gyermekrendszer nyomán állítólag létre jövő vagyonosodás előnyeit, abban ő már kevésbé hibás: egyszerűen utánozza a fölötte állók tekintélyes perczentjeit.

A parasztosztály a fényűzést is fölülről tanulta el. Az a mód, a miben az úri osztály nagyszámú egyedeinél a fényűzés nyilvánul, sokaknál hihetetlen mérveket ölt. Kiabálunk, lármázunk az élet szerfölött való drágulása miatt, keresik, ha ugyan keresik, a bajok okát mindenütt, csak arra nem gondolunk, a hol szintén jelentékeny tényezők szerepelnek, a melyek hozzájárulnak az élet drágításához. Annak a drágaságnak oka a föld, a mely nem terem eleget, oka a ház, a mely talán sajátunk s nem jövedelmez, oka az eladó, mert drágán adja, a vevő, mert nem fizeti meg a tárgy értékét, csupán egyet nem akarnak bevallani, azt, hogy a drága életnek egyrészt jó magunk is okai vagyunk. Nem első sorban, mert az bizonyos, hogy sok alkalmatlan tényező járul hozzá, hogy az élet szinte méregdrága, de az is kétségtelen, hogy — szinte tudtunkon kívül — igen sokszor és igen sokban járulunk ahhoz, hogy a megélhetés szerfölött

drága, hogy a havi, vagy évi zárlat minussal végződik. És mi nem látjuk át a dolgok igazi állását, vagy átlátva sem teszünk ellene, mert gyermekkorunktól megszokott a szem bizonyos dolgokat, mert egész életberendezésünk a költekezés oly formáira van fektetve, a melyeknek tekintélyes része bátran elmaradhatna, de a melyek ősi hagyományok, a melyeknek elmaradása, tehát a külszín elhagyása — mint sokan hiszik — bizonyára egyéni értékünk hátrányára alakulna. Hiába, csillogó nemzet vagyunk ma is! «Fönn az ernyő, nincsen kas». Akárhányszor több becsülete van nálunk egy selyemblousenak, mint 70—80 frtnak, s még jó, ha az ékszerrek nem kölcsönpenzen vásároltatnak; előkelőbb helyet biztosít egy leánynak az, ha a mama jourokat rendez, mintha leányát csak háziasan nevelné. Avagy tekintsünk be a lakóházakba! Mily óriás ellentétet mutat egy 5—600 frtos állású ember nyomorúságával az 5—800 frtos szalon, a mi a lakásnak egyetlen valamire való helyiségét lefoglalja, hozzá képest a hálószoba csak lyuk. Mert hiába, szalonnak csak muszáj lenni, e nélkül bizonyára romba dőlne az emberi méltóság. Nézzünk csak kissé szét a kis és nagy városokban, a tanult elem nagy perczentje nem-e a kávéházakban és a casinóknak csúfolt helyiségekben pocsékolja el jobb sorsra hivatott tehetségét. Hányan vannak, a kik a játékművészet által emelkedtek, s lettek egy-egy kisebb városkában tekintélyekké! A takarékoság kezd ismeretlen fogalomná válni. A kereset legtöbbször az utolsó fillérig elfogy, ha ugyan ráadásul a hitelezők nem alkalmatlankodnak. A fő dolog egyébként, hogy nyomorunkról, a mely mind ijesztőbben közeledik, a világ mit se tudjon. A porhintés, a nagyzolás, a kapaszkodás korunk nyavalyája.

Korunk egy másik ismertető jele az erkölcsi fölfogás sülyedése. Nem hagyhatom említés nélkül azt a hatást, a melyet a gyermekrendszer az erkölcsi állapot alakulására — itt-ott szinte hihetetlen gyorsan — gyakorolt.

Vajh ki gondolna ily semminek látszó dologra, a mikor a paraszt- illetve cselédleány a maga egyszerű öltözködését dobva, selyembe, bársonyba kezd öltözködni? Ki az, a ki e dologban is az erkölcsi sülyedés egy módját merné látni? Hát nagyobb a keresete, jobban él, szebben ruházódik, hiszen ez mind csak a haladás jele! Az, hogy néha

számlára vásárol, okozhat-e föltűnést? Hát más nem úgy teszi?

Azt hiszem, az elméleti száraz okoskodás értéke mindig attól függ, hogy a tapasztalás kohójában ki tudja-e állni a tűzpróbát. Mert ha ebben hamuvá vált, létjoga is csupán ennyi: hamu és por.

Tapasztalatból beszélek, nem egy vagy két, de száz meg száz eset tanulságait sűritem össze; nem egy vagy két falu vagy vidék, hanem számos vármegye népszokásait elemzem. S a selyem- és bársonyruháknak a nép között tett hódítása elem tárta az erkölcsi állapotnak hol lassabban, hol gyorsabban való átalakulását. A Dunántul, Felső-Magyarország, a Nagy Alföld stb. egyformán azonos következményekre vezetik a föld népét, a szemlélőt pedig egyazon tanulságra: «Vesd le egyszerű öltözedet: levetted egyszerű erkölcsödet». Az átalakulás nem megy mindenütt egyszerre. Ismét csak oda jutottam, a mit máshol kifejeztem, hogy a mely vidéken a gyermekrendszer otthonos, ott a selyemruha szinte általános; a hol pedig a gyermekszikkasztások még elterjedve nincsenek, de a selyemruha már föltűnt, ott a selyemruha fogja rövid időn belül bevezetni a gyermekrendszert.

Hogy a szegényebbjének is legyen selyemruhája, de sem gabonája a padláson, sem disznója, marhája az istállóban, sem pedig hitele a boltban: keresi a pénzt ott, a hol egy-egy romlottabb vidék szegényebb leányai szokták. Egyebe nincs: önmagát tekinti árúczikknek. Egész vidékek vannak ma már Magyarországon, a hol a jelzett nyomokon a nép belerohant a pizsokba. S nagy kár volna azt hinni, hogy elérkeztünk a végállomáshoz, a moral sülyedésének véghatárához. Ereszd rá a terhelt kocsit a lejtő szélére, adj neki egy lökést s tekintsd meg munkád következményét a lejtő másik végén; jegyezd meg, hogy mikor öltötte föl először a szegény leány a selyemruhát s pár év múlva keresd a prostituáltak között.

Nagyon tévednek tehát azok, a kik azt hiszik, hogy még nincs itt az idő, még ráér jönni az orvos, hiszen a beteg most még csak sápadt, s bár sápadása mind gyanúsabb, ütereit rendetlenül vernek, orvosért még sem küldenek. «Hiszen ha az Úristen elvégezte, hogy a beteg meghaljon, ugyan mit segithet az orvos, a ki csak ember!»

Pedig hogy mily kárbavesztett erőlködés a gyermekrendszer ellen küzdeni akkor, a mikor az már általános, mily fényesen beigazolják Julius Cæsar, Augustus császár erőlködései, a jelenben Franciaország sikertelen törekvései stb., a mikor hasztalan kecsegtetik a több gyermekű szülőket vagyonnal, pénzadományokkal.

És nem természetes dolog-e, hogy addig kell fölvenni a harcot a materialismussal, a míg annak hívei többségre nem vergődnek? Hiszen a hol a többség bűnös, erkölcstelen úton halad, ott számüzve van az erény, meghibbant a józan ész, s uralkodik a hitványság, a becstelenség. Ma még a többség érintetlen e hazában s bár keresztül-kasul átfonják a társadalmat a materialismus szálai, de ezek a szálak ma még nem oly erősek, hogy azokat szétszakgatni ne lehetne. De később, a mikor 50—60% meghódítva lesz: a kisebbség szótlanságra van kárhoztatva. Ma még bizonyára akad Magyarországon egy-egy tekintélyesebb hang, a mely orvoslást kér, főként a kenőnök gyászos munkája ellen, a kik pusztán pénzsomjuktól vezetettve adják el tudományukat a hívők ezreinek s letelepedve egy-egy még érintetlen községbe, megkezdik munkájukat, hogy 5—10 év alatt befejezve ismét más vidékre vessék a tekinteteket. Akadni fog bizonyára egy-egy tekintély, a ki a magyar faj sorsát nem csupán a jelenben tekinti, s nem fog habozni, hogy az erkölcsiség korhadó oszlopai kivettessenek ebből a hazából. A társadalom pedig mozduljon meg. Váljanak ki belőle az erkölcs, igazság és hazaszeretet hordozói, s álljanak szembe a bűnnel, a hazugsággal, a materialismus híveivel.

De ne várokozzunk sokáig, mert késő lesz! A bűnös szülék bünt vetnek, s Magyarország talaja termékeny, az elvetett mag 10—20-szorosan kél ki a szenvedélyek izzó hevénel.

VARGA JENŐ.

A TURKOMÁN-HÁBORÚ.*)

Elbeszélés.

— Első közlemény. —

Engem Ghulam-Hasszeinnak hívnak. De mivel a nagyapámat is így hívták, és mivel őt szüleim természetesen mindig Agának vagyis Ő Nagyságának czímezték, mikor róla beszéltek, egyszerűen Aga lett a nevem, tiszteletből a család feje iránt, kinek nevét nem lehetett csak úgy odavetve ejteni ki: így hivatom tehát én is magam, mint az a számtalan honfitársam az ég alatt, kik szintén e névre hallgatnak, még pedig ugyancsak azért, mert a nagyatyjokat is, mint őket, Alinak, Hasszának, Mohamednek vagy más effélének hívták. Szóval Aga a nevem. Idő folytán és mikor rám mosolygott a jó szerencse, vagyis mikor némileg tiszta öltözetre tettem szert, zsebemben pedig egy pár shahy akadt, illőnek találtam, hogy a Bég címmel is kitüntessem magamat. Aga-Bég nem is hangzik olyan rosszul egymás mellett. Sajnos azonban, hogy átlag véve oly ritkán kegyelt a szerencse, hogy

* Gróf Gobineau József Arthur, a *Renaissance* szerzője költői munkásságának legmaradandóbb becsü termékei Ázsiában játszó novellái, melyek ethnographiai különlegességekkel is igen érdekesek s a most folyó japán háború alkalmából érdekes összehasonlításra is nyújthatnak alkalmat. A szerző tudvalevőn közvetlen szemlélet alapján ír, mint diplomata, ki Perzsiában is lakott. Hogy a perzsa viszonyokkal mily alaposan volt ismerős, megítélhetni abból, hogy tudományos művei közt egy kétkötetes *Perzsia története* is akad ily címmel: *Histoire des Perses d'après les auteurs orientaux, grecs et latins, et particulièrement d'après les manuscrits orientaux inédits, les monuments figurés, les médailles, les pierres gravées etc.* 2 vol. 16 fr. Páris, Plon. A fordító.

igen-igen sok esetben el kellett tennie a bég címnek, külső megjelenésem nyomorúságos volta miatt. Ilyenkor aztán Baba-Aga vagyis aga-bátya lett belőlem, a mibe beletörődtem. A mióta pedig, megvallom, akaratomtól teljesen független körülmények következtében, alkalmam nyílt meglátogatni Meshed szent városában az Imámok sírját és egyszerűsmind — a hányszor csak lehetséges volt — levest enni a moszkében, legalább is természetesnek tartottam, hogy mesheddy vagyis meshedi zarándok nevével ékesítsem föl magamat, mint a mely komoly, higgadt ájtatos ember jellegével ruház föl. Így aztán általánosan hol Baba-Mesheddy-Aga, hol pedig — a mit jobb szeretek — Mesheddy-Aga-Bég neve alatt vagyok szerencsés mindenkitől ismerve lenni. De Isten mindenről az ő legfelsőbb tetszése szerint rendelkezik!

Egy kis faluban születtem, Khámszeh tartományban, mely Azer-beydzsánnal határos. Ez az én falum egy hegy lábánál terül el, gyönyörű kis völgyben; számos csobogó patak szeli át, melyek a magas fű közt vidám csevegéssel haladnak tova, síma kavicsokon szökdelve. A patakok partjain zsúfolva áll a sok fűzfa, melyeknek sűrű lombozata oly zöld és oly dús, hogy csupa gyönyörűség nézni; a madarak sereggestül fészkelnek ott és olyan csiri-csárét visznek véghez, hogy lehetetlen nem örövendeni neki. Nincs is kellemesebb dolog ezen a világon, mintha ezekben az üde lugasokban húzódhatunk meg s ott illatos füsttel telt pompás kaliant szívhatunk. Sok gabnát termeltek nálunk; voltak rizsföldeink is, a törpe gyapot-ültetvényeken pedig e növények finom szárait gondosan megvédték a nyár heve ellen az ostáblaszerűen közéjük ültetett ricinusok; széles leveleik napernyőként terültek el társaiknak pehelyszerű virágai fölött. Egy teheráni államtanácsos musztofi, névleg Abdulhamid-khán, ki gazdag és tekintélyes ember volt, hajtotta be az adót a faluban. Kitünően gondunkat viselte, úgyhogy sem a khámszehi kormányzótól, sem senki mástól nem kellett félnünk. Teljes boldogságban éltünk.

A mi engem illet, nem tagadom, hogy bizony nekem nem volt inyemre a mezei munka és hasonlíthatlanul több élvezetem telt abban, hogy megegyem a szőlőt, a görög- vagy sárgadinnyét és barackot, semmint abban, hogy talán termelésökkel bajlódjam. Épen ezért még alig voltam tizenöt

éves, már is oly foglalkozást választottam magamnak, mely sokkal jobban tetszett nekem, mint a földműves élet. Vadásznak csaptam föl. Egyre-másra puffintottam le a sok foglyot, császármadarat, fajdot; a hegyek közé mentem gazellákat és özeket hajszolni; egyszer-másszor nyúlat is el-elejtettem, de ezt a vadat már kevésbe vettem, az a rossz szokása levén, hogy hullákból táplálkozik, a miért is senki sem eszi szívesen, tehát nehezen adható el s így kárbaveszett dolog rája pazarolni a puskaport. Lassanként oly messzire terjesztetem kirándulásaim színterét, hogy a ghylami erdőkre kalandoztam el; megtanultam az e vidéki ügyes lövészekről, hogy sohase hibázzam el a lövést, s így aztán nekem is, mint nekik, elég önbizalmam támadt arra, hogy párducz és tigris ellen szálljak lesbe. Ezek igen derék állatok, jó áron kél el a bőrük. Így aztán rendkívül meg lehettem volna elégedve sorsommal, mint a ki nagy kedvtelést találtam foglalkozásomban és elég pénzt is szereztem vele, a mit természetesen elhallgattam apám s anyám előtt: azonban egyszerre csak belém ütött a szerelem s azzal mindennek vége lett. Isten ura sorsunknak!

Volt egy tizennégyéves kis húgom, a kit Leilának hívtak. Nagyon örömet talákoztam vele és így nagyon gyakran talákoztam vele. Minthogy roppant sok mondani valónk volt egymásnak és nem szerettük, ha valaki megzavart, kiválasztottunk egy remek kis zúgot a legnagyobb patakot szegélyző fűzek alatt, a hol legnagyobb volt a sűrűség, s órákat töltöttünk ott, a nélkül, hogy észrevettük volna az idő telését. Eleinte nagyon boldog voltam; de aztán annyit meg annyit gondoltam Leilára, hogy a mikor nem láttam őt, türelmetlenség és nyugtalanság bántott, s mindenfelé jártam-keltem, hogy megtalálhassam. Így történt aztán, hogy egy oly titoknak jöttem nyomára, mely mérhetetlen bűbánatba döntött; észrevettem ugyanis, hogy ő nem egyedül nekem adott találkákat.

Olyan őszinte és kedves, olyan jó és gyöngéd volt, hogy egy perczig se gyanúsítottam őt hűtlenséggel. Ez a gondolat halálot okozta volna. Mindazonáltal nagyon bántott, mikor fölfedeztem, hogy mások is képesek őt foglalkoztatni, mulatgatni vagy legalább is szórakoztatni. Sokáig tünődtem rajta, vajon bevalljam-e neki, mi bánt, mert ezt lealázónak találtam

rám nézve; abban allapodtam meg, hogy el kell hallgatnom, nem szabad panaszkodnom, s erre aztán mindent eléje táltam.

— Látod te, nagybátyám leánya, kiáltottam föl egy napon, keserű könnyeket hullatva, életeróm mindinkább fogy s maholnap kivisznek a temetőbe. Te szívesen társalogsz Hasszánnal, elbeszélgetsz Kérymmel, elnevetközől Szulejmánnal s jóformán biztos vagyok benne, hogy meglegyintetted az Abdullah arczát. Tudom, hogy mindebben semmi rossz sincs, hogy ők is olyan unokatestvéreid neked, minő én vagyok, — tudom, hogy te képtelen vagy elfeledni azokat az esküidet, melyekkel megfogadtad nekem, hogy csak engem fogsz szeretni, — azt is hiszem, hogy Te nem akarnál nekem gyötrelmeket okozni. Mindazonáltal roppantúl szenvedek, végem van, meghalok, meghaltam, a föld alá tettek már és sohasem fogsz többé látni! Oh Leila, én barátném, szivem, drágaságom, könyörülj meg rabszolgádon, a ki véghetetlenül boldogtalan!

E szavakat mondva megkétszereződött könnyeim árja, jajgatásban törtem ki, földre vágtam süvegemet, öklözni kezdem fejemet s a földön henteregtem.

Leila nagyon megindultnak látszott kétségbeesésem e jeleire. Nyakamba borúlt, szememen csókolt s így felelt:

— Bocsáss meg, szemem fénye; helytelenül cselekedtem, de esküszöm mindenre, a mi szent, esküszöm Alira, az Imámokra, a Profétára, Istenre, a te fejedre, hogy többé nem teszem. És hogy bebizonyítsam, mennyire meg akarom tartani szavamat, eredj azonnal és kérj nőül atyámtól! Nem akarom, hogy más uram legyen, mint te, a tied leszek, életem összes hátralevő napjain át!

Azzal újra ölelt-csókolt, még hevesebben, mint az imént. Engem azonban nagy nyugtalanság és aggodás szállt meg. Bizonyára nagyon szerettem őt, de sohasem mondtam neki, hogy pénzem van, mert félttem, hátha megkívánja s aztán el tudja majd csalni tőlem. Már pedig ha őt nőül kérem nagybátyámtól, ez okvetlenül annyit tett volna, mint hogy meg kell vallanom apám s anyám előtt, az egész rokonság előtt s előtte is, hogy egy kis kincset gyűjtöttem. Mi lesz akkor belőlem? Tönkre leszek téve, elvesztem, megöltek. Másfelől azonban rendkívül sarkalt a vágy, hogy feleségül vegyem

Leilát, mert ez a boldogság netovábbja leendett, melynél nagyobbat sem ezen, sem a más világon nem képzelhettem. Azonkívül eztán már mit sem kellett tartanom a Hasszán, Kérym, Szulejman és Abdullah udvarolgatásaitól, melyek miatt halálos gyötrelmeket szenvedtem. Mindazonáltal arra még mindig kevés kedvet éreztem magamban, hogy odaadjam pénzemet: így aztán nem tudván mitevő lenni, újra és még hevesebben kezdtem zokogni s karjaim közé szoritottam Leilát, leírhatatlan szorongásnak esve rabúl.

Ő azt hitte, hogy egyedül ő maga az oka e fölindulásnak s így szólt:

— Lelkem, miért ez a nagy búbánat, mikor azon a ponton állsz, hogy magadénak mondhass?

Hangja oly édesen hatolt szívem mélyébe, a mint e szavakat ejtette, hogy fejemet vesztve válaszoltam:

— Mert szegény vagyok! Még ennek a rajtam levő ruhának árával is tartozom. Fejedre esküszöm, hogy nincs módomban kifizetni, bár bizonyára nem ér meg öt sahabgrant!*) Miként fizethetném meg tehát nagybátyádnak azt az összeget, melyet éretted kívánna tőlem! Vajon nem érné be ígérettel? Gondolod, hogy ez lehetetlen volna?

— Oh lehetetlen, teljességgel lehetetlen! — Viszonzá fejét rázva. — Miként kívánhatnád, hogy ingyen adjon oda atyám egy olyan csinos leányt, mint én? Legyen eszed!

S ezt mondva belenézett a vízbe, szórakozott kézzel pár apró virágot tépett, melyek a part hosszában a fű közt nyíltak, egyszersmind annyira kedvesen duzzogva vont a félre szájacskáját, hogy magamon kívül lettem. Mindazonáltal okosan ezt feleltem:

— Jaj, jaj, ez nagy csapás! Hiszen nekem semmim sincs!

— Igazán? — kérdé, miközben átölelte karjaival nyakamat és fejét kissé félrehajlítva úgy nézett szemembe, hogy nem tudom miként, de eszemet vesztettem s ezt mormoltam:

— Van harmincz arany-tománom**) két lépésre innen elásva.

S újammal azon fatörzs felé mutattam, melynek lábánál elástam kincsemet.

*) Egy sahabgran = egy korona és tíz-húsz fillér körül.

**) Egy tomán = 10 korona körül.

Fölkaczagott, míg homlokomról hideg veríték csurgott.

— Oh a hazug! — kiáltotta, miközben szememen csókolott. — Milyen kevéssé szeretsz te engem! Mennyi kérés árán tudtam belőled kicsalni az igazságot! No most már menj atyámhoz és kérj meg tőle. Hét tománt ígérj neki, de csak ötöt adj; mondd neki, hogy a többi kettőt később hozod. Persze a színöket se látja majd! Én részemről aztán módját találom, hogy két tománt kicsaljak tőle, ezeket visszaadom neked s így nem fogok több pénzedbe kerülni, mint három tománba. Nem látod-e ebből is, mennyire szeretlek?

Elragadott ez a beszéd és siettem fölkeresni nagybátyámat. Két napi tárgyalás után, mialatt csak úgy áradt belőlem a sok esdeklés, esküdözés és sírás, végre czélt értem és nőül vehettem imádott Leilámat. Ő olyan bájos volt, oly remekül értett ahhoz, hogy a maga akaratát érvényesítse (később rájöttem, minő fogásokkal él s honnan ered ellenállhatatlan hatalma), hogy midőn esküvőnk után néhány nappal rávét, hogy átköltözzem vele a tartomány fővárosába, Zendzsánba, módját találta, hogy atyjával még egy pompás szamarat is adasson magának, mi több: elhozta egy szép szőnyegét is, a nélkül, hogy erre engedelmet kért volna. Szóval ő valóságos gyöngye volt az asszonyoknak.

Alig rendezkedtünk be új lakóhelyünkön, hol — megmaradt huszonöt tománom jóvoltából — vidám életet kezdtünk élni, miután Leila mulatni kívánt s én magam is kész voltam az effélére, midőn egyszerre csak Kérymet láttuk belépni hozzánk, Leilának inokabátyját, a kire leginkább voltam féltékeny. Az első pillanatban ezúttal ismét némi hajlandóságot éreztem a féltékenykedésre, de feleségem olyan ügyesen kicsúfolt érte, hogy magamnak is kaczagnom kellett rajta; különben is olyan jó fiú volt ez a Kérym! Nagyon megszerettem őt mint barátomat, s ezt ő valóban meg is érdemelte, mert én sohasem láttam ilyen pompás tréfás embert: mindig tudott oly történeteket elbeszélni, hogy csak úgy dültem a nevetéstől. Az éj egy jó részét azzal töltöttük, hogy rakyt*) iddogáltunk együtt, s végül kérésemre egészen hozzánk költözött.

Igy folytak dolgaink igen kellemesen egy negyedéven

*1 Pálinka.

át. Aztán elvesztettem jó kedvemet. Volt egy s más, a mi nem tetszett nekem. Hogy mi, azt nem tudnám megmondani, de megúntam Leilát s azon kezdtem tünődni, mi is lehetett az oka, hogy úgy beléje tudtam habarodni. Végre egy napon aztán rájöttem a dolog nyitjára, mikor a süvegemet varrogattam, melynek fölfeslett a bélése. Csodálkozásomra egy kis csomót leltem bele, mely különböző színű selyem, gyapjú- és gyapotszálakból állt, egy hajtincs is volt középük vegyítve, épen olyan színű, mint a feleségemé: most már tisztában lehettem vele, minő talizmán tartott engem elbűvölve. Sietve eltávolítottam e végzetes dolgokat s mikor ismét fejemen volt a süveg, gondolataim iránya egészen megváltozott: most már épen oly keveset törődtem Leilával, mint az első jöttmenttel. Ellenben annál keservesebben sajnáltam a harmincz tománomat, melyekből jóformán mi sem maradt: ez a tény melázóvá és rossz kedvűvé tett. Leila észrevette. Szerelmesen ingerkedni próbált velem, de teljesen közönyös maradtam, a mint hogy maradnom is kellett, miután bűvös szervei már nem hatottak rám. Erre aztán fölboszankodott, Kérym is beleelegyedett és nagy veszekedés lett a dologból. Már nem tudom, miket mondtam unokatestvéremnek, sem hogy ő miket válaszolt, de elég az hozzá, kirántottam gámámat s Isten igazában végig akartam vágni vele rajta. Kérym azonban megelőzött s a maga kardját fölemelve olyat hasított a fejemen, hogy bőségesen kezdett folyni a vérem. Leila rémes kiáltásaira oda rohantak a szomszédok s ezekkel egyetemben a rendőség, úgyhogy már-már lefogták a szegény Kérymet, hogy börtönbe hurczolják, mikor odakiáltottam:

— Az Istenért! Szent Isten! Az Isten szerelmére! Ne nyúljatok hozzá! Unokatestvérem s nagynéném fia! Barátom, szemem fénye! Neki szabadságában áll véremet ontani!

Én nagyon szerettem Kérymet; hasonlíthatlanul inkább szerettem, mint Leilát, s kétségbe estem volna, ha baja történik a miatt az ostoba dolog miatt, melyet különben is szabadságunkban állt, nézetem szerint, magunk közt intézni el. Oly ékes szólón beszéltem, hogy bár patakzott arczomon a vér, mindenki lecsillapodott: magunkra hagytak, Kérym bekötötte sebemet Leilával együtt, összeölelkeztünk-csókolóztunk mind a hárman, lefeküdtem s elaludtam.

Másnap megidéztetett a ketkhoda vagyis kerületi bíró s

értésemre adta, hogy besoroztak katonának. Hát bizony erre vagy effélére el lehettem készülve. Nem volt senki ismerősöm Zendzsánban, teljesen idegen voltam itt: nem volt semmi pártfogóm. Miként ne estem volna tehát okvetlen bele abba a csapdába, a mely felé mindenki iparkodott taszítani engem, hogy kimentse magát vagy övéit? Megpróbáltam lármázni és tiltakozni; a kethkoda azonban ügyet sem vetett rá, csak oda kötöztetett a felekehhez. Azzal hátamra fordítottak és két ferrash a pálcza két végénél fogva föltartotta talpaimat a levegőbe, két más hóhérinas pedig vadúl suhogtatva a levegőben virgácsát, hatalmasan vesszőzték a pálczát, melyhez kötözve voltam, mert mikor feldöntöttek, mindegyiknek egy-egy sahabgrant csúsztatam a markába.

Annyit mindenestre átláttam, mi vár ezentúl rám, ha tovább is megkísérlem ellene szegülni sorsomnak. Azt is elgondoltam, hogy nincs már egy garasom se; nem tudom, mihez fogjak — és hogy bármennyire unalmas is az a sok hol jobbra, hol balra fordulás meg az a sok nevetséges mozdulat, melyeket a gyalogos katonával végeztetnek, mégis, mindent összevéve, ennek a mesterségnek is meglesznek talán, a maga jó oldalai, noha én még nem ismerem, és nem lesz épen minden jövedelmezés híjával. Végül, mindenekfölött, elgondoltam, hogy úgy sem kerülhetem ki végzetemet, már pedig az volt végzetem, hogy katona legyek, bele kell tehát nyugodnom s jó arczot vágnom hozzá.

Mikor Leila megtudta, mi történt, rémséges jajgatást vitt véghez, ökleivel verdeste arczát és mellét, sőt a hajából is kitépett valamit. Tőlem telhetőleg vígasztalgattam és Kérym is iparkodott segíteni. Végre engedett az okos szónak s mikor láttam, hogy csillapult már, a következő beszédet intéztem hozzá:

— Szemem világa, tanúim az összes Proféták, Imámok, a Szentek, Angyalok és maga Isten, hogy én nem élhetek nélküled, s ha te nem lennél nekem, fejedre esküszöm, hogy ez annyi volna rám nézve mint a halál, sőt még rosszabb. Mostani szomorú sorsomban is mind csak veled foglalkoztam. mi lesz veled, miután nekem távoznom kell? Az lesz a legokosabb, ha visszaveszed szabadságodat; adjon az ég neked egy nálamnál kevésbé szerencsétlen férjet másodszorra!

— Drága Aga. válaszolt ő átölelve engem, a milyen vég-

telen szeretettel viseltetel te irántam, én is épen úgy érzek az én kedves, imádott férjem iránt. Minthogy pedig a nők sokkal odaadóbbak szoktak lenni szeretetök tárgya iránt, mint a férfiak, ebből természetszerűn kifolyólag, én még inkább kész vagyok az önföläldozásra mint te; úgy gondolom tehát, hogy jobban cselekszem, ha visszaadom szabadságodat, bármily áldozatba kerüljön is ez. A mi engem illet, sorsom el van határozva: én itt maradok sírni, míg utolsó csepp könnyemet is kisírtam szegény testemből s aztán meghalok!

E szomorú szavakra Leila, Kérym és én hármásban kezdtünk el jajgatni. A ki bennünket látott, láthatta volna, mint guggolunk mind hárman ott a szőnyegen, egymással szemben, kék üvegű raky-baggalyval és három csészével előttünk, miközben fejünket lóbáljuk és siralmas jajgatást viszünk véghez, ily fölkiáltásokkal szakítva meg:

— Ja Ali! Ja Hasszán! Ja Husszein! Oh én szemem! Oh én életem! Oda vagyok!

Aztán egymásra borúltunk s még erősebben kezdtük újra a zokogást. Az igazság az, hogy Leila és én imádtuk egymást, és soha a mindenható Isten nem teremtett és nem fog teremteni tudni többé odaadóbb és hübb nőt. Úgy, úgy bizony. Szent igaz ez: most sem tudom megállni, hogy ne sirjak, ha erre gondolok.

Másnap reggel, én és az én kedves hitvesem korán elmentünk a mullához és kiállítottuk vele a válási okiratot, a mire ő haza ment, miután a lehető leggyöngédebben búcsút vett tőlem. A mi engem illet, én egyenesen a bazarba mentem, egy örmény boltjába, hol biztos voltam, hogy ott találok Kérymet. Már három nap óta motoszkált fejemben egy gondolat, mely minden bűm-bajom ellenére is erősen foglalkoztatott.

— Kérym, szóltam hozzá, én ma be akarok mutatkozni szultánomnál vagyis a kapitányomnál. Azt beszéltek róla nekem, hogy nagyon szőrszálhasogató ember s nagyon szereti játszani a kényeskedőt. Már most ha én ebben a rajtam levő lyukas, foltos kabátban teszem nála tiszteletemet, úgy nagyon rosszul fogad és ez a rossz kezdet igen kedvezőtlen hatással lehet katonai pályám egész jövőjére. Kérlek tehát, kölcsönözd ide nekem erre a fontos alkalomra a te új kuldzsehdet.

— Szegény Agám. felelte Kérym, teljességgel nem tehetnek eleget kívánságodnak. Mára igen fontos teendőm van: megnősülök, s ha csak nem akarom elveszteni tisztességemet barátaim előtt, föltétlenül új ruhára van szükségem. Különben is rendkívül ragaszkodom kulidzsehmhez, sárga hamadani ványolt posztóból készült, csinos kandari selyempaszománttal van szegélyezve: Baba-Taher csinálta, az a szabó, ki a tartomány legnagyobb urainak dolgozik s ő maga állította előttem, hogy soha még ilyen tökéletes ruhát nem alkotott. El is határoztam, hogy mihelyt túl leszek az esküvőm ceremóniáján, zálogba teszem kulidzsehemet, mert ha ma nincs pénzem, annál több adósságom lesz holnap. Ezek után átláthatod, hogy még a te kedvedért sem tehetem meg azt, hogy megfoszszam magam attól, a mi egyetlen kisegítő pénzforrásom.

— Úgy hát, válaszoltam a legmélyebb kétségbeesésnek engedve át magam, (mert, valóban, ez a kulidzseh rendkívül tetszett nekem és mind csak rája gondoltam), elvesztem, tönkre vagyok téve; az egész világ elhagyott; nincs senki, ki a legsekélyebbet is törődne az én bajommal.

E kemény szavak megindították barátomat. Eleinte megpróbált eszemhez beszélni. Mindent elmondott, a miről hihette, hogy megvigasztalhat; aztán házasságával, ismeretes szegénységével mentetetözött, meg sok száz meg száz egyébbel. Végül pedig, mikor látta, hogy annyira kétségbe vagyok esve, ellágyult és e vigasztaló szavakat vetette oda:

— Ha legalább biztos volnék benne, hogy egy óra elteltével visszahozod kulidzsehemet!

— Mire akarsz, hogy megesküdjem? — viszonzám hévvel.

— Visszahozod?

— Azonnal! Egy óra sem telik bele! Csak épen a míg bemutatkozom és visszatérek. Fejedre mondom! Szemed világára! Leila életére! Üdvömrre! Úgy égjek az egész örökkévalóságban át, mint egy átkozott kutya, ha nem lesz kezed közt a kabátod, mielőtt még óhajtottad volna!

— Akkor hát jőj!

Szobájába vitt és színről színre láttam a remek ruhát. Sárga volt. Fölséges volt. Odáig voltam boldogságomban és sietve magamra öltöttem. Kérym fölkiáltott, hogy ilyen ruhát még senkisémet látott, hogy az a szabó egy bámulatatos ember,

s ő annyira hálás iránta, hogy egy nap bizonyára ki is fogja fizetni.

— Azonban, tette hozzá, ha csak nagy szégyent nem akarsz vallani, nem teheted, hogy kék vászon és rongyos nadrághoz végy föl ilyen kabátot! Nesze, itt van az én piros selyem új shalvarom.

Ezt is hirtelen fölhúztam. Olyan voltam, mint valami herceg és sietve elrohantam a házból. Két óráig végigsétálgattam minden bazárt. Az asszonyok mind rám néztek. A boldogság netovábbját élveztem. Ekkor két ficzkóval találkoztam, kik, mint én, szintén be voltak sorozva katonának. Velök elmentem egy zsidóhoz inni egyet. Ők azt nap este akartak Teheránba indulni, hogy ezredökhöz csatlakozzanak. Elhatároztam, hogy én is velök indulok, s miután az egyikőtől néhány ruhadarabot, a másiktól meg egyéb holmit kölcsönöztem, gondosan összehajtogattam pompás ruhámat, s míg a zsidó hátat fordított, kiosontunk az ajtón, aztán ki az utcára, sőt ki a városból, miközben majd megpukkadtunk a nevetéstől azon a sok tréfás sületlenségen, a melyeket össze-vissza beszéltünk. Így értünk ki a pusztába s a fél éjszakán át gyalogoltunk.

Utunk nagyon vidám, nagyon szerencsés volt; úgy kezdtem találni, hogy a katonaélet teljesen inyemre van. Egyik társam, Rusztem-Bég vékyl volt, azaz őrmester az egyik csapatnál. Ajánlotta, álljak az ő legényei közé s én készséggel beleegyeztem.

— Látod, pajtás, — szólt hozzám — az ostobák azt hiszik, hogy nagyon szerencsétlen dolog a katona-kenyér. Ne essél te is ebbe a tévedésbe! Csak az szerencsétlen ezen a világon, a ki bamba. De te nem tartozol a bambák közé, se én nem, sem pedig ez a mi Khursíd társunk. Tudsz valami mesterséget?

— Vadász vagyok.

— Na ezzel a mesterséggel nem sokra mehetsz Teheránban. Csapj föl kőművesnek. Khursíd barátunk kovács, én pedig gyapjúfésülő vagyok. Nekem adod a zsoldod egy negyedét, a szultán kapja a felét, mint kapitányhoz illik; koronként egy kis ajándékkal kedveskedel a naybnak, a hadnagynak, a ki nem valami finom ember, de nem is nagyon rossz ember; a többit természetesen az ezredes foglalja le

magának, s úgy fogsz élni, mint egy kis király abból, a mit keresel.

— Sokat keresnek Teheránban a kőművesek?

— Hát csak keresnek valamit. De ezenkívül egész sereg egyéb eszköz áll rendelkezésünkre, melyekkel kellemessé tehetjük életünket. Majd megtanítlak rájuk.

Egyre még útközben megtanított s ez nagyon mulatságos volt. Minthogy zsebében volt az irás, mely őt vékylséggel ruházta föl, adószedő minőségben állítottunk be egy falúba. A parasztokat teljesen sikerült rászedni e cselünkkel: hosszas tárgyalás után némi ajándékkal kenyereztek le, hogy engedjük el most az adó behajtását és adjunk nekik két heti haladékot. Mi ezt szívesen megadtuk és áldásaiktól elhalmozva távoztunk. Több ilyen fajtájú tréfa után, melyek mind hasznunkra, mulatságunkra és tisztességünkre váltak, végre bevonultunk a fővárosba, a Shimiran-kapún át, s egy szép reggel beállítottunk bemutatkozni a mi szerhengünkhez, Mehdy-khán ezredeshez.

Mély meghajlással üdvözöltük ezt a nagy személyiséget abban a perczben, midőn átment házának udvarán. A vékyl, ki már ismerte őt, bemutatott bennünket, Khursydot és engemet, dőrekanan földicsérte előtte bátorságunkat, alázatosságunkat és odaadásunkat főnökünk iránt. Az ezredes nagyon örvendezni látszott nekünk és néhány szíves szó után elküldött bennünket a kaszárnnyába. Ettől kezdve tehát be voltam kebelezve a khámszehei második ezredbe.

Mindazonáltal el kell ismernem, hogy vannak a katonaeletnek bizonyos oldalai, a melyek teljességgel nem kellemesek. Arról nem is szólok, hogy az ember elveszti zsoldját: mert megvallom, hogy ha a vezérek fölfalják a generálisokat, úgy csak természetesnek találhatom, hogy ezek viszont az ezredeseket egyék meg, a kik aztán az őrnagyokból élnek, mint ezek meg a kapitányokból, a kapitányok meg a hadnagyokból és közlegényekből. Az utóbbiaknak kötelességök utána látni, hogy valami megélhetési módot teremtsenek magoknak valahol, és ebben, hála égnek, senki sem akadályozza őket. Csak az a baj, hogy itt vannak az európai katonaoztatók; már pedig mindenki tudja, hogy nincs semmi olyan brutális és buta, mint egyik-másik e feringhyk közül. Mindig szájokban vannak az ilyen szavak: becsüle-

tesség, lelkiismeretesség, s azt hangoztatják, hogy ők azt akarják, hogy pontosan fizessék ki a katonák zsoldját. Ez, magában véve, nem is volna épen rossz; de ennek fejében aztán ők valóságos igavonó barmokká szeretnének bennünket lealázni, a mi bizony utálatos egy dolog lenne: őszintén mondom, ha sikerül nekik czélt érniök, úgy mi annyira szájalomraméltó teremtéseké válnánk, hogy az egész élet nem érne egy hajító fát. Arra akarnának például szorítani bennünket, hogy tényleg bent éljünk a kaszárnyában, éjjelenként ott háljunk, pontosan azon órában térjünk vissza a kaszárnyába és távozzunk onnan, a mennyit az ő órájuk mutat. Úgyhogy az ember valóságos géppé alakulna át s még lélekenie is már csak ütemre volna neki szabad: pedig Isten nem így rendelte ezt. Aztán ők mindannyiunkat, kivétel nélkül, összecsdítettének a téren, a nyári napon csak úgy, mint a téli esőben, még pedig mi végből? Azért hogy a lábunkat fölemelgessük s leereszgessük, karjainkkal hadonázzunk, fejünket jobbra-balra forgatgassuk. Vallah! Billah! Tallah! Egyetlenegy sem akadt köztök, a ki meg tudná magyarázni, mire jó ez a sok ostobaság. A mi engem illet, megvallom, hogy a mikor ezek közül az emberek közül valakit erre menni látok, félreállok ez útból, mert sohasem tudhatni, nem fogja-e el azt az illetőt valami dühroham. Szerencsére azonban, ha nagyon brutalisoknak teremtette őket az ég, egyszersmind legalább épen oly butákká is tette, úgyhogy rendesen bármit elhitethet velök az ember, a mit akar. Dicsőség érte Istennek, a ki megadta ezt a védekezési eszközt a muzulmánoknak!

Részemről én mindjárt átláttam, miféle szerzet ezek az európai katonatanítók s annyira távol tartottam magam tőlök, a mennyire csak bírtam. Minthogy vékyl barátom nem mulasztott el a szultánnak kegyébe ajánlani, én sohasem mentem arra, a mit gyakorlatnak hívnak, s elég türhető módon éltem. Ezredünk a szulejmányei ezred fölváltására volt ide küldve, melyet Shirázba helyeztek át, úgyhogy én egy oly csapatkülönítményhez tartoztam, mely a bazárban kapott őrhelyet. Ezek a kutya európaiak, kiket verjen meg az Isten, azt lármázták, hogy mindennap föl kell váltani az őrséget s vissza kell küldeni az embereket a kaszárnyába. Egyebet se tudnak, mint azon törni a fejüket, hogy mivel kinozzák a szegény katonákat. Szerencsére az ezredes nem

az az ember volt, a ki folyton bosszantassa és zaklattassa magát, úgyhogy a ki egyszer őrhelyén volt, az ott megtelepedhetett, kényelembe tehetette magát s elhelyezkedhetett, még pedig nem huszonnégy órára, hanem két-három esztendőre is néha, szóval akár arra az egész időre, míg az ezred a városban maradt helyőrségül. A mi őrhelyünk elég kellemes volt. A bazár két utcájának sarkán volt. Az egész egy szobából állt a nayb számára és egy nagy teremből a közlegényeknek. Nem voltak ablakai, csak egy ajtaja, ez fatornácra nyílt, mely az utca hosszában nyúlt el; az egész három lábnyira állt magasan a földtől. Épületünk körül számos bolt csalogatott bennünket. Így az egyik egy gyümölcskereskedőé volt, kinél pyramis-alakban volt kirakva a szőlő, sárga- és görögdinnye vagy pedig a vevők feje fölött füzér gyanánt függött. A helyiség egyik sarkában egy száraz fűgével telt láda terpeszkedett, melyből a derék kereskedő mindig megengedte, hogy vegyünk egy keveset, mikor esténként beállítottunk hozzá mindenféle érdekes dologról elbeszélgetni. Valamivel arrébb egy mézáros lakott, ki pompás ürühúst árult: de ha egy ürüfertályért pénzt látott, úgy hiszem, legalább is négy fertálynak eltünése maradt számára megfejtethetlen rejtély. Kétségbeesetten beszélt nekünk mindennap, mennyi tolvajlásnak lett áldozata; s minthogy koronként oda vittünk hozzá egy-egy tolvajt, a ki beismerte bűnét és visszahozta az ellopottat, bocsánatot kért és kapott: mézárosunk sohasem követte el azt az igazságtalanságot, hogy ránk gyanakodjék. Még most is elérzékenyüléssel gondolok vissza egy laczikonyhásra, kinek pecsenyesütő tűzhelyéről a paradicsomhoz méltó illatok áradtak. Oly remekül tudta készíteni a kébabot, hogy teljességgel páratlan volt. Minden darab húsnál nagyszerűen tudta eltalálni a piritást, a mint a rostélyon megsütötte; úgy értette a módját, miként kell babérlevél és kakukkfű nedvével beitatni, hogy az ember azt képzelte, hogy a túlvilág összes gyönyörűségeit vette a szájába. Azonban szomszédságunknak egyik legfőbb vonzó ereje mégis a mesemondó volt, ki egy romba dőlt ház udvarán telepedett meg; bámulattól eltelt s érdeklődéstől lihegő hallgatósága előtt napról-napra mesélgette csodás történeteit tündérekről, szellemekről, hercegekről és hercegnőkről, retentő hősökről, és mindezek a történetek annyira édesen

hangzó versekkel voltak átszőve, hogy az ember félig eszét vesztette a végén. Számptalan óráat töltöttem ott, oly gyönyörűségek közt, hogy az kimondhatatlan.

Szóval tökéletesen igaz tehát, hogy gyöngyélet az őrségi élet. Naybunknak, ki igen szép fiú volt, még a színét sem láttuk. Nemcsak egész zsoldját engedte át fölebbvalóinak, de még szép ajándékokkal is meg-meglepte őket, úgyhogy aztán nekem is lehetségessé vált, hogy piskhedmet azaz komornyik minőségében teljesítsek szolgálatot egy úri háznál, a mi többet jövedelmezett nekem, mint neki az ő hadnagyi állása. Barátom, a vékyl minden reggel eltávozott, s még most is látom őt hajdanta fehér nadrágjában, piros vászon zubbonyában, mely lyukas volt a könyökén, bizonytalan színű kardszíjával, kilyukadt süvegével s kezében egy nagy bottal. Mesterségét végezni ment, gyapjút fésülni, és sokszor egy hétig sem jött haza. Mi többiek, kiknek nem volt hol hálunk, rendszeren éjfél és reggeli két óra közt jöttünk vissza őrhelyünkre; de általában már nyolcz-kilencz óratájt mindannyian ismét eltávoztunk, egy-két társunkat kivéve, kik ilyen vagy olyan okból hajlandók voltak házőrzőknek otthon maradni. Tudvalevő dolog, hogy a katonák teljességgel nem egyébire valók az őrhelyen, minthogy az arra átmenő nagy uraságoknak fegyveresen tisztelegjenek. Mi is ezt tettük annak rendje és módja szerint. Mihelyt akármilyen messziről mutatkozott az őrhelyünkhöz vezető utcák valamelyikének végén egy-egy lóháton arra jövő nagyúr, cselédei kíséretében, azonnal valamennyi boltos nagy lármával figyelmeztetett bennünket előre. Csapatkülönítményünket, mely mintegy húsz emberből állt, így aztán sohasem képviselte több, mint négy-öt ember, kik természetesen vagy aludtak vagy beszélgettek; gyakran egyáltalán senki sem volt az őrségen. Ilyenkor kisegítők rohantak oda minden boltból, a kik fölkapták puskáinkat a sarokból, hová mi azokat dobtuk, nagyszerűen glédába álltak, egyikök a vékylt játszta, másíkok meg a naybot s mindannyian oly marczona komolysággal tisztelegtek, hogy a legszilajabb európaiakhoz is méltó lett volna. Az az előkelő személyiség pedig jóságosan bölintott s azzal minden rendben volt. Gyönyörűséggel emlékezem vissza erre a derék őrségre, e kitünő szomszédokra, a boldog életre, melyet ekkor éltem és erősen óhajtom, hogy öreg nap-

jaimra ismét hasonló helyzetbe juthassak vissza. Inshallah! Inshallah!*)

Nem mintha én jóval inkább otthonülő lettem volna, mint társaim. Megfogadtam a vékyl tanácsát és kőművesnek álltam be, a mivel tényleg sikerült némi pénzt szereznem, de még ennél is jövedelmezőbb foglalkozásnak találtam a pénzkölcsönzést. Csakhamar eladtam a Kérym pompás ruháját egy zsidóknak s ezzel egy kis tőkére tettem szert: elkezdtem belőle előlegeket adni hol pajtásaimnak, hol ismerőseimnek, kiknek száma nemsokára rendkívül megsaporodott. Csak igen kis kölcsönöket adtam, még pedig igen-igen rövid határidőre. Ennyi óvatosság okvetlenül szükséges volt s meglehetősen hasznát is láttam. Mindazonáltal velem is megtörtént, hogy oly adósaim akadtak, a kiktől nem láttam pénzt. Hogy e bajt ellensúlyozzam, magam is kölcsön vettem s nem mindig fizettem vissza. Így aztán, mindent összevéve, úgy vélem, sohasem szenvedtem valami erősebb veszteséget. Ezalatt iparkodtam kellemessé tenni magamat főlebbvalóim előtt: olykor tiszteletemet tettem az ezredesnél; szolgálatra késznek mutatkoztam az őrnagygyal szemben; a szultánnak pedig, merem mondani, valósággal barátja lettem; a nayb meghitt bizalmára méltatott; állandóan tápláltam a vékylnek hozzám való jóindulatát s apró ajándékokkal szolgáltam neki gyakran: ennek következtében megtehettem, hogy soha át ne lépjem a kaszárnya küszöbét. Épen oly kevéssé voltam én a hadgyakorlaton látható s időmnek minden hátralevő részét vagy munkám végzésére, vagy szórakozásomra fordítottam, a nélkül, hogy bárki egy szó kifogást tett volna miatta. Megvallom, szives-örömet látogattam az örmények és zsidók kocsmáit; de egy nap, mikor a királyi főiskola előtt találtam elmenni, kedvem kerekedett ide benézni és végig hallgattam a kertben a tudós Mulla-Aga-Teharany egy előadását. Rendkívül elragadott. E naptól kezdve nagyon megszerettem a metaphysikát s gyakran megfordultam e nagyszerű tanár hallgatóinak sorában. Különbén igen jóra való és nagyszámú társaság járt oda: tanulók, magamszórú katonák, nomád lovasemberek, nagy urak, polgárok. Vitatkoztunk a lélek minéműségéről, az embernek Istenhez való viszonyáról. Nem volt ennél semmi el-

*) Adja Isten!

ragadóbb! Tudós és erényes emberek társaságát kezdtem keresni. Ismeretséget kötöttem néhány hallgatag természetű egyénnel, kik bizonyos, igen fontos tanokat közöltek velem és én kezdtem fölfogni, a mit addig még nem tudtam, tudniillik, hogy e világon minden rosszul megy. Tagadhatatlanul rettentő gazemberek kormányozzák a birodalmakat, s ha mind-ezeknek az embereknek golyót röpitene valaki fejébe, csak igazságot szolgáltatna nekik: azonban mégis mit érne vele? A kik utánok következnének, bizonyára még rosszabbak lennének. Dicsőség Istennek, ki előttünk ismeretlen okokból úgy intézkedett, hogy gonoszság és butaság vezessék a világ sorját!

Elég gyakran megesett velem az is, hogy az én kedves Leilámra és szeretett barátomra, Kérymre gondoltam. Olyankor éreztem, mint tolúl szemembe a köny, de ez nem tartott sokáig. Visszatértem hitelezőimhez és adósaimhoz, kőműves munkámhoz, a csapszékekhez, ivó pajtásaimhoz, Mulla-Aga-Teherany philosophiájához, s teljesen átengedtem magam azon legfelsőbb akaratnak, mely mindent a maga céljainak megfelelően intézett el. .

Egy álló esztendeig így, vagyis tehát nagyon jól folyt minden. Öreg katona vagyok s mondhatom, soha senkisémet látott jobban elrendezett életet. Egy este, három napig tartott távollétem után, tíz óratájt visszatértem az őrségre és rendkívüli csodálkozásomra ott találtam majdnem valamennyi társamat, sőt magát a naybot is. A földön ültek körben; egy kék lámpa világította meg őket annyira, a mennyire: mindannyian könnybe voltak lábadva. A nayb maga sirt legerősebben.

— Üdvösség neked, kegyelmes úr! — szóltam hozzá. Hát ugyan mi történt?

— Rázúdult a szerencsétlenség ezredünkre — felelte zokogva a tiszt. — A felséges kormány elhatározta, hogy kiirtja a turkomán nemzetet, s parancsot kaptunk, hogy holnap Meshedbe induljunk.

E hírre összeszorúltni éreztem szívemet; én is úgy tettem, mint a többi: leültem és sirtam.

A turkománok, mint mindenki tudja, rettenetes fajzat. Mindegyre betörést, mint ők mondják «tzsapao»-t rendeznek a Jól őrzött Irán azokba a tartományaiba, melyek az ő országokkal határosak, és száz számra viszik el onnan a szegény parasztokat, hogy aztán a khinai és bokharai uzbekeknek adják

el őket. Én természetesen találom, hogy a felséges kormány arra határozta el magát, hogy az utolsó szálíg kiirtja e rablókat, de az már szörnyen gonosz dolog volt tőle, hogy a mi ezredünket küldi oda. Az éjtszakának egy részét tehát azzal töltöttük el, hogy átengedtük magunkat a kétségbeesésnek; minthogy aztán a kétségbeeséssel semmire se mentünk, végül nevetni kezdtünk s nagyon jó kedvben találtak a damghani ezred emberei, midőn virradatkor oda jöttek, hogy bennünket fölváltsanak. Fogtuk puskánkat s miután egy jó órát töltöttünk azzal, hogy búcsút vettünk az azon negyedbéli barátainktól, kimentünk a városból s hozzácsatlakoztunk az ezred ahhoz a részéhez, mely a dsuleti kapú előtt volt csatasorba fölállítva. Ekkor hallottam, hogy a király saját maga fog fölöttünk szemlét tartani. Négy ezred volt ott; mindegyiknek ezer emberből kellett volna állnia, de valójában egyik sem igen állt többől, mint két-három százból. Ott volt a mienk, khamszehi második, egy iszpanani ezred, egy másik Goumból és az ardélyi első; továbbá két üteg tüzérség és mintegy ezer szylszupur, kakevend és alavend lovas. Felsőleges egy látvány volt. Piros és fehér egyenruháink nagyszerűen tűntek fel a többi csapatok fehér és kék öltözete mellett; tisztjeink aranynyal szegélyezett szűk nadrágot viseltek és rózsavagy narancsszín, illetve égszínkék kulidzseht. Majd sorban következtek a myrpendzs, a hadosztályparancsnok kíséretével; a tumáni emir, ki kétszer annyi embernek parancsol, nagy lovas-csapattal; a Szypeh-Szalar még nagyobb tömegtől körülvéve, végre maga a királyok királya, a miniszterek, az állam összes oszlopai, a szolgáltnak nagy hada. Bámulatos volt. A dobok fülsiketítő lármával peregtek: az európai zenekar ütemre játszott, miközben a muzsikusok különös hangszereiket tartva egy helyben himbálóztak, hogy el ne téveszszék az ütemet, a kevés tüzérség fuvolái és tamburinjai sikoltottak és dobogtak; a férfiak, nők és gyermekek serege, kik bennünket mindenfelől öveztek, mámorban úszott a gyönyörtől, s mi is büszkén osztoztunk az általános meglegedettségben.

Egyszerre, miután a király a főurakkal együtt egy magaslaton foglalt helyet, parancsot adtak, hogy a tamasa-tisztek hol erre, hol arra vág tassanak lovaikkal. Milyen furcsa, hogy az európaiak, kiknek éppen olyan sületlen a nyelvök, mint az észjárásuk, tőlünk tudták kölcsönvenni ezt a szót, mely oly

kitünően fejezi ki a dolgot. Csakhogy ők képtelenek helyesen ejteni ki s így aztán a szamarak «étámázsor»-t mondanak. Támása, mint tudjuk, mindazt jelenti, a mi egy szép látvány előidézésére szolgál, s ez a látványosság az egyetlen hasznos dolog, mit az európai taktikában fölfedezhettem. Hanem aztán meg kell adni, hogy ez elragadó szép. Igen csinos fiatal emberek, a lehető legszebben öltözve, pompás paripák hátán ülve, mindenféle lóhalálában vágatnak; jönnek-mennek, visszafordúlnak: nagyszerű nézni, nem szabad nekik lépésben menni, mert ez elrontaná a mulatságot. Igazán remek egy találmány! Áldassék érte Isten!

Miután a király egy darabig gyönyörködött már e tamasa szemlélésében, meg akarták neki azt is mutatni, miként fogunk majd elbánni a turkománokkal s e czélból egy aknát állítottak föl, melyet aztán fölrobbantottak. Csakhogy nem vettek időt magoknak arra, hogy megvárják, míg az ottlevő katonaság jeladást kaphat a félrevonulásra s így aztán a robbanás megölt két-három embert. Ezt a kis balesetet leszámítva, minden nagyon jól sikerült és nagyon jól mulattunk. Azután három léggömböt eresztettek föl, a mi általános zajos tetszést keltett, végül pedig gyalogság, lovasság, tüzérség elvonultak a király előtt, ki este parancsot adatott, hogy abban a perczen útnak induljunk, a mi meg is történt két nappal később.

Utazásunk első hete jól telt. Az ezred a hegyek aljának hosszában haladt, éjszakkéleti irányt követve. Meshedben vagy máshol kellett két hónapi út után találkozunk tábornokunkkal, ezredesünkkel, az őrnagygyal és a kapitányok legnagyobb részével. Mi mindannyian egyszerű közkatona voltunk, velünk három-négy szultán, a naybok és vékyljeink. Jó kedvvel haladtunk. Mindennap reggeli két óra tájt újra útnak eredtünk; dél felé valamilyes helységhez értünk, a hol vizet találtunk és letelepedtünk. A hadoszlop kis csapatokban haladt előre; mindenki barátjaihoz csatlakozott, a mint kedve tartotta. A ki fáradt volt, megállt útközben, lealudta a maga részét, aztán utol érte társait. Miként minden ezrednél szokás volt, velünk is hosszú sora jött a szamaraknak, melyek málháinkat hozták, eleségeinket, már a kinek volt efféléje, puskáinkat, tölténytáskáinkat, mert azt csak elgondolhatni, hogy senki se volt olyan ostoba, hogy magát terhelje útközben a fegyverével: ugyan mirevaló is

lett volna? Néhány tisztnek egymagának volt tíz-tizenkét számar; de a mi csapatunkból két katonának volt vagy húsz, melyeket Teheránban vásároltak, az indulás perczében: én is e pajtásaimhoz szegődtem üzlettársnak, mert ez igen szerencsés gondolat volt tőlök.

Ez a húsz számár rizsszel és vajjal volt megterhelve. Mikor elértünk a menzilhez, vagyis az állomáshoz, szépen lepakoltuk a rizsünket és vajunkat, sőt tombéky is került elő, a mit aztán mind jó drágán árultunk, de megvették és így tervünk igen szerencsésnek bizonyult. Ugyanis akarva nem akarva hozzánk kellett fordulniok a legényeknek, mert különben már az első napoktól kezdve nagy inségbe jutottak volna. Mindenki tudja, hogy Irán nagy völgyeiben, épen azokban, melyeket az országutak szelnek át, nagyon kevés a falú; a parasztok nem olyan ostobák, hogy épen oda telepedjenek le, a hol a katonák át szoktak vonulni. Hiszen nem volna sem éjjelök, sem nappaluk s végül éhen kellene elveszniök, nem is számítva azt a sok mindenféle fajtájú kellemetlenséget, miben okvetlenül részesülniök kellene. Tehát ellenkezőn az országutaktól jó messzire vernek fészket, úgy-hogy ne legyen mindig könnyü hozzájuk férközni. De azért a katonák szintén nem estek ám a fejök lágyára: a mint a menzilhez értünk, tájékoztattak bennünket azok, kik ismerősök voltak azon a vidéken. A gyalogolástól kevésbbé fáradtak tehát neki indultak, hogy szerezzenek valamit, pedig néha két-három mérföldet kellett tenni odáig és ugyanannyit vissza. De erőt adott az a remény, hogy szaporíthatjuk eleségkészletünket. Meg kellett lepnünk a falut. Ez korántsem volt mindig könnyü. Ezek a parasztok, ezek az átkozott kutyák olyan ravaszok! Mihelyt messziről megpillantottak, azonnal férfiak, asszonyok, gyermekek mind elfutottak, magukkal vive legutolsó fityingjököt is. Ilyenkor csak a ház négy falát találtuk mindenütt és sehol sem akadt, a mit elvihessünk, üres kézzel kellett visszatérnünk társainkhoz s az egyetlen eredmény csak még nagyobb fáradság volt, meg a társaink gúnyos tréfálkozása. Hanem mikor aztán szerencsésebbek voltunk és rá tehattük kezünket a falusiakra, hej a teremburáját, volt akkor dolga a botnak, úgy vagdos-tunk magunk körül, mint a vakok és gabnával, rizsszel, ürüvel és tyúkkal megrakodva tértünk vissza. De ez nem sokszor

történt: ellenben megesett az, hogy olyan kegyetlen és veszett emberekre akadunk, kik nagyobb számban levén, mint mi, puskalövésekkel fogadtak: tehát vesd el magad, vissza kellett futnunk s örvendhettünk, ha nem esett valami bajunk. A kinek ilyen alkalmakkor nincs jó lába, azt ugyan elviheti az ördög!

Igazságtalanság volna elhallgatnom, hogy a felséges kormány tudatta velünk, hogy az egész úton pompás ellátásban fogunk részesülni. De ezt persze senki sem hitte. Ez is azok közé a dolgok közé tartozik, melyeket a kormányok mindig ígérni szoktak, de nincs módjokban teljesíteni. A főparancsnoknak kisebb gondja is nagyobb annál, hogy a katonák jól laktatására költse azt a pénzt, melyet megtarthat a zsebében. A dolog úgy állt tehát, hogy két hét elteltével, mikor már nem volt több rizsünk eladni való, én és a két pajtásom becsuktuk a boltot; az egész ezredben nem lehetett volna találni két keserves kenyeret s elkezdtük a szamarakat enni. Sohasem láttam vadabb parasztokat, mint a khorásszániak. Megerősített falvakban laknak; mikor egy szegény katona közeledik feléjük, azonnal bezárják kapuikat, a falakra hágnak, s a ki nem elég óvatos, hogy azonnal sietve tovább álljon, azt olyan golyózápor fogadja, mely nem téveszti el útját. Bárcsak e rettentő gyilkosok atyái és nagyatyái örökké égnének a pokol legeslegmélyén és sohase találnának enyhülést! Inshallah! Inshallah! Inshallah!

Tehát a szamarakat kezdtük enni. A szerencsétlen teremtések! Elfelejtettem mondani, hogy már nem maradt közülök valami sok. Minthogy ők magok sem kaphattak semmi enni valót, nem tehettek egyebet, mint hogy szépen sorjában fölforduljanak: hulláik jelezték, merre vonultunk. Az a kevés, melyet végtelen sok fáradtsággal életben tudtunk tartani, nyomorúságosan volt táplálva: a mint egy-egy állomásra értünk, onnan jó messzire kellett fáradtságosan mennünk a hegyek közé, hogy füvet hozzunk számukra. Különben is ki voltak merülve az elcsigázástól. Igaz, hogy idejekorán leszedtük puskáinkat meg a szíjazatunkat és eldobtuk a pusztában, de málháinktól, a míg csak lehetett, nem akartunk megválni. Szóval sajátmagunknak kellett a hátunkra vennünk azt, a mi értékesebb holmink akadt. És a mi rettenetes, nem volt vizünk. A napnak több, mint fele részét azzal kellett töltenünk, hogy lyukakat ástunk a földbe,

hogy egy keveset találhassunk. Mikor nagyon szerencsések voltunk, valamilyes kesernyés-sós sárlevelet sikerült fölszínre hoznunk, melyet aztán rongyokon keresztülszűrve tisztítottunk meg úgy, a hogy. Végre már nem akadt egyéb enni valónk, mint fű, egy kevés fű. Sok társunk a szamarak példáját követte: ők is felfordultak. Mindez azonban nem gátolta, hogy ne danolgassunk: mert hiszen ha kétségbe kellene esnünk azok miatt a bajok miatt, melyek az élettől el nem választhatók, úgy jobb volna nem is lenni ezen a világon. Különben is türelemmel minden rendbe jön. Mint bizonyítja ezt az a tény is, hogy az ezred maradványának csakugyan sikerült Meshedbe elérni.

Az igaz, hogy nem valami délczeg volt külsőnk, mikor a szent városba beléptünk. Az őrnagy elénk jött néhány kapitánynyal és több élelmiszerárússal. Elég drágán fizettük meg, a mit nekünk adtak; de annyira ki voltunk éhezve, hogy nem is igen gondoltunk arra, hogy még alkudozzunk. A ki végig nem próbálta a mieinkhez hasonló viszontagságokat, az nem tudhatja, — mondom: annak nem lehet fogalma arról, mit tesz az, egyszerre színről színre látni a maga két szemével egy főtt ürüfejet, melyet megevésre kínálnak neked. A jó lakoma, melyet így itt csaptunk, visszaadta jó kedvünket. Az őrnagy hitvány kutyáknak szidott, a miért elvesztettük puskáinkat, de aztán egy rakás újat osztatott ki közöttünk, melyeket a khoszrovai ezredtől vettek kölcsön ez alkalomból, s minthogy gyűjtést rendeztünk magunk közt, hogy egy kis ajándékkal kedveskedjünk az őrnagynak, csakhamar ismét szent lett a béke közöttünk és közte. Megállapodtunk abban, hogy kedvező jelentést fog tenni viselt dolgainkról az ezredesnek, kinek számára szintén ajándékot adtunk össze, mintegy tíz tomán értékben. Ez előkészületek után másnapra tüzetett ki bevonulásunk Meshedbe.

A megállapított órában odajöttek a városba a már előbb megérkezett többi ezredek dobosai s csapatunk élére álltak. Erre is föltétlenül szükség volt, mert mi épen úgy eldobtuk a dobjainkat, mint fegyvereinkkel tettük. Egy nagy csapat tiszt lóra ült, mert valahonnan lovakat is kerítettek és a dobosok után sorakozott; aztán mi haladtunk olyan jó sorrendben, a mennyire ez lehetséges volt. Lehattunk bizony összesen mintegy két-háromszázan. A városbeli lakók meg-

lehetős közönyösen fogadtak. mert egy hónap óta gyakran részeltették őket ilyen bevonulás látványában, a miben ők magokra nézve semmi különös vonzó dolgot nem találtak. Aztán kijelöltek számunkra egy területet, hol tábort üssünk, de minthogy a talaj ott mocsaras volt, mindenki máshová ment, a városban remélve magának hajlékot és ellátást találni.

Részemről és azonnal a szent Imámok moszkéja felé vettem utamat. Oda készítetett az ájtatosság, de egyszersmind az a gondolat, hogy talán nekem is jut egy adag abból a levesből, melyet a szerencsétleneknek szoktak ott kiosztani; hiszen elég jogom volt arra, hogy szerencsétlen gyanánt szerepeljek. Az egész föld kerekéségén nincs valami szebb, mint a meshedi tiszteletreméltó moszké. Nagy kupolája, pompás és nagyszerű kapúja, az oldalt környező elegáns haranglábak, az egész épület tetőtől talpig kék, sárga és fekete zománczu téglával borítva, a remek udvar a mosakodásokra van szánva, óriás medenczével, mindez elragadó látvány. Reggeltől estig számtalan zarándok, kik Iránból, Turkesztánból, India mélyéről és Rum messzi vidékeiről sereglenek oda, szüntelenül térdhajtással s imádsággal, adományokkal és alamizsnákkal adóznak Riza Imámnak. (Dicsőség nevének!) A szent helyiség mindig telve zajgó tömeggel; csapattostul tolnak oda a szegények, hogy elvegyék a táplálékot, melyet a mullák minden nap számukra készítenek. Örömezt készek is volnának megöletni magokat a moszké kiváltságainak védelmére. Tiszteletteljesen és megindulással haladtam előre a csoportok közt s a mint szerény tartózkodással kérdést intéztem az egyik kapúhoz, kinek tudományosan bonyolított rengeteg fehér turbán fődte fejét, hová kell mennem, hogy én is megkaphassam részemet a kiosztott levesből, ez az érdekes és méltóságos turbán, vagyis inkább a fej, melyre nehezedett, meglepett, majd fölvidúlt ábrázatot mutatott, a rengeteg fekete szakáll közepett széles száj tátongott felém, míg a két gagát szem örömtől gyúlt ki. Egyszerre boldogan kiáltott föl:

— Áldassanak érte a Szent Imánok! Te vagy, Te magad, Baba Aga?

— Én vagyok — feleltem merőn ránézve a hozzám szólóra. — Egy percznyi habozás után én is teljesen ráismertem.

— Vallah! Billah! Tallah! — kiáltottam föl. — Te vagy Szulejmán unokaöcsém?

— Én, én, kedves barátom, rokonom, szemem fénye! Hát mit csináltál a mi Leilánkkal?

— Jaj — válaszoltam — Leila meghalt.

— Oh szent Isten, minő szerencsétlenség!

— Meghalt — ismételtém kétségbeesett ábrázattal, — mert hát itt volnék-e különben? Kapitány vagyok a khamszehi második ezredben s nagyon örvendek, hogy viszontláthatlak.

Azért ötlött az eszembe, hogy halottnak mondjam Leilát, mert nem akartam róla Szulejmánnal beszélni, s mert a milyen hamar csak lehetett, más tárgyra óhajtottam terelni a társalgást. De ő nem állott kötélnek.

— Irgalmas Isten — kiáltott föl — meghalt! Leila meghalt! És te engedted őt meghalni, te nyomorúlt! Hát nem tudad-e, hogy én csak őt szerettem ezen a világon, s hogy ő soha senkit nem szeretett rajtam kívül?!

— Senkit rajtad kívül? Senkit? — ismételtém haraggal. — Egy kissé merész beszéd ez tőled. De hát ha úgy volt, miért nem vetted te feleségül?

— Mert nekem teljességgel nem volt egy fityingem sem. De épen lakodalmatok napján megesküdtök nekem, hogy elváltak majd tőled s aztán fölkeres engem, mihelyt megfelelő lakást adhatok neki. Ezért jöttem én el hazúlról, ezért kerültem ide, lettem a moszké egyik kapúsa. Épen azon voltam, hogy tudassam vele kedvező helyzetemet, mikor te egyszerre ezzel a váratlan vész hírrel sújtasz le.

S erre elkezdett jajgatni és sírni, ide-oda himbálva fejét. Nagy kedvet éreztem magamban arra, hogy egy hatalmasat csapjak öklömmel arczába, mert épen nem nagy meglepédesemre szolgált az, a mit előttem így fölfedezett. Szerencsére hirtelen eszembe jutott, hogy hiszen ez a dolog sokkal inkább a kérym elé tartozik most már, mint rám, így tehát beértem azzal, hogy fölkiáltok:

— Szegény Leila! Ő mindkettőnket nagyon szeretett! Oh milyen szerencsétlenség, hogy meghalt!

Szulejmán e szavak hallatára karjaimba vetette magát s így szólt:

— Barátom, öcsém, mi sohase fogunk megvigasztalódnni, sem te, sem én. Jój házamba; azt akarom, hogy vendégem

légy és az egész idő alatt, míg te Meshedben lész, mindenem a tied, a mivel csak birok.

Mélyen elérzékenyített a jóság e jele a kedves Szulejmán részéről, a kit mindig lelkem mélyéből szerettem, s mikor láttam, mennyire le van verve, a lehető legőszintebben részt vettem bánatában és az enyéimmal vegyítettem könnyeit. Az udvaron átmenve távoztunk és útközben bemutatott a mulláknak, a kikkel találkoztunk.

— Íme — szólt hozzájuk — unokatestvérem Aga-Khán, őrnagy a khámszezi ezredben; olyan hős, minők csak a régi időkben éltek! Sem Rusztem, sem Áfrászjáb nem érték őt utól vitézségben. Ha tetszik nektek egy csésze theára jönni velünk hozzám, nagy megtiszteltetés lesz szegény házamra.

Két hetet töltöttem Mulla-Szulejmánnál. Boldog percz volt ez, de nagyon rövid percz. Ez idő alatt összegyűjtötték az ezredek maradványait, melyeknek legtöbbje nem volt jobb állapotban, mint a mienk, a mi érthető egy olyan hosszú utazás után. Adtak nekünk, már legalább egy néhányunknak közülünk, czipóket; kaptunk ismét puskákat vagy legalább is oly szerszámokat, melyek puskához hasonlítottak. Majd később beszélek erről. Mikor így aztán annyira, a mennyire föl voltunk szerelve, egy szép reggel meghallottuk, hogy ki van adva a parancs az indulásra és hogy az ezred mingyárt útnak ered Merwbe. Nem örvendtem ennek valami túlságosan. Ezúttal turkomán hordák közt kellett járnunk s Isten tudja, mi vár reánk. Nagyon szomorú estét töltöttem Mulla-Szulejmánnal; iparkodott tőle telhetőleg vigasztalni a derék ember és sok-sok czukros theát töltött nekem; még egy kis rakyt is ittunk. Visszaterelte a beszédet Leila történetére s talán már a tizedikszer elmeséltette magának e szegény gyermek halálának körülményeit. Az egyik perczben már arra gondoltam, hogy talán fölvilágosítom a valóról, de ha egyszer olyaténképen beszéltem el neki a dolgokat, hát helyesebbnek véltem e mellett maradni s nem tenni ki őt újabb megdöbbenéseknek és fölindulásoknak. Szegény barátom! Olyan jó volt hozzám, hogy mélabús gyönyört találtam abban, akkori hangulatomban, hogy számos részletet idézsek vissza emlékembe, s ezek közé ezúttal olyanokat is vegyítettem, melyek addig nem jutottak volt eszembe s melyekből most világos lett, hogy a tőlünk siratott drága gyermek utolsó perczei-

ben sok szeretettel emlékezett Szulejmánról. Nem merném egész határozottan állítani, hogy minden hazugság volt elbeszélésemben, mert annyira szükségét éreztem annak, hogy magamon és másokon szánakozzam, hogy minden erőlködés nélkül tudtam szomorú és megható dolgokról beszélni és állíthatom, hogy lehetőleg ki is öntöttem szívemet. Szulejmán és én most is versenyezve ontottuk könyeinket s mikor reggel felé elhagytam őt, megfogadtam neki lelkem legmélyéből, hogy sohasem felejtsem őt el és úgy-e, meg is tartottam szavamat? Ő viszont igazi szeretettel ölelt át és csókolt meg. Aztán társaimhoz csatlakoztam: az ezred útnak indult s velem én is a sorban, vékylem mellett.

Igen számosan voltunk. Láttam, mint vonúl el a lovaság: déli és nyugati törzsekből származó emberek voltak. Elég jól mutattak, jobban mint mi, de sovány gebéik bizony nyomorúságosak voltak. A tábornokok ott maradtak Meshedben. Úgy látszik, okvetlenül így szükséges, mert a távolból könnyebben intézhetni a csatát, mint közelből. Az ezredesek utánozták a tábornokokat és pedig kétségkívül ugyanazon okból. Mindent összevéve, kevés tisztünk volt kapitányi rangon fölül és ez nagyon rendén van, tekintve, hogy a tisztek nem arra valók, hogy a csatában verekedjenek, hanem hogy a katonák zsoldját eltegyék. Majdnem valamennyi szakaszvezetőnk nomád lovas volt: ezek velünk jöttek, de tudvalevőn ezek a fajtájú emberek nagyon kevésbé műveltek, durvák és a csatánál egyébre nem gondolnak. A tüzéséget előre küldték.

Már három napja meneteltünk. Szakadt az eső és nagyon hideg volt. Csak nagy nehezen birtunk haladni az iszapos talajon, hol azok, kik nem tudtak átsiklani, néha majdnem térdig süppedtek be a sárba; minden pillanatban mocsárvízzel telt széles szakadékokon kellett átugranunk, a mi nem volt kis dolog. Már elvesztettem cipőömet, miként társaim is el a magokéit; minthogy pedig bele-beleestem a pocolyákba, övig gázoltam a vízben, négykézláb másztam a meredek partokon, tehát csupa sár voltam és annyira merő lucsok, hogy vaczogtam bele. Tegnaptól fogva ma estig mit sem ettem. Egyszerre hirtelen ágyúdörrenés hallszott. Csapataink azonnal megálltak.

Ágyút hallottunk, még pedig több rendbeli lövést; majd

csakhamar ismét nem hallottunk többé semmit. Percznyi esend állt be, de a következő pillanatban ott termett tüzéségünk közénk csapva, veszettül ostorozva a lovakat és ránk rontva. Több embert agyongázoltak: a ki tehetett, félre ugrott. Az ágyúk ide-oda rázódtak, ugráltak, majd megálltak; egy részök sárba, másikkuk a vízbe zuhant; a tüzerek elvágták a fogatok szíjait és szélsebesen rohantak tova. Rémséges lárma, fölfordulás, csetepaté, vihar volt ez; nem maradt időnk, hogy megértsük; azok, kik az első sorokban álltak, egy lovasság porfelhőjét pillantották meg, mely rohamosan közeledett felénk. Egyetemes kiáltás harsant föl erre:

— A turkománok! A turkománok! Tüzelj!

Teljességgel mit sem tudtam megkülönböztetni. Csak azt láttam, hogy néhány ember, a helyett, hogy lövésre emelné fegyverét, a tüzerek nyomában rohantak. Magam is így akartam tenni, mikor a vékyl megragadta karomat s apokoli zaj közepett fülembé ordította:

— Maradj, Aga Bég! Halál fia, a ki ma megfutamodik!

Igaza volt, teljesen igaza volt a derék vékylnek, a mint-hogy erről azonnal saját szemeimmel győződhettem meg. Úgy láttam, mint a hogy most titeket látlak, azt a lovas tömeget, melyről imént szóltam, mintegy varázslat következtében ezer meg ezer apró csapatra oszladozni, melyek a síkon végig rohantak s mint a kik a vidéket jól ismerték, ügyesen minden akadályt elkerülve, megkerülték, közrefogták és megragadták a menekülőket, miközben ütötték, verték őket, elszedték puskáikat és száz számra foglyúl ejtették őket.

— Látjátok! Látjátok, fiaim! — kiáltotta újra a vékyl. — Ez a sors vár rátok, ez vár ránk, ha nem tudunk együtt maradni! Előre! Bátorság! Kitartás! Tüzet!

Mintegy ötvenen voltunk ott. A szemeink elé táruló iszonyú látvány oly nyomatékot kölcsönzött az őrmester buzdító szavainak, hogy a mikor ez átkozott zsványoknak egy tömege felénk közeledett, kis csapatunk gyorsan összetömörült s valóban tüzet adtunk, majd újra töltöttünk és másodszorra is tüzeltünk, sőt harmadszorra, meg negyedszerre is. A szent Imámokra, néhányat elesni láttunk ez eretnekek, ez átkozott kutyák közül, kik Abu-Bekker, Omár és Ozmán párt-hívei: bárcsak örökké égnének e szörnyetegek a pokol tüzeiben! Elesni láttuk őket, mondom és ez annyira fölbuzditott

bennünket, hogy a vékyl parancsára, szorosán összetartva, együttesen előre haladtunk az ellenség fölkeresésére, mely megállt s nem közeledett felénk. Egy percznyi habozás után meghátrált és elfutott. Ez idő alatt a többi turkomán bandák tovább üldözték a menekülőket, összeterelték őket, megölték néhányukat, a többit ütötték-verték s mindenkit magokkal hurczoltak, a kit csak bírt a lába. Diadalmi kiáltásokat hallattunk. Allah! Allah! Ja Ali! Je Hasszán! Je Husszein! Örömünk tetőpontra hágott: meg voltunk mentve és semmitől sem kellett félnünk!

Alapjában véve mi nagyon szerencsések voltunk. Ötven közül, a hányan körülbelül voltunk, úgy találtuk, hogy harminczunknak van hasznavehető állapotban a fegyvere. A magaméról nem beszélek, mert ennek először nem volt kakasa, másodszer pedig el volt repedve a csöve. Mindazonáltal ez is jóra való fegyver volt, mint később tapasztalhattam; egy erős kötéllel ráerősítettem a szuronyt, melynek hiányzott a fogantyúja: ez a szurony így nagyszerűen állt s csak alkalomra vártam, hogy használhassam.

Meg kell mondanom, hogy példánk követőkre talált. Nem messzi tőlünk három-négy csoport katonát pillantottam meg, kik szintén tüzet adtak s kikhez a turkománok szintén nem mertek közelíteni. Ezenkívül egy körülbelül három-négyszáz főnyi lovas-csapat fürgén neki vágott az ellenségnek és visszavett tőle foglyokat meg egy ágyút. Szerencsétlenségre senki se tudta, hová lettek magok a tüzerek és a lőszerkocsijaik. Az ágyút tehát egy árokba döntöttük. Egy óra hosszágig láttuk még a turkománokat, a mint a távolban folytatták a katonák összefogdosását, aztán eltűntek foglyaikkal a láthatárról. Ekkor különböző csapataink egymáshoz közeledtek s láttuk, hogy egészben véve lehetünk úgy hét-nyolczszázan. Ez nem volt sok ahhoz a hat-hét ezerhez viszonyítva, a mennyien jöttünk Meshedből. De elvégre ennyi is valami volt, s mikor együtt voltunk és elgondoltuk, milyen rettentő orozslánok vagyunk, egy perczig se kételkedtünk abban, hogy képesek leszünk oly területre jutni, a hol a turkománok nem ejthetnek majd foglyúl. Annyira meg voltunk elégedve, hogy semmi sem tetszett előttünk nehéznek.

A mi szakaszvezetőnk véletlenül a lovasok juz-bashyja volt. Egy kurd ember volt, névleg Rhézy-Khán; magas, szép

legény, rövid szakállal, égő szemmel és nagyszerűen föl-szerelve. Annyira vidám volt, hogy boldogsága lovát is föl látszott lelkesíteni; ló és lovas minden mozdulatnál csak úgy lángolt a tüztől. Ott volt aztán még egy bizonyos Abdulrahym a bakhtyaryaktól, egy nagy ficzkó, elefántnak való vállakkal. Így kiáltott hozzánk:

— Fiúk! Fiúk! Valóságos Rusztemek és Iszkenderek vagytok! Az utolsó emberig kiirtjuk ezt a rongy turkomán hadat!

El voltunk ragadtatva. Énekre gyújtottunk. A gyalogságnak két tisztje volt: egy hadnagy, a kit nem ismerek és a mi vékylünk. A derék ember fölkiáltott:

— Most már csak harapni való kell és puskapor!

Észrevettük, hogy majd meghalunk az éhségtől. Ezen azonban tudtunk segíteni. Mindannyian neki álltunk s elkezd-tük a füvet tépdetni a sikon. Egy részét félre tettük a lovak számára, a többivel levest akartunk főzni magunknak. De az eső folyton záporként zuhogott s annál nehezebb volt tüzet gyújtani, mert sehol sem akadt fa. Bizonyára gyújthattunk volna száraz füvet is, száraz lett is volna elég, de most meg volt dagadva a víztől. Arra szántuk tehát magunkat, hogy megeszszük a füvet úgy, a mint van. Bizony nem volt valami jó, de megtöltötte gyomrunkat s az nem morgott többé. A mi a puskaport illeti, ennek a kérdésnek megoldása már nehéz volt. Mikor Meshedből elindultunk, nem igen kaptunk belőle. A tábornokok eladták. Most tehát ugyancsak sok nehézségbe ütközött megszerzése. A halottaktól összeszed-tünk néhány töltényt. Mintegy háromszáz olyan puskával rendelkezünk, melyeket el lehetett sütni s mindent összevéve, három lövés esett egy-egy puskára. Rézy-Khán mindegyi-künknek lelkére kötötte, hogy ne lőjünk, míg ő nem ve-zényli ezt. De a legények annyira boldogok voltak, hogy a győzelem öröme még azon este némelyek ellövöldözték töltéseiket: különben az mit sem tett, hiszen jó szuronyaink voltak.

Egy nagyon kedvező véletlen következtében a környé-ken valamilyen elsáncolt táborhelyet fedeztünk föl, mely a régi pogányoktól eredő alkotmány volt, nagy kő-védfallal s középütt mocsárfélével. Ide vonultunk vissza az éjtszakát töl-teni, a mit igen helyesen cselekedtünk, mert hajnalkor vissza-

tértek a turkománok s minthogy számosabban voltak mint mi, ha sík helyen támadnak meg újra bennünket, bizony porúl jártunk volna.

Így falaink mögül rátüzeltünk az ellenségre s néhányat meg is öltünk közülök. Azonban ők veszett dühvel ugrottak le lovaikról és mint megannyi hangyák nyüzsögve másztak fölfelé falaink kövein, mire mi szuronyt szegezve támadtunk rájuk, Rézy-Khánnal élünkön. Oly keményen elbántunk velök, hogy tíz perczyi erőfeszítés után meghátráltak és elfutottak. Szerencsétlenségre Rézy-Khán és a nagy Bakhtyary, kik tigrisként harczoltak, mindketten elestek. Én egy készszúrást kaptam a karomon, azonban Isten irgalmából csak karczolás volt az egész.

Hanem lássátok csak, milyen gonosztevők ezek a turkománok! Elfutottak, de nem messzire. Majdnem azonnal visszatértek és falaink körül kezdtek föl s alá lovagolni. Úgy látszik, föltűnt nekik, hogy mi nem sokat lövöldöztünk. Nos most meg észre vehették, hogy egyáltalán nem lövünk. Ennek nagyon alapos oka volt: már teljesen elfogyott a puska-porunk. Nem volt belőle már egy csipetnyi, nem egy szemernyi sem. Isten jól tudja, mit cselekszik!

Ellenségeink ekkor újabb rohamot kíséreltek meg és egy részök megint, még egyszer gyalogsággá alakult át. Ezek hangyákként kezdenek küszni az erődítvény meredekén. Kirohanunk, élünkön a vékylllel; ismét visszavetjük őket, levágunk közülök egy tuczatot, megfutamodnak, de ránk támad a lovasságuk s épen csak annyi időnk marad, hogy visszahúzódhassunk fészünkbe. Távoloról látjuk, mint fut a turkománok közt a vékyl feje egy lándzsa hegyére tűzve.

Jaj, de hogy el ne feledjem mondani: azon éjjel rettenetesen fáztunk. Egyetlen egy szövetszál nem maradt a ruhából szárazon szegény testünkön. Az eső folyvást esett. Az a kevés vizes fű, melyet gyomrunkba bekebeleztünk, nem sok erőt adhatott. A mi engem illet, én nagyon rosszul éreztem magamat, embereink közül körülbelül hatvanan meghaltak, a nélkül, hogy megmagyarázhattuk volna magunknak, miért és hogyan? A magasságbeli, irgalmas Isten akarta így!

Gróf GOBINEAU J. A. után, francziából

Gy. H.

JUPITER PLUVIUS.

1904. Július.

Alszol-e, vagy meg is haltál,
Esős Jupiter a magasban?
Vagy nem igaz s csak mese már,
Hogy víztömlőd kifogyhatatlan?

Im' nézd, rég óta mint eped
A szomju föld, gyötörten égve,
Kínjában keble mint reped
S csüggedten mint tekint az égre!

Nincs ott vigasz, nincs ott remény,
Ott száraz felhők szálldogálnak
S néha szánólag, könnyedén
A tüzelő nap elé állnak.

De a nap azt sem tűrheti,
Haragosan elfújja őket,
Lángostorát lebegteti,
Fent és alant pusztítva éget.

Izzadoz a bércz orma fent,
Bár hőköpenyt öltött magára,
Lefosztja róla a köpenyt
A tűznap olvasztó sugára.

Az ember is búsán sohajt,
Perzselt kalászeit szemlélve:
Vajon, vajon marad-e majd
Egy betevő falatja télre?

Bögve jár az éhes barom .
A torzsáig kisült mezőben,
Ha megtér is, az udvaron
Zöld takarmány nem várja bőven.

S hiába fürdik a veréb,
Hiába száll a fecske földszint:
Bíztat, de nem segít elébb;
Esőre most hazug jel ez mind.

Az éj sem ígér semmi jót,
Nem könyörülőbb, mint a nappal,
Nem enyhíti a tikkadót
Titkon szülemlő hűs harmattal.

Szólj bele, esős Jupiter!
Hisz' a napot is te kormányzod:
Meglásd, a föld mint ünnepel
S mint dicsóít, ha jól megázott.

LÉVAY JÓZSEF.

CSÖNDES ÉJJEL.

Csöndes éjjel egymagamba' járok :
 A köves út ködön csillán át :
 Összesúgnak fönn a csillagpárok,
 S a vadon lesi az Úr szavát.

Milyen fönség ül az egész tájon !
 Fényben úszik a föld és az ég . . .
 De mi sajt át szivemen oly fájón :
 Vaj' mit sirat? s mit kívánna még?

Óhajom nincs az életbe' semmi,
 S nincs miért bánkódjam múltamon,
 Csak pihenni vágyom és feledni :
 Szabadság kell nékem s nyugalom.

De nem a hideg sir örök álma —
 Úgy borúljon rám szemfödelem,
 Hogy szivem verése meg ne állna,
 És tovább is élnek odalenn.

S míg örök-zöld, árnyas levelével
 Susogó tölgy-gally karolna át,
 Ott is hallanám nappal meg éjjel
 Hü szerelem altató dalát.

LERMONTOV után, oroszból

SZABÓ KÁROLY.

MAGDALAI MÁRIA.

E folyóirat 1901. évi 291. számú füzetében Sudermann *Keresztelő János* című tragédiájáról szóló ismertetésem végén örömemet fejeztem ki azon, hogy íme a XIX. század végének egyik legnagyobb realista írója oda áll a világot jelentő deszkákra és lesöpörve a sok szemetet, a melylyel onnan a czédaság és frivolitás lélekbeteg prófétái a naiv közönség lelkét megmérgezik: édes prédikációba fog nagy eszmékről, és a legszentebbet, a legmagasztosabbat, a szeretet üdvözítőjét és az üdvözítő szeretetet hirdeti. És a színház néhány órára azzá lesz, a minek mindig lennie kellene: templommá, a hol a legszentebb eszmék oltártüzei égnek. — Kifejeztem abbéli ohajomat, vajha e téren a XX. század drámaköltői közül is minél többen nyomába lépnének. — Ohajom nem volt pusztán ábránd, korunk drámaköltészete szívesen fordul a bibliai történethez ihletért és drámai tárgyért, a minek egyik tanúbizonysága Heyse Pál *Maria von Magdala* cz. drámája,* a mely, mint tudvalevő, megjelenése óta igen nagy port vert fel és különböző megítéltetés tárgya volt.

A közvélemény, szemben e drámával két nagy harcros táborba oszlott. Amott a Heyse-enthusiasták, a kik a gondolat, a szó és a művészet szabadsága érdekében szállnak a mű mellett sorompóba; emitt a Heyse-gyűlölők, a kit a keresztényen vallás és erkölcs kiczégérezését, a hívő lélek vallásos kegyeletének durva megtámadását olvassák ki csak e műből s annak színrehozatala elébe, a hol csak tehetik, hathatós

*) *Maria von Magdala Drama in 5 Akten von Paul Heyse.* Stuttgart und Berlin 1903. (II. Auflage.)

akadályokat gördítenek.*) Ez utóbbi tábornak a hívei a theologusok s első sorban a papság kebeléből verődnek össze.

Nincs okunk egyik tábor jóhiszeműségében sem kételkedni, sőt mert mindkét irány indítéka nemes és komoly, rokonszenvüket is egyaránt megosztjuk közöttök. Más kérdés azonban, vajon az igazságot, a melyet mindkét irány természetesen magáénak vitat, nem takarja-e homályos fátylával bizonyos jóhiszemű elfogultság, a mely megvesztegeti az ítéletet s lehetetlenné teszi a tiszta látást?

Ez okból Magdalai Máriával való megismerkedésünk épen nem szűkölködik az actualitas érdeke nélkül és feladata, hogy előmozdítsa a mű elfogulatlan megítélését; és pedig gondos figyelembe véve egyrészt a vallásos kegyelet érdekét, a melynek szentségtörő megbántalmazása ellen magunk is a leghatározottabban síkra szállunk mindenkor, másrészt pedig a költői szó s drámai előadó művészet szabadságát is, a melynek ok nélkül való korlátozása ellen ugyan csak tartózkodás nélkül oda kiáltanók erélyes tiltakozásunkat.

Egyházi oldalról általában nem szívesen látják, hogy modern drámairodalmunk — s ez épen egyik érdekes jellemvonása — mind sűrűbben kezd bibliai tárgyakkal foglalkozni. Ez az aggodalom érthető is, mert a fenségest, hozzá ha az a vallásos élet természetfölötti eszme köréből van véve, csak a vallásosan is ihletett igazi költői genius van hivatva megszólaltatni: különben fonákká, torzzá válik az avatatlan kézben. A költői feladat e végtelenül nehéz voltából foly, hogy a drámaírók Jézus alakját egyáltalán színre vinni nem is merik, hanem hőseiket rendszerint az isteni Mester környezetéből választják, egyik Keresztelő Jánost, a másik Iskariótes Judást,**) a harmadik Magdalai Máriát stb. . . . De bárha Jézus maga e drámának egyikében sem szerepel: Jézus-dráma azért az valamennyi s czélja a költői genius világossága mellett feltárni szív és értelem számára egyaránt azt a nagy titkot, a mely ott áll a

*) Ausztriában a dráma előadása tényleg tiltva van. — Hazánkban eddig tudtommal csak Pozsonyban próbálták meg színrehozatalát, de vallásos aggodalomból sikerült azt a clerusnak mindkét ízben (először Széll, majd Khuen-Héderváry belügyminiszterekhez való befolyamodás útján) idején megakadályozni.

***) Különösen Judás-dráma sok van.

világtörténelem központjában s a mely nemcsak a hit számára üdvnek és életnek, hanem az értelem számára is szabadságnak, igazságnak és egész emberi művelődésünknek forrása időtlen időkre, míg csak ember lesz e földön. Megfejténi igyekeznek pedig a nagy titkot ember számára, tehát emberi czélből és emberi módon. Azok a bibliai alakok azért, ott a drámai cselekvény fonalán, egytőlegyig mint emberek jelennek meg előttünk, emberi erények és bűnök képviselőitében: sorsukban, jellemökben a mi csodás és megfoghatatlan, az is itt, a dráma természetének megfelelően, a lélektani elemzés bonczoló kése alá kerül: s a milieuben Jézus alakja maga is inkább emberi oldaláról talál csak megvilágítást.

Íme itt a forrása azon bizalmatlanságnak és türelmetlenségnek, a melylyel a maga metaphysikai igazait oly féltékeny gonddal őrző egyház az ily bibliai tárgyú drámákat már előre is fogadja s elítéli. E bizalmatlanság kétségkívül tiszteletet érdemel még túlzásaiban is, mert nemes és intensív ösztönből fakad, az imádás ösztönéből, a melylyel üdvének fejedelmén, megváltóján csügg. De más kérdés: vajon e bizalmatlanság, e türelmetlenség egyáltalán jogosult-e?

Mindenesetre megfontolni való jelenség, hogy minden egyházi ellenhatás és tiltakozás mellett is, a modern drámairodalom csak nem hagy békét a bibliának, sőt mint az imént jeleztem, egyik érdekes jellemvonása épen az, hogy mind sűrűbben merít az újszövetségi történet forrásából s teszi a váltság nagy titkát költői megfigyelése és alkotása tárgyává. Ez a jelenség annyival inkább is feltűnő, mert korunk egészben vallástalan kornak van elhíresztelve, a melynek a szív legmagasztosabb érzelmei és vágyai, a lélek üdvösségszomja iránt nincs érzéke. Hát én megvallom, hogy ezen korunkkal szemben különben is inkább csak egyházi oldalról hangoztatott rideg vádban osztozni nem tudok. Az én szememben az a tény, hogy korunk drámai költészete mindinkább fokozódó érdeklődéssel fordul a bibliához, korunk felébredt vallásosságáról tesz épen tanúbizonyságot; s meggyőződésem, hogy drámairóink csak lelkök benső vallásos ösztönét követik akkor, a midőn ily bibliai tárgyú műveikben a kulcsot keresik oly mysteriumokhoz, a melyek az egyházzal s velünk együtt nekik is «út, igazság

és élet». — Nem, nem vagyunk mi sem vallástalanabbak, mint az ember átlag volt minden korban, csak másképp vagyunk vallásosak. Szemünket felnyitották a természettudományok, itéletünket élesre köszörülte a lélektani alapokra fektetett történeti kritika. — Lélektani, emberi megoldást keresünk minden téren, még a vallás, a csodákban való hit körében is és lelkünk nem nyugszik, nem nyugodhatik meg addig, a míg kételyeire, tépelődéseire e téren is kielégítő feleletet s e feleletben megnyugvást nem talál.

A midőn azért a modern drámairodalom mind sűrűbben keresi fel a bibliai történeteket, hogy azokból tárgyat és lelkesedést merítve, e történeteknek emberi, lélektani magyarázatát adja: alapjában oly jogot gyakorol, a melytől őt semmiféle egyházi tekintély meg nem foszthatja, eredményében pedig nemcsak a kedélynek általában, de eminens értelemben a vallásnak s e reven az egyháznak érdekét is szolgálja. Az egyháznak e megfigyeléstől nem kellene idegenkednie, sőt a léleknek e sovárgó törekvését világosság és igazság után csak örömmel kellene ápolnia. Hiszen ha volt idő, a mikor örömmel látta, a mint hogy ma is látja, hogy a művészek egész nagy és előkelő gárdája nemcsak művészi becsvágyból, hanem lelki ihlettségéből is a vallás nagy titkainak, a biblia főnséges jeleneteinek feltárására és szemléltetésére áldozta ecsetét és vésőjét: nem veheti rossz néven, ha most meg modern korunk leghatalmasabb művésze, a drámai költészeti tollát adja e szent szolgálatba s keresi emberi módon (másképp ugyan hogy is kereshetné!) és az emberi lélek törvénye szerint azt, a mit az egyház inkább csak transcendens, isteni oldaláról világít meg a hagyomány nemes patinájával bevont tisztos jelképeiben és dogmaiban. Miként egykor a bibliai tárgyú festészet és szobrászat fényt és dicsőséget árasztott az őt felkaroló egyházra s neki nemcsak a művészi szép, hanem a vallásos érzelem aethetikája szempontjából is megbecsülhetlen szolgálatot tett: úgy lesz az majd a drámai költészettel is. Mert hiszen a költészeti is Istentől ihletett művészet, sőt még nemesebb és fenköltebb, miként testvérei, a festészet és a szobrászat; kijelentés az is, a melyen át Isten lelke beszél az emberi lélekhez, akár csak a vallásban: miért hát tőle idegenkedni, miért vele szemben türelmetlenkedni? Avagy nem veszi-e

észre az egyház, hogy a midőn modern drámairodalmunk mindinkább a bibliai térre lép s a biblia nagy kérdéseivel foglalkozik: ennek oka első sorban épen abban rejlik, mert a tépelődő lélek e nagy kérdésekre nézve az egyház tekintélyszerű magyarázataiban megnyugvást többé nem talál s maga igyekszik világosságra jutni ott, a hol az, a ki őt a világosságra vezetni hivatva volna, sötétségben vagy legalább is homályban hagyja?

Az én szememben nagy jelentőségű s lélektanilag is teljesen indokolt dolog az, hogy épen a mi korunk drámaköltészete mind szivesebben fordul a bibliához. Renaissance az, a melynek még csak hajnalpirkadását éljük, de a mely világosságnak, vallás-erkölcsi láthatárunk tisztulásának hirdeti közeledtét. Nem szabad a mellett szemet hunyni azon tényre sem, hogy modern drámairodalmunk a verismus hamisan magyarázott jelszavából kiindulva, a realismus és a materialismus süllyesztő lépcsőfokain mindinkább elfajúlva nemcsak könnyűvé, de könnyelművé tette a műzsát, sőt azt szinte pörére vetköztette ki erkölcséből. Ellenére e szomorú ténynek, sőt épen ezért a komoly drámai műzsának a bibliához való visszatérése kétszeresen öröndetes. Örök igazságok forrása a könyv s a ki belőle merit, új életnek vizét meríti — üdülésül a szomjazóknak, gyógyulásul a betegeknek.

Csak tudjunk belőle meríteni . . .

* * *

Ezen inkább általános természetű, tárgyunk szempontjából azonban épen nem felesleges elmefuttatás után térjünk át drámánkhoz s kitől nevét is vette, hősnőjéhez, Magdalai Máriához. Ismerkedjünk meg vele előbb úgy, a mint őt maga a hiteles bibliai hagyomány bemutatja, majd meg úgy, a mint szerzőnk az ő alakját megteremtette s jellemét megrajzolta.

Magdalai Mária, miként neve mutatja Magdalából, egy galileai helységből származott.*) Életviszonyairól egyebet evangeliumi tudósításaink nem mondanak, nyilván, mert őket e nőnek csupán a Jézus életével és működésével kapcso-

*) A mai Madschdel, öt negyedóránnyira Tiberias (a régi Geneareth) tavától, nyugat felé.

latos viszonyai érdekelték. Ide vonatkozóan aztán megtudjuk, hogy ez a szegény nő ördögös volt, a kiből Jézus «hét ördögöt űzött ki» (Márk 16, 9. Lukács 8, 2.), a kit tehát korának e rettegett betegsége nem közönséges mértékben tartott megszállva. Jézus korában a zsidók között a rossz szellemekben, ördögökben való hit — a melynek eredete nyilván a persa vallás befolyására mutat vissza — felette el volt terjedve s általában minden testi avagy lelki betegséget, főként a melynek okát megfejtteni nem tudták, e rossz szellemekre vezették vissza. Süketség, némaság, vakság, köszvény, szélhűdés, az idegbetegség különböző fajai, a histeria és az epilepsia — mind, mind a rossz szellemek munkája, a melyek megszállják a szegény embert s gyötrik és kínozzák mindaddig, a míg ráolvasással, bűbájolással s más egyéb cabbalistikus mesterfogásokkal belőle ki nem űzetnek. Mert a dæmonokba vetett babonás hit szükségszerűen maga után vonta az ördögűzés (exorcismus) babonás művészetét is. Nos ilyen hét ördögötől megszállt szegény beteg volt a mi magdalai Máriánk is, min nyilván erős histeriát, vagy tán épen epilepsiát kell értenünk — s e rettenetes bajából szabadította meg őt a szelid názáreti Mester, helyesebben az a magát teljesen odaadó, az a vágyva remelő hit, a melylyel betegünk a szelid Mester elé járult. Jézus ugyanis nem bűbájlott, mint babonás kortársai; neki csak egy gyógyszere volt: a beteg hite. Orvosi rendelete csak e négy szó volt: «Ne félj, csak higgy»... S a hit áldott suggestiója e szegény beteget meg is gyógyította: «A te hited megtartott tégedet»...

E hit az Üdvözítőnek a saját meggyógyulta alapján is beigazolt isteni erejében oda füzte aztán Máriánkat Jézushoz az imádnak és szeretetnek eltéphetlen lánczaival. Több, hasonló sorson átment társnőjével állandóan Jézus nyomdokait követi s őt és a tanítványokat élelmi szerekkkel látja el (Lukács 8, 2—3); sőt a mikor a tanítványok elhagyják mesterüket, ő akkor is híven követi lelke orvosát egészen a kereszt alá (Máté 27, 56. Márk 15, 40. János 19, 15), majd kihült tetemét is elkiséri a temetkezési helyig, a hol görcsös zokogással összerogy... Másnap szombat lévén, nem mehet ki a sírhoz, de a következő napon már «nagy-kora reggel» oda siet drága kenetekkel, hogy imádott Mesterének testét bebalzsamozza s az enyészettől megóvjja; de im a kő el-

hengerítve, a sír üres . . . Kétségbeesve lép be a sziklaüregbe, de drága halottját nem találja. Lelke elveszti egyensúlyát. Ott ögyeleg a sír körül s a midőn meglát egy kertészt, ettől kérdi: «Uram, talán te vitted el?» . . . A kertész megszólal, csak egy szót ejt ki: «Mária!» — Mily hang ez? Kinek a hangja ez? Ily édesen, ily szeliden, ily bánatosan gyöngéden csak Ő tud beszélni. Oh mert ott cseng az a hang mindig benn a lelke mélyében, hogy nem is hall mást, csak azt, csak azt . . . Föltekint — s ime csakugyan Ő az, a Mester, a feltámadott Mester . . . Lábai gyökeret vernek a földbe, ajkai is a szent meglepetés örömében csak egy szót rebegnek: «Rabbuni!» (Én Uram!). Azután lassan magához tér szent aléltságából és a szívét eltöltő új boldogság lelkétől hajtva visszasiet a városba, hogy kikiáltsa édes nagy titkát s oda vonhassa magával a félenken bujdokoló tanítványokat az üres sírhoz s ott hirdesse nekik, velök: «Az Úr feltámadott!»

Az új-szövetség e magdalai Máriáját megtaláljuk később a keresztyén művészetben is, a legkülönfélébb alakban, de valójából teljesen kiforgatva, mint bűnbánó Magdolnát. E művészet kiinduló pontját pedig az egyházban idővel kifejlett hagyomány tette, a mely az új-szövetség magdalai Máriáját ugyanennek a történetnek egy másik nőalakjával azonosította, azzal a névtelen bukott nővel, a ki, Lukács evangéliumi tudósítása szerint, sötét múltja miatt való mély és emésztő lelki bánatában járul Jézushoz s a magával hozott alabastrom-szelencze drága nárdusát a Jézus fejére öntve oda borul ennek lábaihoz, keserves könnyullatásával öntözve, majd meg leomló hajfonadékával törölve meg azokat. (7, 37 sk. v. ö. Márk 14, 3 sk., Máté 26, 6 sk., János 12, 1 sk.) A bűnbánat és töredelem e benső megnyilatkozására hangzik el Jézus bűnoldó ígéje: «Az ő sok bűnei megbocsáttattak neki, mert igen szeretett», és szelíd áldó szóval bocsátja el a töredelmének könnyzáporában megtisztult bűnöst: «Eredj el békességgel! A te hited megtartott téged!» — Az egyház e bűnbánó Magdolnáját a festőművészet különböző formában ábrázolja. — Ott járul Jézushoz az alabastrom szelenczével, ott jajveszékél a kereszt tövéhez rogyva, melyet vörös hajával elborít, ott követi roskadozva, dült

ábrázattal a drága tetemet a sírüreg felé, ott epekedik az üres sírnál a másik két Mária között, a mikor végül neki Jézus a kertész alakjában megjelen s végül ott vezekel a puszta magányában, elmerülve a bibliába s lelkében Üdvözítőjével társalogva. — Különösen ez utóbbi alakban ábrázolták őt egy Correggio, egy Tizian, egy Rubens, egy Van Dyck és egy Battoni s azóta Mária Magdolna a büntudattól üzött, de azt levezekleni törekvő női lélek típusává lett; mint ilyennek emlékét a római katolikus egyház július 22-én ünnepli. — Hát ez az azonosítása magdalai Máriának azzal a névtelen bűnbánó nővel minden történeti alapot nélkülöz. Lélektanilag jól megértjük, mint tette az egyház, az elbukott nők megmentésének nemes gondolatától vezetve, a mi magdalai Máriánkat, a ki — miként láttuk — súlyos beteg volt ugyan, de bukott nem, bűnbánó Magdolnává: de e két alaknak a valóságban egymáshoz semmi köze. — Bűnbánó Magdolna alakjának igenis van helye a keresztyén művészet történetében, de az evangéliumi történetben épen nincsen.

E megkülönböztetés a való történet magdalai Máriája és az egyházi hagyomány emlőin nagyra nőtt keresztyén művészet bűnbánó Magdolnája közt egyáltalán nem akarja azt jelenteni, mintha e történeti valótlanságért az egyházi hagyományt, vagy épen a keresztyén művészetet elítélnők. A művészet szabad és tárgyát eszményi céljának megfelelően minden külső megszorítás nélkül souverain módon alakíthatja. Szemében nem a történeti való, de a művészileg igaz bír csak értékkel és jelentőséggel. S ha fölfogása történetileg tán nem felel is meg mindenben a valóságnak, azért teljes kifejezője lehet az eszmei igazságnak, a melyet elénk tárni és szemléltetni célja és hivatása. Igy vagyunk a keresztyén művészet bűnbánó Magdolnájával is s egyáltalában nincs okunk tiltakozni az ellen, hogy ez az alak az újszövetségi történet két külön nőalakjának jelleméből van összeszerkesztve: mert érezzük, hogy e két nőalaknak, magdalai Máriának és annak a bukott nőnek egy alakba való olvasztása csak kétszeresen meggyőző erővel hirdeti nekünk azon csodás isteni erőnek bizonyosságát, a mely Jézus áldott személyéből az ő benne hívők lelkébe áradt s a mely képes volt a hozzá folyamodó szegény halandó embernek nemcsak testi, hanem lelki

és erkölcsi megújódását is munkálni. E tényben is bizony áll Aristoteles tétele, hogy «a költészet igazabb, mint a történet» — még ha olykor ennek valósági elve mögött marad is . . .

* * *

Az épen most kifejtett okból nem tehetünk kifogást az ellen sem, hogy drámánk magdalai Máriája egyáltalán nem az a szegény, súlyos testi betegségéből Jézusba vetett erélyes hitének suggestiója által meggyógyult hűséges nőtanítvány, a kinek jellemével főntebb megismerkedtünk, hanem egy képzeletbeli eszmény, a melyet a keresztyén művészet bűnbánó Magdolnájának alakja sugalmazott és teremtett meg. Az új mozzanat, a mely a mi szerzőnk magdalai Máriáját a keresztyén művészet bűnbánó Magdolnájától megkülönbözteti, az, hogy — a miről a művészi hagyomány mit sem tud — drámánk a maga hősnőjét az áruló Judással hozza szerelmi viszonyba s Judásnak és Jézusnak, valamint magának Máriának katastrópháját is e bűnös szerelemből s a belőle támadt drámai összeütközésből vezeti le. Bár e katastrópha Máriára nézve valójában megtisztulás és újjászületés. Drámánk tehát, legalább a mi hősnőjét illeti, épen nem tragikusan végződik. — Nem mulaszthatom el itt annak kiemelését, hogy Máriának az áruló Judással való e bűnös viszonyba hozása, bárha a keresztyén művészi hagyományal szemben új mozzanat is, magában véve újnak épen nem mondható. Megtaláljuk azt már előbbi időkből is, hasonló drámákban. Így Schmidt Elza *Judas Ischariot* című drámai költeményében (5. kiadás 1879.) és Franz Otto hasonló című szomorújátékában (1869.), a mely utóbbi tárgyát nyilván az előbbiből merítette, viszont szerzőnk pedig a magáét mind a kettőből.

Nem lesz érdektelen azért e három drámát e tekintetben röviden összehasonlítani.

Mind a három drámában Judás egy intransigens zsidó, a ki gyűlöli a római uralmat s mert Jézusban politikai szabadtót remél, csatlakozik hozzá, hogy azután csalódva messiási reményeiben, Jézus árulója legyen, a mivel csak a saját tragédiáját pecsételi meg. Ennek a forradalmár léleknek akad útjába egy törékeny virág: Mária.

Schmidt Elza drámai költeménye szerint e Mária egy szegény, de igen szép leány, de nem a magdalai, hanem a bethaniai Mária, Lázárnak és Márthának a testvére, a kit szépsége könnyelművé, majd bűnössé tett s ki a szerelem bűnét elsöben Judástól tanulta meg. . . E bűnös viszony révén a süllyedt leány csak eszközzé lesz Judás kezében. Egy alkalommal a római procurator, Pilátus meglátja a szép leányt és szerelemre gyúlad iránta. — Izrael leányának ekkor merész álma támad. — «Ujjongj büszke szív» — így kiált fel, — mert hiszen itt az alkalom, hogy bűnös multját egy nagy áldozattal kiengesztelheti. Oda adja magát Pilátusnak, a gyűlölt idegennek, hogy ennek oldalán népének védangyala, édes anyja legyen. . . Ám álma nem sikerül, hatalmat Pilátuson nem vehet, közeledni sem tud gyöngéden a gyűlölt idegenhez, mert a zsidó nő szívének, ajkának — undor ez. . . A csalódás megtöri — s e lelki állapotban hallja Jézus szelid hívó szavát: «Jőjjetek hozzám mind, a kik fáradtak vagytok és lelketeket teher nyomja és én megvigasztallak titeket.» Ez ige megváltás neki s oda roskad sírva az élő Szeretet elé, a ki enyhítő balzsamot öntött bűnös szívébe. — Sok megpróbáltatás éri még, de lelkén többé a bűn nem diadalmaskodik. Hiába követeli vissza újból Judás, varázshatalma nincs már többé felette: mert Mária egész lelke, egész szíve csak a Jézusé. Őt követi híven, boldogan, — ott van nyomában minden veszedelmek közt, ott a keresztnél, s a midőn a szeretett Mester lelkét kiadja — Máriának csak egy helye van — a puszta magánya, hogy oda visszavonulva szíve szerelmének, üdvössége Fejedelmének éljen, minden bűnös szennytől vezeklés közt megtisztulva, megszentülve. . . Így emelkedik ki Mária az erkölcsi posványból Jézus szerelmének megtisztító, kiengesztelő hatalma által az erkölcsi szabadság fenséges autonómijára, bűnös mámorából fölébredve, őszinte töredelemben és bűnbánatban munkálva lelkének megtisztulását; s áll ott végül mint megtisztult egyén a maga nagy erkölcsi szépségében. . .

Hasonló, bár sem æsthetikai, sem lélektani szempontból Schmidt Elza Máriaájához nem fogható jellem Franz Otto Mária Magdolnája is. Judásnak, a ki maga ábrándozott a messiási hivatásról, de mint erősebbhez, Jézushoz szegődött,

még gyermekkori játszótársa, majd meg a szeretője Mária Magdolna, a kit szerzőnk rajongó, ábrándos, de könnyelmű léleknek fest. Csakhogy a leány lelkében nagy változás történt, a mióta Jézus őt a pharizeusok kezéből kiszabadította, a kik őt, erkölcstelenség vádja miatt, meg akarták köveztetni. Ez az esemény a leány egész erkölcsi valóját egyszerre átalakítja, lelke Jézushoz vonzódik, miért is Judást nem tudja többé érzéki szerelemmel szeretni . . . Judás sötét lelkét, különösen a mikor Mária azt a drága kenetet Jézus fejére önti s lábait könnyeivel mossa s hajával törli, mély keserűség szállja meg. Úgy érzi, hogy Jézus megrabolta őt mindenétől; elvette becsületét, el szíve szerelmét s tekintélyét a nép előtt. Eleinte még irtózik attól, hogy Jézust elárulja, s lelkének e meghasonlása közben Máriához menekül, hogy szerelmében találjon enyhülést és csillapodást. De Mária végleg visszautasítja őt. Szíve egészen a Jézusé, érzéki szerelmet többé nem ismer. Judásban most a kegyetlen csaló-dás megszűli az árulót — s Jézus számára kész a Golgotha. Ezzel azonban betelik Judás tragédiája is, a kit Mária megátkoz, szörnyű lelkifurdalásai pedig végül is az öngyilkosságba üznek.

A tragédiában Mária alakja, főként a végső fejleményeknél fogyatékosabban van megrajzolva, nem is említve azon lélektani képtelenséget, hogy a szeretet Mesterének e megtisztult lelkü tanítványa, a kinek benső lényé csak előbb azon nagy átalakuláson ment keresztül, átkozódni képes lett volna.

* * *

Lépjünk be most már a mi Magdalai Máriánk benső világába s ismerkedjünk meg vele úgy, a mint alakját szerzőnk képzelete megteremtette.

Előkelő fogadó-teremben vagyunk, az asztalon boros kancsó és csemege. Egy kereveten ott ül, mereven maga elé nézve, Magdalai Mária, homlokán ott borong valami titkos bánat, valami nyugtalan sejtelem. A kancsó mellett a két pohár elárulja, a mit egyébként mindjárt úgy is megtudunk, hogy vár valakire. Öreg, bizalmas eselédje, Recha, vigasztalja: feledje el a hűtelent, a kit már négy hete napról napra hiába vár. A hű eseléd nem is tudja megérteni, hogy úrnője

mit szeret azon a «kisérteties külsejű szörnyetegen»: de Mária torkig eltelt már «a piperkőczők sima, mosolygó álarcaival» s Judásban épen a nyers erélyt, a vad féktelenséget szerette meg, meg azt, hogy lelkében színültig forrott a gyűlölet Izrael idegen elnyomója, a római zsarnok ellen.

A külső ajtón kopogás, s a vágyó nőlélek összerenzen: hátha ő az, hátha visszatért mégis! . . . Az óhajtott vendég helyett azonban három ifjú tolakodik be, egyik Kajafás főpap fia, a ki nemes származásának megfelelően izléstelen ötleteit bibliai idézetekbe önti, a másik egy jeruzsalemi előkelő héber csemete, mind a kettő igazi nagyvárosi kitanúlt aszfaltbetyár, velök tart romlatlanabb vidéki barátjok, Hanauja, a kit magokkal hoztak ide, hogy lássa meg Jeruzsalem világszép aszszonyát, a ki «hódító, mint Eszter és büszke, mint Sába királynője». Mária azonban a betolakodókat ridegen visszautasítja, a midőn pedig ezek nem távoznak, Recha segítségért kiált, mire megjelen a római Flavius, Pilatus unokaöccse, a ki maga is már régebb idő óta óhajtott Mária közelébe juthatni. A bátor és gavallér rómainak nem kerül nagy fáradságába a különben is bizonytalan lábon álló piperkőczőket eltávolítani s hogy magára marad Mária társaságában, vallomást tesz neki, mennyire meghódította őt Mária szépsége s mennyire óhajtja őt. Mária tiszteletre méltó őszinteséggel visszautasítja a rómaid, a kit mint zsidó nő csak gyűlölni tudna vagy mint egykor Jael Siserát, az ellenséges vezért meggyilkolni. . . Az epicureista lelkületű római fölkaczag: «Zeüsre, szép kegyetlen, még hálásnak kell lennem, hogy ajtód előttem mind eddig zárva maradt. De hát hol tanuljátok ti zsidó asszonyok ezt a vadságot, tán a ti Istenetek templomában, a kiről azt mondják, hogy rettenetes, bosszuálló Isten az?» Mária arca elkomorúl: «Nem lépek én soha az ő szentélyébe. Kutasitanának engem onnan, mint bűnös, házasságtörő aszszonyt. És ha a szívem elfásult, hát Isten, az Úr akarta azt úgy, és az emberek gonoszsága, a kik csak eszközök az ő kezében. . .» Flavius lelkét részvét szállja meg. — «Tehát méltatlanságot, bántalmat szenvedtél?» — Erre Mária elmondja élettörténetét. Alig volt 15 éves, szülei egy férfihoz adták nőül, a ki ugyan Magdala leggazdagabb embere volt, de a legsugoribb s léggonoszabb is s hozzá 40 évvel idősebb

Máriánál. Kért, könyörgött, hasztalan, atyja hajthatatlan maradt. Három évig csak viselte terhét, de akkor megszökött férjétől s Jeruzsalembe jött egy barátjával (Judással), a ki részvéttel volt sorsa iránt. Így éltek itt egyideig elrejtözve, míg a magával hozott vagyomból tartott, a mikor barátja eltűnt s az ő csalódott lelkének csak az az egy tapasztalata maradt meg, hogy igaza volt Salamonnak, hiábavalóság e földön minden, még a szülők szeretete gyermekeikhez, még a férfi szerelme is. Csak egyről győződött meg, hogy az nem hiábavaló, csak egy maradt hű hozzá — a vágy, érzelmeinek szomjúsága. Ámde e vágy eredménye is csak mámor volt, de nem boldogság. «Mámor, a melyben elfelejtettem, hogy nincs semmi biztos, semmi hű, semmi szent az életben, s hogy csak azért nevetünk, mert döreség az elérhetlenért siránkozni.»

— Hát a barátság, a mely hűségesebb s vigasztalóbb, mint a szerelem? Nem volt soha legalább egy igaz barátod, Mária?

Mária fejevel bólongat. Igen, volt egy, a ki neki drága volt, mert bepillantatható a lelkébe s azt telve találta fenséges, merész gondolatokkal. Ez a férfi is gyűlölte az idegent s inkább meghalt volna, semhogy a hatalom előtt fejet hajtsón. Ezért a férfiért zárta be ajtaját mindenki előtt, a ki eddig azon ki s be járt. Ám e férfi (Judást érti) nem méltányolta ezt s magára hagyta őt. Most már hát egy újabb tapasztalattal gazdagodott meg a lelke, azzal, hogy hiábavalóság még a barátság is.

A sima római kész a jó tanácsos. «Ha a barátság cserében hagyott, hát kísérsd meg újból a szerelmet...» De Mária elutasítja: — «Soha!»

Ekkor jön Judás, a kiról kisül, hogy nem utazott el, mint Mária hitte, hanem valami Jézus társaságában töltötte idejét, a kihez azért csatlakozott, ott hagyva pénzváltó asztalát, sőt Máriát is, mert benne nemzetének megszabadítóját, a római zsarnok ellen való lázadás leendő vezérét sejtette. Ámde Jézus csak nem bontja ki a fölkelés zászlaját. Ezért Judás hite megingott benne, meghasonlott önmagával s ez állapotban nem mert, nem birt s nem is mert Mária szeme elé kerülni.

Máriát a tudósítás, a melyet Jézusról egyrészt Flavius-

tól, másrészt Judástól hall, ellenállhatlan erővel ragadja meg. Minden áron ő is látni akarja Jézust, a ki ily könnyű szerrel képes a sziveket üdvösségre vagy kárhozatba vezetni. Judás inti, hogy ne vágyódjék oda, hiszen tudnia kell, hogy a kegyesek őt, a házasságtörő nőt, nem túrnék meg körülben. Lám, itt marad ő maga is Máriával, szeretni, feledni. De Mária szívében már ott az a sebző tüske. Elutasítja Judást. «Eredj, engedelmeskedjél csak a te Mesterednek és feledd Máriát». Együttal elfogadja a római ajánlatát, hogy annak házába lépjen, a honnan megláthatja a saját szemével azt a nazareti prófétát. Ott tartózkodik a szomszéd Simon házában. (I. felv.)

Mária tehát Flavius házába megy s ott találja épen Kajafást, a főpapot, a ki a római hatalom segítségét szeretné megnyerni Jézusnak ártalmatlanná tevésére, de csak finom gúnyra talál. A főpap, meglátva Máriát, hirtelen tervet kohol. Rá akarja beszélni, bűnei bocsánatának ígérete mellett, hogy azt a galileit szépségével hálózza be s leplezze le. Ámde Mária elutasítja a főpapot: ő csak egyet akar, a prófétát látni. Arra felé is indul, ámde a Simon házában összegyülekezett sokaság a házasságtörő asszony láttára felzúdul s Mózes törvénye szerint meg akarja őt kövezni. Mária a Flavius háza felé menekül Judás védelme alatt s itt erőtellenül összerogy. Ekkor hallszik a távolból a Mester szava: «A ki közületek bűn nélkül való, az vessen először követ ő reá» (János ev. 8, 7), mire a fölemelt karok lehanyatlanak s a kő az összeszorított markokból a földre hull. Mária aléltóságából végre fölébred, de már egy új Mária az, lelkében egy föltáruuló új világgal. «Élek-e még? Tekintete meg nem semmisített? Oh mért háritottátok el a követet, a melyeket reám akartak hajítani. Most már vége volna. Éjjel fogna körül, és én nem látnám többé azt a nagy, azt a nyugodt, azt a borzalmas szemet reám meredni, a mely szívem fenekére hatol, a mely fölemészt engem. Ott... ott... nem lát-játok? Az Úr, a Biró szemét. El innen, el! Ki ment meg engem e szemektől?!»

A büntudat töredelme már megfogta lelkét s ez az út a megtisztulás felé vezethet csak. (II. felv.)

Az események immár rohamosan fejlődnek. Kajafás főpap és Gamaliel azon tanakodnak, hogy jó volna azt a názá-

rethi álprófétát Judás útján törbe ejteni, a kiről tudják, hogy csalódottnak érzi magát és gyűlöli Jézust. Ámde Judás a pribék szerepére nem vállalkozik. Inkább oda megy Jézushoz, a Simon házába s fölmondja neki nyíltan a bizalmat... A mint bemegy, ott találja Máriát, a ki alabástrom szelenczéből drága illattal önti le Jézus fejét s lábait könnyeivel öntözi, csókjaival árasztja el, hajával szárítja. A magával már is meghasonlott lelket most a féltékenység dühe is elfogja. Kivonsolja Máriát s szemrehányást tesz neki, hogy mindennek szemelättára annak a lábai elé vetette magát. Ám Mária, a ki Jézus ekkor hallott szelid szavainak hatása alatt áll, a kegyelem ígétől fölmelt bűnös asszony, mintegy boldog önkívületben válaszol: «Avagy nem szabad-e a teremtménynek teremtője lábai elé vetni magát? Ő pedig engem újjá teremtett!» Judás az esetet a maga durva materialismusa szerint fogja fel. Féltékeny dühében érzéki szerelemmel vádolja Máriát. Ámde a kegyetlenül ostromolt asszony nyugodtan felel: «Igen, éreztette velem hatalmát, de nem úgy, a mint te gondolod. Tekintete szívembe hatolt, mint egy fáklya s ott minden szemetet, hiáavalóságot és bűnös vágyat hamuvá égetett és csak egyetlen csendes világosságot hagyott ott, a mely lelkemet megvilágosítja és fölmelegíti. Most érzem a boldogságot, a melyet bánat nem követ s a mely engem édesebben ölel át, mint a szerelem karjai. Azért övé az én szerelmem utolsó lehelletemig, e szerelem tiszta, mint a napfény és nincs más kívánsága, mint örökké hozzá föltekinteni, s neki hálás szívvel megköszönni, hogy engem szegény tévelygő, eltévedt asszonyt mennyei irgalmába fogadott...»

Ezzel a szakadás Judás és Mária között teljessé lett. Nem hogy szerelemről, de csak barátságról sem lehet közöttök többé szó. «Magad tépted szét a barátság kötelét, mert gyűlölöd, a kit én szeretek, és ellenségednek nevezed, a ki nekem mint megváltóm és lelkem barátja örökké drága marad. Azért Isten veled, örökre!» E szakítás, a melynek mérgét egy Flaviussal való párbeszéd s a rómainak ebben kiélesülő maró gúnyja csak fokozza, megérleli Judás lelkében az árulást. (III. felv.)

Ez időtől fogva Mária csak Jézusnak él s csak vele foglalkozik lelkében. A megtisztult léleknek ez az emésztő és

mégis oly boldog vágyát megváltásának fejedelme után szerzőnk igen szépen festi Máriának Rechával való párbeszédében (4. felv. 1. jel.), a hol Recha materialista fölfogása az ellentét élelenségével világítja meg Mária tiszta szenvedélyét...

— Barátod? És távol maradsz tőle? Nos hát ha az a csodaember szerelmet ébresztett a szivedben, hát miért nem küldesz utána engem a hírrel: Jőjj! «Máriád eleped utánad...» Mire Mária nyugodt szeliden felel:

— O Recha, nem érted te azt. Igen, én az övé vagyok, de ő nem az enyém. Az ő szerelme az egész viláé, az ő szive mindenkié, a kiknek szive tiszta s a kiket ő majd az ő mennyországába vezet. Én is ilyen lettem ő általa s ilyen akarok maradni.»

A bensőséges idyllt megzavarja Flavius, a ki szomorú hírt hoz a nazarethiről. Elfogták, elítélték. Másnap kivégzik. Tanítványai mind elszéledtek, egyikök meg épen elárulta. Máriát ez árulás hírére rettenetes sejtelem szállja meg. Ám az epikureista római csakhamar leveti a részvét álarczát. Elmondja, hogy a nazarethit nem menti meg más, csak egy csoda s ezt Mária hajthatja végre egyedül. Ha letenne a rómaiak iránti gyűlöletéről s éjfélkor, a mikor Flavius a Jézus fogságát őrző római katonák szemléletére megy és útközben bekopogtat Mária ajtaján, őt kissé barátságosabban fogadná. Nos hát a válaszáért majd eljön — éjfélkor. És ott hagyja a szegény asszonyt emésztő kétségbeesésben.

A szörnyen meglátogatott nő összeroskad, imára kulcsolja kezét a kegyelem forrásához és jelet kér. De a jel elmarad. Hát jó! Oda adja magát — s aztán összetöri ezt a förtelem edényét. Csak Ő szabaduljon! S aztán jőjön az éjtszaka, a sír éjtszakája, a meggyötrött szív örök pihenője!

E kétségbeesett elhatározása közben lepi meg Judás, a kinek dúlt arczáról olvassa le Mária az áruló Kain-bélyegget. Bűnének terhe űzi s el akar menni, messze, idegenbe, csak Máriát hívja még magával, különben megöli. A gyilkos kés látása Mária lelkének valóságos megváltás. El megy, el, csak még ez éjjelt adja néki Judás, egy hitelezőjével kell még előbb leszámolnia: aztán követi őt. Gondolja: a Mester mentve lesz, aztán gyilkolja csak meg őt az áruló kése. Judás gyanútlanul beleegyezik. Mária tehát magára marad.

Sorsát várja. Flavius meg is jön, kopogása hallatszik, de Mária nem mehet az ajtóig, nem mehet. Lábai mintha álló helyébe gyökereztek volna, miközben lelke iszonyú vihart szenved át. A római sürget, vár egy ideig, végül is megcsalódott gúnyos kaczajjal távozik: s a katastropha teljes. (IV. felv.)

Másnap ott végződött be a Golgothán.

Ám e golgothai katastropha csodálatos hatással volt a szemlélőkre.

Judás, az áruló dült lélekkel hagyja el a szörnyű helyet.

A frivol rómaid is egy szent sejtelem szállja meg.

Hanauja, a romlatlan vidéki ifjú megundorodva Jeruzsalem-től, haza menekül, de magával viszi a golgothai nap emlékét.

Szegény Mária meg magát vádolja a gyilkossággal. Lelkének egyensúlya a szörnyű teher alatt szinte fölbomlik.

Kajafás, a főpap, el akarja őt vitetni, mint őrzöngöt, a ki szerelemre gyúladt a kivégzett iránt. Mire Mária me-reven rászegzi tekintetét és szól: — Te mondad. Igen, szent szerelemre: te pedig istentelen gyűlöletre. Lássátok, Jeruzsálem férfiai, a ki itt áll a főpap diszruházatában, vérszomjas oroslán az, a mely Isten bárányát széttépte, mert foga vágyott a szentnek vére után. De Isten, az Úr számon kéri majd tőle az ártatlannak vérét az ítélet napján, valamint mindeniküntől, a kik az emberfiak legszentebbjének halálában részesek vagyunk.

A szörnyű szavakra Kajafás el akarja fogatni Máriát, de most Flavius fogja pártját s katonáival védelmezi meg a főpap embereivel szemben.

Mária most haza siet. Ott találja — úgy hiszi — azt az óhajtott gyilkos kést. Ámde Judas helyett csak a hír várja őt, hogy Judás Simon kertjében fölakasztotta magát. Ott találták egy fügefán a kihült tetemét. Simon ezt Isten újjának itéli s egyúttal felhívja Máriát, jöjön vele, az ő házába, leányának fogadja. De Máriának már kész a terve. -- A pusztába rejtőzöm s ott az én Uram és Üdvözítőm emlékébe elmerülve nyugton várom meg, a míg ez a test, a melyet ő megszentelt, porrá omlik s a lélek felszárnyal az ő mennyországába.

— Hát elmegy, Mária, s visszatértét nem várod be? — kérde résztvevően Simon.

Mária megáll: — Az ő visszatértét?

— Hiszen megigérte — válaszolja Simon — hogy harmadnap föltámad halottaiból s megmutatja magát az övéi-
uek. Vannak, a kik ebben kételkednek. Mi azonban hiszünk és várjuk őt.

Mária e szavakra boldog önkívületben szól:

— Vissza fog jönni. Óh mily ígélet ez! Igen, barátom, el fog jönni, mert hazug szó az ő ajkát nem hagyta el soha. Oh végy hát magaddal a te házádba, hogy én is várjam őt. Nincs-e annyi kérdezni valóm tőle, a mire nézve homályban maradtam és nem kell-e a sir porát lábairól lemosnom és a vért sebeiről? Nézzétek, oh nézzétek — folytatja, a felhők-
ből e pillanatban kibukkanó holdra mutatva — az Úr jelet küld nekünk, hogy szorongattatásunkban világosságot áraszt reánk szeretetének és kegyelmének sugarából. Térdre az irgalom Istene előtt! Imádjuk őt hálás szívvel! (V. felv.)

És ezzel a függöny legördül. A drámának vége.

De a szemlélő lelkében ott rezeg tovább az érzelem felajzott húrja s megérti, hogy ez az erkölcsi halálából a bűnbánat őszinte és mély töredelme és a hitnek mennyei malasztja által új életre támadt szegény asszony első lesz, a kinek annak a nyitott sírnak láttára harmadnap reggel az Úr csakugyan föltámad.

És így lesz e dráma is éltető prédikáció minden bűnös lélek számára az isteni Mester e fenséges kijelentésével: — Ne félj, csak hígy! A te hited megtart téged!

* * *

Összefoglalva az elmondottakat s szemmel tartva mindazt, a mit a modern drámai irodalomnak a bibliai történet-
hez való viszonyáról bevezetőleg elmondottunk, a magunk részéről bárha értjük és méltányolni is tudjuk, egyáltalán nem osztozhatunk azokban az aggályokban, a melyekkel a drámai irodalomnak e modern bibliai irányával szemben egyházi részről találkozunk.

Az ellentét a két fölfogás között kétségkívül mély és szinte kibékíthetlen. De a követelés, a melyet egyházi oldalról támasztanak, hogy t. i. a drámai költészet (a mely, mint

kiemeltük, mindennek emberi, lélektani megoldását keresi) a bibliai eseményeket csak isteni, metaphysikai oldalukról tárgyalja, vagy pedig hallgasson: nyilván sokkal jogosulatlanabb, mintha viszont a drámai költészet az egyháztól azt követelné, hogy szálljon ő le metaphysikai magaslatából s a bibliát csak emberi szempontból vizsgálja.

Elvégre is a biblia az ember számára adott kijelentés Istentől, és mi e tekintetben inkább csak a humanista Herderrel tartunk, a ki már régen megmondotta, hogy a biblia tanulmányozásának a legbiztosabb és a legeszményibb módja mégis csak az emberi.

STROMP LÁSZLÓ.

TRISZTAN ÉS IZOLDE ZÜRICHBEN.

Nincs költemény a világirodalomban, mely a szerelem hatalmát jobban fejezné ki, mint az a régi breton monda Trisztanról és Izoldéről. Sőt többet lehet mondani: a végletesen szenvedélyes, a mindent föllázdozó és minden más érzelmet fölülmúló szerelem ezzel a mondával lép föl a világirodalomban. Előtte nem ismerték a szerelmi szenvedélynek ezt a paroxysmusát, ezt a teljes beolvadást és halálmegvető meghódolást a szerelem előtt.

A szerelemnek ezt a költeményét Wagner Richárd ültette át abba a művészetbe, a mely legközelebb érinti az érzelmeket: a zenébe. Talán soha sem fejeztek ki érzelmet nagyobb intenzitással, áthatóbban és lángolóbban, mint a hogy Wagner *Trisztan és Izoldé*je a szerelmi szenvedélyt kifejezi. A lázas szerelem vele föléró zengzetté vált ebben a műben. Wagnernek egy most megjelent levelezéséből megtudjuk, hogy ő mindjárt melegében saját szerelmét öntötte át operájába, szerelmét, melyet egy barátjának rendkívül szellemes és lelkesedett szép felesége iránt érzett. E levelezés olvasása után föltárul előttünk Wagnernak szerelmi elragadtatás és kétségbeesés közt révedező szíve és a *Trisztan* viharos keletkezése.*)

Trisztan és Izolde — írja Wagner kedvesének — a mi gyermekünk.

L

Egy gazdag német kereskedő, Wesendonk Ottó, ki a nyarat Zürichben szokta tölteni, 1852-ben fiatal feleségével együtt jelen volt egy hangversenyen, melyben Wagner Richárd is közreműködött. A zeneértő házaspár el volt ragadtatva, és különösen a zenei-

*) *Richard Wagner an Mattilde Wesendonk. Tagebuchblätter und Briefe.* Berlin, 1904.

leg és irodalmilag egyaránt rendkívül művelt nő óhajtott a nagy zeneköltővel megismerkedni. Nem sokára alkalom is nyílt erre. Egy ismerősüknél találkozott Wagnerrel, kinek ezentúl ő lett a műzsája és a kit ő lelkesített a *Trisztan és Izolde* megírására. Wagner beavatta Wesendonk Matildát minden művészi tervébe; előtte fejtette föl először műveinek főszméit és neki magyarázta Schopenhauer bölcseszétét, mely Wagnerre oly nagy hatást tett. Wagner neje, Minna («a nyárspolgári Minna», mint ő nevezi) azt óhajtotta, hogy férje térjen vissza első modorához, a *Rienzi* modorhoz: Matilda ellenben fölfogta Wagner haladásának nagy jelentőségét és az új irány folytatására bátorította. Matilda Wagnernek szerelme és ihlető geniusa lett. Wesendonkéknak gyönyörű villájok volt Zürichben: Matilda keresztülvitte, hogy Wagner is építhetett magának közelökben egy villát, az Asylumot.

1854-ben írja Wagner Lisztnek: «Mivel életemben a szerelem valódi boldogságát nem élveztem, az álmok ezen legszebbikének egy emléket akarok állítani, a mely kezdettől végig tele van szerelemmel. Egy *Trisztán és Izoldét* akarok írni.»

Wagnernek egyik költői fősajátsága, hogy a régi mondák csak akkor elevenedtek meg benne zeneileg, ha tárgyukat át is élte. Évek multán, 1861-ben azt írja Wagner Matildának: «Hogy a *Trisztant* megteremtettem, Önnek köszönöm.»

1858-ban azonban Wagner kénytelen volt zürichi Asylumát elhagyni. Felesége (az említett «nyárspolgárias Minna») feltörte férjének egy exaltált levelét, melyet Matildának írt. Nagy jelenetek. Minna asszony elmegy Matildához és megfenyegeti, hogy a levelet férjének, Wesendonknak is megmutatja. Az elválásnak ez idejéből maradtak meg Wagner levelei Matildához és naplói, melyek mind tele vannak a szeretett nő emlékével.

Wagner maga ezekről az eseményekről így ír nővérének: «A mi feleségem oldalán (egész lényünknek nagy különbsége mellett is) föntartott, az annak a fiatal asszonynak szerelme, a ki kezdetben félenken és kételkedve, de aztán mindinkább biztosabban közeledett hozzám. Minthogy egyesülésről soha sem lehet szó, vonzalmunk azt a szomorú jelleget öltötte, a mely minden alacsony dolgot távol tart. Megismerkedésünk óta a leggyöngédebb módon gondoskodott rólam. Szerelmünk, mely ki nem volt mondva, végre nyilvánult, midőn *Trisztant* megírtam és neki adtam. Ekkor először elveszítette önuralmát és kijelentette nekem, hogy most már meg kell halnia!

Csak későn sikerült Matildát fölvilágosítani, hogy feleségem oly fenkölt és érdektelen viszonyt, mint a mienket, sohasem fogja megérteni. Feleségem alsóbb rendű férfival bizonyára boldog lett volna. Én most már nem akarok a világtól egyebet, mint hogy nyugalmat adjon nekem azokhoz a művekhez, melyek egykoron az övéi lesznek.»

Közvetlen elválásuk előtt, midőn Wagner Zürichet elhagyta, ezt az érzéssel, gondolattal és exaltatióval telt levelet intézte Matildához: «Főnséges leveledre csak úgy felelhetek, a mint ez hozzád méltó.

Azok az óriás küzdelmek, a melyeket végigküzdünk, hogyan végződhetnének máskép, mint minden vágyakozás legyőzésével?

Midőn férjednek kijelentettem, hogy megszakítom a veletek való érintkezést, akkor — lemondtam rólad. Minket csak vagy teljes elválás, vagy teljes egyesülés biztosíthat. Minden más lehetőségnek gondolata is bűn. Ebben volt még valami görcsös feszültség. Ennek is vége. Itt van a kibékítő megoldás. A legutolsó önzés is eltűnt szívemből. Csak kibékíteni, enyhíteni, vigasztalni akarok. Oly mélyen és borzasztóan, mint az utolsó hónapokban, soha sem éreztem életemben. Az előbbi benyomások ezekhez képest üresek voltak. Az orvos arra figyelmeztetett, hogy feleségem halála minden perczen lehetséges.

Nagy városba nem mehetek. Új Asylumot nem teremthetek magamnak, miután szét kell zúznom azt az áldott menedékhelyet, a melyet a barátság és a legnemesebb szerelem ebben a paradicsomban teremtett.

Üdvöm csak belülről jöhet: nyugalom, a vágyakozás legyőzése. Másoknak élni a magunk vigasztalására! Hadd haljunk el megdicsőült pillantással és az önmegtágadás szent mosolyával! Nyugalommal távozom! Bárhol leszek, most már egészen a tied vagyok.»

II.

Ezzel távozott Wagner Zürichből.

De mindjárt az első állomáson fölszakadnak sebei. Mindenekelőtt visszapillant. «Az utolsó éjjel az Asylumban — így írja Wagner naplójában Genfben — azt képzeltem, a mint lefeküdtem, hogy ott fogok egykor meghalni: te hozzám lépsz és csókban fogod föl lelkemet.

Aztán fölkel a nap, az utolsó reggelnek napja szegyéntől elpirulva kelt föl. Lementen. Lent feleségem várt és theát adott. Milyen egy óra!

De mi mindent el fogunk felejteni, és csak egy magasztos érzésünk fog maradni: az a tudat, hogy itt csoda történt, a minőt a természet századokon át csak egyszer mutat be, de a mely így még talán sohasem sikerült neki. «El a fájdalommal! Mi vagyunk a legboldogabbak!»

Néhány nappal később ugyancsak Genfből ezt írja naplójába: «Éjjel álomban először halkán, aztán mindig hangosabban kiáltottam: Matilda! — míg végre saját kiáltásomtól föl nem ébredtem. Az étellel szemben fájdalmas türelmetlenség vesz erőt rajtam.»

Nagy fájdalmában megérkezik (1858 szeptemberben) Velenczébe. E város mélabús háttére jól illik hangulatához. «Igenis, én reményelem, hogy fölgyógyulok a te számodra! Ez annyit tesz, mint a művészet számára. A te vigasztalódásodra élni — ez az én föladatam. Trisztan! Izolde! Itt behegednek sebeitek! Innen majd megtudja a világ a legerősebb szerelem nemes, magasztos fájdalmát, a legfájdalmasabb gyönyör panaszait!»

Velenczében szerelmének lángja legmagasabban csap föl. A távollét csak szítja ezt a tüzet. «Csak azt az egyet tudom — írja naplójában — hogy te engemet szeretsz és hogy minden főséges ezen a földön boldogtalan.» Bizonyára Matilda házasságára gondolt, midőn ezeket írta: «Utálok a fiatal házasságot: kivéve egészen jelentéktelen személyeket, mindig azt találtam, hogy tévedésen alapulnak. Mit ér ilyen házasság, melyet tá-molygó ifjukorban a nemi ösztön biztatása szerint kötünk!»

Októberben megérkezik a zongora, melyet ajándékba kapott a híres zongorakészítőtől, Erardtól, kit Wagner egyszer zenéjével elragadott... «Ez a puha, búbánatos andalító zongora ismét visszacsábít a zenéhez. Ez a zongora a hattyú, mely eljött, hogy a szegény Lohengrint Elzától el, hazájába vigye!»

Fájdalma ezentúl mintha még nőne. «Zokogok. Tudom, ezek oly szerelem könyei, a minő szerelemmel még nem szerettek soha. Bennök a világ baja folyik tova... Megőrülök. Félbeszakítom írásomat, nem hogy nyugalmam legyen, hanem, hogy átadhassam magamat fájdalom gyönyörének.»

Mindszentek napján ezt írja: «Rövid, de nem mély álomból ébredtem föl. Iszonyúan szenvedtem, mint még soha. A balkonon álltam és lenéztem a tenger sötét árjára. A vihar dühön-

gött. Ugrásomat nem vették volna észre. Megszabadulok kínjaimtól. Nem a művészet tartott vissza. Életemnek tengelye, a melyen elhatározásom a haláltól új életre fordult: te vagy.» Fausttal fölkiált:

Die Träne quillt, die Erde hat mich wieder.

Ugyancsak Velenczéből kelt egy levelében ezt mondja: «A mi életemnek oly álomszerű jelleget ad, az teljes jövőtlensége. Ha este a tengerre gondolázok, a láthatár és a tenger közt nincs különbség, a tenger pírja teljesen egyesül tükörképével a vízen. Ez életemnek képe. Mult, jelen meg jövő oly kevésbé különböztethetők meg, mint ott tenger és ég. Csak csillagokat látok és rózsás fényt és ezek közt tova siklik életem gondolája.»

Míg ekkép szenved és álmadozik, mindinkább azon van, hogy a *Trisztan* a megváltás eszméjét fejezze ki: a világmegváltást nem szenvedés útján, mint azt a keresztyénség és Wagner kedvencz philosophusa, Schopenhauer kifejezi, hanem a szerelem útján. Wagner a maga sorsát az emberiség sorsával azonosította.

III.

A hatvanas években a levelezés gyérebb lesz Wagner és Matilda közt. Aztán fordul a világ és vele az emberek és az érzelmek. Wagner nőül vette Liszt leányát, Cosimát. És Cosima asszony egy napon mint férje titkára levelet ír Matildának és — mindig mint titkár — visszakéri tőle Wagnernek szerelmi leveleit . . .

ÉRTESÍTŐ.

Báró Apor Péter Verses Művei és Leveli (1676—1752.). Szerkesztette dr. Szádeczky Lajos, a M. T. Akad. levelező tagja. (Magy. Tört. Emlékek. II. O. 36., 37. k. k.) Budapest, 1903. (I., II. k. k.)

Apor Péter, a *Metamorphosis* ismeretes szerzője, versíró is volt. Költőnek nem nevezhetjük, egyhangú verseiben alig van nyoma a költői hivatásnak. Fogságáról írt töredékes költeménye csak életrajzi szempontból érdekes. Nevezetesebb a *Metamorphosis* verses formában. 1736-ban írta Apor a Kazinczy Gábor kiadásában megjelent *Metamorphosist*, 1739-ben szedte versekbe prózáját. A prózai munka többet ér. Teljesebb is a versnél s egyszerűbb, közvetlenebb. De a versben még is van egy-egy részlet, mely kiegészíti a prózai elbeszélést. Például a 35. lapon a vers Zrínyi János erdélyi útját említi, a próza Zrínyi Ádámot említette. Azt hisszük, hogy a vers mond igazat, mert János, Péternek szerencsétlen fia valóban vendége volt Apafinak s erdélyi útjának politikai jelentősége volt a Thököly-féle fölkelés idejében. Zrínyi Ádám utazása pedig nem jelentékeny, ha megtörtént is. Szóval a *Metamorphosis* verses formája is tanulságos, de egészben véve inkább csak curiosum a prózai forma mellett. Apor *Syntagma et Syllabus Mortuorum*ja nagyon sajátos verses munkák. Öregségében írónk azzal mulatott, hogy «sok Históriaikból s Kézírásokból és hallásból összeszedé azok neveit, tisztségeit s halálok nemét, az kik (Apor) születése előtt meghaltak». A névsort nem a családnevek szerint csoportosította, hanem a keresztnévek szerint. Elmondja, hány Ákost, Andrást, Ádámot, Ambrust stb. szedett össze és pedig tizenkét szótagú sorokban mondja el: a rím mindig az illető keresztnév. S így ömlik ez a költészet 47. nyomtatott lapon át. Ugyanígy van szerkesztve, csakhogy jóval hosszabb, a *Syntagma et Syllabus Vivorum*. De bármily

unalmasak e versek, van bizonyos történeti érdekök, kivált ha hozzájuk veszszük Csereinek azt a genealogiai névsorát, melyet Szádeczky Apor verseihez csatolt.

Apor szenvedélyes verselő volt. A *Synopsis Mutationum* című latin történeti munkáját is versbe szedte. Ezek a versek sem kiválók, de érdekesebbek, mint a rímes nemesi névsor. Az I. kötet *Függelékében* igen értékes versek közöltetnek, melyek bizonyos tárgyi rokonságban vannak Apor műveivel. Az erdélyiek-ről szóló 1679-iki gúnyvers becses korrajzi adalék. Kiemeljük az *Ad Saxones* című verset. Magyar író tudtunkkal ennyire nem dicsőítette a szászokat, mint e vers szerzője.

Dicsérem ezekben én az edgyességet,
Egymás között való sziligy emberséget,
Ritkán látnak köztök undok gyűlölséget,
Ha távol laknak is, látsz köztük egy lelket.

Ily hangon folytatja a szerző.

A két kötet legnagyobb részét Apor levelei s a családjára vonatkozó iratok foglalják el. Nagyon ajánlhatjuk e leveleket nyelvészeink figyelmébe a ritka szavak és tőről metszett fordulatok miatt. Apor egyszer azt írja nejének: «Én most sokat nem írhatok, mivel nincs is miről, csak épen *mondani akarálak látogatni*, s az gyermekeket . . . köszöntöm». (II. 115. l.) Különb-
ben e levelek nemcsak nyelvi tekintetben nevezetesek. Mennél tovább olvassuk őket, annál mélyebben pillantunk egy XVIII. századi erdélyi főúr családi történetébe. Látjuk a főúr életmódját, a nő szerepét a házban, a gazdaságban, az urak viszonyát a jobbágyokhoz, a katolikus főurét a papsághoz; a házasságok kötéséről s a házas felek viszonyáról is értesülünk. Benki Anna boszorkánypörében igen sok a pszichologiai és kortörténeti tanúság. Az akkori úri nép babonásabb lehetett, mint a mai falusi ember. A boszorkányperek keletkezésének egyik oka az, hogy maga a szerencsétlen áldozat is nagyon hisz a varázslásban s addig próbálgat egyet-mást céljának elérésére, vagy addig védekezik képzelt bűvöletek ellen, míg gyanússá lesz s vád alá kerül.

Az Apor-család története telve van regényes részletekkel. Regényíróink e két kötetben igen hálás anyagot találhatnak érdekes mesék szövésére és színeket a korrajz festésére. Apor szerencsétlen házaseletet élt, ő maga indulatos ember lehetett, neje, úgy látszik, derék asszony volt, de úr akart lenni otthon,

ellenmondást nem tűrt és sértő szót nem bírt felejtetni. Leánya még szerencsétlenebb házasságban élt. Férje nem szerette, pedig szerelemből vette el, eltaszította, mert szenvedhetetlen természetűnek mondta. Igen tisztességes, de követelő, s kevésbé alkalmazkodó természete miatt is nagyon szerencsétlen asszony lehetett Simoniné Apor Anna.

Lázár György 1704-iki naplója igen becses adalék Bethlen Miklós pöréhez. Lázár elevenen rajzolja az erdélyi hatalmasok dühét, Bethlen ártatlanságát s szép védekezését, végül az erdélyi rendek félnék hunyáskodását.

Cserei Mihály 1725-iki emlékirata *Erdély állapotáról* zárja be a két kötetet. Nevezetes munkája Csereinek. Az akkori erdélyi közállapotok rajzát találjuk benne, éles bírálat s okos tanács váltakoznak ez iratban, mely becsületére válik Cserei emlékének.

Szádeczky tehát igen tanulságos anyagot tett közzé e két kötetben. Előszóval, névmutatóval könnyítette a két kötet használatát s fölvilágosító jegyzeteket is írt a közleményekhez. Szóval gondos munkát végzett, de volna egy megjegyzésünk a *Metamorphosisra* nézve. Szádeczky szerint Kazinczy Gábor tévedést követett el 1863-iki kiadásának bevezetésében. Kazinczy ugyanis így ír: «Csereiről azt mondja Apor: in pherimis me juvit in catalogo nostro tempore deficientium; eme jegyzéseit a *Metamorphosis* első dolgozására tette s a szerző fölhasználta». Erre Szádeczky azt mondja, hogy Apor e jegyzete nem a *Metamorphosisra* vonatkozik, hanem egy Kazinczy előtt ismeretlen s csak e kiadványban megjelent munkájára. Kazinczy nem szabatosan fogalmazta megjegyzését, de abban igaza volt, hogy Apor a *Metamorphosisban* is fölhasználta Cserei jegyzeteit. Böven használta föl, a mit a verses forma épen úgy bizonyít, mint a prózai. Ez új kiadásban helyén lett volna kimutatni, mit köszönhet Apor Csereinek és mikép használta föl az átvett anyagot. Ez a kimutatás emelte volna a kiadás értékét. Így is örülünk a közzé tett anyagnak és örülnénk, ha Szádeczky tovább is ily szerencsével kutatna az erdélyi levéltárakban.

d.

Jókai Mór önmagáról. Jókai Mór arczképével. Budapest, 1904. Franklin-Társulat. Ára füzve 4 korona, bőrkötésben 6 korona.

E könyv Jókainak azokat a dolgozatait foglalja magában, melyeket önmagáról írt. Jó gondolat volt ezeket összeszedni; a közönségnek érdekes olvasmányúl szolgálnak, az életrajz-írónak pedig adatforrásúl. Azonban Jókai nemcsak e dolgozataiban ír önmagáról, hanem más munkáiba is beszó egy-egy életrajzi emléket, de ezeket kiszakítva bajos lett volna összegyűjteni. Nem is lett volna olvasmány. Az életrajz-írónak ezeket is számba kell vennie, de arra is ügyelnie, hogy a Jókai nyújtotta adatokat kritikával használja föl. Jókai nem mindig mond igazat magáról, nem czélzatosan ferdít, de néha összezavarja az adatokat vagy cserben hagyja emlékező tehetsége. E szempontból nem szándékunk részletesen bírálni könyvét, de ide igtatunk egy pár megjegyzést igazolás végett.

Jókai a *Negyven év visszhangja* című közleményében ezt írja: «A Magyar Tudományos Akadémiának az elismerését is hálás köszönettel kell fölemlítenem, mely nekem a levelező tagságot 1850-ben, úgy szólván, előlegezte; mert még akkor mindössze hat kötet munkám volt csak a közönség előtt: a *Csataképeket a forradalomból* ebben az évben írtam. Az akkori rémuralom alatt a Magyar Tudományos Akadémiának sem volt szabad közgyűlést tartania: én tehát oly formán lettem tudós társasági taggá, hogy az akadémiai igazgató-tanács ajánlatára az akkori katonai főparancsnok által neveztettem ki, a hogy ezt a kiállított diplomám bizonyítja. Nem hiszem, hogy a kerek földön volna még valaki, a ki hasonló úton jutott a halhatatlanok sorába. Csak 1859-ben jutottam be rendes tagnak megválasztás útján.» Jókai nem 1850-ben választatott akadémiai taggá, hanem 1858 végén, a mint azt az Akadémia jegyzőkönyvei bizonyítják; az igaz, hogy Albrecht főherczeg erősítette meg, a ki akkor nemcsak katonai főparancsnok volt, hanem egyszersmind a helytartóság feje. A forradalom után majdnem tíz évig az Akadémia nem tarthatott közgyűlést, csak heti és igazgatósági üléseket; végre hosszas küzdelem után alapszabályai megerősítettek, melyeknek egyik pontja szerint a választások megerősítése az ország kormányzójára bízott. Rendes tagnak is később választatott, 1861-ben; egy szóval vele sem történt egyéb, mint más íróval. Az adatok összezavarása ejtette tévedésbe, a mi gyakran megesett rajta.

Az *én bírói hivatalom* című közleményben azt beszéli el Jókai, hogy ő néhány évig egy fényes címnek viselője: törvényszéki elnök volt. Néhány vonással rajzolja a törvényszék munkásságát. Csodálatos, hogy Jókai annak a testületnek, melynek nyolcz évig elnöke volt, se célját, se jogkörét nem ismerte vagy félreismerte. Az a testület nem törvényszék, nem bíróság, csak szakbizottság, mely véleményt ad a törvényszékeknek, ha erre fölkéri, az írói és művészi tulajdon megsértését tárgyazó perekben. De a törvényszék nem tartozik elfogadni, csak akkor, ha jónak látja. A mit e testület kimond, az nem ítélet, csak vélemény. Jókainak ismernie kellett e testület jogkörét, hiszen mint elnök ő írta alá a törvényszékhez küldendő véleményeket; úgy látszik, hogy később elfeledte az ügykört vagy ha nem feledte is el, humoros előadásához illőbbnek tartotta, ha a szerény bizottságot törvényszékké emeli s magát főbíróvá.

Azonban térjünk át a könyv bevezetésére, melyet nem Jókai írt, hanem Beöthy Zsolt. E bevezetés tulajdonképen rövid emlékbeszéd-féle, melyet Beöthy Jókai halálakor tartott az egyetemen hallgatóinak. Bizonyára a necrolognak, emlékbeszédnek megvan az a joga, hogy mellőzi az illetőnek árnyoldalait, csak a fényoldalakat tünteti föl, emeli a körvonalokat, de csak a valódiakat s nem költ újakat hozzájuk. Beöthy mindezt nem veszi eléggé tekintetbe. Jókait egy sorba helyezi Petőfivel és Aranyval, mint, a hogy ő mondja, utolsó tagját annak a nagy triásznak, mely a magyar költői szellem legmagasabb emelkedését, legigazabb kifejezését s legfényesebb dicsőségét képviseli. Ez elég hangzatos, csak-hogy egy kis hiba van a kréta körül. Petőfi és Arany nagy költők, Jókai csak nagy termékenységgű s az elbeszélés kitűnő adományával megáldott író, a ki azonban nem igen hagyott hátra remekműveket. Petőfi legsikerültebb dalai, ódái, elégiái és genre-képei kiállják a versenyt az európai lyrikusok bármelyikével, Arany balladái vetekednek a Goethééivel, de Jókai regényei nem tartoznak az európai irodalom remekei közé. Nem hiszszük például, hogy Beöthy Jókainak bármelyik regényét, bármely æsthetikai furfanggal, egy értékűnek bizonyítsa be Dickens és Thackeray legjobb regényeivel.

Beöthy rhetor-természet, kit saját phrasisaitól megittasult heve mind tovább ragad. Túlozza Jókai hatását a nemzeti élet fejlődésére; azt hirdeti, hogy Jókainak része volt 1848 előtt a nemzeti élet fölébresztésében. Hiszen mikor Jókai föllépett, már azelőtt eléggé fölébresztették a nemzetet a politikusok és költők

s ekkor még maga sem írt oly művet, mely a nemzetre mélyebben hathatott volna. A forradalomban, vagy, Beöthy szerint, a nemzeti lélek fölgújtásában, már nagyobb része volt, de nem annyi, mint a politikusoknak s egy pár más írónak. Legnagyobb szerepet játszott a forradalom után, mikor annak szomorú szükségége állott előttünk, hogy a nemzeti lélek föntartassék. Ez igaz, de Beöthy ezt is túlozza: «Az elnyomott magyarság, — úgymond — az üldözött nemzeti eszmények cultusa dolgában, senki nagyobb szolgálatot e nemzetnek és nemzeti művelődésünknek nem tett, mint Jókai.» Beöthy az egész irodalom hatását a forradalom után leginkább Jókai érdemének tulajdonítja. Voltak még más írók is, kik nagy szolgálatot tettek e tekintetben, például Toldy, Arany, Eötvös, Jósika, Szigligeti, Tompa, Kemény, Szalay, Csengery, Erdélyi együttvéve nagyobb szolgálatot tettek bárkinél, 1861-ben pedig Deák lépett föl, kinek beszédei a nemzeti szellemnek több erőt adtak, mint Jókainak egész, különben sem fényes hirlapírói pályája s ez időtájt írt regényei.

Beöthy helyesen emeli ki Jókai kiváló elbeszélő, vagy mint ő mondja, mesemondó tehetségét és stílje magyarságát, de igen különös módon magyarázza, hogy miképen alakult meg a legújabb költői, sőt irodalmi nyelv. «A kún nép magyar nyelve — úgymond — Petőfiben, a biharmegyei nép magyar nyelve Aranyban, a dunántúli nép magyar nyelvvel teljesedett meg Jókai lángelméje által. A dunántúli könnyen és enyhén omló s gyöngéd árnyalatokban talán a tiszainál gazdagabb magyar beszéddel egészítette ki Jókai azt az irodalmi nyelvet, melyet talált». Petőfi maga csodálkoznék, ha hallhatná, hogy ő kúnsgai nyelven írt. Ő csak a nép nyelvéből merített, melyet jól ismert Debreczentől Pozsonyig. Tájszólás szerint csak egyetlen költeménye van, abban pedig a kecskeméti tájszólást mutatja be. Arany sem kötötte magát az úgynevezett bihari nyelvhez, ő is általában a népnyelvből merített, sőt a régi magyar nyelvet is tanulmányozta, a mint azt több munkája bizonyítja. Jókai sem kötötte magát a túlადunai nyelvhez, sőt némely sajátságait, mint a *-tul, -tül, -rul, -rül* ragokat nem is használta. A magyar tájszólás, melynek főeleme a kiejtés, e három költő egyikén sem igen látszik s legfeljebb egy-egy tájszóban nyilatkozik. Ha a túládunai magyar nyelvnek az a sajátsága volna, melyet Beöthy tulajdonít neki, akkor Vas Gereben és Eötvös Károly, kik szintén túládunai írók, stíljén is érzénők azt «a könnyen omló s

gyöngéd árnyalatokban oly gazdag» sajátságot, holott épen az ellenkezőt, durvaságot érzünk rajta. Nem a tájszólás lelke nyilatkozik Arany, Petőfi és Jókai stíljében, hanem az író lelke.

A könyv csinos kiadású, s a mi ennél több méltánylatot érdemel, helyesírása nem követi Wlassics rendeletét, hanem az Akadémia szabályait. A kiadó-társulat, úgy látszik, a Jókai iránti kegyelemből tette ezt, mert senki sem volt nagyobb ellensége az új helyesírásnak, mint Jókai. A mikor az Akadémia első osztálya a helyesírás ügyében tanácskozott, Jókai keservesen panaszolta, hogy mennyire elcsúfítják a lapok munkáit helyes-, vagy jobban mondva helytelen írásukkal. Különösen a még meg nem magyarosodott idegen szók helyesírása ellen kelt ki nagy erélylyel. Aranyról szintén tudjuk, hogy írt is az új helyesírási mozgalmak ellen. Petőfi, ha él, bizonyára rútúl összeszidja Wlassicsot, tanácsadóival egyetemben. Wlassics rendelete nemcsak helytelen volt, de nem is volt jóhiszemű. Szabad választást engedett a tanintézeteknek az Akadémia s az ő helyesírása közt, de eltúrte, hogy a tankerületi főigazgatók üldözzék az Akadémia helyesírását. Válgék dicsőségére! —i.

Radvánszky György házassági pöre (1724—25). Irta és adattárral ellátta Rugonfalvi Kiss István. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor, 1904.

A szatmári békére következő mozgalmas időszakban és a híres 1722 3-iki országgyűlés után, mikor a nőági örökösödés törvényesen rendeztetvén, az udvar nem szorult többé a protestánsokra s újra szabad kezet engedett azoknak, kik Kollonics szellemében Magyarországon minden eszközzel helyre akarták a vallás-egységét állítani, támadt a hű ágostai evangélikus és annak idején erős kurucz Radvánszky-család egyik sarjának, Radvánszky Györgynek az a gondolata, hogy eljegyzi magát egy katolikus hajadonnal, Petróczy Erzsébettel, kinek anyja, Révay Erzsébet, a katolikus vallásnak nemcsak buzgó, hanem fanatikus híve volt. Természetes, hogy katolikus részről megragadták az alkalmat, hogy Radvánszky Györgyöt megtérítsék s midőn ez nem sikerült, módot kerestek, hogy a házasság megkötését meghiusítsák. Ki is eszelték, hogy a házasulandók közt negyedízi rokonság, vagyis olyan akadály forog fenn, melyet csak dispensatióval

lehet elhárítani. Katholikus házasulandók könnyen megkapták az illetékes egyházi hatóságoktól az ilyen dispensatiót, főként ha készek voltak érte bizonyos anyagi áldozatot hozni. A protestáns Radvánszky György is megkapta, csakhogy annyi boszantás, huzás-halasztás, futkosás és kérelmezés után, hogy mikor végre kezében volt az irás, jobbnak találta nem élni az engedélylyel. Egyszerűen lemondott a katolikus menyasszonyról.

Minthogy azonban atyja, János, de maga is elérkezettnek látta az időt, hogy megházasodjék, újra leány után nézett s 1724 tavaszán másodsor eljegyezte magát. Az új menyasszony báró Révay Mihály leánya, Johanna volt. Ismét katolikus atya leányát választotta, mert Révay Mihály azon kor convertitái közé tartozott, kik hogy Bécs kegyét megnyerjék, fölvettek Bécs hivatalos vallását is. De Révay Mihály még saját nejét és leányát sem vitte magával az új vallásba, hanem megengedte nekik, hogy lutheránusok maradjanak, s így szívesen adta a leányt lutheránus emberhez. Mindkét család méltán azt hitte, hogy közös igyekezettel és egy kis pénzáldozattal könnyen el fogják a házasulandók közötti akadályokat hárítani s a jegyesekből csakhamar törvényes házaspár lesz. Mert voltak akadályok is. Abban a korban az előkelő családok annyira összeházasodtak, hogy mind rokonságba jutottak egymással. Radvánszky György és menyasszonya szintén negyedízi rokonságban álltak s így megint dispensatiót kellett szerezniök, mire a vőlegény atyja, Radvánszky János vállalkozott, kinek az ilyenekben fia első eljegyzésekor tett tapasztalatai alapján már megvolt a kellő gyakorlata. Spáczay Pál, nagyszombati vicariushoz fordult tehát s fölmentést kért tőle, mely kérelmét a menyasszony katolikus atyja, Révay Mihály levelében melegen támogatta. Ezzel egy új alak, Spáczay Pál vicarius lép föl a házassági drámában s a cselekvény fejlődését kitereli szabályos medréből.

Spáczay Pál azon kor egyik jellemző papi alakja, szenvedélyes térítő hajlamokkal, fékezhetetlen indulattal a más vallásuak iránt, a ki ismeri a helyzetet s tudja, hogy számíthat az államhatalomra, s kit ez a tudat megrészegít úgy, hogy jogn, törvényen, emberi érzésen túlteszi magát. «Disznóknak, bitangoknak» tekinti és nevezi a más vallásúakat s a legridegebben utasítja vissza Radvánszky János kérelmét, báró Révay Mihály levelét meg válaszra sem méltatja. Mindazonáltal Radvánszky nem hagyja abban a dolgot s ezzel megkezdődik a küzdelem a dispensatióért,

melynek részleteit rugonfalvi Kiss István új munkája igen behatóan beszéli el s az adattárból 94 okiratot egész terjedelmében közöl, hogy állításait bizonyítékokkal igazolja. Érdekes és tanulságos korpél tárul elénk az új munkában, mely sokféle adalékot nyújt III. Károly király uralkodása első másfél évtizedének s a Rákóczy-mozgalmak lezajlása utáni időszak társadalmi, felekezeti és közművelődési állapotának ismeretéhez. Radvánszky János nem akarja fiát annak a kellemetlenségnek kitenni, hogy második eljegyzése is felbomoljék s igazán férfias bátorsággal küzd a felekezeti vakbuzgóság ellen. Első sorban Keresztély Ágoston herczeghez, az akkori primáshoz fordul, a mi azonban nem könnyű dolog, mert a bibornok-érsek Regensburgban tartózkodott. Egy jeles jogászt, Sembery Sámuel ügyvédet küldi ki hozzá s annál inkább bízik a sikerben, mert az érsek egykor maga is protestáns volt s csak családi érdekből tért át, de fényes egyházi állásában is több jóindulatot és kiméletet tanúsított egykori hitfelei iránt, mint korának legtöbb más convertitája, kik fanatikus üldözésekkel igyekeztek katolikus voltukat igazolni. Ezuttal azonban az érseknél sem boldogult. Keresztély Ágost herczeg igen előzékenyen fogadta ugyan Semberyt, de a dispensatio megadását ahhoz a föltételhez kötötte, hogy vőlegény és menyasszony a kath. vallásra térjenek át. A herczegnek magának is fáj e ridegség, de azzal mentegetőzött, hogy Rómával szemben kezei megkötvék s hogy ez esetben csak a pápa adhatna dispensatiót. Radvánszky, kit ez a fordulat mélyen lesújtott, nem Rómához, hanem egyenesen Károly királyhoz fordult, kinek egyháziak nézete szerint is megvolt az a joga, hogy a jelen esetben saját hatalmából megadhatja a dispensatiót. Jogi tanácsadóját Bécsbe küldte tehát, mire a magyar kancellária, több protestáns papnak azon jogvéleménye alapján, hogy az ágostai hitvallás nem tiltja a harmad- és negyedízi rokonok közti házasságot, a király elé terjesztette az ügyet eldöntés végett. Minthogy gyónatója és bizalmasa, Tennemann már előbb megnyeretett az ügynek, a király döntése kedvező volt s a kancellária nov. 24-én a királyi felségjog és a hazai törvények alapján hivatalos okiratban kiadta az akadályok alóli fölmentvényt, s egyszersmind a legszigorúbban meghagyta minden egyházi és világi hatóságnak, hogy az engedély alapján házasulandókat és törvényes gyermekeiket a negyedízi rokonság czímén háborgatni, pörbe fogni vagy csak megidézni ne merészeljék.

Látszólag teljes diadalt ült tehát a Radvánszkyak kitartása. Siettek is az engedély felhasználásával s decz. 12-ike körül már megtartották az esküvőt. Ezzel azonban az, a mi eddig titokban maradt, hogy ugyanis a királytól kérték és kapták a dispensatiót, egyszerre nyilvánosságra került s a házasságok alig két hónapig élvezhették háborítlanul mézesheteiket. Noha a király a leghatározottabban tiltotta a házasságból kifolyólag valami pör megindítását, Spáczay vicarius fittyet hányt a tilalomnak s parancsára már 1725 február elején három plébános jelent meg Radvánszkyéknál, hogy a dispensatio ügyében megindítsa a vizsgálatot. Noha Radvánszky János részletesen felvilágosította őket s fel is mutatta nekik a királynak a kancelláriától kiadott engedélyét, Spáczay 1725 márcz. 15-ére Nagyszombatba idézte maga elé a házasságokat, sőt egész sereg olyan embert, ki a dispensatio kieszközlésében valami részt vett. Igazi monstre-pör készült s az eset nem csupán az érdekelték közt, hanem Pozsonyban is szokatlan feltűnést keltett. Radvánszky Bécsben, a kancelláriánál keresett segílyt és oltalmat. Csakhogy a nehézkes és papi befolyások alatt álló testület sokáig késett s elmúlt az idézés napja a nélkül, hogy a saját ünnepélyes okiratában kimondott tilalomnak érvényt szerzett volna, még a vicarius másod-, sőt harmadízben is maga elé idézte a feleket. Töméntelen bosszantás és kellemetlenség után végre Radvánszky Jánosnak, ki személyesen Pozsonyba és Bécsbe sietett s ott a nádor és más főméltóságok kegyét megnyerte, sikerült a királytól és a kancelláriától aug. 31-iki kelettel rendeletet kieszközölni, mely a legszigorúbban megparancsolja a vicariustól indított eljárás és pör haladéktalan megszüntetését, a tilalmat hivatalosan szeptember 12-én közölték a vicariussal, ki még egy ideig berzenkedett ugyan, de saját consistoriuma cserben hagyta s így meghajolt a királyi tilalom előtt. Csak ekkor dőlt el végképen Radvánszky György házasságának ügye. Immár háborítlanul élhetett nejevel, de a csaknem másfél évi zaklatáson kívül a pör költségeit is neki kellett viselnie. E költségek 1500 frtot, mai értékben egy kis vagyont tettek. Mindezt Kiss István műve egész részletesen beszéli el s a munkában közlött okiratok is sok új adatot nyújtanak az illető kor s a szereplő egyéniségek ismeretéhez.

Acsády Ignác.

Adolphe Retté: Le Symbolisme. Anecdotes et souvenirs. Paris, 1903. Léon Venier. 276 oldal. Ára 3.50 frank.

A francia symbolisták iskolája már csak irodalomtörténeti fejezet: Ilyennek fogják fel a symbolisták után következő nemzedék költői s ilyenek — kissé mélabúsan — maga e könyv írója, Retté Adolf is. Kötetének előszavában még perbe száll velök, de nem mintha az elparentálás ellen akarna tiltakozni, hanem hogy megvédje a symbolisták csoportját, a melynek ő maga is tagja, a fiatalok némely vádjától. A fiatalokon itt három újabb költői csoportot kell érteni, a melyeknek nevök is van már, vezérök is, programjok is. Az egyik csoport a humanisták, a másik a naturalisták csoportja; a harmadik csoport neve nem ilyen kifejező: ennek a tagjai «francia tanulók»-nak (*écoliers français*) hívják magokat. Létjoguk természetesen az, hogy ők olyan elemeket visznek a költészetbe, minőket a symbolisták elhanyagoltak, vagy épen megvetettek. Hogy az *én* szertelen tömjénezésétől visszatérnek az altruismushoz s az élethez, melytől amazok eltávolodtak. Körülbelül ezek a fő kifogásaik a symbolisták ellen s hogyha positivumra fordítjuk azt, a mi vádjaikban negativum, kialakul eióttünk a francia symbolista iskola képe. A név ezúttal könnyen megtéveszthet; mert symbolumokkal ez a költői iskola nem olyanféleképen élt, mint például az angol symbolista festők. A symbolum név az ő cégégerökön voltaképen csak szó, a melynek eredeti jelentése elkopott, de még is rajta hagyták, mivel jobb gyűjtőnevet nem tudtak. Mindennél inkább jellemezné irányukat a «neoromantismus» név. A történeti folyamat is jelezve volna vele, a melynek kiválásukat köszönhetik s céljaikra, törekvéseikre is határozottabban rámutatna ez az elnevezés. Mert alapjában véve a «symbolismus» sem más, mint a Rousseau vagy Hugo Viktor korabeli romanticismus, mindössze egy kicsit megcsapta az új philosophiai tanok szele. A mi ezen túl különbség még elválasztja a kettőt, az már csak árnyalat, a melyek idővel bizonyára összefolynak majd az irodalomtörténet synthetisáló szemében. Ez persze mind negativ meghatározás, de kézzelfogható és az összes eseteket egybefoglaló meghatározást magok a symbolisták sem adtak irányukról. Retté könyve sem tud ilyent. «A symbolismus az egyéniség érvényesítése a művészetben», mondja Rémy de Gourmont, a symbolisták legeredetibb gondolkozója. Stuart Merrill

szerint pedig a symbolismus nem egyéb, mint «gyűlölete a naturalismusnak és a szabad lyrai s synthetikus művészet iránt való szeretetben szövetkezés». (*Mercure de France*. 1902. januári füzet.) «A symbolismus a művészet önzetlen szeretete. A symbolisták a szabad verselés (vers libre) és az álom dicsőségének diadaláért küzdenek», mondja könyvében Retté.

Ha mint történeti folyamatot vizsgáljuk, mindjárt határozottabb képét kapjuk a symbolismusnak. Ellenhatás eredménye volt ez az irány, egyrészt a naturalismussal szemben, a mely megvetette a költészetet, másrészt a parnassisták formalismusa ellen. Természetesen nagy túlzásokkal kezdte a küzdelmet az új irány s az ifjú symbolismus — körülbelül 1889 a születési éve — igen hevesen támadta Flaubertéket és Leconte de Lisle-éket. Wagner és æsthetikai elvei különösen nagy hatással voltak a fiatalokra s az ő symbolikája adja meg ennek a korszaknak jellemét. Az övé meg Ibsené, a ki szintén megigézte a symbolistákat. Utóbb Nietzsche is megtette a magáét. Ez a három főhatás világosan megkülönböztethető áramokként vonul át a symbolismus történetén. Csakhogy ez a három hatás nem egy időben jelentkezett, hanem egymást követte s ez az oka annak, hogy a symbolismusról olyan ingadozók a meghatározások. Azonfelül az irány művelői nagyon is elütő írói egyéniségek voltak jórészt. Csak a küzdelem vágya s a személyes barátság tartotta össze legtöbbjüket.

A hugói romanticismus a színpadon vívta küzdelmeit, a symbolisták neoromanticismusa pedig, lyrai természetének megfelelően, az irodalmi folyóiratokban, a revuekben. Ezekkel foglalkozik könyve elején Retté. A *La Cravache* (a lovagló-ostor) című folyóirattal kezdi. Egy nyomdásznak a szaklapja volt ez; mindössze négy oldalra terjedt s ezek közül hármat a lap dolgában megszorult symbolistáknak engedett át, egyet megtartott magának. Georges Lecomte szervezte a vállalkozást s ő vette le lábáról a jámbor nyomdászt azzal, hogy a fiatalok gárdája kétségtelenül föllendíti majd a lapot. A symbolisták buzgón is dolgoztak bele: Jean Moréas, Gustave Kahn, Henri de Régnier, Vielé-Griffin és mások vettek részt a munkában, kívülök azonban számos nem symbolista is írt a *Cravache*ba; például Huysmans, a Rossy-testvérpár, Paul Adam, sőt Verlaine is itt jelentette meg azokat a verseit, a melyeket utóbb a *Parallélement* című kötetében gyűjtött össze. A *Cravache* azonban sehogy sem tudott

olvasóközönségre szert tenni s a kiadó végre is elunta a vára-
kozást: kitette a symbolisták szűrét.

Még a *Cravachet* megelőzve indult meg s élt egy eszten-
deig (1886-tól 1887-ig) a *Vogue* című szemle. Ebbe még jórészt
a symbolisták előtt való nemzedék dolgozott, többek közt
Verlaine, Jules Laforgue és Arthur Rimbaud. Hogy a *Cravache*
olyan szomorú véget ért, a symbolisták új otthont kerestek.
Kezökre járt ebben egy Michelis di Rienzi nevű miniszteri tiszt-
viselő, a ki egy nyomdászhoz adott nekik ajánlást. A nyomdász
nagy barátja volt a titkos tudományoknak s azt hitte, hogy a
symbolisták ezeknek a művelői, azért megkötötte velök az alkut.
Igy indult meg Gustave Kahn szerkesztésével a második *Vogue*
1889-ben. Szép-prózai, kritikai dolgozatokat, költeményeket és
tréfás karczolatokat írtak ebbe a fiatalok. A második *Vogue*
azonban negyedannyi ideig is alig élt, mint elődje: mindössze
három száma jelent meg, mire a negyedikre került volna a sor,
kiadója cserben hagyta; megszökött hitelezői elől. 1899-ben
megindította Tristan Klingsor és Henry Degron a harmadik
Vogue-ot, egy évvel utóbb azonban ez is megszűnt.

A hajléktalan symbolisták ezután az *Art et Critique* című
szemlébe vonultak be. Hetenként jelent meg ez a folyóirat és
Jean Jullien szerkesztette, egyáltalán nem symbolista irányban.
Harczias szemle volt, melyben a realismusnak a szinpadon való
érvényesítése érdekében, Henri Becque jeligéje alatt küzdött egy
csoport fiatalember. A symbolisták bevonulásával más irányba
térült ugyan a harcz, a lap helyzetén azonban ez sem lendített.
A napisajtó ellenséges viselkedése lehetetlenné tette a boldogulást
s az *Art et Critique* is csakhamar bevonta vitorláit.

Az új irány ösvényei azonban ki voltak taposva. Három új
revue keletkezett, csaknem ugyanegy időben, s ezek köré már
akkora olvasóközönség gyűlt, hogy ma is virágzásban van mind
a három. Legnevezetesebb közülök ma a *Mercur de France*,
a mely egy hasonló című régi folyóiratnak új folyama s tizen-
ötödik esztendejét éli. A másik kettő: a *La Plume* s a *L'Ermitage*.

Retté könyve az utóbbi kettővel foglalkozik behatóan.

A *Plume*-öt Léon Deschamps indította meg s miután el-
űszott rajta vagyónának java, végre sikerült a hetilapba annyi
életet öntenie, hogy megállt a maga lábán. Deschampst a leg-
nemesebb jellemek egyikének mondja Retté, de mások is. Fiata-
lon halt meg s elhunytá után lapjának helyzete annyira meg-

ingott, hogy a *Plume* egy időre meg is szűnt. Csakhamar feltámadt azonban és ma igen olvasott folyóirat. A *Plume* kidolgozott, nagyszabású programmal indult útjára, a művészetek megifjításának jelszavával. Az első számok harsogtak a harczyajtól. Hogy pedig a küzdők az élőszo fegyverével is élhessenek, Deschamps estélyeket rendezett, a melyek idővel nagy hirre tettek szert. Az estélyek bankettekkel váltakoztak s az utóbbiakon híres és a symbolistáknak is kedves férfiakat ültettek az asztalfőre. Az estélyeknek, a banketteknek is az volt a céljok, hogy az irodalmi és művészeti vitákból kiküszöbölje a bántó hangot és hogy a művészetökben mesterek s a fiatalok között egyengesse a közeledés útját. Mindezzel azonban nem merült még ki a *Plume* programja. Külön számokat adott ki és vidéki költők munkáit közölte bennök gyűjteményesen s ugyancsak külön számokat szentelt érdekesebb művésze gyéniségeknek, például Ropsnak, utóbb Rodinnek, Falguiérenak. Végre pedig könyvkiadó vállalatot is szervezett Deschamps a *Plume*-ön belül s ennek kiadványai máig hatalmas gyűjteménnyé nőttek. A *Plume* belső életéről és mozgalmairól sok kedves, bár nem épen irodalomtörténeti fontosságú apróságot cseveg el Retté.

Az *Ermitaget* 1891-ben alapította meg Henri Mazel. Szintelenül indult, jóformán programtalanul, irányt csak utóbb kapott, a mikor a symbolistákat magába fogadta. Ezek közül Ivanhoé Rambosson, Henri Degron, Stuart Merrill, Hugues Rebelle és mások fejtettek ki benne tevékeny munkásságot. Ekkoriban vált ki a symbolisták köréből Jean Moréas, a görög származású lyrikus és csakhamar egész köre támadt együttérző fiatalokból. A «román iskola» néven emlegetik azt az irányt, melyet ez a csoport magának kitűzött. A romanisták a görög és latin hagyományt vallották vezéroknek a symbolistákkal szemben, a kik a germán irodalom és mythologia hatásának szolgáltatták ki magokat s az *Edda* mondáiból táplálkoztak, a modern skandináv irodalomra és Shakespearere esküdtek. A két irány szóvitái az *Ermitage*ban zajlottak le. A polemia kétségtelenül ártott a symbolistáknak, mert érveik nyomán könnyű volt a nemzetköziség vádját rájuk sütni. Holott valójában talán egyetlen igazi érdeme a symbolismus néven ismert író- és költőcsoportnak, hogy folytatták a réstörést azon a «kinai falon»*, melylyel a fran-

* Björnson képe.

czia irodalom századok óta elszigetelte magát a külföldi irodalom megbecsülésétől. Ők voltak az első francziák, a kik megadták például Shakespearenak az őt megillető tisztességet.

A ki megírja majd valamikor a symbolismus történetét, az elsorolt folyóiratok nélkül aligha boldogulhat. Mert bár a symbolisták legtöbbje kötetbe gyűjtve is kiadta szétszórt írásait, nem egy olyan kiváló tehetségű és nagyreményű tagja volt a symbolisták csoportjának, a ki fiatalon hunyt el s élete csupán beváltatlan ígéretekben volt gazdag. A *Halottak és Eltűntek* című fejezetet szenteli könyvében emléköknek Retté. Négyökről ír. Edouard Dubus, Albert Aurier, Emmanuel Signoret és Louis Le Cardonneltől. Csupa olyan név, a melyeket Franciaországban túl alig ismernek. Kár, hogy Retté adomákkal éri be s nem törekszik jellemrajzra. Dubusról azért csak annyit tudunk meg, hogy egy elfeledett verseskötetnek a szerzője (*Quand les violons sont partis*), hogy Verlaine is nagyra tartotta, hogy eléggé hányt-vetett életet élt s a morfium élvezetére adta magát, abban is pusztult el fiatal korában. Aurier regényíró, költő és kritikus volt. Első regényének címe *Öregek* (*Vieux*); egy ötvenéves özvegy férfinak kicsapongásait írta meg benne phantastikus módon. A műkritika terén is hivatottságot árult el s kétségtelenül érdeme, hogy mint az első egyike, méltányolta Paul Gauguin, a nemrég elhunyt francia festő, valamint a luminista Claude Monet művészetét. Leglehetségesebb az ifjan elhunyt symbolisták között Emmanuel Signoret volt. Korán fejlett tehetségnek mondják barátai, a kinek legelső költeményei is megütötték a tökéletesség mértékét. Vérbeli lyrikus és *Aranyos Versek* (*Vers dorés*), meg *La Souffrance des Eaux* című köteteivel nagy várakozást keltett. A halál azonban korán, huszonkilencz éves korában legázolta. Le Cardonnelt már nem a halottak, hanem az eltűntek közé sorolja Retté. Nem egész alaposan. Le Cardennel ugyanis zajos világi élet után pappá lett s egy ideig hallgatott. El azonban nem tűnt, sőt csak az imént jelent meg verskötete — az első — a *Mercure de France* kiadásában. Le Cardonneltől is borsos adomákkal kedveskedik Retté, csak úgy, mint a három előbbiről, egyéniségét azonban nem igyekszik megvilágítani s költészetéről sem ad képet.

Külön fejezetet szentel a szerző Stéphane Mallarménak, a ki mint költő is, mint ember is a legérdekesebb egyéniségek egyike

volt. Egy régebben megjelent tanulmányában *) bővebben foglalkozik vele Retté. «Az igazat megvallva, egyetlenegy symbolista volt csak: a néhai Stéphane Mallarmé», — írja róla s ezzel megjelöli helyét is az irodalomtörténetben. Mallarmé költői munkássága vagy tiz sonnet, három terjedelmesb költemény, tizenöt prózában írt költemény, egy tragédiának néhány jelenete s több æsthetikai értekezés-töredék megírásában merül ki. Élete utolsó tizenöt évében egy nagyszerű költői munkájának tervéről beszélt tanítványainak és barátainak; belemélyedt a mű legapróbb részleteibe, vegtelen finomságokat jelzett — s a mikor meghalt, hagyatékában nyomára sem leltek a nagy mű kéziratának. Ez a különös ember néhány igen szép költeménnyel kezdte pályáját, de az újnak, a soha nem hallottnak keresése közben vak-ösvényekre tévedt. Arra törekedett, hogy nem a verssorok értelmével ébresztszen gondolatokat, hanem az értelmi jelentőség nélkül való rhythmussal; a szavak váratlan, sőt szabálytalan elhelyezésével akart új hatásokat kierőszakolni — írja róla szép megemlékezésében Catulle Mendès.***) Mallarmé szerint: «Néven nevezni valamit annyit tesz, mint a költemény szerezte gyönyörűséget hatásának háromnegyed részétől megfosztani; mert ez a gyönyörűség a fokonként való kitalálás boldog érzésében van.» Ilyen elméleteket hirdetett Mallarmé az ő keddi estéin; a tanítványok egész serege gyűlt köré és leste ajkáról áhítatosan az ígét. Tanítványai, a kik azonban — mint Retté helyesen jegyzi meg — nem követték mesteröket, utóbb rajongó hangú czikkekben, sőt kötetekben emlékeztek róla. Korszakot nyitó jelenségnek nevezték és megírták róla, hogy az élő szónak páratlan mestere volt; beszélgetéseinek tartalmáról azonban hallgattak. Retté, a ki maga is két esztendeig járt Mallarmé estélyeire, elmondja, hogy a «mester» mindig valami metaphysikai, vagy irodalmi természetű finomságról beszélt. De csupán gondolat-töredékeket adott, gondolatainak irányát csak hangja lejtésével jelezte s a kiegészítést hallgatói képzeletére bízta. Ez szintén hozzátartozott Mallarmé elméletéhez. A szavakat annyira megvetette, — mondja róla előbb idézett tanulmányában, — hogy a «fenséges soroknál» is többre becsülte a pusztán «vesszőkkel,

*) *La Revue et Revue des Revues*: 1901. január 1.

***) *Figaro*: 1902. aug. 10.

vagy pontokkal telerajzolt» üres lapokat. Nem csoda, ha a kortársak java része ezért a homályosság vádjával illette Mallarmét. Retté sem kiméli meg tőle. A hívek azonban mindvégig kitarítottak mellette és legjelentéktelenebb vers-szakaiból nagy, egyetemes symbolumra való törekvést olvastak ki.*) A keddi esték társaságát, Mallarmé környezetét s a mester előadási módját elevenen, friss tollal jeleníti meg Retté.

A symbolisták mind lyrai költők voltak. Drámaíró tehetség egy vált csak ki közülök. A belga Maeterlinck. Mindazonáltal a színpaddal is kísérleteztek a symbolisták s kísérleteik legérdekesebbje a *Théâtre d'Art* nevű alkalmi színház megalapítása volt. Paul Fort alapította s nem csupán előadható szindarabok eljátszására szánta, hanem többé-kevésbé drámai formájú költemények bemutatására is. A *Théâtre d'Art*nak nem volt állandó otthona, hanem hol a Montmartre valamelyik kis termében, hol a Vaudevilleben, hol más színházakban ütötte fel tanyáját. Ebben a színházban került bemutatóra Maeterlinck *Hivatlan vendég* és *Vakok*, Verlaine *Les Uns et les Autres*, Rémy de Gourmont *Théodat*, a belga Van Lerberghe *Les Flaireurs* című darabja stb. Azonfelül összetoborzott színészek elszavalták itt a symbolisták legfrissebb költeményeit. A kritika nagyon támadta ezt a vállalkozást és kivált Sarcey űzött belőle gúnyt; de ha élelmes színházi ember kezébe kerül ügyek intézése; gyökeret verhetett volna a symbolista színpad s drámák írására serkentette volna a symbolistákat. Ennek meg a közönség kellő pártolásának híján azonban nem sokáig állt és működött a *Théâtre d'Art*.

Verlaine-nel és Zolával is külön fejezetben foglalkozik még Retté könyve; újat azonban nem tud rólok s a miket elmond, annak kevés a köze könyve címéhez. Műve a symbolismus történetének nem mondható; nem is kívánt az lenni: adomáknál és emlékeknél azonban értékesebb anyag is van benne s kétségtelen, hogy mint forrásmunkát megbecsülik majd egykor Retté kötetét. Könyvét különben könnyed hangon s világosan írta meg. A maga személyét a kellőnél gyakrabban szerepelteti ugyan az események és emberek jellemzésében, ezzel azonban néha élénkíti is előadását. E. A.

*) Catulle Mendès előbb említett tanulmányában.

Anatole France, Crainquebille, Putois Riquet et autres récits profitables. Paris, 1904. Calmann Lévy éditeur.

Crainquebille, az öreg zöldségárús utczáról utczára tolja talyigáját. Valamelyik napon aztán megtörténik vele, hogy nagyforgalmú utca közepén akar tőle vásárolni egy asszony. A 64-es számú rendőr többször figyelmezteti Crainquebillet, hogy álljon odább; ő azonban várja vevőjét, ki a boltba ment váltani, s nem mozdul helyéről; különben is talyigája kereke egy tejeskocsi kerekébe akadt s így még ha akarna, sem mozdulhatna. A rendőr mindezt nem veszi tekintetbe s fölírja a rakonczátlankodót, kinek mentegődző s igazoló szavait a csődületben szitoknak hallja. Úgy véli, hogy «mort au vache»-t kiáltott feléje az öreg, mely lefordíthatatlan apostrophálással*) a párisiak a rendőrt szokták gúnyolni. Hiába tanúskodik Crainquebille mellett az épen jelenlevő híres orvos, Matthieu David, hiába tagad a vádlott, a rendőr behurczolja áldozatát. A kihallgatás előtt megjelen a börtönben az ügyvéd, ki azonban védenetze dadogó, nehézkes előadásában a bűnösség jelét látja s azt a tanácsot adja, hogy jobb lesz mindent nyíltan bevallani. A bírák előbb a vádlott, majd a tanúk: a vásárló asszony, a rendőr és az orvostanár kihallgatása után két heti börtönre s ötven frank lefizetésére ítélik a bűnöst. A pénzt egy ismeretlen jótevő, valószínűleg Matthieu úr fizeti ki helyette.

A két hét letelte után Crainquebille kezdheti ismét ott, a hol elhagyta; tolhatja a talyigát a régi quartiern át, mint oly sok év óta annyiszor. Csakhogy az ám a baj, hogy elfordul tőle a közönség. Az öreget ez az elpártolás mélyen elkeseríti. Nem bírja ki a megalázást s midőn látja egy hűséges vevőjét, ki a zöldséget egy hitvány kamasznál vásárolja, mérge egész hevesen kitör. Nagy vita támad, melynek híre megy az egész kerületben; mindenki azt mondja, hogy Crainquebille veszekedő, házsártos ember, kivel jobb ki sem kezdeni. Valóban lassanként azzá is lesz; különösen ha kelleténél többet öntött föl a garatra. Az egykori Crainquebillenek, az ismert, a tisztelt s kenyerét rendszeren kereső embernek csak romja marad. E nagy nyomorban azután a börtön képe jelen meg előtte; a szép és tiszta börtöné, hol az ember oly nyugodtan él s oly rendszeren kap

*) Körülbelül annyit jelent, hogy: «Gebbedj meg, mihaszna!»

enni. Terve gyorsan kész! Hisz tudja ő már annak módját, hogy oda mint kell bejutni. Nem kell hozzá egyéb, mint a legközelebbi sarki rendőr felé kiáltani a «mort au vache»-t. Crainquebille mindjárt hozzá is lát terve megvalósításához. Egyet azonban kifelejtett szegény a számításból; nem gondolta meg, hogy vannak nyugodtabb rendőrök is, mint a 64-es. Ilyen nyugodt, békés hajlamú ember volt az a rendőr, kit Crainquebille a hagyományos szitokkal ki akar hozni sodrából s ki a helyett, hogy fölfortyanna, moralisálni kezd. Elmondja a zöldségárúsnak, hogy tisztelni kell a rendre ügyelő közegeket, majd tovább bocsátja őt. «Crainquebille — így végződik az elbeszélés — lehorgasztott fővel s karjait lóbálva eltűnik az esős éjtszakában.»

E rövid vázlatból is kitűnik, hogy France, ki rendesen nem az elbeszélés bonyodalmaival köti le az olvasót, ez esetben igazán szívreható tárgyat dolgozott föl. Kitűnik belőle azonban a tárgynak nemcsak hálás, hanem veszélyes, illetve művészietlen mellékezőlokra készítő volta. Mily könnyen válhatnék Crainquebilleből siralmas, szánalmas melodramai hős, kinek nyomorát könnyfacsaró érzelmességgel lehetne kiszínezni! Mily könnyen lehetne a bíróságok ellen irányított vezérczikket e történettel palástolni. S végül mennyire csábít minden arra, hogy a Crainquebilletől elforduló társadalom ellen izgasson az író. Fölösleges mondanunk, hogy France nem érzeleg, másrészt érdekes látni, hogy mint iparkodik a másik két örvény közt magának valahogy útat törni. Meg kell gondolnunk, hogy könyvét a Dreyffuspör lezajlása után írta; hogy igen sok mondani valója volt bizonyos osztályok kasztszerű zárkozottságáról s összetartásáról és hogy agya tele volt keserű gondolatokkal minden emberi igazság fájdalmas gyarlósága fölött. Azonban mikor tollához nyúlt, hogy írjon, legyőzte benne a művészi kíváncsiság a túlradó szívet és bölcselkedő elmét; a bebizonyítandó tételtől szeme a valóság képeihez fordult és az élet formái, színei, hangjai töltötték el lelkét. Ennek a benső küzdelemnek megfigyelése külön alanyi érdekességet ad a könyvnek; szép látvány, a mint majd egy-egy irányeszme kardjának éle csillan föl, majd az ítélőt és elítéltet s általában minden emberit egyaránt nyugodtan figyelő művész, majd meg a gúnyosan szánakozó bölcselő szemének fénye sugárzik felénk. Különben a művész és a bölcselő Franceban elválaszthatatlanul összeolvadt; az élet jelenségeihez oly simulékonyság van ebben a philosophiában, melyet — s ezt sohse szabad el-

felednünk — a költő Renantól vett át. Tőle tanulta azt, hogy megmosolyogni és szánni kell a bírót, ki a szokás szentesítette-tanokat természetszerű törvényeknek véli, s hogy megvetést kell abba a részvétbe vegyíteni, melyet azon emberi állat iránt érzünk. Kiben saját tiszta lelkiismerete vallomásának erejét elhallgattatja a hozzá minden földi gyöngeségben hasonló, csak kissé jobban öltözködő emberek gyors és számára érthetetlen s ezért szép és félelmet keltő beszéde.

Crainquebille nem a társadalom áldozatainak regényes fajtájából való; szavai ugyan megindítanak, de csak úgy, mint a vágóhidra vezetett barom bődülései, s tragikomikus hatást keltenek.

Crainquebillet a tárgyaló terem elkábítja. Ez a legszebb, a legpompásabb, a mit csak valaha látott. Olyan dolog ez számára, mint valami színházi látványosság. Persze, hogy ilyen kábító pompa láttára nem igen gondolhatja meg, mit mond. Egy-kettőre rá van bizonyítva még az is, a mit sohse követett el. Különösen, ha a bíró úr oly kegyes és maga felel azokra a kérdésekre, melyeket föltesz. A bíró ugyanis kedves ember s a többi urak is mind kedvesek és udvariasak. Mégis nagyon elkeserítő ez az egész eljárás! S mikor az embert kivezetik a tárgyaló teremből, akkor azokon a sötét folyósókon olyan nagy vágyakozás fogja el, hogy bár akadna valaki, a ki bár egy kicsit is megszánna. A börtönőr azonban hallgat; attól ugyan egy szót sem lehet kisajtolni! Crainquebille végre fölkiált:

— Embernek kutyához is van jó szava! Hát mért nem beszél! Sohse nyitja ki a száját; vagy talán attól fél, hogy bűdös!

A börtönt is megbámulja a szegény, ügyefogyott öreg:

— Ez aztán a tiszta hely. Bizony, hogy tiszta! A mi igaz, az igaz. A padlóján lehetne enni.

Magára hagyatva elő akarja húzni a padkát; de észreveszi, hogy a falhoz van szögezve. Hangosan fejezi ki meglepetését:

— Micsoda furcsa gondolat! Isten uccse, hogy én soha ki nem találtam volna!

Mikor aztán ránehezül a csend és a magány, csak talyigájára gondol:

— Hova az ördögbe dugták a talyigámat?

Ily módon festi France a regény hősét. Mi sem természetesebb, mint hogy a társadalomra sem haragszik azért, mert elfordul tőle. Hogy is lehetne nyárspolgárookra haragudni; hisz emberek, vagy mint Pascal mondá, gondolkozó nádszálak, kik

sohsem érdemlik meg, hogy hajlékonyságukért és törekenységökért gonoszaknak nevezzük őket. Ha gyűlölnék, ha szeretnek, az mindig nagy és igaz, ismeretlen és mégis kikerülhetetlen törvények szerint történik. France a Spinoza magaslatáról tekint embertársaira.

Ugyan nem volna-e igaztalanság haragudni arra a polgárnőre, ki a boltban váltott, mialatt Crainquebillet bekisérték s ki tartozását akkor sem adja meg, midőn a zöldségárús kiszabadult? Vagy ki merné a kissé kétes tisztességű foglalkozást űző Madame Laurára az első követ dobni csupán azért, mert nem az egykori rabnál veszi a zöldséget? Igaz, hogy ez a jó leány azelőtt szívesen szóba állt vele s vidéken élő szüleiről, meg arról beszélgetett, hogy milyen jó lesz valamikor visszavonulni a magánéletbe, ha majd lesz kertje, háza stb. Azóta azonban sok minden változott! Crainquebille meg van gyalázva s egy önérzetes nőnek végre is van annyi becsülete, hogy holmi sehonnaival ne álljon szóba.

Így dolgozza föl France a maga kényes tárgyát, minden czélzatosságot óvatosan kikerülve. Elmékedéseit nem hősei tetteibe vagy beszédeibe keveri, hanem egy külön fejezetben mondatja el két ügyvéddel, kik a tárgyalás után egymás közt megbeszélik az esetet. Ha mind e bölcsesség a cselekvénybe volna becsempészve, oda volna rögtön az elbeszélés minden frissesége s az életből közvetlenül meritő drámaisága. A módszert — melyet lecsapolási módszernek mernék nevezni — nem lehet minden irányregényírónak ajánlani. France egész fenséges ironiája kellett hozzá, hogy elfogadtassa velünk e megszakítást, a nélkül, hogy bántónak éreznők.

A könyv alkalmoszerűségére csak két kis önkéntelenül kisorsrant megjegyzés emlékeztet.

Mikor Matthieu orvos tanúvallomása ellenére a rendőr Crainquebillet mégis bekiséri, France így ír:

«Más időben ily vallomás elég lett volna arra, hogy eloszlassa a rendőr kételyeit. Ebben az időben azonban Franciaországban gyanús volt minden tudós». Midőn a bíró ugyancsak a rendőr tanúskodása ellen dönt, az a bizonyos elmés jogász úgy okoskodik, hogy a legtudósabb ember is végre csak ember, a rendőr ellenben intézmény, «egy eszme megtestesítője, olyan mint az istenségnek a törvénytörés elé szállt sugara».

«Az igazi bíró a tanúvallomásokat a fegyver súlya szerint

méri. A mint azt láttuk Crainquebille ügyében s más híresebb ügyekben.»

Ezekből a mondatokból határozottan kiérezhető, hogy merről fúj a szél. France műve tehát a Dreyfus-pörnek valóságos *Nagy-Idája*. France lelkében, épen úgy, mint Aranyéban egy szörnyű tapasztalat keserőségei olvadtak át «kétségbeesett kacajjára.» A teremtő képzelő erőnek megvannak a maga titkos ösvényei s az igazi költő abból, a mit maga körül lát, sőt abból is, a mi vele történik, csak hangulatot merít alkotásaihoz. Ha a képzelet ez őszinte hangulat földjét hinti be virággal, oly költői mű terem, melyben több az igazság, mint az úgynevezett «helyszínén készült realistikus rajzokban.»

Hatvany Lajos.

Dr. Ábel von Barabás, Goethes Wirkung in der Weltliteratur. Leipzig, 1903. 70 l. Ára 1 mk. 50.

E cím erősen megfordított arányban van a füzet terjedelmével és értékével, de teljesen megfelel a szerző bámulatosan kifejlett önérzetének, mely valóban aggodalmat kelthetne, ha a nem volna olyan száználmasan gyerekes. Az előszóban (mert ily korszakos nagy opus csak nem lehet el külön előszó nélkül) Don Quixote megható elszántságával megy neki az egész Goethephilológiának Goethe: a megtestesült világosság, erőszakosan teszük homályossá! Mindent magyaráznak és mindent fölkatatnak, hogy például Goethe nem írta-e ezt a jelenetet házi czipőben vagy nem gondolta-e ki azt az eszmét egy tál káposzta elfogyasztása után! Ily ízetlen és éretlen élczelődéssel hadar össze vádakát és kifogásokat, melyeket nálánál különb emberek rég kifejtettek az ügyhöz méltó komolysággal és tudással. És e sok magyarázat ellenére, a szerző szerint igen sokat nem magyaráztak meg eddig-élé. E hiányt ő van hivatva pótolni. Most Goethe hatását a világirodalomban fogja tárgyalni: befolyását Byronra és Madáchra («a kisebb jelenségekhez semmi köze»!), vajon ezeknek művei csakugyan a *Faust* hatása alatt keletkeztek-e vagy «nem találkoztott-e véletlenül két szellem». Úgy akarja a kérdéses műveket tárgyalni, hogy nem eszméjüket keresi, «ez lapos és unalmas dolog», hanem mint «a természet műveit». (De már egy pár lappal alább nyakig benne van a philosophiai handabandában és az eszme kutatásában!) E tárgyalásban «tárgyilagosságra törek-

szik és mindent lehető mulatságosan fejteget». Ezt az ígérését megtartja szerző: füzete igen mulatságos, illetőleg csak úgy élvezhető, ha ilyennek vesszük, mert különben lehetetlen volna türelmesen végigolvasni.

A füzet tartalmáról bajos képet adni, oly össze-visszafecsegés az egész. De mutatványúl íme egy pár részlet. Byron és Madách nem kisebb szellemek, mint Goethe, de nem voltak még elég öregek, mikor műveiket megírták. Az ő «drámai eposzaikban» az istenek nem oly igazak, mint Goethénél. Mind a kettő pessimista és subjectiv; Goethe objectiv és optimista; azért nincs az ő műveikben igazi befejezés, míg Goethe objectiv, philosophus és költő, s azért végződik *Faustja* teljes harmoniával. Byron máskép írta volna műveit, ha a *Faust* második részét is ismerte volna (Igazán?! Akkor persze megszűnt volna Byron lenni!); de hisz «a *Faust* második részének kidolgozásához ép Byron halála adta Goethének az első lökést» (ez a képtelenség a 15. lapon olvasható).

Goethe hatása kétségtelen, de azért Byron és Madách művei teljességgel eredetiek. Goethe *Faustja* nem individuum, «mert nincs jelleme»; ő az emberiség képviselője. Goethe a mindenség költője, Byron az individuumé (27. l.). *Faust* az emberiség mása, Adám is. A *Faustban* a Leibniz philosophiája jut érvényre, Madáchban a Schopenhaueré. «Tudom, hogy ez állításaim nem fognak tetszeni. Se baj. Szabad tovább látni, mint a meddig orrunk hegye ér» (29. l.). Szegény ember, nincsen egy világos gondolata, nincs eszméje, melyet mások sokkal helyesebben ki ne fejeztek volna — s ő azt hiszi, hogy megtalálta a bölcsek követ! Mennyire magasabban áll ő, mint például Fischer Kuno, kinek nézete Mephistórol «egy cake-walk-táncz szavakkal» (25. l.) vagy Lewes és a többi hülyék, a kik mind nem bírták megérteni azt, a mit ő játszva kifejt! Azt hiszem, ez idő szerint az aesthetika és irodalomtörténet terén Barabás Ábel úr a legboldogabb ember e világon. Mennyire meg van elégedve magával! Irígy-lendő Narcissus!

De még csak egy-két mutatványt a további tohuwabohuból. «Goethének nincs érzéke a történet iránt (!), azért tárgyalja egy embernek életepályáját, hogy bizonyos eszméket bebizonyítson (ó!). Madáchnak nincs érzéke a való élet rajza iránt, azért rajzolja az ember szerepét történeti képekben. Goethe adja a realis élet emberét, Madách a történet emberét» (31. l.). Íme, az újfajta

tárgyalásnak egy fölfedezése! — «Ádám csupa elvonás, Lucifer csupa allegoria» (34. l.). Most már értjük *Az ember tragédiáját!* — Goethenek fölfogása a nőről «szegényes és korcs-szerű» (krüppelig), olvassuk a 35. lapon. Szegény Goethe, a ki nem tudott nőt rajzolni, mert nem ismerte a nőt!

— Van egyéb megnyilatkozás is, például a «testvérek szerelme» a *Manfred*ben, sőt Goethe, Chateaubriand, Lewis, Shelley műveiben «talán a kornak emberfölötti irányából származik» (39. l.). Most már értjük! — Terjedelmesen fejtegeti, hogy Kain nagy befolyással volt a *Faust* második részére, de e tétel bebizonyításával természetesen adós marad.

A legfuresább, hogy szerző a folyton ízetlen élcelődéssel fordul a különböző költői termékek összehasonlítása ellen, de maga egész könyvében egyebet sem tesz. Persze, ő nem teszi «békaperspectivából», mint a többiek, de azért az ő dagályos szóhalmozásból nem tanulunk semmit, mert a mi jót mond, azt már régen tudtuk, saját nézetei pedig legnagyobb részt érthetetlenek és megemészthetetlenek. Nem is részletezem tovább nagyképű ürességét, hanem végzem saját igen helyes szavaival (55. l.): «Nem folytatom ezt a bolond históriát, mert mind a magam, mind pedig olvasóim részéről attól tartok, hogy agyvelőlágylásba eshetnénk».

Úgy tudjuk, hogy a szerzőnek ez első német munkája. Azelőtt magyarul írta a következőket: *Vas Gereben; Renaissance a dalköltésben*. Gazdagítsa csak a német irodalmat tovább is, mi el lehetünk nélküle, bár tudomásunk szerint a németek épen nem méltányolják. t.

Új magyar könyvek.

Andrássovich Géza. Házinyúltenyésztés és értékesítés. Budapest, 1904. Pátria ny. (8-r. 104 l.) 2 K.

Arany László. Magyar népmese gyűjtemény. Harmadik kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (6-r. 200 l.) 1 K 80 f.

Balog Károly. Vérrel-verejtékkel. Emlékeim a 37. ezred táborozásából 1878-ban. Pécs, 1904. (Budapest, Grill biz.) (8-r. 137 l.) 2 K 40 f.

Divald Kornél. Magyar városok művészete. Eperjes templomai. Adatok Rombauer János festőről. Budapest. 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 100 l.) 1 K 50 f.

Frank Sala dr. A polgári törvénykezési rendtartás mai érvényében. A perrendtartási törvények. (1868: LIV., 1881: LIX., 1893: XVIII. és 1893: XIX. törvénycikkek) szerves összefüggésben. Rendes és sommás eljárás. Eljárás a fizetési meghagyásoknál. Második bővített kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 272 l.) 3 K.

Garay János balladái és életképei. Budapest, 1904. Franklin-t. (6-r. 197 l.) 1 K 40 f.

Herczegh Jenő. Melodiák. Versek. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 92 l.) 1 K 60 f.

Jókai Mór önmagáról, önéletrajz és egyéb emlékezések. 1825—1904. Beöthy Zsolt bevezetésével. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 384 l.) 6 K.

Kaszab Géza. Két Isten. (Versek.) Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 111 l.) 2 K.

Katona József. Bánk-bán. Dráma öt szakaszban. Arany János jegyzeteivel és tanulmányával. Második kiadás. Budapest, 1904. Franklin-t. (6-r. 168 l.) 1 K 50 f.

Kossuth Lajos iratai. Tizedik kötet. Sajtó alá rendetéz Kossuth Ferencz. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 431 l.) 10 K.

Kosutány Ignác. Egyházjog. A magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása. 2. kiadás. Kolozsvár, 1904. Stein J. (8-r. VIII, 610 l.) 12 K.

Lánczy Gyula. A modern társadalmi fejlődés irányáról. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 27 l.) 80 f.

Legouvé Ernő. Az olvasás művészete. Szerző engedélyével fordította Feleki József. Második kiadás. Budapest, 1904. Franklin t. (6-r. 168 l.) 1 K 50 f.

Lukács Adolf dr. Az esküdtbiróság. A «Főtárgyalás» befejező része. Második bővített kiadás. Budapest, 1904. Politzer. (8-r.) 4 K.

Nil. Jourvilág a provincián. Kisvárosi élő képek és egyebek. Gyula, 1904. Dobay J. (8-r. 152 l.) 3 K.

Olesó Könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r.)

1346—1349. szám. Garay János balladái és életképei. (197 l.) 80 f.

Petrik Géza. Magyar Könyvészet 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, hirlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval. A m. t. Akadémia támogatásával kiadja a magyar könyvkereskedők egyesülete. Harmadik füzet. Horinka—Kuttner. Budapest, 1904. Eggenberger. (8-r. 321—480 l.) 5 K.

Regénytár, classikus. — Szerkesztik Ambrus Zoltán és Voinovich Géza. Budapest, 1904. Révai testv. (8-r.) Egy sorozat 20 K.

- I. sorozat 1. kötet. *Balzac*. Goriot apó — Grandet Eugenia. Fordították ifj. Korányi Frigyes és Hevesi Sándor. (416 l.)
- „ 2. „ *Daudet*. Numa Roumestan. Tartarin. Fordította Fáy I. Béla. (348 l.)
- „ 3. „ *Dickens*. Twist Olivier. Fordította Gondol Dániel. (490 l.)
- „ 4. „ *Dosztojevszkij*. Bűn és bűnhődés. Fordította Szabó Endre. (544 l.)
- „ 5. „ *Meyer Konrád Ferdinánd*: Jenatsch György. — Borgia Angela. — Pescara megpróbáltatása. Fordították Kelen Ferenc — Balla Mihály — Voinovich Géza. — Nyitray József. (464 l.)

Remekírók, magyar —. A magyar irodalom főművei. V. sorozat. Budapest, 1904. Franklin-t.

2. kötet. *Pázmány Péter* munkáiból. Sajtó alá rendezte és és bevezetéssel ellátta Fraknoi Vilmos. (347 l.)
26. „ *Vörösmarty Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gyulai Pál. V. kötet. Drámai költemények (326 l.)
28. „ *Bajza József* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Badics Ferencz. (344 l.)
43. „ *Arany János* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Riedl Frigyes. III. kötet. Toldi. Toldi szerelme. Toldi estéje. (429 l.)
48. „ *Szigligeti Ede* színművei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Bayer József. II. kötet (295 l.)

Sajóhelyi Frigyes. Geologia. II. A föld története, Stratigraphia és palæontologia. (Tudományos zsebkönyvtár. 154. 155.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 164 l.) 1 K 20 f.

Salamon Ödön. Gondolatok és ötletek. Az előszót írta Bródy Sándor. Budapest, 1904. (8-r. 145 l.) 3 K.

Tedeschi Borbála dr. Az északi-fok és a Spitzbergák felé. Utirajzok és tanulmányok. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 176 l.) 2 K 40 f.

Újhelyi (Tiszaujhelyi) Péter. Macedonia és a keleti kérdés. Tanulmány. Marosvásárhely, 1904. Grill K. (8-r. 102 l.) 3 K.

